

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Мұхтар Әуезов

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ
ЕЛУ ТОМДЫҚ ТОЛЫҚ ЖИНАҒЫ

26-том

РОМАН

1949–1950

“ДӘУІР”
“ЖІБЕК ЖОЛЫ”

АЛМАТЫ
2014

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44
Ә 82

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитеті «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару» бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакциялық кеңес:

Кеңес төрағалары – *М. Құл-Мұхаммед, А. Сәрінжіпов*

Жалпы редакциясын басқарған – ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы *У. Қалижанов*

Кеңес мүшелері:

Әкім Т., Әуезов М., Жұртбай Т., Кекілбаев Ә., Қанатиянов Б., Қасқабасов С., Қирабаев С., Қонаев Д., Қошанов А., Құрманғали Қ., Мағауин М., Мұртаза Ш., Нұрпейісов Ә., Оразалин Н., Сүлейменов О., Тасмағамбетов И., Ыбырай Ш.

Әуезов М.

Ә 82 Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: “Дәуір”, “Жібек жолы”, 2014.
26-том. Ақын аға: Роман. 1949–1950. – 408 б.

ISBN 978-601-294-168-5

Мұхтар Омарханұлы Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық толық басылымының 26-томына “Ақын аға” кітабы енді. Кітап ғылыми жұртшылыққа, қалың оқырман қауымға арналады.

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-44

ISBN 978-601-294-168-5 (26-том) © М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2014
ISBN 978-601-294-142-5

АҚЫН АҒА

роман

АБАЙ АҒА

I

Күз аспаны күңгірт, бұлыңғыр. Әуеде дымқыл сыз бар. Таң салқыны қазір күздің суық желіне айналған. Маңайда қызарып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да қуқыл реңді. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан – бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып, елбек қағады. Қара жел қуған қаңбақ кең жазықта көп бұлыңдап, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалың шығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып, шашасына шейін суландырған.

Ералының кең жазығына жаңа келіп ілінген жүргіншілер – ерте көшкен ауылдың ер-азаматы. Көшіп келе жатқан Абай аулы мен көрші ауылдар. Сол көштің алдында ұзаққырап кеткен мынау бір топ аттылар – Абай мен оның жас достары, ақын-әнші серіктері. Топтың алдыңғы қатарында Абай, Көкбай, Шұбар үшеуі өзгелерден озыңқырап, оңаша әңгімелесіп барады. Артқы топ Ақылбай, Мағаш, Кәкітай, Дәрмен болатын. Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді.

Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұнды, сұрқай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр. Шетінен ақын жастар болғандықтан, бұлар соңғы кездерде өлең шығарудың әр алуан үлгілерін байқап көрісетін. Үйде отырса, жазып айтатын ақындар топқа кезіксе, дом-

быраға қосылып, ән шырқайтын. Ал, осындай атүсті, жол-жөнекейде аға ақын Көкбайдың қоздыруымен жарысқа да түсе берісетін.

Осы соңғы күндерде Көкбай бір алуан жарыс үлгісін айтқан еді. Ол – төрттік жырды төрт ақын болып, іліп-қағып айтатын бір дәстүр.

Кейінгі топтың жол ұзақтығын, мезгіл жүдеулігін елемей, көңілді күлкімен келе жатуына қазірде де себеп болған – сол іліп-қақпа өлеңдер. Бірін-бірі ет ауыртпайтын әзілмен мысқылдап, өнерге де бәсекелеседі, құрбылық әзілде де дамылсыз тайталасады. Енді бір кезекте Мағаш ат үстінде құныса түсіп, Кәкітай мен Ақылбайға қарап, тағы бір төрттіктің алғашқы бір жолын оқыс бастады:

Күз жетті ме, бәтір-ау, неге тондым, –

дегенде, бағанадан кезек қағысып, шапшаңдыққа өздерін қайрағандай боп, әзірлікте келе жатқан ақын жігіттер тегіс елең ете қалысты. Бірақ алдымен іліп әкеткен Ақылбай болды:

Тоңғаның рас, бозарып түсің де онды.

Ендігі кезекті Дәрмен айтуға бейімделді. Ол – бұлардың ішіндегі ең шапшаңы және тапқыр, айтқышы. Дәрмен бағанадан бергі дағдысымен төрттіктің соңғы екі жолын тағы өзі бітіруге ыңғайланғанда, Мағаш қатарында келе жатқан Дәрменнің тізгінін ұстап, күліп тұрып әзіл айтты:

– Дәрмен, сен шабытыңды ірке тұр. Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Бұл неге қосылмайды? Осы айтсын. Айт, кәне шапшаң! – деп, Мағаш көзін сығырайта күлді. Өзінің үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады. Ол да осындай бір шабуылды тосқандай екен. Жолдастарын таң қалдырғандай оқыс өжеттік көрсетті. Өзінің шарылдаған қатты үнімен дауыстап тұрып, іле жөнелді:

Бірің тоңып, бірің оң, жұмысым жоқ,
Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңның!¹ –

деп, қатты күліп жіберді.

Ақылбай баяу мінезімен таңырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, “шоңның” ... деп, соңғы ұйқасты қайталап:

– Бұл не деген ұйқас?! – деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мысқыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

– Қысылғаныңа көрінсін, Кәкітай, “шоңның” деген сөз жоқ. Өлең айтса, Кәкітайдың бір опқа жығылатынын білуші ем. Барып шыққан жерін қарасаңшы, – деп, Мағаш күліп келеді. Дәрмен де ақсия күліп:

– Бұл орыстан алған ұйқасың ба, қазақ естімеген сөзді қайдан сүйреп әкелдің, Кәке-ау? – деді.

Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндетіп жіберіп, екі көзі күлімдеп, өзі де лекіте күлді де, енді жауаптасып, дауға кірісті:

– Өлеңнің сөзі, Мағаш пен Дәрмен айта беретін, күндегі көптің құлағына сіңген сөз бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең ғып тұрған жалғыз менің ұйқасым, – деді.

Бірақ жолдастары, бастығы Ақылбай болып, Кәкітайға қарсы жабыла дау айтты. Бұл топқа енді Баймағамбет пен Ербол кеп қосылды. Оларға да Мағаш өзінің сөзін мақұлдатпақ. Өлеңдерін қайталап айтысып, бәрі де жасы үлкен аға, Ерболдың төрелігін тілесті. Кәкітай айналадағының қаңқуы, ажуасы көбейген соң, көп күлкіні ауырламаса да, өзінің ісі дұрыстығын Ерболға қуаттатқысы келді. Оған жалынғандай, шағып сөйледі:

– Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жаман сықағын тыйыңызшы! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы,

¹ “Шоң” деген сөзді Арқа қазағы білмейді. Зор, үлкен деген мағынада қырғыз бен оңтүстік қазағы қолданады.

“шоңның” деген қазақ сөзі бар деп айтып беріңізші, мыналарға! – деді.

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бөрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып, бас шайқады. Кәкітайға жолдастары әлі күліп келе жатыр. Ербол оған жаны ашығандай қабақ білдірсе де, жігітті қостай алмады.

– Айналайын Кәкітай, даусың шырылдағанда, жазықсыздан күйіп бара жатқандай көрінесің-ақ! Бірақ мен өлең сөзде әділ би болатұғым. Баяғыда, Абай мен Қуандықтың айтысында, Абайды Қуандыққа жығып бергем-ді. Сен арыз айтқаныңмен, зорлық етіп тұрсың. Қазақта “шоңның” деген сөз жоқ. Бұл өңірде арғы-бергіде біз естімеген сөз! – деді.

Кәкітай ендігі қалған Баймағамбетке жабысып, тағы да бұрынғысынан да даусын қатайтып, шарылдай түсіп:

– Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа?! Естімеген сөзің жоқ, кәрі құлақты өзің ең. Өзің айтшы! – деп, содан үміт қып еді. Баймағамбет бағанадан “шоңның, шоңның” деген сөзді қайталап, күбірлеп, қабағын түйіп, айтып келе жатқан. Қазір ол өзінің тура кететін бірбеткейлігімен:

– Кәкітай, сенікі теріс! Ешбір ертегі-хикаяда “шоңның” деген сөз жоқ. Мұндай пәленді естіп көргенім жоқ! – деді.

Жұрт Кәкітайдың күйгелек мінезінен тағы бір оқыс нәрсе күтіп, даурыға түсті. Бірақ ол әлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Атын тебініп жіберіп:

– Ой, тәңірі-ай, жеріне жетпей Кәкітай жығылмайды. Анау Абай ағама жүгінемін. Жүр, білгіштеріңді сонда көрермін, кәне! – деп, жорта жөнелді.

Қалған топтың барлығы да сар желіп отырып, Абайларды қуып жетті.

Өзгелерден бұрын жеткен Кәкітай жаңағы қызу үстіндегі ащы үнмен Абайға дауларының жайын мәлімдеп келеді. Дау “шоңның” деген сөздің айналасында екенін білгенде, Көкбай күліп жіберді. Ол бірдемені білетін сияқты. Кәкітай соған дәмелене қарады. Артқы аттылардың барлығы қатарына жеткен соң, Абай Ербол мен Баймағамбетке бұрылып:

– Мағашқа сен екеуің де қосылып, Кәкітайды жығып бердіңдер ме, шынымен? – деп еді, Ербол қалжындап:

– Мен Кәкітай ғана емес, әділетіне келгенде, сені де сан жерде жығып бергем. Сонымды істегем жоқ па? – деді.

– Жығып беру оңай ғой. Ұтықты төрелік айтсаң, жыққаның – жыққан. Ал Кәкітайдікі дұрыс болса, қайтесің? – дегенде, жаңағы желпініп келген аттылардың барлығы да аңырып қалды. Кейбіреулері сәл тоқтап, Абайдың аузына қадалды. Мағаш пен Ақылбай:

– Не дейсіз, аға?

– “Шоңның” деген сөз бар дейсіз бе? – дескен еді.

Көкбай тамағын кенеп, қатты күліп, Мағаш пен Ақылбайды:

– Қарағым-ау, Кеңгірбай, Өскембайдан басқаны, немесе нағашың Қазыбектен басқаны естімеген жан ба едіңдер, сендер? – деп, кінәлай мысқылдады. Содан ары Абай сөйлеп кетті:

– Мына Көкбайдың аңғарынан түйген боларсыңдар. Қазақта “Шоң” деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей суырылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл-тақпақ исі Орта жүзге мәлім. Ал, сол “шоң” деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының, шешендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын. Қалай да, Кәкітай бәріңді қирата жеңіп отыр. Ортаңда өзін “ақын емеспін” деп, ең момын ұстайтының осы еді. Өзгеңнің бәріңнің де-міңе нан піседі. Бірақ бар ақынды үйелменіңмен бір араға үйіп-төгіп, жеңіп кеткен деген осы емес пе? Шынында, “тоңдым”, “ондымдарыңа” еркек ақын болып, қайратты ажар берген Кәкітай. Өлеңге өлеңдік қасиет бітірген осының осы ғана өр сөзі! Ал, жеңілгендеріңді өздерің білмесең, біз айтайық: шалжия жығылып, шалқасынан сұлап түсті деген осы, ақын Мағаш, Ақылбай! – деп, Абай мысқыл етті.

Жеңген Кәкітай да, жеңілген ақындар да, оларды құптаушылар да Абайдың зілсіз сықағына мәз бола түсті.

Жүргіншілер Ералының қазірде қуаң тартқан шалғынын біраз аралап өтті. Топтың алдына таман озғындап келе жатқан Абай бір кішкене төбешікке қарай тартты. Ол төбенің басына шыққанда, барлық аттылар сәл ғана томпиып жатқан ескі екі моланы көрді. Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға тоқтағанына таңырқау бар. Олар бұл ескі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден оздырыңқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды.

Бұның селдір сұлу сақалына енді сәл ғана ақ араласқан. Айналасына азырақ әжім жиылған мұнды көзін кейде қысыңқырап қарайды. Кейде, әлдебір күндерді алаңсыз көңілмен есіне түсірмектей, көзін жұмып тұрып, ойланып қалады. Шұбар мен Дәрменнің қолындағы екі көк қаршыға да молаға таман бас изей түсіп, оқыс бір аңды күткендей, қадалып қапты. Алтын сары көздерін кірпік қақпай шаншылтады. Шабыттағы бапты құстар қапысыз сәтті бағып тұр.

Көпке түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай, бір кезде денесін бұрмай, оң қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті. Барлық топ көрнексіз молаға әлі де таңырқай қарап, Абайдың қатарына келді. Ат тұяқтарының тықыры басылып, жұрт тегіс тыныш жым-жырттыққа ауысқанда ғана, Абай сөз қатты. Ақырын, қоңыр үнмен сөйлей бастады.

– Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартып күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі – осы мола. Бұл қос мола – ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бір қыз, бір жігіт. Жігіті Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып, қатаң сөйледі.

– Осы екеуін махаббат үшін өз елінің қатал үкімі өз замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын.

Жүз жылдан бұрын да, содан кейін, дәл бүгінгі күнге шейін де, ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заңы осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен.

Абай аз тоқтап, күз желінің суылдай соққан лебінен әлдебір суық сарын есіткендей болады. Аласа төбенің селеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына куәлік айтқандай. Абай қарасөзбен ескі бір баллада сазын шертіп тұрғандай.

– Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, аңдай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі – жас ұлан әкесі мен шешесінен айрылған күні, жөргегінде жылаған күйінде, мынау шеткі Ақшоқының есіз биігінің басына апарып тасталды. Сол күні, қаза күні байып, батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында, тасбауыр адамнан алыс, жалғыздықта... үні өшті. Мәңгі өшті!.. – деді де, Абай сөзін бітірді.

Жастар үріккендей боп, түйілген қабақпен, шошынған жүзбен қарасады. Ең алғаш шапшаң үн қатқан Дәрмен еді.

– Кімнің бұйрығы солай етті, Абай аға-ау!

– Өлтірген кім?

– Өлтірткен кім? – десіп Мағаш, Кәкітай да сұрасты.

– Өлтірткен Кеңгірбай! Осы тұрған көбіміздің атамыз. Сол күндегі елдің анандай иен көшін бастаған әруағымыз Кеңгірбай! – деп, Абай айнала тұрған жастардың түріне барлағандай, бағып қарады.

Бұл сөзге Шұбар сескеніп қалғандай болды. Өзге жастар аңырғандай. Тек Дәрмен ғана:

– Әруағың да өзі, жастарының жендеті де өзі болғаны ма? – дегенде, Абай оған сәл сүйсіне қарады.

Шұбар Дәрменді қағып:

– Тек, андап сөйле! – деп қалды.

Абай Дәрмен жүзіндегі басылмаған ақындық ұшқынды танып тұр.

– Содан бері ол шынжыр қазақ қызының мойнына бұрынғыдан да бата түсті!.. – деп, тағы тоқтады.

Осы кезде қолындағы қаршығасындай екі көзі оттанып, ұшқындаған Дәрмен оқыс бір оймен тұтанғандай болды.

– Абай аға, рұқсат етіңізші! Жүз жыл бойында талай жолаушы мен өткінші Еңлікке өзі білген құранын оқып, бата қылды ғой. Олары тие берсін! Мен бүгін сол Еңліктер жүрегіне арналған басқаша, өзгеше бір құран оқиын. Соған рұқсат па екен? – деді.

Абай іркілген жоқ. Дәрменге қызыққандай, жылы шыраймен қарады да: “оқы!..” – деді.

Сол белгіні күткен Дәрмен:

– Ендеше, Еңлік-Кебек құраны мынау болсын, – дей салып, тамағын кенеп алып, шырқап тұрып, әсем қоңыр дауыспен ән бастады. Көкбай мен Шұбар мынандай оқыс мінезден қысылғандай қыбылжып, бір нәрсе айтқандай болысып еді. Абай тыныштық тілеп, екі қолын шапшаң сермеді де, барлық топқа тыйым салып, Дәрменді тыңдауға бұйрық етті. Көпшілік үнсіз тұрып, құптағандай, ұйып тыңдап қалды. Дәрменнің өзгеше мұңмен аса сезімтал ажар беріп айтқан әні амандық, бейбітшілікте айтылатын сауық әні тәрізді емес. Өлгендердің әруағына арналған дертті жүрек жоқтауы сияқты. Жүзінің сыр толқыны көп әнші-ақын бұл топтың бәріне мәлім бір әнді бастаса да, қазіргі айтуында соны осы сәтке аса бір орайлы саздай созады. Айтып тұрғаны Абай әні – “Көзімнің қарасы”.

Мағаш пен Кәкітай Абайға қосылып, Дәрменнің бұл оқыс қылығын сүйсіне түсінді. Танданып, тамашалай қарасады. Дәрмен ұзақ өлеңді түгел айтқан жоқ. Ынтық жүректердің күліп тұрып, жан берердей үзіліп айтқан арманды шерлерінен теріп, таңдап айтты. Төрт ауыз жоқтау айтты да, жүдеп, күрсініп, тынып қалды.

Абай ақырын ғана атын бұрды. Семіз қоңыртөбел ат жай ғана басып, тізгін соза бас изей түсіп, жүріп келеді. Өзгелер де қозғалған. Топ қатар келе жатқан. Орталарында екі қаршыға дүр-дүр сілкіністі. Екеуі де жүргіншілердің алдыңғы жағына қадала қарап, қомағай көздерінен ұшқын-даған шабыт шашады.

Әлі де желісі үзілмеген ой соңында келе жатқан Абай жастарға тағы бір сөз тастады:

– Жә, сол Еңлікті буындырған арқан түйінінде тұншығып кеткен шер бар емес пе еді! Ең болмаса, бүгінгі күн осы мола мен сол жүрек сырын ел-жұртқа дат ететін шақ жетпеді ме?! Еңлік үнімен қыз жүрегі сыр айтса, Кебек тілімен ұл арманы, ер ашуы, ұлан жоғы жоқталса, болмас па?! Ақын-сыңдар ғой. Мынау күздің түнерген күнінде, түңілткендей күй мен саз келеді ескіден! Мен айтсам, шабытты тек шаттықтан таппай, елдің, ердің күйкі жүдеу күйінен де таппақ шарт! Жыр шындықпен туысса, шыңнан аққан бұлақтай алыс өріс табады. Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр туғызса нетеді? Қызығатының бар ма? – деді.

Абайдың аңғарын жақсы түйген Дәрмен бір байлауға бекініп те қойған екен. Сонысын енді айта бергенде, бұның алдына түсіп, Шұбар сөйлеп кетті:

– Абай аға, дәл осы жайды мен жазамын!

Өзінен бұрын айтушы болса да, Дәрмен тоқтаған жоқ:

– Абай аға, менің аузымдағы сөзімді Шұбар айтты. Мен де жазамын!

Шұбар жақтырмай, тыжырынып күле түсті:

– Сенің аузындағы сөзіңді айтқам жоқ. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым. Сенің жазатыныңды менің айта-тыным не? Өзім айттым, өзім жазам!

– Жоқ, мен жазам!

– Сен емес, мен жазам, – десіп, екі жігіт жарыса таласып, қызу үстінде тоқтай алмағанына Абай бастаған барлық топ қызығып қалды. Дәрмен өзінің дәлелін ойланып алып, көпшіліктің төрелігіне шаққысы келді:

– Екеуміздің таласымызға байлауын көп айтсын. Бірақ мен осы жайды жазатынымды, Шұбардың сөзбен айтқанынан бұрын, жаңа зират басында әнмен айтып қойғам жоқ па?! – деп еді. Бұнысын Мағаш мақұлдап, бас изеді. Шұбар ол сөзді қағытып, қалжың етті:

– Рас, жеңер ақынға бұл сөздің де орайы бар шығар. Бірақ әділетінді өзің айтшы, Дәрмен! Сен ол жерде өз жа-

ныңнан бір ауыз сөз айттың ба? Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал, жазамын дегенді бұрын айтқан менмін.

– Сен тілмен айтсаң, мен ділмен, жүреппен айттым! Сол Абай ағамның ғашықтық өлеңін өлі әруақтарға бағыштап айтқан жерде-ақ, сазым менен сезімім соларда екенін танытқам! Тәңірі-ай, біз ақын емеспіз бе?! Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме?! – деп, Дәрмен тағы да ұтықты дау бастады.

Бұл екеуінің таласына Көкбай даурыға күліп келе жатқан. Енді ол екі жігіттің сөзін бөлді. Өзі алдағы қыраттау бір тұсқа көз салып келе жатыр еді. Қазірде сығырая түсіп, көз салып қарап, бір нәрсені болжап алды да, үнді даусымен көтеріле сөйледі:

– Уәй, жігіттер! Сендердің өлең жазамын деп қырқысқан таласың тіпті жақсы. Қандай қанібет! Бірақ осы жерде кімнің жазатынына билікті мен айтайын ба?! – деп, сәл тоқтай берді. Екі жігіт:

– Айт! Айтыңыз! – десіп, кідіре қалды.

– Айт десең, мынау! Сонау қазотының қалың жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір, алыс та болса, екеуің де құстарыңды сол тұрғыға қатар жіберіңдерші! Шабыттың бәйгесін шабыт айырсын! – дегенде, Абай “бәрекелде” деп, Көкбайды тез қостады. Көкбай соңғы кесімін тағы айтты. Дуадақ жайы айтылғалы аңшы жігіттер ақырын сөйлеуді белгі етіп, іркіліп қалған-ды. Көкбай да дуадақтың сақтығын еске алып, енді ақырын ғана, дабырсыз айтты:

– Кімнің құсы бұрын барып, дуадақ ілсе, Еңлік-Кебек жыры соныкі болсын!

Топ иіріліп тұр еді. Шұбар мен Дәрмен билікке тоқтаса қалды.

– Болды!

– Жарайды!

– Ал, жібердік! – десіп, топтан алға таман жырыла бере, құстарын серпіп-серпіп жіберісіп қалды. Шұбар осы арада екі құстың ентелей кеткен ажарларына қарай сала, Абайға бұрылды. Енді асыға сөйледі.

– Ал, Абай аға! Осы билік байлау ғой?

Көкбай:

– Құстар ынталы кетті. Қазір, қазір сын! – деп, шабуға ыңғайланып еді, аңшылар “шаппа, шаппа!” деп, шапқызбай тоқтата берді. Дәрмен де Абай жауабын күтіп тұр. Абай бұл жерде бар топқа ойда жоқ бір оқыс сабыр көрсетті.

– Көкбайдың байлауы дұрыс! Бірақ менің тағы бір шартым бар. Құстарың ана дуадақты барып ілгенше, бір-бір ауыз тың өлеңді екеуің шауып келе жатып, қатар айтыңдар! – деді.

Бұл кезде барлық аттылар желе жөнеліскен. Шұбар мен Дәрмен Абайдың екі жағына шығып алған. Абайдың жаңағы байлауын Шұбар тез қостады:

– Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма?

Барлық жастар саят қызығына қызумен берілсе де, Абайдың ендігі ақындық бұйрығын анталай тосты.

Абай Шұбарға қарап:

– Жоқ, қаршыға емес! Сын болған соң, қысас сын болсын. Мен қапысыз шапшаңдықты тілеймін. Тапсыратыным, – деп, саспай, анық етіп, жарыс өлеңнің жайын айтты. – Қысқы аязды түнде гуілдеп соққан жел үніне күй қосып, көрі әже немересін қандай сөзбен жұбатады? Соны шапшаң жыр етіп беріңдер. Ал, айт! – деді.

Шұбар Абайға қалта қарап, қиналғандай түңілді.

– Абай аға! Мынауыңыз сын емес, жаза ғой! – деп еді. Дәрмен осы кезде қатар жортып келе жатып, Абайға естірте, оқыс шапшаң өлеңді айта жөнелді. Шұбар өз сөзіне тыңдаушы құлақ таппағанын, әдейі іркілгенсіп, үнсіз қалды.

Мынау талас қаршығалар таласынан да төтенше. Көпшілік қаршығаны қойып, мұндағы шабыт қаршығасының қанат қағысына қадалды. Дәрмен жұрттың тегіс ықылас аударғанын танып, желе жортып, шапшаң өлеңді соқтырып келеді. Абай ақсия, сүйсіне күліп, тымағын қолына алып, Дәрменге қарай қисая құлап, тыңдап қапты. Шабытты ақын жосыта жырлап келеді:

Талай да талай шапшаң бар шығар-ды,
Үлгі етер шапшаң жырым қаршығамды.
Ақ түтек, ың-шың, у-шу аяз түнде,
Кәрі әже дәл былай деп зар шығарды:

“Тулей соққан ақ боран,
Қорқытпа менің баламды!
Балам әже қойнында,
Келе алмайсың сен бұған!

Ұйқысынан айырма,
Кезе бер есіз далаңды.
Ұйықта, бөпем, оянба,
Әлдилеймін баламды!
Әлди, бөпем, әлди-ай” –
Деп жырласын кәрі ана!
Ұйқыға барсын сол бала,
Тілесе тағы жырласын
Жүз жыл бойы сол ана... –

деп, көзін алға қарай тастап жіберіп, сүйсінген жұрттың барлығына естірте, өлеңінің соңын айтады:

Қаршығам жемін іліпті,
Абай аға, бер қара!

Дәрмен енді атына қамшы басып, құйықтыра жөнелді.
Абайдың Дәрменге анық сүйсінген жолы осы еді.

– Бәсе! Шіркін, ақын болсаң осындай бол! – деді.

Өз ішінде, осы Дәрмен деген інісін “Абайға шәкірт етіп, жолдас етем” деп әкеп қосқан қарт Дәркембайға қазір Абай алғыс айтып келеді.

Шұбар Дәрменнен бұрын шауып кеткен-ді. Жұрт Дәрмен жырын тыңдағанда, ол өзін тыңдаушы болмай қалғанын сылтау етіп, озып кеткен. Барлық топ енді түгел шапқан күйінде құстардың соңынан кетті. Озып барған

Көкбай еді. Лақтай бір дуадақты сарала жүнін жарқылда-тып басып қалған бір қаршығаның үстіне ағызып жетті де, тымағын бұлғап, арттағыларға айғай салды. Кейінгілер де тақау еді.

– Дәрмен! Дәрмен! Сүйінші! Еңлік жыры сенікі, – деді Көкбай.

Дәрмен шауып келе жатқан күйінде атынан домалай түсіп, құсына ұмтылды. Мағаш пен Ақылбайлар да, қағылез, шапшаң Баймағамбет те осы құстың үстіне үймелеп қалысты. Бөлек жерде жалғыз ғана Шұбар өз құсын айналып жүр. Ол дуадақ олжаланған көрінбейді. Мынау топ Дәрменнің дуадағын Ерболдың қанжығасына байлап, енді түгелімен Шұбарға келді. Ол жүресінен отырып, қаршығасын етегімен қоршалай бүркеп апты. Бұндағы жайды өзгенден бұрын Көкбай түйген еді. Енді Шұбарға қарап, қарқ-қарқ күлді.

– Масқара! Шұбардың құсы дуадақ ілудің орнына, дуадақтан жапа шегіп, қорлық көріп қалыпты ғой! – деді.

Шұбар қаршығасын амалсыз жұртқа көрсетіп, қолына алды. Бұл қыранның үсті су, үрпиіп қалыпты. Көкбай Шұбармен қатты қалжыңдасатын әдетіне басып:

– Басына дуадақ саңғып кетіпті. Апырай, жақсы талап үстінде, мынау жаман шәулінің ырымы қалай жаман еді, Шұбар! – деп, тағы күлді. Шұбар сөз қатпаса да ызаланып, Көкбайға салқын көз тастап, сырт айналып, атына міне берді. Абайдың Шұбарға жаны ашығандай болды.

– Олай деме, Көкбай! Қаршыға өзге жаман құс емес, ашу мен намыстың жиын оты өзінде де мол. Не жаманат болса, өз басына. Шұбар, сен қынжылма! – деп, енді топқа бұрылды.

– Ал, бірақ, жыр Дәрмендікі. Дәрмен, сен жазасың! – деді.

Әлі де шабытты, желікті Дәрмен енді балаша бір қуаныш білдіріп, астындағы ақ бедеуін өзі дағдыландырып, үйреткен қалпына салып, шаужайлап, тебінгенде, ақ бедеу мұның қуанышын қостағандай шапшып, қос аяқтап шан-

шылып тұрып қалды. Шаңқан боздың үстінде Дәрменнің қуанып, ақсия күлген жүзі қызықтырғандай. Жас жалынын атқандай. Қолындағы көк қаршығасы да болаттай жалын ойнап, талпына ұшып, шабытқа тіленеді.

Осы кезде күздің баяу күні көтеріле түсіп, қызғылт сәуле берді. Шапшыған ақ бедеудің үстінде талпынған қаршыға ұстап, күліп тұрған нұрлы жігіт қызғылт күннің шұғыласына малынды.

Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған шапшыған жігіт Абай көзіне ақ мәрмөрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініп еді.

II

Бүгін де күз аспаны күнгірт, айнымалы ала бұлт болатын. Абай мен Әйгерімнің бұл кезде тіккен үйлері “қоңыр үй” деп аталады. Күз кезінде тігілетін күзектік жай. Қазір сол үлкен “қоңыр үйдің” ішінде Абай мен Әйгерімнен басқа Зылиха бар. Ол үй ортасына сары қидың отын жағып, үлкен қазан көтеріп, жаңадан сойылған тайдың етін түстікке асып жатыр.

Үй іші күзектің суық күндеріне бейімделіп жиналған. Биік төсек, жүкаяқтар жоқ. Мол жастық, қалың көрпелі жертөсек пен айнала тұтқан қалың текемет, түскііз, кілемдер бар. Төр жақта сырмақ үстіне салынған арқар терісі, жүні ұзын сеңсең бөстектер жатыр. Іргеден жел соқпастай етіп қымталып-шымқанған жылы жайдың қонақ отыратын орындары да сыз өткізбес қалың. Маздап жанған қидың оты қызуын үлкен үйге кең жайып, даланың салқынын бұл мекенге кіргізбей тұр.

Таңертеңгі асты ішкен соң, жаңа, жеңіл күпіні иығына жамылып, басына лақ терісі жеңіл бөрік киіп, Абай қалың кітаптар оқиды. Бұның қасында дағдылы Пушкин, Лермонтов мұралары мен Байрон, Гете томдары да аралас жатыр. Кітапты Абай бұл шақта көзілдірікпен оқиды.

Әйгерім отқа жақындап отырғандықтан, өңі ажарланып, балқығандай қызара түскен. Үстіндегі қалың қара

жібекпен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ құндыз ұстатқан. Ішігінің сәнін бұрама күміс түймеге орнатылған үлкен кесек қызыл коралдар¹ ерекше ажарлап тұр. Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сәнмен тартылған, кіршіксіз аппақ.

Бұл күнде тола түскен Әйгерімнің нұрын сәнді таза киімі, әсіресе, көркейткендей. Әйгерім Абайдың қыс киетін түлкі тымағын тігіп отыр. Абай кітап оқыса да, тыстағы күннің райын анда-санда шаңыраққа қарап, жиі барлайды. Таңертеңгі шайдан бері кіріп, шығып жүрген Зылихадан екі рет:

– Күн қалай? Бұлт қалай? Күн ашылатын реңі бар ма? – деп сұрай берген.

Таңертеңгі астарын өзді-өз отауларында ішкен Мағаш, Ақылбайлар мен қонақтар енді ғана Абайдың үстіне келіп, кірісіп жатыр.

Бұл ауылдың өз адамы боп кеткен дағдылы қонақтары: Ербол, Көкбай, скрипкашы-әнші Мұқа, Баймағамбеттер бөлек бір топ боп кірді. Бұл топ – Абайдың өз үйінің қонағы.

Дәрмен, Кәкітай және жас әнші Әлмағамбет болса – Мағаш отауының қонағы. Ербол Абайдың төр жағынан, өзінің дағдылы орнына кеп отырғанда, Абай одан да:

– Күн қалай? Айығып, ашылатын ба? – деп, тағы сұрады. Көзінен көзілдірігін алып, кітап бетін жауып, енді үй ішіне көңіл бөлгендей. Әйгерім Абайдың жүзіне күлімсіреп қарады да:

– Абай-ау, жұт жылғы аязды күнді сұрағандай, таң атқаннан бері қайта-қайта күнді сұрай беретініңіз қалай? – деп, ақырын сыңғырлап күлді.

Абай Әйгерімге жалт етіп қарады да, сүйсініп тамашалағандай боп қалды. Әйгерімнің жүзі қазіргі сәтте ағы – ақ, қызылы – қызыл боп, нұрлана балқып тұр. Күміс қоңыраудай күлкісі де күн күйінен, көңіл кірбеңінен аулақ. Мамыр-

¹ Теңізге бітетін асыл. Сәндікке тағылады.

дың ашық-жарқын көктем таңындай екен. Абай бұған қарап, күлген жүзін көп тоқтатып тұрып, әзіл қатты:

– Рас-ау, мен күн райын көп сұраппын-ау! Оны сұрағанша, сенің жүзіңе қарасам етті. Тыс қанша көріксіз болса да, қоңыр үйдің өз күні балқып тұр екен ғой! Шұғыла атып тұрғанын қарашы, Ербол! Қандай күз жүдеткендей мына жүзді? – деді. Әйгерімнің өңі бұрынғысынан да қысыла қызарды. Сыпайы, ұяң үнді күлкісі естілді.

Күлкі аяғын Әйгерім Зылиха жаққа бұрып, кірген қонақтарға қымыз әкелуге бұйырды. Жаңа көк дастарқан жайылды. Үлкен қамыс тегенеден сылдырмақты күміс ожаумен құйылған көп сары тостағандағы қымыз Абайдың өзінен бастап, үй ішіндегі қонақтың бәрін жағалады.

Күздің ақшыл тартқан қою қымызы бүгін ерекше жақсы ашыған екен. Салқын түндерде шала ашып, саумалдау боп тұратын бір қымыздар болушы еді. Бүгін олай емес, алғашқы тостағанды тамсанып ішкен қонақтардың бәрі де: “бүгін қымыз жақсы ашыған екен!”, “нағыз қоймалжың, ұрып жығар қымыздың өзі екен!” – десіп мақтаулар айтысады.

Асылып жатқан ет, маздап жанған от, қою қымыз – бәрі де қонақтар көңілін көтере түскендей. Абайдың бүгінгі мәжілісі күйлі мәжіліс болғандай.

Кешегі Еңлік пен Кебек жайы бұл жиынның әр адамына әр толқын ой салғаны бар. Абай үйіне келместен бұрын Көкбай, Ербол, Мұқа, Баймағамбет осы жайды “ұраңқай” деген қонақ үйде жатып, ертемен әңгіме етіскен-ді. Бұлар арасында Еңлік-Кебек оқиғасын Ербол жақсы біледі екен. Ол Кеңгірбай “ісін” Тобықтының аздығынан, әлсіздігінен істелген амалсыз бір байлау деп баяндаған. Бұл үйдегілердің кеңесінде оншалық дау-дүдәмал болған жоқ. Өткеннің бір естегісі ғана боп баяндалған.

Осы жайдағы анық қызу кеңес кеше кеш бойында, бүгін таңертеңгі шайда да Мағаштың отауында қозғалған. Онда Ақылбай, Мағаш, Кәкітай мен Дәрмен барлығы да, кешегі Абай мәлімдеген аз әңгіме айналасында көп ойлар, көп

қиялды болжаулар айтысқан. Аяныш, жиреніштей, ызанамыстай отты сезімдерге бой ұрып, неше алуан толқысқан-ды.

Қызу шабытты талас үстінде Мағаш пен Дәрмен бірталай желілі әңгіме еспелеп, дамытып ойласқан. Тек екеуінің де қиналып кеп тірелген, шеше алмаған бір жайы бар. Бұларға шешуі қиын түйін болып қалған, Абай айтқан: “өмір шындығы”. Сол “шындықты тауып ашып, басып жырла” деген тәрізді еді аға ақын. Дәрмен осы жұмбақты шешемін деп, бір болжау айтқан.

– Абай ағамның “шындық” дегені маған Кеңгірбай тұрасында нұсқалған сөздей сезілді. “Осы елдің әруағы” болған Кеңгірбайды құр “жарықтық еді” деп, “басқан ізінен садаға” деп жырлама! “Шынды айт. Мінді сыры болса, оны да қосып, ашып айт” – дегендей көрінді! – деген.

Еркіне салса, Дәрмен Кеңгірбайды өзі естіген шын әңгімелер бойынша сынға салып, мінеп көрсеткендей. Мағаш “осы жөндегі кеңестің дәл Кеңгірбай тұсына келгенде, қиын бір тығырыққа тірелетіні бар” көреді. Бұл ретте ол:

– Әуелі, шындық дегеннің өзі не? Көпшілік бас шұлғып, құптап жүрген жайды “шындық” дейміз бе? Солай деп білсек, онда Кеңгірбайдың жолына шырақ жағып түнегеннен басқа жоқ. Бірақ “шындық” тек көптің құптағаны ғана ма? Олай болмас. Жалпы “хақиқат” деген көптің айтқанын ғана қостаушы болмаса керек. Қайта сол көптің адасқанын ашып, тыңға бастайтын болса керек. Жә, сол хақиқат осы тұста неменеді?! – деп, бір сауал қойған.

Ақылбай жай сөйлеп, шабан ойлайтын әдеті болса да, осындай жайларды өзгелерден тереңірек алып, түпкірлеп ойлаушы еді. Ол өзінің Ділдә даусына ұқсастау, гүжілдеңкіреп шығатын салмақты үнімен жанағы екі жас, іні-достарға көлденең бір сөз тастаған.

– Мен Кебек, Кеңгірбай жайы ғана емес, басқа бір ойдамын. Әуелі, осы хақиқат дегеніміздің өзі не? Мәңгі-бақи һәр заман, һәр ғалам, һәрбір қауымға түгел ортақ, айнымай тұратын хақиқат деген бар ма өзі, жоқ па?! Сол сияқты

ғаделет, шафқат, зұлмат деген жайлардың барлығы бар заманға ортақ боп, өзгерместей боп шешілгені бар ма, сірә?! – деп, бір тоқтады.

Бұл сөздерді Кәкітай сүйсіне тыңдады.

– Ақыл аға! Осы айтқаныңыз, мен білсем, талай хакім, ойшылдардың да сан кітаптарында осылайша қойған сауалы сияқты. Дәл сізше айтып, осындай күдікті сауал қойсақ, онда бір есептен “бар заманға ортақ хақиқат жоқ” дер едік, мысалы. Олай болса, әділет те, зұлмат дегеніміз де әр заманда әртүрлі өзгерсе керек еді. Осының бәрі рас болса, онда кім біледі, Кеңгірбай заманында Кебектерді өлтіру, тіпті, зұлымдық емес те шығар. Бәлки, сол заманның өз хақиқаты, өзінше ғаделеті сол жазаның өзін шафқатым деп білген шығар. Бұған не айтар едіңіздер?! – деп, Мағашқа қарады.

Осы алуандас кеңесте бұлардың дауласуы, жарысып ой жүгіртулері көп болатын. Кейде өздері айтысып кеп тоқтасады да, көбінше, дау-дағдарыспен Абай алдына келіп, сонда бірге кеңесіп, бірдемеге келісетін. Кейбір жағдайларда бұлардың дауы жаңағы Ақылбай мен Кәкітай басып өткен сияқты қызық та, қиын да шытырманға соғатын. Сонда, әсіресе, Кәкітай айтқандай, кей кеңесте бұлар мұсылманшылдық исламият қағидаларынан шалғай да шығатын. Мағаш біраз үндемей отырып, ойланып қалып еді. Енді Кәкітайға разылық жүзбен сөйледі:

– Кәкітай! Сенің орысша сауатың бәрімізден артық ашылып келеді-ау өзі! Ақыл ағам бастаған сөзді сенің тарауың, әсіресе, орыс кітаптарындағы ойшылдардың аңғарына тартады. Дұрыстықтың өзі де, көбінше, сол жақта тиянақты шешіледі ғой. Бірақ, мен, исламият тұрғысынан қарасам... – деп күлді де, – екеуіңіз де күпірлікке аяқ бастыңыздар дер едім! – деді. Кәкітай тез ұғынды да, күліп жіберді. Ол бұндайдан онша сескенбейтін сияқты, үрке қойған жоқ.

– Десең де! Бірақ өзіме айт тек! Кәкбай мен Шұбар ағамның көзінше айтып жүрме! Олар бұндай мәселені

шарғи кітаптар шеңберінен шыға сөйлесең, тыжырынып, ашу шақырады! – деді.

Ақылбай “күпірлік” деген сөзден сескеніп қалды. Ол да өзінің мұсылманшылығын Мағаш, Кәкітайлардай емес, берік санайтын. Енді салмақпен, баяу сөйлеп, ақырын ғана қоңыр үн қатып, Мағашқа наразылық айтты.

– Мағаш! “Күпірлік” деп, сен мені қайда апарып тастадың?! Қалай сөйлесем де, қыблам дұрыс деуші едім. Сен осы не айтып кеттің? – деп, ойлана сөйлеп отыр.

Мағаш іле күлді де:

– Қыблаңызға шүбә қылмаймын, Ақыл аға! Бірақ жаңағы айтқаныңыз шын болса, қыбыланамаңыз қисық көрсетіп тұрған сияқты! – деп, мысқыл айтты.

Ақылбай әлі де түсінбей, Мағаш ойының соңын күтіп отырған сияқты. Ағасының жүзінен осы жайды түйген Мағаш тағы сөйлеп кетті:

– Мен сіздің күдігіңізге күдіктендім. Сіз: “Замандарда, қауымдарда, әр дәуір-дәуренде әртүрлі хақиқат болмай ма? Ғаделет әртүрлі түсінілмей ме? Зұлматты ұғыну басқа-басқа болмай ма?” дедіңіз ғой. Уәлакин аят, хадіс осылай дей ме екен? Біз “пайғамбардың жолындамыз” дейміз. Яғни, жаңағы сіз айтқан хақиқат, зұлмат, ғаделет – бәр-баршасын құран мен хадісте айтылған түрде ғана түсінбей ме мұсылман? Егер олар өзгеріп отыратын болса, онда дініміз де өзгермекке керек емес пе? Оның фарыз, сүннеті бар заман қауымына аумас, айнымас қағида болғанмен, келесі қауым үшін тозып қалмас па?! Сіздің өз сөзіңізден осы байлау шығатын сияқты. Бұлай болғанда, ұрыспаңыз, Ақыл аға, тағы айтайын. Кей қауымға, тіпті, Әбужәһил, тіпті, жәһил емес болып кетуге де болмай ма екен?! – деді.

Кәкітай мен Дәрмен Мағаш ойының батылдығына, өткірлігіне қызығып қалды.

Ақылбай өз ойының бір түйінін енді шешкен еді. Ол да Мағаштың ұшқырлығына сүйсінгенмен, іргесін берген жоқ.

– Біз, мұсылман ғаламы, бұл жайларды басқаша түсінеміз. Замана өзгереді, соған лайық түс-тұсында нәби ке-

леді. Тәурат, Забур, Інжіл, Кәләм-шарифтей кітаптар келеді дейміз. Замана өзгеріп, қағида ауысып отырса да, алланы тану, яғни тағрифолла мәңгі-бақи ауыспайды деп білеміз! – деді.

Дәрмен Ақылбайдың да қиялап шыққанын қызығып тыңдады:

– Бәсе, Ақыл ағам неге алғызсын! Осыныңыз тіпті дұрыс. Болмаса, Мағаш пен Кәкең қақпалап, қайда әкелерін де білмес едік, – деді.

Ақылбай енді көтеріле түсіп, інісін әзілдеді.

– Міне, Мағаш шырақ, бастығың әкең болып, өздерің қай қияны шарласаң, ықтиярың. Бірақ өзгемізді мұрындығыңа іле кеткеніңді қой, – деп, әңгіменің аяғын күлкімен тоқтатты.

Мағаштың ойында одан ары айтарлық та дау бар еді. Ол: “Пайғамбардың өзінен бері қарай да сан ықылым ауысып, сан заман қауымдары құбылып, өзгеріп өтті. Адам баласының есею тарихы шын өндіп-өскенде, соңғы пайғамбар заманынан бері қарай қатты дамып, өзгеріп өсті”, – деп ойлап еді.

Бірақ Көкбай, Шұбар, Ақылбайлар өздерінше иманына берік болып сөйлейді. Сондықтан олардың шыңына жетіп, аса батырып айтуды Абай, Мағаш, Кәкітай үшеуі де көп машық етпейтін.

Бұдан арғы жайды олар өзді-өзі үшеуі ғана болғанда ашық, еркін сөйлесе алады. Мағаш соны ойлады да, үндемей қалды. Дәрмен болса, алғашқы, өзі бастаған “шындық”, “өмір шындығы” деген желілі ойдан үзілген жоқ. Ол мына үшеуінде орысша, мұсылманша кітаптарды оқып, ұғып жүрген замандастарынан өзінің әзіргі біліп, тоқығанын аздығын ойлайтын. Сол себепті жаңағы құрбыларының таласқа түскенін аса қызығып тыңдап, іштен өз талабына олар таласынан жауап та күткен. Және бір жақтан аса бір жұбаныш ойды да ойлай отырды. Абайдың алды, осылардай айналасы, бұл үшін соншалық қадірлі, қызық орта болып, үнемі сүйсіндіре жүретін. Қазірде де ішінен: “Абай-

дың өзі ғана емес, тек мына жастардың аузынан ғана еститін сөзді қай қазақтың тобынан естуге болады?” деп ойлады.

Өзінің бұл күнде, осы ортадағы еркін еркелік қадіріне де және Абайдың туған баласындай аса бір ыстық көретін дос-бауыры болғанына да көп жұбаныш еткендей.

Бірақ, ол Еңлік-Кебек жайын жазуға бекінгендіктен, “хақиқат”, “шындық” деп аталған мағыналы, сырлы сөздер жөнінен әлі де жауап күтті. Сол жайды жолдастарына айтып та қалды.

– Бақастарың қызу да, қызықты да болды-ау! Бірақ менің алғашқы сөзім орай жауабын ала алмай, жесір қалды ма – деп отырмын. Кебектер туралы кешегі Абай ағам айтқан, шарт қылған “шындық” немене еді? Соны шешеміз деп шетке кеттік. Тіпті, шығанға шығып кеттік! – деді.

Көкітай жаңағы сөздерге енді қайта оралуды қисынсыз көргендей, қалжыңға салды.

– “Аударыса-аударыса өртеңге шығып кеткенімізді білмей қалыппыз” деген, біздің Әжекеңнің бір-екі мылжынын айтқандай болдық! – деп, Мағашпен қосыла күлісті.

Бірақ Дәрменнің қабағы мен көңілін Мағаш тез танушы еді. Оның шындап ойлап отырған жайы жауапсыз қалғанды лайық көрмей, Мағаш аз сөзбен Дәрменді тоқтатарлық бір жауап айтты.

– Сен іздеген “шындықты” бірге іздесеміз деп, біздің қалай-қалай жайылғанымызды көрдің ғой. Енді, сол өзі айтқан “шындығын” ағамның өзіне шешкізейік! – деген.

Бұған Дәрмен бастап, барлық топ тоқтағандай болды. Осы кезде шай жиылған және Мағаштың әлгі бір кезде “ағам тұрып, шайын ішіп болды ма екен, біліп кел” деп жіберген жолдас жігіті, жас әнші Әлмағамбет жаңа қайта оралып келген. Ол:

– Абай ағам шайын ішіп болып, кітап оқып отыр. Ұраңқайда Көкбай, Ерболдар да шайын ішіп болыпты. Олар да Абай ағамның үстіне кірмек. Кешегі сойылған ала тайдың қос телшесі былқып асылып жатыр. Үй жылы, әңгіме-дүкен

сонда. Енді өзгені неғыласыңдар! Абай ағамның түстігіне солай аяңдайық та! – деп, өзінің ақыл байлауын айтқан. Бұл үйдегі жиын Абай үйіне осыдан соң келген-ді.

Қымыз үстіндегі мәжілістің бір кезегі жаңағы Мағаш үйінде басталған ойшылдық, келелі кеңеске ауыса берді. Ол үйде болған сөздің барлығын Мағаш баяндап беріп еді. Абай Мағаш жүзіне қадала қарап, ұзақ тыңдап отырды. Тек Мағаш сөзін аяқтай бергенде, бұлар әңгімесін үзгендей, біраз дабыр-дүбір сырттан естіліп, Абай соған алаң боп, есікке қарап қалды.

Үй сыртына кеп түскен ат дүбірімен аралас арсылдап үрген ит даусы келді. Сол иттерге айбар шеккен жүргінші дыбыстайды. Біраздан соң киіз есік көтеріліп ашылып, бір үлкен кісіге жол бергендей. Ол кісі кіргенше, үйге салқындап соғып, жел де кірді. Қазан астындағы от қисая жанып, төрдегілерге сар қидың ащы көк түтіні шалқып жетіп, беймазалық жасады. Отырғандар бірі жөтеліп, бірі көзі жасаурап, бетін басып қалысты. Неғылса үйдегілер ажары жақсы әңгіменің желісін үзген келушіге ырза еместей, тыжырынып қарсы алғандай.

Аздан соң қонақ кірді. Ол сәлем бермей, үйдегілерден сәлем күткен, бір үлкенірек аға-ағайын екен. Сағал көз, сары жүзді, үлкен қауға сақалды, бурыл тартқан қартаң кісі – Жұман болатын. Абайдан басқаның бәрі оған даурыға сәлем беріп, дәл төрден орын босатысты. Әйгерім үлкен қайнаға келгенін көріп, сыпайы сызылып, орнынан тік тұрып қабыл алды. Жұманның қасында өзіне тартпаған талпақ қара баласы – Месқара бар екен. Абай мәжілістің шырқын бұза келген қонақты жақтырған жоқ. Ағасы болса да, Жұман төрге кеп отырғанша, қадалған салқын көзін одан алмастан, жағалай қарап өтті.

Жұман – белгілі мылжың, берекелі сөзі жоқ, Абайдың ағайын ішінде ең бір нәрсіз көретін кісісі. Бұны Абайдың жақтырмайтынын Жұманның өзі де біледі. Бірақ оны елейтін Жұман жоқ. Ол кеше “Абайдың үйі қысырдың таиың сойды” дегенді естіген-ді. Сол жеткілікті. Күздің мы-

нау жүдеу бүрсен кезінде, үйде көп күтім болмай жүрген шақта, біреудің жылы үйіне барып, күздік қымыздан ішіп, семіз тайдың телшесін жеу Жұман үшін ең үлкен іс. Сонымен, таңертең тұрғаннан бері Абай үйінен түстіктің түтіні шыққанын күткен. Атын ерттетіп, өзіндей мылжың баласына Абай аулы жақты аңдытып та қойған. Қазір, міне, келгені де сол.

Тегінде, Абайдың қысқы, жазғы түстігіне үнемі шақырусыз, емеурінсіз, өз еріктерімен келіп, күні бойы Абайдың сөзін тыңдағансып, ләм демей, үнсіз отырып, түстікті бірге жесіп алып, өз беттерімен аттанысып кете беретін көп кісілер бар-ды. Жас талапкерлер ынтасы бір бөлек болғанда, бұл адамдардың көбінің мақсат-мұраты да, іздейтіні де тек ет пен қымыз болады.

Жұман сондай келгіндердің анық өзі болғандықтан, бұл алуандас келді-кетті кісілерге Абай да көңіл бөліп, ілтипат қылмайды. Көбімен амандаспайды, жөн де сұраспайды. Неге келіп, неге кеткенімен жұмысы да болмайды. Тек өзінің мәжілісі жарасқан адамдарды алаң етпесе болғаны. Қазірде де Жұмандар қымызға бас қойысымен Абай оларды ұмытты да, айтып отырған кеңесінің желісін қайта тауып, өз сөзіне кірісті. Бұның ойында отырған жаңағы Мағаш баян еткен “өмір шындығы”, хақиқат жайы болатын. Алғашқы сөз Дәрменнен шыққандықтан, Абай әуелі соны мүдірткен ойларға тоқтады.

– Ақын айтса, өмір шындығын айтсын дедік. Ол не деген сөз? Бұл туралы орыс хакімдері, ойшылдары ашып айтқан. Өлең сөз өмірдегі болып тұрғанды ғана айтпасын, оған шешу айтсын дейді. Яғни сын айту керек. Және өкім айту керек дейді. Жаңылмасам, осы Чернышевский пікірі болса керек. Мұбада, сіз өткен заманның Кеңгірбайдай ел әкімі туралы рауаят етпек болсаңыз, соған байланысты бүгінгі көпшілік күнде айтып жүрген “жарықтық”, “әруақ” дегендей мағынасыз, нәрсіз сөздерді қайталамаңыз. Заман мінезінің шындығын ашып, сынап айтыңыз деген сөз! – деп, келелі ұзақ ойының кең бір өрісін ашты.

Бұл жөнінде: “Кебек пен Ендіктің ат құйрығына тағылып өлтірілуі өзге түрлі шарасыздықтан емес, Кеңгірбайдың Сыбан, Матайдан пара алып, екі жасты сатқанынан”, – деп, ашып айтып кетті.

Көкбай бұл тұста дау, күмән айтқандай болып еді. Ол “әр елдің бұрынғы замандардан аты сақталған, абырой иесі болған үлкен жандары болады. Оны әруақ етіп қана қоймайды, халық мақтаны да етеді. Сондай жандар туралы кейінгі ұрпаққа қатал сындар айтып, сырлар ашу лайық па?” дегендей болатын.

Абай, бұған орай дау ретінде, Пушкиннің Борис Годуновты әшкерелеп жазғанын айтты. Шекспирдің Рим патрицийлері, патшалары, ағылшын корольдары туралы үлкен сырлар әшкерелеп, қатал сынап жазғандарын сөйледі. Соңғы күндер оқығанынан есте қалған – Байрон шыншылдығын баян етті. Шекспир, Байрондардың арғы-бергі тақта отырып, тәж киген корольдар, патшалар туралы аса шыншыл, сыншы сөздер жазғанын айтты.

Абайдың қымыз үстіндегі ұзақ кеңесі үй ішіндегі саналы жастардың барлығын зор ықыласпен тындатып еді. Бұл кезде қымызға тойып қанған Жұман, қазанның пісуі жақын болғанын күтіп, Абай сөзін тыңдауды қойған. Үнемі Зылиха мен Әйгерімнің қозғалыс, қабақтарына қарап отырған.

Үй иесінің бұған ұғымсыз сөздері оны талай рет талдырып, қажытқан болатын. Кейде тамсанып қойып, кейде ұзақ-ұзақ қалғып та кетеді. Енді бір кезекте Абай өз әңгімесін жастар айтқан “хақиқат” деген жайға бұрған. Оған ауысарда:

– Бұ да келелі бір ұзақ кеңес! – деп бастап еді.

Жұман осы кезде баласына белгі етіп, жастық алғызды да, күпісіне қымтана түсіп, жантайып ұйқыға кетті. Абай “хақиқат” әңгімесін бағанағы жастар қозғаған дінге байланысты жайға әкеліп, содан бастады.

– Әрине, “хақиқат” әртүрлі. Ислам діні өз хақиқатын бар мұсылман айтатын “иман” ішінде келтіреді. “Амантұ

биллаһи, уәмәләйкатиһи, уактубиһи, уәрсулуһи” дейді. Онысы, сайып келгенде, “шындықтың” бәрі Кәләм-шарифте айтылған да, болған деген маузұғда. Өзгені қояйық. Жақында мен қарастырып өткен бір философтың құранмен аз бақас жасаған біраз сөздерін ғана сіздерге баян етейін, – дегенде, Көкбай тамағын қатты кенеп алды. Үлкен күдік еткен жүзбен Абайға қарап, “лайықсыз нәрсені айтады-ау!” дегендей қадалып қалыпты. Барлық жас атаулы енді қымызды жиғызып, иіріле жақындасып, қызық мәслихат құрып, Абайдың жүзіне телміре қарасты. Абай сөйлеп отыр.

– ... Сол философ айтады: “Ал, біз иланайық, яғни Құран жаратушы иенің бір ғана соңғы пайғамбарына өзі айтып берген сөзі болсын. Солай болатындықтан, бұл адам баласының көп ойшылдары, ғалымдары айтқан сөздердің барлығынан да дұрысырақ, тереңірек болса керек. Ғылымның ғылымы, шындықтың шыны, ойшылдықтың ең жоғарғы өрі осында болса керек еді. Уакаланки осылай болмай тұрғаны несі?” – дейді жаңағы философ.

“Үндістанда болған даналар, гректе болған ойшылдар кітаптарынан бұл кітаптың терең емесі несі?” – дейді. “Хақиқаттың шешуі: жаратушы кім? Ғалам дегеніміз не? Жан не нәрсе? Және адамның хақиқатты білуіндегі дерегі не? Осыларға шешу айтса керек. Әлбетте, ең үлкен, ең дұрыс шешуді Құраннан күтсек керек. Ал, дұрыстығына келгенде, осы жайларға Құран беретін жауап бұрынғы-соңғы ойшылдар айтқан жауаптардан кем соққаны қалай? Бұның философиясы сонау қытай мен моңғылдар тұтынатын “буддизм” дінін жасаушы Шакия Муни кітаптарының философиясынан әлсіз. Бұның айтар ғылымы – ешбір сынды көтере алмайды. Философия ғылымы, астрономия, космогония және дүниенің жаралысы, адам ағзасының әрекет, сырлары турасындағы ғылымдар бар-бәрі туралы Құран баян ететін ойлар қарын ашырады. Күлкі де болып шығады”, – дейді! – деп, бір тоқтағанда, Ақылбай, Көкбай, Ерболдар “астапыралла” дескендей, қабақ түйісті.

Ал, Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да, Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып тыңдайды. Абай әлі сөйлеп отыр.

– Хатта, ол философ Құран ішінде адам иланғысыз ертегілер де бар, ғылым, фарасат білген сау, ақылды адамдар иланбайтын “жын, сиқыр” сияқтыларға балаша илану да бар дейді. Еске алыңыздаршы! “Әләм тәрә кәйфә фағала раббукә би асхабил филь” деген аят қандай еді? Яғни, “Тәңірі иеге күфірлік келтіргендіктен, филь қауымына қарсы ғажайып құстар келіп, әр адамның басына тәңірінің қаһар тастарын тастап өлтіргені кәні!” – дейді ғой Құранда. Осыған қалай илануға болады? Яки, жәнә де күндегі бес уақыт намазда мына Көкбай оқып жүретін Құран дұғалығы бар. “Құл ағузі бираббил фәләк миншәримә халақа, уәмин шәри нәффәсәти филь ғұқад” дейді. Яғни, “раббыңнан “сақта” деп сұра, сиқыршы кемпірдің шүберекке түйіп, әфсүн оқып сиқырлап тастайтын пәлекетінен сақта деп тіле!” дейді.

Бұл да, философ айтқандай, өзіміз осы күнде иланбайтын, бақсы-құшнаштың сандырағына иланғандықты көрсетеді емес пе? Міне, “хақиқат” деп жүргеніміздің кейбірі, бара-бара осылай ойлай берсек, сиыр құйымшақтап барып, әлдене боп кеткені де бар! – деп, күліп тоқтады. Жас достардың көбі Абаймен қоса күлді. Кәкітай барынша ашық-жарқын жүзімен Абайға әлі де жабыса түсіп:

– Абай аға! Мына философыңыз алқымнан алып тұр ғой өзі! Бұнысы жән болғанда, неміз қалады, неғып жүрген боламыз осы? – деп еді.

Абай қатты сылқылдап күлгенде, Жұман оянып кетіп, басын көтерген. Ол Абайды жақтырмай қарады. Қанталаған көзін қиыс бір тастады да, Абай жақтан басын теріс бұрды. Қазан астындағы от та өшіп қалыпты. Әлі күнге Абай сөйлеп отыр. Әлдеқашан піскен түстікті жеудің орнына сөзден жалықпай отырған Абайды Жұман ішінен қыжыртып жатыр. Абай Кәкітайдың қиналуын түсінді де:

– Көп философты оқысаң, бұдан да үлкен, бұдан да ащы шындықтарға ұшырасарсың. Бірақ одан жоныңды көрсетіп қашпай, не дейтінін білуге тырыс. Дінің кәміл екен, сол дін қазығына арқанды таңып алып, сонан соң тыңдай бер! – деді.

Бұнысы да бір тиянақты ой. Әсіресе бүгінгідей мәжіліс соңында қажет байлау сияқты. Әңгіме осымен аяқталды.

Енді біразда Жұманның көптен күткен қазаны түсіріліп, жұрт асқа әзірлене бастады. Қонақтар тегіс төрге отырып жатыр. Енді қынынан үлкен өткір сар пышағын алып, қолына ұстап отырған Жұманның сөзге араласқысы келді. Ол бағанадан бергі Абай мінездеріне қыжылданған бетімен, ағалық еркіндік жасап, даңғырлап сөйлеп кетті:

– Осы қазақ иттің не оттайтынын білмеймін. “Жұман қырт”, “Жұман қырт” деп маған ат қойып, айдар тағып алды. Соңымнан бір қалсайшы. Егер көп сөйлейтін кісі қырт болса, кешелер дүйім елді жиып алып, күні бойы Күнекең жалғыз өзі сөйлеуші еді. Бүгін мынау Абай тап бір ет асым жапа-жалғыз өзі сөйледі. Көп сөйлеген қырт болса, анық қырт осылар емес пе! Менде осы не ақысы бар “қырт” деп қыр соңымнан қалмайтын! – дегенде, Абай қолын жуа алмай, өнебойымен селкілдеп, қатты сықылықтап күлді. Екі көзінен жас аққанша күлген. Бұның күлкісіне сынғырлаған Әйгерім күлкісі де қосылды. Абай әл жия бере, Жұманға оқыс бір жауап айтты:

– Уәй, ақсақал! – деп күле түсіп, – қырт атану үшін көп сөйлеп әуреленудің қажеті жоқ, “Қатын, т...п алғаным ақыл болған екен” деген сөз де жетеді! – дегенде, үйдің іші ду күлді.

Бұның есіне Жұманның соңғы қыста өз үйінде отырып айтқан бір сөзі түскен еді. Жұман қыстыгүні таңертең дәретке шығып келеді. Аздан соң күн бұзылып, қатты жел тұрып, ақ түтек боран болып кетеді. Сонда Жұман терезеге қарап, қатынын шақырып алып:

– Уәй, қатын, сен білдің бе? Бағана ұлыжарыққа отырып алғаным қандай ақыл болған, ә?! – депті.

Дастарқанға келген етті де кесе алмай, Дәрмен мен Кәкітайлар қайта-қайта күліседі. Ақылбай Абайдың төменгі жағында отыр еді. Қатарындағы Әйгерімге салмақпен сыбырлап күліп, сөйлеп жатыр:

– Женеше!

Ол Абайды әкем демейтін де, Әйгерімді шешем демейтін. Бірін “Абай аға”, бірін “женеше” дейтін әдеті бар. Жасынан Құнанбай мен Нұрғаным қолында өскендіктен, өзін солардың кенжесімін дейтін. Абайға іні есепті сөйлеп дағдыланған-ды.

Әйгерімге сыбырлаған әзілінде:

– Женеше-ау, мынау қайнағаң не деген өлерін білмес ақкөз еді! Мұрттай ұшқанын көрдің бе? Абай ағамның мысқылына ажалды кісі тап болсын да! – деп, Әйгерімді қоса еліктірді.

Әйгерімнің күлкісі қатты келсе де, қайнағаға күлуден именіп, қысыла қызарып, артындағы Зылихаға бір нәрсе айтқан болады. Жұман аздан соң күлкіні ұмытып кеткен екен, етке сылқия тойып алды. Енді жас сорпаны үлкен сырлы аяқпен ұрттай отырып, басқа бір тың сөзге көшті:

– Маған күліп болдың ғой, түге! Енді тегіс күлкінді тыятын сөзді мен айтайын! Жігітек неге құтырып жүр деп едім. “Бір аулы әнеугүні Көлқайнардың үстінен күзекке көшіп келе жатқан болып, менің маядағы шөбімді жылқысына жегізіп кетіпті” деп едім ғой, Абай! Ырғызбай жерінің мұрттын басуға Жігітектің батылы қалай барды? Содан бері ызам бар. Есем кетіп жүр демеп пе ем? Міне, сол тегін болмады. Жігітекке тағы желік біте бастады. Бүгін соның неден бу алып жүргенін біліп кеп отырмын! – деп жатыр.

Абай бұл сөздерді жақтырмай, енді қабағын шытынып, мойнын теріс бұрып, амалсыз тындап отыр. Жұман даңғырлаған даусын көтере түсіп:

– Енді мені тыңда! Тыңдандар міне, қаладан хабар естіп отырмын. Жаңа біздің ауылдың шетіне соғып, таудағы Жігітекке қарай бір шапқыншы кетті. Сүйінші сұрап, қуанышы қойнына сыймай барады. Әулекіленіп бара-

ды. Әлгі Түсіптің Мадияр дейтін ана бір қонқақ мұрын қу немесі “сүйінші” дейді. “Ақ түйенің қарны жарылды, Жігітектің жылаған жасын құдай иді. Көз жасымды тыятын арысым қайтты. Базаралым айдаудан қашып кепті!” – деп, иен өлкені шулатып, жосытып барады! – деді.

Мынау хабар үйдегілердің бәріне Жұманнан күтпеген оқыс, оқшау жаңалық болды. Абай елең етіп, Жұманға жалт қарап: “Не дейсің, не дедің? Мынауың шын болса, жақсылық хабар ғой!” – деді. Өзге жастар мұны қостап, таңданысып жатыр.

– Япыр-ау, бар екен-ау!

– Базекең тірі екен-ау!

– Келгені-ақ қанат қағып!

– Сау жетсе, қуаныш-ау мынау! – десті.

Жұман бұл үйдің қуанышын қостайтын көңілде емес. Өзге көп Ырғызбай сияқты Базаралының қайтқанына бұнда түк те сүйсіну жоқ, қынжылу ғана бар еді. Ол өз ойын өзінше топшылап таратып жатыр.

– Тәкежан мен Шұбар болыс болып тұрса, елге келмек түгіл, елді түсінде де көрмес еді. Мына биыл Күнтудың болыс болғанын біліп, қажы баласынан ұлықтық кеткенін естіп, ананы арқаланып келіп отыр ғой. Неменеге қуандың, түге?! Қызығым келді деп пе ең? Қызыл көз пәлең келгенін білерсің! Айттым да қойдым! – деді.

Абай енді бұған ашулана сөйледі:

– Жә, тоқтат, ақсақал! Қырық жыл достық болмаса, қырық жыл жаулық та жоқ. Базаралыдан алмаған өшің бар ма еді?! Келсе, қайырлы болсын! Қадамы құтты болсын! – деп, Жұманнан жүз тайдырып, өзге дос жастарына қарады. Абай:

– Қаталдық пен қастықты Құнанбайдың өзге баласына бердік. Біз бұл хабарды қуанып қарсы аламыз. Елімнің арысы болатын. Мен деген жастар, ертең көбің аттанып, Семейге барып, алдынан шығыңдар. Менің тілеулестігімді, бауырлық қуанышымды алдынан ала барыңдар! Байлауым да, бұйрығым да осы! – деп, бір-ақ түйіп тоқтаған еді.

III

Жұман айтқан сөздің көбі дұрыс болатын. Базаралының қашып келгені де рас және “бұрын емес, дәл биылғы жылы қашып келуіне себеп – Күнтудың болыс боп тұрғандығы” дегені де дұрыс.

Базаралы өзін айдатқан Тәкежан, Шұбарлар болыс болып тұрса, бұл істі істеуге бекінбес еді. Өткен сайлауда Құнанбай балаларының қолынан бір жолы ұлықтық кетіп, Шыңғыстың болысы Бөкеншіден шыққан Күнту боп алды.

Бұл оқиға бүкіл Тобықтыда талай жанды таң қылған, ойда жоқ оқыс іс болды. Семей оязының көптен бергі ояздық начальнигі Казанцев сол соңғы сайлауды өзі келіп өткізген. Бірақ ол дәл сайлаудың соңғы сағатына шейін болыс Құнанбай баласынан бөтен біреу болар деп ойламаған. Күнтудың болыс болып шығуы – Құнанбай балаларына қаншалық ойда жоқ сұмдық болса, ояздың өзіне де соншалық жат көрінген.

Бұл істің басы өткен жылы көктемде Жидебайда, Оспан аулына келген жуандардың бір жиынында басталғанды. Ол кездегі болыс Шұбар Шыңғыс елінің ірі атқамінерлерін осы Құнанбайдың үлкен аулына, Оспан отырған үйге жинатқан.

Жұртты жинаған себебі оқшау бір жай болатын. Тәкежан, Майбасар, Ысқақтармен ақылдасып, Шұбар жаңа сайлау алдында ел аңғарын түймек болған. Құнанбай баласына іштей қарсылық ойлаған кісі бар ма? Жаңа сайлауда бұлар атайтын жаңа болысқа ереуіл болмай ма? Енжар көңілмен жүрген атқамінер болса, солардың сырын тартпақ. Құбылу-қыбылжу болса, ерте әрекеттерін істемек. Міне, осындай ішкі есептермен Шұбар жүз қаралы атқамінерді көкқасқа сойып, қонақ еткен.

Жиын ортасында Шұбардың тағы бір салған сөзі бар. Онысы әр кезде болыс болып отырған әкімдердің ел үстіне салатын төтенше бір шығыны туралы. Ол патшалықтың жыл сайын елден алатын алым-салығы емес. Болыс пен билер алатын “қарашығын” деген салықтың жайы. “Болыс-

тың сойысына, қонағасы, мініс-берісіне” деп, ел басына үлестіріп салынатын салық. Өзінің есебі де, шегі де жоқ. Халықты жебей сауып, ұлық атаулы алатын жем-пара осы.

Белгілі өлшеуі, мөлшері жоқ бұл шығын, анық қараңғы жолмен алатын жем болғандықтан, оның атын жұрт “қарашығын” дейтін. Тегінде, бұл істі бір Шұбар емес, бұдан бұрын болыс болып келе жатқан сан Шұбарлар мерзімді “қор” етіп алған. Жүздеген қойлар, саны көп ат майы, ақша-пұл, көп мүлік болса, болыспен шырайы жақсы билер, елубасылар, старшындар және әр рудың бір шошағы – атқамінерлер осы “қарашығыннан” үлес алып жүретін. Болыстың биылғы салып отырған шығыны жылдағыдан көп болса да, Оспан аулына жиналған “ел ағалары” көп керіспей, тез келіскен. Әр старшынның билері мен елубасылары, атқамінерлері өздерінің қол астындағы шаңырақ иелерінің бәріне қосымша сомаларды жазысып жатты.

Шыңғыс он екі старшын еді. Сол он екі старшынның адамдары Оспанның соңғы жылдар салғызған жақсы қыстауының көп бөлмелеріне, даландарына тарап, үйір-үйір кеңеседі. Шығынды өз қолдарымен үлестіріп отырған топтардың қайсысын көрсең де, әдет-мінездері бір-ақ түрлі. Бұл отырғандар өз шаңырақтарына немесе іні-туысқандарына шығынды салмайды. Әлді-ауқаттыны қорғап қалып, қайда момын, жалғыз-жәутік, қайратсыз, қорғансыз шаңырақтар болса, соларды атап, бір де түңлігін тастамастан үлес береді. Осы сыбағаны халыққа салып жатқан мінездерін өздерінше бір қисынмен істеген болысады.

Әр ауылнай ортасына жиын барса, ұлық жүрсе, үй тігілсе, қонағасы, лау келсе, осы ауқаттылар үнемі көп тауқыметін тартады-мыс. “Кедей-кепшікке кім барады? Қоқсық, қоңысына кім тоқтайды? Оларға түсетін лау да жоқ, сойыс та жоқ. Айранына, отбасына ортақ та жоқ. Бірақ олардың аты да “ел” емес пе? Ендеше, тым құрса, осындайда сәл салмақ сезсін. Әйтпесе, кімнің қол астында екенін, ұлығы кім екенін де ұмытады. Құдайын да ұмытар еді”. Сөйтіп, “қарашығынды” өздері әдейі шетке қаққан, шыр бітпеген, жыртық-шоқпыт лашықтарға салып жатқан.

Халыққа қарсы жұмсалған бұндай істерде қабақпен табысатын ел жуандарының ынтымағы – “бөрі көргенде бірігетін ауыл итінің” мінезіндей.

Халық соларын танитын. Өзіне қарай аунап түскен әр алуан үздіксіз, тынымсыз “қарашығындар” жайын өзара мұндап қоятын. Бірақ биіне, ақсақалына, старшынына, болысы мен бегіне шақсын ба?! “Оларға айтқаннан не түседі? Біреуіне айтсаң, біреуіне сілтейді. Аяғы ақ тас пен көк тастың арасына барып ізі жоғалады. Сөз – тек бос шығасы. Бірін-бірі жебеп, демеп неше саққа ұрады да, шаң қаптырады. Аяғы, ауыл итінің құйрығы қайқы дейсің де, түңілесің де тоқтайсың” дейтін.

Жидебайдағы жиын Шұбардың “қарашығыны” жөнінде де Құнанбай балаларына жат ажар көрсеткен жоқ. Бірақ көп шығынды көп шаңыраққа бөлу оңай да болған жоқ. Таңертең келіп шай ішкен, одан көкқасқаның етін жеген жиындар түске дейін сөздерін тауыса алмады.

Түс ауа осы ауылға Дәрмен келді. Өзінің үлкен үйлерін жасы үлкен атқамінерлерге босатып берген Оспан түкпір үйде жеке жиын жасаған. Бұндағылар Оспан сияқты қолы бостар. Қызық қуған, түстік аңдыған жай қыдырмалар.

Орталарына Дәрмен келгенде, Оспан қуанып қалды. Дәрменді өз қасына отырғызып, қысырдың қою қымызымен сыйлап отырып, қолына домбыра ұстатты.

– Жақсы келдің ғой! “Шығын” деген боп, мешкей көмейлеріне тығын іздеп жатқан жуандарың анау! Аулымды басып, мазамды кетіріп болды. Тілеуің берсін, осылардың жон терісін сыдырған өлеңдерің бар ма, Абай екеуіңнің? Соларыңды айтып, тым құрса, етім мен шайымның есесін әперші! – деп, үй ішін күлдіре сөйледі.

Дәрмен бөгелген жоқ. Бұл жиын әлі естімеген бір үлкен өлеңді желдірмелей, шұбыртып айта жөнелді.

Оспанның анық тілеген өлеңі. Елдің содыр жуанын, қу болысын, парақор билерін, тынымсыз партия басыларын қатты ызамен, кекесін мысқылмен әйгілеген анық Абай сөзі екен.

Оспан әр сәтте қарқылдап күліп:

– Бәсе, ... бәсе! Сой сөйтіп! Таспа тілгендей соқ бауыр сыртынан! – дей түседі.

Оспанның көңілді қызуы түкпір үйді тегіс желіктіріп, мәз етіп, күлдіріп отыр. Дәрмен де осыған орай шырқай түсіп, ағындап, ойнақы жырлайды.

Аздан соң бұл үйдің қызу-дырдуы үлкен үйдегі билер, шонжарларды да елең еткізді. Бірен-сараны есіктен қарап, елең мәнін аңғарды да, арттағы көпке мәлім етті.

Сөйтіп, Дәрмен өлеңінің орта тұсында үлкен үйдегі Оразбай, Жиренше, Бейсембі, Абралылар да осы үйге кіріп, сөз тыңдады.

Абай өлеңінің бұлар келген тұстағы зілі де қатты еді. Дәл осы отырған, күнде жиын құрған, бәле құған, елді жеген, ант бұзғыш, достық сатқыш, алдамшы арам атқамінерлердің бәрін таңбалапты.

Оразбай күлген жоқ, күлмек түгіл, жымыған да жоқ. Оспан мен оның тобы әлі де мәз болысып отыр.

Ақыры, Дәрмен бар ұзақ өлеңді, сыншы жырды айтып болды. Билер тобы томсарып, жым-жырт отырып қап еді. Оспан Оразбайға бұрылды да:

– Е, бай-еке, неғып тыжырынып қалдың? Дәл төбеңнен түскені жақпады-ау, ә, Абайдың? – деп, тағы күлді.

Оразбай салқын қабақпен, ашулы сөйледі. Түкпірлі тәсілін ойлап қалғандай.

– Осы заман... – деп алыстан тарта бастап, – бұзылады-ау! Бұзылғалы тұр-ау! Сонда бұзатын сен боласың-ау, қажы баласы! – деп, Оспанның басынан аса, жоғарылай қарады.

Қасындағы айлашыл алаяқ билер Оразбайға еміне, ісіне қарап қапты.

– Бүгінгі игі жақсыны аулыңа жиып ап, осылайша басқа соқ! Абыройын төк! Бет жырт, уә, перде жырт! Балаға да, малшы-жалшыға да құрық бер!.. Бұза бер!.. – деп, қолын бір-ақ сілікті.

– Уәй, Оразбай, не дауың бар?! Шын жақсы болсаң, саған айтылған сөз емес. Ал, жаман болсаң, жаңағы сөзден

өзінді-өзің танысаң, өз обалың өзіңе!.. Мүрдем қат! – деп, Оспан сақылдай күлген-ді.

Күн еңкейіп бара жатты. Сол кезде тысқа шыққан Оспан өз қыстауының айналасында, қорықта қаптап жайылып жүрген өңшең ерттеулі аттарды көрді. Жүз қаралы қонақтың аты мынау қыс аяғы бітпей, көктем шықпай, күн райын бағып жүрген кезде қолдағы малға керек қорықты ойсыратып жеп жатыр. Шұбардың жиыны мен ас шығынын көтерсе де, Оспан мынау жүз аттың қорықты жеп жатқанына шыдай алмады. Далада жүрген қоңқақ мұрын, зор денелі малайы Сейітқанға ақырып, әмір етті.

– Етімді жегенінен жерімді жегені батты-ау, мыналардың! Тарасын! Тарамаса, қазір қолыңа сойыл ал да, шапқылап барып, бар атын қуып әкеп қораға тық! Дастарқанымды жайлағанымен қоймай, қорығымды тағы шиырлатам ба? Қу, шапшаң! Сойылдап айдап кел! – деп, қатты бұйрығын берген де, қонақ ішіне кетіп қалған-ды.

Сейітқан сол бетте қолына үлкен қара сойылды алып, жақын тұрған қонақ атын өреден босатып мініп, құйықтыра шапқан. Жуан ауылдың сотқар малайы, өзі о жар, доғал жас, тегінде, Оспан “шаш ал десе, бас алғандай” іс ететін. Айғайды салып, ағызып бара жатып, әр қонақтың ата ұранын шақыра ақырып жүр: “Сақ-Тоғалақ! Көтібақ! Жігітек! Бөбең! Қарабатыр! Жуантаяқ! Топай! Торғай!” – деп айғайлайды. Өзі білетін ру басыларының топ-топ аттарының тұстарына кеп, таңбаларына қарап, ұрандарын шақыра жүріп, өредегі аттарға жауша тиген. Дамылсыз айғайлап, ақыра ұрандап жүріп, тыныш жайылыста жүрген аттарды үркіте қуған үстіне, ұзын қара сойылмен сауырдан, тірсектен ұрып сатырлата қуды.

Жүз қаралы тұсаулы атты өрттен қашырғандай үркітіп, шоқытып, секіртіп, дүрілдете қуып отырып, үлкен ат қора, қой қора, түйе қоралардың қақпаларына сойылдап кеп, тықпалаған. Сейітқаннан шошып алған семіз, жарау, желігі көп аттар алдарында от пен су тұрса да бөгелместей. Жөңкіліп кеп жаңағы қоралардың қақпаларына қақтығыса,

таласа ұмтылысты. Секіре кіріп жатты. Бірақ қоралардың қақпалары аласа еді. Жай кірмей, секіріп кірген тұсаулы аттар маңдайшаға биік ерлерінің алдыңғы қастарымен сарт-сарт ұрып кіріп жатыр. Сейітқанның да, Оспанның да ойында жоқ бір оқыс іс осы арада көрінді. Күшті аттардың секірген екпінімен маңдайшаға соғылған ер атаулының алдыңғы қастары шетінен шарт-шарт сынып, ұшып-ұшып түсіп жатты.

“Қарашығынды” халыққа бөлгенде ынтымағы бір жерден шыққан жуандар бүгін бір кезекте өздері үлесетін олжаны да айтысқан-ды. Сонда Құнанбай балалары қараулық жасап, жемнің көбін өздері басып қалды. Бұл елдің ірі бай, салмақты жуандары Оразбай, Жиренше, Бейсембілер осы мінезге де наразы боп шықты.

Енді кешке жақын сөздерін бітіріп, атқа конуға келгенде, жуан-шонжарлардың барлығы ойда жоқ әлекті көрісті. Біреу әдейі мазақ еткендей, тегіс ерлерінің қасын опырып, шүнтитып жоқ қып жіберген. Бұл жиында Оразбай, Жиренше, Күнту, Бейсембі, Абралы, Байғұлақтар бастаған нелер байлар, нелер жуансыған мырзалар, сөзуар, пәле баққандар болатын. Оспан қорасының алдында тұрып, мынадай масқара болған күйлерін барлық жуандар айтыспай-ақ аңғарысты. Ауыл иесі Оспаннан жөн де сұрасқан жоқ. Бұларды аттандырып жатқан Шұбарға да шырай беріспеді. Көбі қош айтыспастан кетті.

Алдыңғы топта Жиренше мен Оразбай бар еді. Қастарына Күнту мен Бейсембі жеткенде, сол екеуі сөз бастады. Ең алдымен тіл қатқан Жиренше:

– Шектен асқан шығынымен Шұбарын байытамыз деп жиылыппыз. Жазығың бар ма, ағайын? Дегенін істедік. Барды осыларға беріп, бүгін үлестен де қақас қалдық. Бізге де олжа түссін деп, тым құрса мезіреті жасады ма? Ол – ол болсын, жә, мынау көргеніміз қай мазағымыз?! – деп, қатарында келе жатқан Күнтудың опырылып қалған ерінің қасына қамшысымен салып кетті.

– Асқан екен Құнанбай баласы. Тіпті, бұндай қорлықты Құнанбай да көрсеткен жоқ. Тегі, біздің өзіміз бұларды

бұзып болған екенбіз. Құдайын ұмытқан екен, мына Құнан-байлар. Тап осы жолы тұяқ серіппесек, осы келе жатқан бәрімізді де атаның әруағы атсын! Ит болайық, енді қыбырламасақ! – деп, Оразбай жалғыз көзін жалтылдатып, айнала қарап, қанын ішіне тартып сөйледі.

Бейсембі жай сөйлесе де, үнемі қапысыз есеппен сөйлейтін. Ол алдыңғы екеуі ғана емес, өзге сөйлемегендердің де түсін барлап білді де:

– Уәй! Осы алқынған ашуың шын ба? Соныңды ғана айтшы! Жүзіме айтшы, жарқыным! – деп, Оразбай мен Жиреншеге кезек қадалды.

Ананың екеуі де, Бейсембі де бір үлкен ашу толқынып келе жатқанын аңғарды да, сәтте саңқ етіп, шолақ жауап берісті:

– Әу, бір құдай, бір құран! Ашуым – ашу! Кегім – кек!

– Бір әруақ, бір құдай, өлсек те қасындамыз! Тек, айтшы бірдеменді! – деп, Жиренше қостады.

Енді, Бейсембі ширап, шымырлап алған екен. Дағдысынан тыс шапшаң сөйледі.

– Әуелі осының рас болса, ашуыңды сөзбен шығарма. Айтысар түк те жоқ. Аңғарылмаған дүние жоқ. Шашау сөз шығарып, көп алдына көпіріп, ертең апарып сырын Құнанбай баласына жеткізетін кісіні жауыңның үлкені деп біл. Қазір шашау сөз шығаратын орын емес. Көпті де қасымызға алмайық! Осы топтан жеті-ақ кісі болайық та, былай бұрылайық. Ана Қабекеңнің басына қарай тарт! Кеңгірбайдың зиратына барып тұрып, серт уәдені сонда түйеміз! – деді.

Қатарындағы жуандар: “Мақұл!”, “Болды!”, “Тарт!” – десті. Жиренше бәрінің соңынан сөз қатып:

– Бер, тәңір, берекенді! Кеңгірбайдың қабір тасын төбеме тік көтеріп тұрып, серт беруге бармын! Тек кімді аламын қасыма? – деп, ендігі істі өзі бастайтын аңғар көрсетті.

Сол арада төртеу-бесеуі аттарының басын түйістіріп тұрып, жаңа сертке, антқа ортақ етіп алатын кісілерін шапшаң санасты. Атаған кісілерімен оқшауланып бөлініп алып, бір топ салт атты ымырт жабыла бергенде, Оспан қо-

расынан тай шаптырым жердегі кәрі әруақ – Кеңгірбайдың биік, шошақ моласына келіп, ат тұмсықтарын тіресті.

Қарлы дала ымыртқа тақау қарауытпай, көкшіл тартқан. Ақ-көк ренді суық дала. Сол далада қоңыр-күнгірт биік мола тұр. Жүз жыл бойы бар өңірден басы озған шошақ, сопақ қалпында әлі балғын. Қобыраған жері жоқ. Кеңгірбайдың әруағы исі Олжай, Жігітектің надан нәсіліне әлі қандайлық қадірлі, құдіретті болса, моласы да сол жүз жылғы мызғымас меңіреу, тылсым қуатынан айнымағандай. Бұл молаға бақсаң, заман да өтпегендей. Сахара заңы да бар қаталдық, бар надандық зұлымдығымен молаша мызғымай қалғандай. Тар есіктен қараңғы қуыс қабір іші аңғарылады. Онда үнсіз, мәңгі түн. Жарықпен, тірлік үнімен шарпысқан қыңыр қараңғылық. Айналада ызындап, кешкі аязды жел соқты... Жақын шилер басы күпсек қарын сілкітіп, мүшкілдік халін құптайды. Аласа әлсіз жас бұталар да жел екпінінен қалтақ қағып, тыным-тыныштығынан айрылған... Осындай күш пенен әлсіздік айғақтарының арасында қайсар мола өзі де иесіз өңірдің қара күшіндей дөңкиіп, қатқыл қарап, суық мұңмен қарауытып тұр.

Оразбай мола басында құраннан бұрын бір тіл қатты. Бағана Оспан үйінде Дәрмен аузынан естіген зәрлі сын арқасына әлі батып келіпті... Ол сөздің түп айыпкерін осы арада есіне алды.

– Абызы Абай болса, Абай болса... Менің сиынғаным бір әруақ, бір құдай! Өзіңсің, бабам! Азған менен бұзғандың өзің тап, әруақты, киелі ата! – деді.

Бұнысы да бір ант серттей... Арам пәле болатын.

– Абызы Абай болса, сопысы сұрқия болар ендігінің!... Кесерміз кесілгір тілін, жолын! – деп, Жиренше де молаға үңілді...

Бейсембі күбірлеп құран оқып, бәрі бірдей бата қылысып болған соң, осы арада тұрып жеті бай аса бір қатты жасырын байлау жасасты. Мұнда төрт старшын Сақ-Тоғалақтың атқамінері – Абралы, екі старшын Жігітектің басы – Бейсембі, Есболаттан – Оразбай, Көтібақтан –

Жириенше, Бөкеншіден – Күнту, Жуантаяқтан – Байғұлақ, Топайдан – Байділдә бар.

Бұлардың Кеңгірбай басында берген анты, ең алдымен, құпиялық жасырында. Сыртқа шығарып, бүлк етпей, дәл осы бейуақтан бастап, жетеуі Құнанбай балаларына қарсы баталасады. Алда екі-үш айдан соң болатын сайлауға шейін бүкіл Шыңғыс елін Құнанбайларға түгел қарсы әзірлейді. Партияның тартысына ат пен пұлды астыртын беріп, елубасы атаулының барлығын осындай құпия батамен, қатты сертпен тартады. Малды да, сырды да көпке жаймайды. Сырттай Құнанбай балаларымен бұрынғыдан да тәтті, тату жүреді. Оларға “атағаныңды аласың” деп, үнемі жылы-жылмаң жүріске салады. Дәл сайлаудың сағатында шалқасынан салатын болады.

Сол түнде Жириенше қыстауына барып, сонда қонып отырып, бар уәдені анықтап аяқтаған-ды. Күндізгі көк-қасқаны ақсарбасқа бастырудың серт-уәдесі бекіген.

Сонымен, айтқандай үш айдан соң, қанжайлауда, Құнанбайдың үлкен аулы отырған Пұшантайда сайлау күні келген.

Құнанбай балаларының талай жылдан жемдеп жүрген айлалы досы – Казанцев ояз көп күймемен қоңыраулатып, жер күңіреніп келген болатын. Казанцев бұл жолы қасына өзінің келбетті, семіз, көк көз бәйбішесі Анна Митрофановнасын ерте келген. Үш күн бойында бұлар Оспан үйінде қонақ боп жатқанда, Анна Митрофановнаның иығына қалың қара жібекпен тысталған бұлғын ішік жабылған-ды. Қаттаулы аққұйрықтар да Казанцевтің темір сандығына салынған-ды.

Бұл жолы Құнанбай балалары болыстықты Оспанға беруді ұйғарған. Оның алғаш рет ұлықтықты сұрағаны осы жол. Қазіргі шақта жасы қырыққа тақалған, бақ-дәулеті барынша шалқыған Оспанның бір үлкен арманы бар. Ол – бала. Оспанның Еркежан, Зейнеп, Торымбала деген үш әйелі бар. Бірақ үшеуінен де әлі бір нәресте иіскеп көрген жоқ. Қалың үйір, көп ауыл Құнанбай ішінде сондай

жалғыздығын Оспан өзі іштей қатты қамырық ететін. Кейде ол алпамсадай алып денесімен сол жайды жан күйер жақындар арасында күйзеліп айтқан шақтарында, еңкілдеп жылап та жіберетін. Осы бір жай оны сынар мүйіз бұғыдай, сынық қанат сұңқардай етіп, көңілін санадан солдыра беретін. Сондықтан биыл аға-іні тобына:

– Мен тым құрса осымен алаң болайын. Осы бір жол ұлықтықты маған беріңдер! – дегенде, бар Ырғызбай, Құнанбай боп ар жағын айтқызбастан, “ендігі болыс Оспан болсын” деп ұйғарысқан.

Ел не дейді? Жұрт жайы қалай, оны тегінде Құнанбай балалары ойлауды ұмытқан. Олар болыстықты өздеріне ортақ, төл аты деп білетін. Бүгін біреуі иемденіп жүргенімен, өзге Құнанбай балалары “ертеңгі күні өзімнің де тақымға басарым” деп қарайтын. Құдай мен әруағы әдейі осылар үшін бөліп беріп қойған, “үлеспеген еншісі”, “басыбайлы берекесі” санайтын.

Казанцевті Оспанның үйіне түсірмес бұрын, бар Құнанбайлар: “Осы үй – болашақ болыстың үйі”, – деп әкелген. Ұлық та Оспанның сыйын көріп, парасын, құрметін қабылдап жатқанда, “болысым”, “сайланатыным” осы деп сенген-ді.

Бұл жолы да сайлау үйлері әдеттегідей ерекше боп тігілген. Ұлықтар жататын жай – үш үйден құралған. Бөлек-бөлек, буын-буын үш дөңгелек зал сияқты. Оспан үйлерінің қасына тігілген осы сайлау үйлерінде әуелі, таң атқалы, елубасылар бөлек жиын жасады. Әдет бойынша болыс сайлауының алдында, ұлықтың көзінше, осы жылы ел басына түсетін алым-салық үлеске түседі. Ояз бен крестьян начальнигі бұл күні қастарына тек елубасыларды ғана алып, осы болыстың бар старшындарына түсетін патшалық алымы мен салығын бөлгізеді. Бір старшынның үй саны көп, біреуінің малы, басы молырақ, соның аңғарына қарай старшын басы дөңгелек түскен салықты біреуіне көп, біреуіне аздап аударыстырып, нақтылы үлес беріседі. Шыңғыстың он екі старшынында отыз елубасы бар.

Сол елубасылардың алғашқы жиынында бар іске басшылық еткен Семей уезінің үшінші учаске, крестьян начальнигі Никифоров болды. Ояз бұның үстінен қарайтын ұлық болғандықтан, жұмысты Никифоровтың өзіне басқартты. Ал, өзі тек қана қалың дене, бурыл мұрт, күрең жүзін салқын ұстап, үнсіз отырды. Көп жылдардан бергі дуан ұлығы Казанцев патшалық әмірінің бұл өңірдегі үлкен өкілі өзі екендігін ұмытпайды. Суық көзден, күлкісі аз тұйық жүзден өзінің салмағын да, зілін де қазақ атаулығы таныта біледі.

Оның бұл сахарада азды-көпті тіл қататын адамдары – қасындағы жас қазақ тілмашы мен болыстың песірі Захар Иванович. Халық бұны “Зақар” деп атайтын тәпек песір. Ел қазағында ояздың санаулы сөз қатып, сәл шырай беретін кісілері Құнанбай балалары: Тәкежан, Ысқақ, Шұбар болды. Соңғы күндерде әрі үйінде қонақ боп жатып, әрі астыртын сый алғалы Оспанмен де бірер сөзбен тіл қатысатын.

Оспан орысша білмей, тілмаш арқылы сөйлесе де, өзінің сырт ажарымен Казанцевқа және әсіресе оның әйелі Анна Митрофановнаға сүйкімді көрінген. Бұның қатты күлкіде ақсиып көрінетін мінсіз аппақ тістері, қызыл ерні, қара мұрты да өзгеше. Бірде қызумен, бірде көңілді әзілмен айқын ашылып, жалт-жұлт етіп отыратын шошақтау үлкен көздері де әсерлі. Шам отындай, лапылдап жанғандай бір қызуды білдіріп тұратын көз. Өзге тұңғиық, қытымыр атқамінердің бәрі шынын ішіне тығып, сырттан, бет ажардан түкті сездірмеуге тырысса, Оспан олай емес. Олардың қасында ақтарылып, ағылып отырған кең сабадай. Күлкісін де, ашуын да, наз-наразылығын да ірікпейді. Шын бейіл берген адамына ыстық көрінетін қошеметін де мол төгіп отырады. Үлкен, ауыр, алып денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады. Оның шапшаңдығы қолды-аяқты баладай, оқшау бөлініп тұрады. Осы жайларының барлығы Казанцев пен әйеліне, Никифоровқа, тілмаш, урядник, стражниктерге ерекше жағатын. Өзі қолы ашық, кең мырза болғандықтан, Оспан ұлыққа ере

келген қосшы-қолаңының баршасын, крестьян начальнигі Никифоровтан бастап, стражник Сергейге шейін және ояз бен начальник кеңсесінің атшабары қос шұбар Ақымбетке шейін сыймен сыпап тастаған.

Үй ішіндегі салық сөзі бітіп, елубасылардың дағдылы жиыны аяқталған соң, қалың елге енді “сайлау”, “болыс сайлауы”, “би сайлауы” деген дақпырт естілді. Сайлауқұмар көп атқамінер пысықтар жиындарына бұл хабар “бәйгіден ат келеді” дегендей оқшау, шапшаң, қызу боп таранды. Жаяу-жалпы топтанып, кейде шұбалып, әр тұсқа тарап жүрген жұрт ұлықтарға тігілген үлкен үйлердің алдына ілезде келісті. Урядник, стражниктер, атшабарлар жиынның әр тұсына тарап, жұртқа дабыстап бұйрық берді. Қос бүктеп алған сарала қамшыларын шапшаң сілтеп, жасқап жүріп, әуелде анталап келген жаяудың бәрін жайғастырып, кейін тықсырды. “Отыр, отыр!”; “қозғалма!”, “қатар отыр”, “дабырлама!”, “доғар сөзді, доғар!” деген шолақ-шолақ әмірлер сайлауға жиылған қалың елді ұлықтар үйінен кейін серпілтіп, алқа-қотан отырғызды.

Көпшілік кейін орныққан соң, үлкен үйлер алдында көрмеге тұрғандай, бөлек екшеліп ұлықтар мен сарала қылыш, жезді айдар тағысқан урядник, стражниктер ғана қалды. Ұлықтар отыратын екі биік стол қатар қойылып, үстіне алалы мақпал жабылыпты. Жаз күніне лайықты ақ кительдер киген Казанцев, Никифоров және жас қазақ тілмашы шағаладай көрінеді. Күн астында алтынды, күмісті погондары жалт-жұлт етеді. Ояздың қасында сұлу көк көзді, келісті толық денелі, аппақ етті мадам бар. Ол жайлаудың ыстық күніне пысынағандай албырап, қызара түсіпті. Жұқа жібек орамалымен жиі желпініп отыр. Қалың жиынның даурығы басылған соң, Казанцев бурыл мұрт астынан қатқылдау үнмен қысқа бұйрық айтты. Крестьян начальнигі Никифоров орнынан тұрды. Оның сол жақ қанатындағы қатар столда қазақ тілмашы мен болыстық песір Захар отыр еді. Сол екеуіне белгі етіп, начальник болыстық сайлау басталғанын мәлім етті.

Көп жиыннан ұлықтардың столына тақау келіп, оқшау отырған бір топ елубасылар. Бұлардың кейбірі малдас құрған, кейбірі жүгінген, тағы біреулері шынтақтап сүйеніскен қалыпта бастарынан тымақтарын алып, ұлықтар ажарын қалт еткізбей бағып отыр. Болысты сайлайтын отыз елубасылар осылар.

“Болыс сайлауы басталды” дегенде, Тәкежан, Шұбар, Ысқақ, Оспан сияқты бір топ енді ғана ұлыққа тіккен үйлердің жанына келді. Елубасылардың шетін ала отырысты. Бұлардың ажарын бағып, тыным таппай аңдысқан Оразбай, Жиренше де сәтте қыбылжып қалды. Олар да орындарынан қозғалып, “жүр, жүр”, “бас”, “бол, бөгелме” десіп, күбір-күбір етісіп қалды. Алты-жеті кісі боп, жаңағы оқшау отырған елубасылардың екінші жағынан, Құнанбайлар отырған жақтың қарсы қанатынан келіп орын алысты. Бұл топ әлі күнге ілігі мен түйіндерін, шоғыры мен тобын жазбаған баяғы жеті бай.

Ұлықтың урядник, стражниктері сайлау үстінде орындарынан қозғалған кісілерді жазғырып, қамшы үйіріп, мазалай беруші еді. Қазір Құнанбай балаларына тимегендей, бұларды да қағажулаған жоқ. Бұның да себебі жоқ емес-ті. Шашын шошқаның жон түгіндей үдірейте тікейткен қалың бет, қарасұр қазақ тілмаш бағана таңертең Жиреншенің қолынан бір топ кесек пұл және бір буда ұсақ ақша алған. Сонда Жиренше аса құпия сыбырлап, бұл тілмашқа екі тілек айтқан. “Ең әуелі, шар салған жерде тасты құтты қолыңмен сана! Менің де атайтыным болады. Егер күнім туып, сол дегенім болса, сенің жақсы лепесті жариялауың үшін, алдын ала орамал етіп, мынаны ұсынамын...” – деген.

Бұнысы, елубасылар шар салған күнде, мұрты ғана емес, бүтілімен Оспанға қисайып отырған ұлық тас қағыстырмасын деп паралап жатқан әрекеті. Көптен бері сан сайлауды өткізген, тіс қаққан Жиренше біледі. Шарды түбінде елубасылар салып болған соң, санайтын ұлықтың өзі болмайды, осы мынау столда отырған екі тілмаштың бірі. Сол себепті қазақ тілмашқа қолқасын салған. Екінші түйіншекті

урядник, стражник, атшабарларға: “мынаны қоршап жүрген көп жалаңқылыштарға беріп қой” деп тапсырған. Олар жөнінде қадағалап айтқаны:

“Қазір мынау жиын алдында, әсіресе, ұлық алдында оқыс сөзім, оқшау ісім бола қалса, қамшы үйіріп, қақап тұрмасын. Бұндайда бетке сермеген шошайған қолдың өзі де кісінің пысына жақсы болмайды. Бағына нұқсан болғандай, зеку болмасын! Соларыңа осынымды да асатып қойшы!” – деп берген-ді.

Қазір, міне, сол бергені тап келгендей болды. Жиренше мен Оразбайға қосыла Бейсембі, Абралы, Күнтулар шар салатын жерге мінбелей кеп отырды. Сонда да оларды байқаған, қаққан ұлық қабағы аңғарылмады. Екі жақтағы осындай ұсақ қозғалыс біткенін тосқан Никифоров енді қазақ тілмашқа бір тізім қағазды әкелуге бұйырды. Өзі түрегеп тұрып, сол тізімдегі адамдардың аты мен әкесін атап тұр. Отыз елубасыны начальник санап тұрғанда, қазақ тілмаш та қатты саңқылдап қайталап айтып тұрды. Бар елубасы “менмін!”, “бармын!”, “мұндамын!” десіп үн қатып шықты.

Осы кезде крестьян начальнигінің алдына әдемі сырлы, төрт қырлы сұлу сандықша кеп орнады. Енді жаңағы аталған елубасыларға сол сандықты сипай тұрып, крестьян начальнигі ең бір мәнді, ең тиянақты қысқа сұрақ қойды:

– Ал, Шыңғыс болысының выборщиктері! Сіздер, бүгінгі жаңа сайлауда өздеріңізге болыс етіп, кімді атамақсыздар? Соны айтыңыздар!

Сол-ақ екен, Құнанбай балаларына қарап, жалтақтап отырған бірінші ауылнайдың елубасысы Есіргеп Шұбарға жалт қарады. Бұрынғы сайлауларда төселген омырау әдептімен Шұбар лезде емеурін берді.

– Атап қал! Бол, алдымен ата! – деп, Есіргепке күңк ете қалды. Сол арада Есіргеп:

– Уә, тақсыр, ұлық! Болысымыз – Оспан! Өскембаев Оспан! – деді.

Анна Митрофановна бұл кезде өзінің нұрлы көзін жалт еткізіп, Оспанға төңкергенде, оның қысылмай, қымсынбай

еркін күліп тұрған жалынды жүзін көрді де, қоса жымылып күліп жіберді. Біраз үнсіз кез өтті.

Никифоров қағазға Оспан атын жазып жатыр. Ұлық пен барлық жиын енді, тегі, екінші ат аталмас деп ойлаған. Таласқа түсетін кісі болар деп ойлаған Құнанбай жағы тіпті жоқ. Бірақ дәл осы кезде елубасының екінші шетінен, Жігітектің көселеу қарасұр жігіті – Омарбек дейтін елубасы қатты дауыспен саңқ еткізіп:

– Уә, тақсыр, ұлық! Болыстыққа атайтын тағы бір кісіміз бар. Оны да тіркеуіңізді өтінеміз! – деді.

Ұлықтар қалта қарасты. Сыртқы жиын мен Тәкежандар жақтан таңырқаған, сескенген үндер шығып қалды.

– Онысы кім? Бұл неменесі?! Кім айтты, осы сөзді? – десіп жатыр.

Бірақ ендігі дауыс елубасы ішінен жалғыз Омарбектен шыққан жоқ, қатар отырған Жігітек, Бөкеншінің үшеу-төртеуі бірауыздан бір-ақ кісі атады.

– Болысымыз – Күнту! Шоңқа баласы – Күнту!.. Күнту! – десті.

Күнтудың да аты қағазға тіркелді. Осы екеуінен соң, өзге адам аталған жоқ. Ырғызбай, Құнанбай жақтарының өздеріне сенімі сонша күшті еді. Қазір олардың жұртқа қараған жүздерінде кезек ауысқан ызғар, ажуа, не кекесін, мазақ күлкі бар.

Тілі шайпау біреуі Тәкежан жақта тұрып, мазақ сөз де тастады. “Шоңқа түсейін деп – оңқа түсейін” деген ғой! Күлкіге түскен Шоңқа ғой!” – деп қалды.

Бұл кезде начальник пен тілмаш елубасыларды кезегімен шақырып, қолдарын қойғызып, хат білмегендерінің бармақтарын бояп бастырып, ұлық столындағы сырлы сандықтан көгершін жұмыртқасындай бір-бір жылтыр, әсем шарды беріп жатқан. Аздан соң бар шар үлестірілді. Енді сайлауға кірісті. Жұрт жым-жырт. Сабыры кеткендер отырған орнында жорғақтап, тынымсыздықтан түкіріне береді.

Аталған ретіне қарай “әуелгі шар Өскембайұлы Оспанға салынады” деп жарияланған. Отыз елубасы бірінен соң

бірі тағы да кезекпен шақырылып, салмақпен басып, стол басына барысты. Тілмаштар мен начальниктің аралығында сары барқытпен бүркеулі биік сандық тұр. Соның бір жағы қара, бір жағы аққа боялған. “Оспанды сайлаушылар оң жаққа, аққа салсын!” – деп, елубасылардың өздері білетін жайды онан сайын еске сала тақылдап, көп Ырғызбай құжынап тұр. Кей тілмаш, атшабарлар да сол жайды дабырлап айтысып қояды.

Елубасылар стол басына үнсіз келіп, аты-жөнін начальникке ғана айтады. Жеңіл шапандарының ұзын жеңіне қолдарын тыға барып, сары барқыт бүркеудің ар жағына, өз сырымен өзі боп, қолдарын сүнгітіп жатыр. Қазақ көзі қаншалық сығалағыш болса да, сан жылдардан бері қарай дәл осы сайлау үстінде елубасының қолы барқыт шымылдық ар жағында, ақ пен қараның қайсысына түскенін әлі аңғарып көре алған емес. Сол білінбеген шар саны, отыз елубасы Оспанға тегіс шар салып шыққанша, білінбеген күйде қалды. Бар елубасы өтіп болған соң ғана, начальник орнынан тұрды. Шардың басына ояз бен екеуі қатар келді де, тілмашқа бұйрық етті.

Қазақ тілмашы ұлықтар көзінше ақ пен қараның тартпасын ашуға ыңғайланып еді. Казанцев: “Әуелі қатар ашпай, ақты ғана аш! Жұрт көзіне көрсетіп сана!” – деді.

Қазақ тілмашы бір танауынан мырс бергендей сәл жымия түсті де, өзі көріп тұрған ақ шарлар көлемін әуелі алақанымен бір сипап өтті. Сонан соң бір-бірлеп алып, ашық стол үстіне қолын көтеріп, қат-қат салып тұрды.

“Оспанды сайлаған ақ шар отыз болмаса да, соны алқымдар!” – деген үміт күл-талқан болды. Тілмаш: “Бір! Екі! Бес! Тоғыз!” – деп барды да, құдай ұрғандай тоқтап қалды.

“Тағы! Тағы!” дегендей Құнанбайлар ентелеп тұр.

– Тамағына тас тығылды ма, мына иттің? – деген күбір, зіл де шығып қалды. Бірақ тілмаш ақ шардың санын сонымен біржола тоқтатты.

Осы кезде бұлқынып қалған Казанцев санын бір соқты да, әйеліне бұрыла беріп: “Провалили!” – деді. Анна Митрофановна да жайбарақат отырған, жүзі жалт етіп, ду ете

түсті. Көзі шарасынан шыққандай, шаншыла қарап, оқыстан шаңқ етіп айғайлап, “Как так!” деп қалды. Тұтанғандай боп, орнынан атып тұрды. Бұл күйді Жиренше, Оразбай мен солардың сыртында отырған бар қоршаулары көрген еді. Олар сақылдап, қарқылдап, сықылықтап мәз бола күлісті.

– Не деді?

– Не десті? – десіп, аңғармай сұрағандарға Жиренше мен Оразбайлар ұғындырып жатты.

– Ояздың қатынына шейін “көтек” деді.

– Ояз қатыны “көтек” деді! – десіп, айнала отырған бар жиын мәз-мейрам болып күлді.

Оразбай енді күлкіні тыйып, сызданып, салмақтана сөйледі.

– “Көтек” болса – сол! Бар Құнанбай баласын тулап төңкеріп тастап, анық “көтек” дегізген осы болды. Тек әмсе жолым болсын, я әруақ! – деп жіберді.

Сайлауды тоқтатуға болмайды. Томсарып, есеңгіреген ұлықтар енді Күнтуды шарға салды. Оған да елубасылар сыр білдірмей, ұрланып кеп, сар шымылдықтың ар жағына қол созып жатыр. Бірақ жаңағы Оразбайлардың жеңген ажары ажар еді. Шарды қайта санап жібергенде, ақ жағы нақ жиырма бір тас болды да шыға келді. Сөйтіп, Құнанбай балаларының басына ашық күннің аспаны қақ жарылып, жалғанның жартысы құлағандай болып, сүмдық шындық жетті.

Оспан сайлауда құлады да, Күнту болыс болып шыға келді.

Жеңіп алып, болысты өздері атаған жиырма бір елубасы сол жиырма бір шардың жұбын жазбастан отырып, дәл осы орында он екі старшынның билерін де өз дегеніндей сайлап шыққан. Құнанбайлар жағынан атаған билерінен де қатарға ілінген кісілер некен-саяқ-ақ.

Сайлау бітіп, ел тарар жерде Оразбай, Жиренше топтары жаңа болыс болған Күнтуды ортаға алды. Жеңістерінің қуанышын білдіреді. Осы Құнанбай аулының ірге-

сінде тұрып-ақ шулап, даурыға күліседі. Жиренше бір кезекте мұртынан жымия тұрып, Оразбайды санынан түртіп қойды.

– Жаңа аңғардым ғой, атыңнан айналайын, осы болысымның атының өзі қандай жақсы еді. Енді аңғарсам, баяғыдан Күнту, Күнту атанып жүріп, осылайша сарғайтып келіп, бір туғалы, ұл туғалы жүр екен ғой. Жетіскенімнің, жеңгенімнің күні боп тудың ғой! – деген.

Жиренше мен Оразбайлардың мұндай сөздеріне қарағанда, бұдан былай Күнту болыстың мөрі де, әмірі де оны осы жолы сайлап отырған жеті жуанның еркінде болатыны айқын. Кейін біреуді көрсететін приговорлар, тентектебізді сүйейтін хат-қағаздар өз қолдарында болмақ. Әлдекімнен жер, тағы біреуден үйірлі мал тартып алыспақ болса, солардың сілтейтін қайратты қара шокпары да осы Күнту қолындағы мөр, мойнындағы знак болатыны даусыз.

Құнанбай балаларын бұрын болып көрмеген жасырын әрекет, құпия тартыспен ойдағыдай жеңіп шыққан желікті топ, көп жайлауларға тарап жөнелгенде, талай күлдіргі, мәз-мереке, желік мақтан сөздер ала кетті. Сол ретте қалың елдің аузына түгел тараған қалжың, мысқылдың бірі – ояздың әйелі айтты деген, бағана күндіз жаңсақ ұғылған бір сөз. Ояздың қатынына шейін есі кеткеннен “көтек!” деді десіп, масайрап күлісетін.

Осы күні жеңілген Құнанбай балалары өздерінің қалай алданғанын, қалайша құрамай қапқанын аңғара алмай, көп әлекке түскен. Ояз бен начальникті жөнелте сала, олар күндіз-түн қамалып, үйілісіп, тағы да әр алуан шараларын істеп көрмекке жан салған-ды.

Бірақ, дәл бұл күндерде оларынан түк шықпайтыны өздеріне де, жұртқа да мәлім. Соны бұлар тобына бір орайда оқыстан соғып, әзіл етіп, Абай білдірді. Ол Оспан үйінде отырған Ырғызбайдың ақсақал, қарасақалының үстіне бірақ сәтке ғана кіріп, түрегеп тұрып бір мысқыл айтқан:

– Е, көп суыр!.. Көбің қосылып ін қазамын деп жатырмысың?! Күнту деген бір томар табылыпты. Енді тобыңмен

тырналап, тістелеп тырмысқаның сол жалғыз бір томардың түбін кеміру ғой! Жә, жә! Суыр болған соң, суырлығын етеді де сол! – деп, күле түсіп, шығып кеткен.

Өзге Құнанбай атаулының бұл сағаттардағы “сағым сынды”, “бағыма нұқсан келді” деген беймаза, байбаламын Абай түсінсе де, өз бойына дарытпаған. “Мұқаттым” деп, “қара жерге отырттым” – деп, қара борандатып Оразбай, Жиреншелер кеткенмен де, өзінің бұл күндегі ісіне, еңбегіне ойы берік, бойы бекем Абай селт етіп, шіміріккен жоқ. Қайта қылшығы құламағандай қымсынбайды. Соған жаңағыдай қылаң ұрып, қалжың айтып жүрген мысқылшыл ажары айқын айғақ.

IV

Құнанбай баласы емес, Құнанбайға қарсы алысқандардың әкім болып шыққаны Базаралыға анық сеп болғаны даусыз. Күнту болыс болысымен-ақ шетке шапқан “сүйінші” және тамыр-таныс, құда-андаға кеткен сәлем хабар айдауда жүрген Базаралыға да жеткен. Арада өткен айлар саны бұл күнде есеп емес. Не болса да “кебін киген келмейді, кебенек киген келеді” дегендей, Базаралы жолдағы бар бейнетті басып озып, өктеп келіп жеткен еді.

Ұзақ жолдан үздіккен Базаралы Семей қаласына келгенде, өз үйіне жеткендей боп, бар дүниесі кеңі берді. Қалада бұл кезде күзем жүні мен киіз, тері-терсегімен базаршылай келген ел жолаушысы көп болатын. Тобықтының күзектерінен шыққан түйелі, арбалы керуендер Семей қаласының “ар жақ”, “бер жақ” атанатын екі жағасындағы қазақ үйлеріне мол-молынан кеп, асықпай, киіз-кепшегін сатып жүр. Базардан ұн, шайын, бұл-бұйымдарын және де асықпай алып жатқан кездері. Осы ретте Жігітек, Бөкенші керуендері жататын үйлердің барлығында бір күнде: “Базаралы аман-сау кепті”, – деген, сүйінші тілеген хабарлар қаланың ішін кернегендей боп, көпке тегіс тараған.

Қазіргі шақта Базаралы келгелі бір жұмадай болса да, оны қала ішінде қарсы алған көңілдес ағайын күндіз-түн

қонақ етеді. Қаумалап, қоршап, мәз-мереке етісіп жүр. Жылап көріскен, құшақ қосып қауышқан, қалың қарындас арасында жырлап көріскен шешен ділмар да аз емес.

Осы аз-ақ күннің ішінде Базаралы айдау, азаптың бәрін үйіп-төгіп, бекем бойынан бір-ақ серпіп тастағандай. Жүдеген жүзіне айлар мен жылдар салған жүдеу таңба да тез айыға бастады. Ақшыл сарғылт жүзіне енді қайтадан қызғылт қан жүгіре бастады. Ұзын, қоңыр сақалына араласқан күміс іренді ақ талдар ғана айқын көрінеді. Бірақ нұрлы, жылтыр жүзінде әлі көрілікке жеңгізген, жасыған ажар білінбейді.

Базаралыны қалада қоршаған жиынның оқшау бір тобы бүгінгі кеште Жиренше пәтерінде. Бас жатақтағы Үдері деген саудагердің үйінде. Базаралыдан басқа Жиреншенің достары: Оразбай, Бейсембі, Абралы бар. Және орталарында өз қолдарымен сайлаған әкімі, Шыңғыстың болысы – Күнту да отыр. Жұрт көңілін көтерер “жана пері” – Сыбанның жас ақыны – Әріп те бар. Алтындай сар сақалды, кең қызыл жүзді, келбетті жігіт Әріп бүгін түстен бергі отырыста арғы-бергіден көп өлеңді жосыта айтқан. Қазіргі сөз Оразбай бастаған бір жайға соғып еді.

Базаралыға ентелей түсіп, көзіне көз қадап, “осынымды ұмытпа” дегендей етіп, Оразбай салмағы ауыр, мәні көп бір сөздер айтып кетті.

– Алысыңнан тілеп ұшып сен жеттің. Кеткенінде қанаты қайырылып қалған елің бар еді. Ол тек мынау тұрған Жігітек қана, мынау отырған “жертан” Бейсембі ғана емес-ті. Сен жарға жығылғанда, ісі Тобықтының бір қанаты бірге басылып қалған-ды. Алыстық! Алладан медет келді. Мұндағы досыңның ежелгі жауыңмен терезесі теңеліп, бойы өсті. Бүгін қасыңда, құрметінде отырған соларың. Білемін, астыма түссе де, “жеңілдім”, “жығылдым” деп қалмайды. Жығылып жатып та аяғымды шайнаудан тайынбайды. “Жағаласқан – жан сақтау, жалынған – жан сақтау емес” екенін бәрімізден бұрын ұққан сен едің. Мынау есе тиіп тұрған бір күннің өзінде болса да, қару мен қимылдың барлығын баршамыз өзді-өз тұсымыздан жұмсамасақ, жер

кабамыз әлі де! “Құнанбайдың құрығынан құдайдың құрығы шалақ па!” деген күдікті біз ойлағалы көп заман. Осындай дер кезінде қимыл үстіне қимыл жұмсап, қатқабаттан сермеп қалмасақ, ол есеңгіремейді. Ес жиған сайын бір-бірлеп, әрқайсымызды бұтарлап тауысады. Мына Күнту қолында мөр тұрғанын бел қылып, кейбір еліміз Шыңғыс болысынан Мұқырға, Бұғылыға қағазымызды ауыстырмақпыз. Сол болыстарға шығып аламыз деп те ниет етеміз... Біреуіміз сыртынан алып, жабыла қапсыру үшін, жартылай сыртта отырғанымыз дұрыс деп жүрміз. Бұ да жауға қарсы ойлап жүрген қамымыздың бірі! – деді.

Базаралыны соңғы екі-үш күн бойында қоралай қоршап жүрген осы топ бір отырыста Жиреншенің, тағы бірде Бейсембінің, немесе Күнтудың аузымен, бүгін, міне, Оразбай аузымен жаңағыдай орағытқан түспалдарды айта жүрген. Базаралы Оразбай сияқтылардың: “Құнанбаймен алысайық, шыдасайық, жаулықты ұмытпайық”, – дегенді айта жүріп, бір жағынан басқа болыстарға шығып кеткісі келетінін түсінбейтін. Және анығында ұнатпай да жүрген. Қазір өзінің турашыл, ашық бетімен сол көңілін дағдылы өзіліне сүйеп, айтып та салды.

– Уәй, Оразбай... “Алысамын” деген сөзің жақсы. Алысқаның одан да жақсы. Бірақ осы алысатын аюыңның тұяғы мен аузы бар жағына Жігітек пен Жиреншені ғана жіберіп, жон жағын өзің ала бергің келе ме? “Амандау жағында мен бола тұрайын” дейтінің бар-ау, осы! Өзге сөзің ұнағанда, тек ұнамайтының осы-ау! – деп, көптің айтпайтын шындығын ашып тастады. Турашылдығымен де, өткірлігімен де сүйсіндірді.

Тегінде, өзі болыс болып жүрсе де, “күндердің күні боп, орнымнан тайып қалатын болсам, жығылар жағым әзір тұрсын” дегендей, басқа болысқа шығып кетуді ойлап жүргеннің бірі – Күнтудың өзі. Басқа болысқа шығып кетуге Шыңғыстың он екі ауылнайынан приговор керек. Соны Күнту Оразбайға әзірлеп бермесе де, өз тобы үшін бар мөрді, приговорды жинап, қалтасына қатты басып жүрген.

Бірақ қазір Базаралының сөзі бадырайып кеп басқа соққандай Оразбай мен бұның өзін тапқандықтан, Күнту жауап айтуға тура келді. Ол да Оразбайдың жаңағы айтқан сөзін қатты қостайды. Құнанбайларды ұра беріп, бұқтыра берсе, әсіресе, жеңе берсе, бұның болыстығының бауы берік боп тұра беретіні айқын. Ол жағынан да Оразбайдың ұранын бұдан артық құлшынып қостайтын кісі болмасқа тиіс. Тек жаңағы Базаралы айтқандай, күдік көпке жайылса, ол жақсы ат емес. Оның арты ұлғая берсе, тіпті, жарықшақ шығуға да болады. Сондықтан алыстан келген Базаралыдан өзінің мөр әзірлеп жүрген шындығын жасыра түсіп, жалтара сөйледі.

– Баз-еке, Оразбайдың жаңағы айтқаны қайда-а, ол алты қырдың астында жатқан алыстағы бір әрекет қой! Күндердің күні үшін, сонау, түптің түбінде, қыл мойынға тақалған бір кезеңде, кейбіреуді әдейі сөйтіп, екі шетке өзіміз шығарып қоямыз дейміз. “Жаулықтың екі қабырғасын сүйеп отыратын екі босаға жасаймыз ба” деген бір есеп қой! Ойлансаң, оны өзің де аңғарасың. Көптің көңіл қосып, сыр қосып отырып, байлаған ортақ есебі ғой! – деді.

Бұны Жиренше де, Абралы да қостап кетті. Екеуі: “онысы рас!”, “анық жай осы!”, “сырдың түбі сол!” деп құпта-сып, мақұлдасқан.

Ендігі бір кезде сөзді Жиренше түйді:

– Базым, не керек! Ер кеудеде “кек” деген өлексе боп шіріп кетсе, сол қорлық та! Тұяқ серпер күнім болса, сол осы-ақ! Не көрмедім, не кешпедім?! Мың асқанға бір тосқанның шағы кеп тұрған сәтім осы-ақ! Сілтер семсер бар болса, қалай сілтесең де “қапы кеттім” дейтін күнім емес, тек сол ғана! – деп тоқтаған.

Базаралыны бұдан былайғы бір қимылға шүйлеп, қайрап салудың анық сөзі осы. Базаралы бұ тұста салқын түспен қолын бір сілтеп:

– Жетті ғой, Жиренше! – деді де, тоқтап қалды. Кең мандай, қайратты жүзі көкшіл тартты. Реңінен ыза шыққандай.

Бұлар Базаралыны тартыс-таласына алмақ болады. Жақсылық үшін емес, халықтың қамы, көптің көз жасы үшін емес. Тек өз бастарының мөр мен шен, алым мен жем жөніндегі таласы үшін серік етпек. Құзғындар таласы боп кеткен айла-тәсілдерінің сойыл-шоқпары етпек болады Базаралыны.

Ұзақ жылдар айдауда, қол-қиялы байлауда жүрген Базаралының басынан қандай қапырық ойлар өткенін бұлар қайдан білсін? Біліп те неғылсын! Базаралының ол күндердегі удай ашыған ойы да бұлармен, бұндайлармен табыстырар ой емес-ті. Ол жылаған-ды, жаншылған-ды, күні күнгірт көпті ойлаумен өмір кешкен. Жүрегінің басынан удай боп төгілген шер болса, бәрі бұл отырғандар туралы ой емес. Сонау елде, бір аяғы көрде, бір аяғы жерде жатқан мұңы айықпас елі туралы болатын. Қазір оны бұларға айтқаннан да пайда жоқ. Осыны ойлаған Базаралы ішіне көп сырын бүкті де, шешілген жоқ. Тек тамсанып ап, мойнын Әріпке бұрып, оқыс байлау етті:

– Бәрінен де өзіндікі жөн. Тек әніңді ғана салшы, жігіт! – деді.

Тобықтымен үнемі бақ бәсекесі болып жүретін көрші Сыбан бар. Оның ішінде Жанкөбек, Салпы дейтін рулары Тобықтының Олжай, Ырғызбайындай аталы, асқақ жер. Содан шыққан Әріптің Тобықты ішіндегі Құнанбай тұқымымен алыстан арбасарлық өз өштігі, өз бәсекесі болады. Жас шағында қалада орысша оқыған, бұл кезде ел мырзасы болып, ән түзейтін, өлең жазатын сылқым серілеу жігіттің өзі осы. Ол бағанадан Оразбай, Жиренше мәжілісінде Тобықтының мынау адамдарының әртүрлі аужайын бұлжытпай бағып, барлап отырған.

Базаралы олардың Әріп үшін қызықты болған сыр сөздерін ұзақ өрістетпей, оқыс бұрып салды. Барлық жайды танып отырған жүйрік жігіт енді ойнақыланып, күліп жіберді. Сөйте сала, домбырасын безілдетіп кетті. Сырт қарағанда ол қабілетті жиынның келелі бір кеңесін бұзып кеткендей болды. Шырық бұзғандай.

Бірақ айтып кеткен өлеңі шешендікпен төгіле бастағанда-ақ айлалы ақынның осы мәжіліс үшін Оразбайша әрекет етіп отырғаны байқалды. Қызара балқыған алмас жүзді жігіт аумас көзін Базаралыға қадап отыр. Жарым кеудесін сырлы домбырамен қоса сый қонаққа бұрып ап, әндете түсіп, соқтырып кетті:

Шығып ең амандасып келмес белге,
Оралып өнеріңмен қайттың елге.
Тілеген ел дұғасы жібермеді,
Айналып аққу құстай қондың көлге, –

дей жөнелгенде, Оразбай, Жиреншелер желіге қостады. “Уә, солай!”, “Соқ солай!”, “Бас осылай, бас!”, “Бәре-келді!” десіп жатты. Құлақ қақпай, сілтідей тынған жиын ортасында ақты-бозды төкпе ақын домбыраны сирек қағып, жосып отыр:

Жасында шепті бұздың жаудан қашпай,
Ер-ақ болып өсіп ең, адам аспай.
Балағаз, Базаралы, қатар шықтың,
Бірігіп тұлпар аттай, тізеңді ашпай!
Ер едің тұлпар кетпес тақымыннан,
Қатты қайсар кетіп ең ақылыңнан;
Тірі сынап секілді жұрт қозғалды,
Кім опа көрер дейсің жақынынан?!
Мұзбалақ қыран едің бұлғын ілген,
Көрген құрбың сағынды ойнап, күлген.
Жаманды атылса да, кім жоқтайды,
Ердікі қиын екен халық білген.
Бар еді кей мінезің жел ескендей!
Әр ісің аңыз еді, ел көшкендей!
Тұлпар ең арда күрең жауға түскен,
Үстіне сегіз жігіт мінгескендей...
Қорықпаушы ең кездесем деп киесіне,
Жауыңның қызықпадың түйесіне,
Жасымда үйірсек деп естіп едім,
Шауыпсың өш айғырдың биесіне! –

деп жіберген жерде Жиренше Оразбайдың санын шымшып, сықылықтап қызарып, үні өшкенше күліп қалды. Үй ішінде бұл сөзді түсінбеген жан жоқ. Нұрғанымды білетін, Құнанбайға өші-кегі бардың бәрі де дәл осы арада бүркіті түлкі алғандай мәз болысып, жымың қағысты.

Жалғыз Базаралы ғана қатты зекіп, ашулы ажар танытты. Ақынның домбырасын қағып қалып:

– Тек! Тантымай сөйле! Былғама Нұрғанымды! Қаңқуға кимас қадірлім болатын! – деп, үй ішіне тегіс зекігендей қарады. Жұрт күлкісі сәтте жым болды. Бірақ айлакер, тақыс ақын бір танауынан күле түсіп, қымсынбай қайта түзеліп, тағы соза жөнелді. Тағы да алғашқы айлалы есебінің арнасына түсті:

Арғы атаң – би Кеңгірбай, әкең – Қаумен,
Себеп боп елді таптың денең саумен.
Жеті қойлық бестімен орай болдың,
Алысқан сенгір едің-ау талай таумен! –

деп барып тоқтағанда, жаңағы тыйылып қалған жұрт қайта құжынады. Тағы да көп сүйсінген мақтау алғыстарын айтысты.

Жалғыз өлең сөз емес, талай түрлі, сырлы-қырлы арбаудың талас сөзіне қатты ысылған айлакер ақын жаңағы айтып шыққан өлеңімен бұл үйдің ішін түгел таң қылғандай. Айтылған сөздің бар сырын бұлжытпай таныған жүйрік, зерек Жиренше енді Әріптің жүзіне сәл ғана сығырая қарап, ақырын ғана сылқ-сылқ күледі. Оқта-текте бір сөз тастап, шымшымдатып тіл қатады.

– Кер асқақтың сөзін-ай! Құйқылжыған қырын-ай! Айтуын білсе, ақын сөз көпір де, түлкіге түсер қырандай! Құйқылжып құйылады-ау! – деп қояды.

Шынында, Әріптің бастауы мен аяқтауында екі түрлі сыр болды. Әуелде Оразбай бетімен Базаралыны көтеріп, шындап: “Бара соқтық!”, “Кегінді ал!”, “Іркілмей соқ!” дегендей, өшіктіріп қайрап алған. Кейін өлең үстінде База-

ралыдан кеудеге соққандай қаққы көріп қалған жерде тақыс ақын қолма-қол құбылды. Өзінің де іргелі ел, жуан ата баласы екенін сездіре, сыздана сөйлейді. “Бір кезде сеңгір болсаң да, бүгіндегі сенің құның жеті қойлық бестімен тең екенін жасырмаймын. Мен саған жағынушы емеспін, қытығыма тиіп кетсең, қауып алатын азуым да бар”, – дегендей бір қыр да көрсетті. Бірақ бұл соңғы жайды ұзаққа созбай, қысқа ғана түйіп, келте қайырып тоқтағаны.

Базаралы да бұл жиынның ақылы мен ақынын барламай қалған жоқ. Ішінен, осы сияқты, зәр аралас қошемет-құрметті ұнатқан да жоқ. Үн қатпай, сазарды да, өз ішінде жұмылып қалды.

Дәл осы мәжілісте, кешке тақау мезгілде ойда жоқ бір топ қонақ келген еді. Бұлар – Оразбай, Жиреншелер салқын қабақпен қарсы алған Құнанбай аулының жастары. Абай жіберген жастар. Солар үй ішіне кіре бере даурыға қуанып, ұмтыла көрісіп:

- Қайран Баз-екем!
- Асыл ағекем!
- Ардақты арысым!
- Қош келіпсің еліңе!
- Келісің құтты болсын!
- Қадамың құтты болсын, Баз-еке! – деседі.

Базаралы орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандасып жатқандар: Көкбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын. Бұл топтың басшы ағасы Ербол Базаралының саушылығын, келіс-барысын сұрап алғаннан кейін, өздерінің де мәнін айтты.

Орамды тілді Ербол баппен, жақсы айтады. Абайдың “достық”, “жақсылық”, “ақтық” жолындағы ниеті мен сәлемдеріне өмір бойы айнымай таза тілхат, делдал болып келген Ербол, бұл жолы да Базаралы мен Абай арасының достығын ыстық, тәтті сөйлеген.

Базаралы Ерболды тыңдап отырып, осы жиындар ортасында бірінші рет босағандық көрсетті. Екі-үш тамшы жас та ағызып жіберді. Сөзбен жауап қатқан жоқ, бірақ жаңағы

қалпы үй ішіне байқалмай қалған жоқ. Базаралыға арналған Абай жүрегін осы жұрттың бәрінен артық сезіп, білетін Мағаш та қазір қалтасынан орамалын алып, көзін басып, жылап отырды. Үй ішіне ұзақ орнаған үнсіздікті Көкбай мен Шұбар кезек сөйлеп, әрең бұзғандай болды. Біраздан соң, Базаралы өзі де шешіле түсіп, Абайдың саушылығын сұрастырды. Бұл жоқта қаза болған Құнанбай жөнінде көңіл айтты. Енді біразда үй ішіне үлкен сар тегене толы қымыз келіп, асжаулық жайылғалы, жиын жүздері жадырай бастап еді.

Базаралының алдынан Құнанбай балаларының шыққаны бұндағы жұрттың бәріне ойда жоқ оқыс істей көрінген. Іштерінен арамза долбарлар ойлап жатса да, Оразбай, Бейсембілер де дәл мына жерде Базаралыны қарсы алып отырған Абайды кекете алмады. Бұлар Базаралы жөнінде бар Құнанбай тұқымына сенбейтін. Өздері қолынан айдатқан Тәкежан, Ысқақ, Майбасарлар Базаралы келе қалса, “тыныш келеді” деп ойламайды. Оның келгенін тілеу былай тұрсын, осы Оразбайларға жеткен сыбысқа қарағанда, Тәкежан мен Майбасар “Базаралы келді” дегелі жыландай жиырылыпты деп естіген.

Қолында болыстық болып, әмір құдірет тұрса, ұлыққа “Базаралы қашып келді”, “Қашқының мынау” деп көрсетуден де тайынар түрі жоқ. “Әлде де кім білсін, қала ұлығымен бұрыннан ілігі бар, кешегі болыс болған Құнанбайлар көрсетіп те қоймас па екен!” – деп, Оразбай, Жиренше күдік те айтысқан. Ондай қауіптерінің шет жағасын Базаралыға да сездірген. Бұлардың маңына келіп-кеткеннің бәріне бөлек бір хабар таратысқан. “Базаралы бұл келгенде патшалықтың кеңшілігімен ағарып, құтылып келіпті”, – дескен лақапты әдейі кең жаятын.

Құнанбайлар болса, елде жатып, “келді” дегенді естігенде, шынымен жаман ойласты. Тәкежан, Майбасар, Ысқақ болып ақылдасып, “қайта көрсету”, “қайта ұстатып жібе-

ру” жайын ойласқан. Осы жұмысты орындауды қалаға кетіп бара жатқан Шұбарға тапсырып та көрген. Бірақ Шұбар ағайындарының бұл ойын Абайға келіп айтқанда, ол Шұбардың сөзіне қатты ызаланған болатын.

– Маған айтып келгенше, “қайтеміз” деп, арсыз сөзді алға салғанша, естияр жас емессің бе, арам сөйлеген ауыздарына соғып келсең етті! “Солай етіп кеп отырмын” деп маған мәлімдесең нетуші еді! – деп, Шұбардың өзін де жерлеген. Және сол сырға сәл де болса ойласқаны үшін, әдейі істелген жазадай, Шұбардың өзіне де Базаралының алдынан шығуға қосты.

Сонымен, бұл келіп отырған топтың өзге Құнанбаймен ортағы жоқ екенін білмек керек. Жаңағы Ерболдың баппен айтқан байыпты сөздері – Абай сәлемі, Мағаштың көз жасы – бәрі де Базаралыға сол бір сырды қапысыз анық түйгізді. Үлкен тостағанмен қарбыта ішкен қаланың қою қымызы енді бойға тарады. Тұманды жеңіл мастықтай қызуга айналды. Сол кезде Базаралы бүгін күн бойы отырыстан өзгеріп, өркештене көтерілді. Бұрынғы дағдысындай кейде суырылып, кейде сапылдап сөйлеп кетеді. Кейбір көргенін әңгіме етіп те қояды. Өткір әзіл күлкісін де отырғандарға оңды-солды кезек атып отыр. Бір кезде Әріп ұстап отырған домбыраны одан өз қолымен алып, Көкбайға ұсынып, “ән салшы!” деп бұйырды.

Көкбай да шабытты ақын. Алғашқы сөзде Базаралыға амандық айтуды өзінің қарызы біліп, жанынан шығара сөйлеп кетті. Тынысы кең, боздағандай, зор үні бар Көкбай өз өлеңін ұзақ әнмен айтып отырды. Жақсы тілеу, дат құрмет, қуанышты тағзым – бәрі де үлкен сыпайылықпен тәтті айтылды. Бір кезде Көкбай Базаралы күйінің ұлық көзінен бұркеулі болуын сездіреді. Патша ұлығы қырына алған кісінің жолы қиын екендігін аңғартады. Бірақ Базаралы халықтың қалтқысыз сүйетін ері боп отыр. Оны да Көкбай айтпай отыра алмайды. Осындай ой мен жайларды түйе келіп, өлеңін мағыналы бір ауыз сөзбен тоқтатты:

Халқыңа абыройың әлі дардай,
Келбетің қырық пұт тартқан қара нардай.
Ішімнен тілеуінді тілемесем,
Тұрмын ғой жарияға аузым бармай! –

деп түйді.

Патша аппаратының әрекеттерінен хабары бар Көкбай, бұл тұста өзге түсінбесе де, өзі үшін айта кеткендей қылып, патшалық цензурасына да тұспал жасады.

Содан әрі өзге кіші ақындарға жол бермей, “осы отырыстың лайығы сол” дегендей, Абай өлеңін айтып кетті. Көкбай бұл күнде әншілікті қойып, жазып айтатын ақын боп алса да, қазір бұрынғы дағдысын еске алды.

Ол бар сөзін анық етіп, осылай салмақтап, Абайдың “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат” деген өлеңін ұзақ айтып кетті.

Базаралы алғашқы бір ауыздан-ақ Абай сөзін аңғарып, қатты ден қойып тыңдап отыр.

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік,
Ер табылса жарайды, қылсаң сұхбат! –

деген жерде Базаралы бас изеп, Әріп ақынға көз қиығымен салқын қарап өтті.

Жалғыз қымбат қонақ Базаралы үлкен ілтипат жасаған жырға Оразбайлар тоқтау сала алмады.

Бірақ Жиреншемен екеуі де жастықтарына жантайып, шалқалап, өзара күбірлесіп кетті... Іштерінен Абай сөзінің бұлар алдында айтылғанын ұнатқан жоқ.

Көкбай бар өлеңді түгел айтып тоқтағанда, Базаралы ойланып отырып, сөз қатты:

– Абайдың бұл айтқаны да жақсы екен. Сенің ұғынып, жұртқа жайғаның да қандай қанібет! – деді.

– Бұнысын не дейміз? Әсиет болғаны ма? – деп, Жиренше басын көтерді.

– Абай да осы ер ортасына жеткен жоқ па еді? Жастың, жігіт-желеңнің сыңқыл-сылтыңына килікпесе болмады ма? – деп, Оразбай бір танауынан күлді.

Базаралы бұларға аз кекесінмен, күле қарады.

– Ей, Оразбай, ағаның ініге ақыл-өсиет айтуы да айып болды ма? Білгеніңді бүгіп, тапқаныңды тығып, көрге бірге әкетпекпісің? Алдыңғы жақсы артқы жасқа тәлім айтпаса, ел болғаның қайсы? – деді.

Оразбайдың мына жиын алдында дауласқысы келген жоқ. Қолын сілікті де:

– Е-е, бопты... Тәлім болса жарады, тәйтiк шығып жүр-месе!.. – деп, жұмбақтап, күдіктеніп тоқтады.

Көкбай өлеңі мен әсем әндері бағанағы Әріптің айлакер өлеңіндей емес, мәжілісті жақсы жадыратты. Бұл кезде Базаралыға еті үйреніп айтқан сөздер Мағаштан, Шұбардан, Ақылбайдан да кезек шығып отырған. Осындай бір орайда Базаралы айдауда кездескен бір орыстар жайын еске алып еді. Шұбар оған оқыстан бір сауал беріп қалды:

– Баз-еке! Орыспен көп араластың ғой. Орыс тілін біліп қайттың ба? Жоқ па?! – деп еді.

Базаралы бұған қарап, жалт бұрылды. Үлкен нұрлы көзі үйреншікті ащы мысқыл отымен жана түсіп, ілезде жауап қатты. Шұбардың жүзіне жарым денесін бұрып алып:

– Е, шырағым! Өзімнің көкмилығым болмаса, тәуір-ақ орысша білетін жерге жібердің ғой! – деп салды. Ызасы да, әзілі де бір-ақ төгілгендей. Мылтық атылғандай жарыла шыққан мысқыл еді. Ажалдай тап басты. Әрі тез, әрі тапжылтпастай мығым соққы. Үйдің іші амалсыздан ду күлді. Тек кекесінмен айтпай, қалжың үшін айтқанын танытып, Базаралы өзі де күлді. Шұбардың өзі де, мысы құрыса да, еріксіз күлген.

Кейін жиын тарқарда Абай жіберген інілер ренжіп кетпесін деп, далаға Базаралы өзі ере шығып, жақсы қабақпен ырза қош айтысып, өз көзінше барлық топты аттандырып салды.

КЕК ЖОЛЫНДА

I

Базаралы елге келгелі айдай уақыт өтті. Бұл кездерде оған амандаса келіп, қуаныш білдірген ағайын көп. Аталас жақын ауылдар той істемек болысқан. Бірақ үйінің, жақын туысының жүдеулігін көрген Базаралы той-топыр жасатқан жоқ. Алғашқы он-он бес күн бойында оны Жігітек ішіндегі туыстары ертелі-кеш ауылдан ауылға шақырып, қонақ етісті. Келісін, амандығын қызықтасты. Бір Жігітек емес, қонақ етіп, қуанысқан Бөкенші, Көтібақ, Көкше де аз болған жоқ.

Ырғызбай ішінде Базаралы тек Абай аулында қонақ болып қайтқан. Абай Базаралыға өзі барып көрісіп, амандасып, бір күн, бір түн қасында болған.

Кейін Базаралының ет-бауыр жақындарынан он шақты кісіні қоса шақырып, өз аулына әкелген.

Әйгерімнің кең, жылы үйінде Базаралыдай сый қонақты үлкен ықыласпен күткен ажар бар. Кілемдер тұтылып, әсем оюлы сырмақтар жазылыпты. Абай айналасындағы жас-жаранның бәрі де Базаралының әңгіме, әзіліне, қасқабағына қарап құрақ ұшады. Сағынған достар бейлілн танытады. Күндізгі түстік үстінде Абайдың сұрауы бойынша Базаралы үзік-үзік әңгімелер айтып отырды. Өзі көрген жерлерді, елдерді сөйлейді. Бірақ шеккен жаза, көрген азап жайын мына көптің алдына салмады. “Бейнет кештім, қажыдым” дейтін емес...

Кешкі отырыста Абай мәжілістің бетін өзгертті. Өз ішінен: “Базаралыға кешегі ауыр күндерін еске ала беру

қиын шығар. Қайта, соны ұмыттырғандай алаң болса, сол тәтті болар” деп ойлады да, жастарға ән-сауық жөнінен тілек білдірді.

Осыдан соң, Базаралы да жадырай түсіп, Көкбайға домбыра ұсынды.

Көкбай домбыраны бөгелеңдеп ұстады.

– Базеке-ау, бүгінде мен әннен шығып, өлеңге ауысқам ғой. Және мына отырған Мұқа, Әлмағамбет деген әншілер қасында, тегі, әнді қор қылмайын деуші едім ғой! – деді.

– Жоға, бұрынғы өзім білген Көкбайдан басталмаса болмайды ғой, шырақ. Жаңа әншіні ести жатамыз да! – деп, Базаралы домбыраны еріксіз ұстатты.

Абай Көкбайдың бөгелісін түсінеді. Бірақ, оның әнді қойып кеткенін ескерсе де, өтініш айтты:

– Көкбай, бүгін Базекеңнің алдынан алып шыққан шашуларың ән болсын!.. Бір сен емес, осы үйдегі өнерпаздың бәрі айтады. Өзің енді серкелік еткенің жөн ғой! – деді.

Өзге әнші жастар “өнерпаздың бәрі айтады” дегенде, Әйгерімге қарасты. Көптен оның әнін естімегендіктен сағынысқандай.

Енді аз уақытта Көкбай зор қоңыр дауыспен ән созып кетті. Сонада, Біржан айтқан асыл ән... “Созады Біржан даусын қоңыр қаздай” деп, нақыстай берді. Жұрт дәл осы әнді өзге әндерден гөрі сирек айтатын. Көкбай сақтап қалған ән ішіндегі бұның даусына, салмағына, қабілетіне лайықты ән осы екен. Жақсы мәнмен сән беріп, әсем айтып шықты.

Базаралы бұл тоқтағанда, қатты сергіп, көтеріліп қалғандай.

– Па-а деген! – деп, біраз қуана сүйсініп отырды. – Сонау бір жақсы басталған жазда... жарқыраған күндерде келген... болған екен-ау!.. – деп барып, күрсініп қалды.

Алысқа кеткен шақ та күйзелтеді. Дәурен өтіп, жас жетіп келеді. Ол ғана емес, мына тұста Базаралы Оралбайын ойлап қалғандай. Біраз уақытқа басын төмен салып, сөніп, сынып қалды.

Осы кезде домбыраны Мұқа алды да, үй ішін тегіс елен еткізіп, сергітердей боп, шырқап кетті. Ерекше таза, күшті, мөлдір үн анық әнші өнері келе жатқанын паш етіп тұр. Ол биік бастау соңынан әсемдеп тұрып Абай өлеңі “Айттым сәлем, Қаламқасты” созады. Сөз Базаралы көңілін жаңағы кейістен алаң етерлік, анық ынтық, ынтызар сөзі. Жалынды назға толы. Әнші үш қайырмасын айтып тоқтайын деп еді, Базаралы тоқтаттырмады.

– Айт, жаным, айт!.. Бәрін айт! – деп, бар өлеңді тегіс айтқызды.

Мұқадан соң Әлмағамбет те Абай өлеңі мен әнін созды. Ол – “Көзімнің қарасы”. Бәрі де мына қоңыр жүдеу күзден маужыраған мамыр күнінде көңіл күншуағына созылады.

Базаралыға да сезімтал Абай қауымы ем тауып, сынығын сылап тұрғандай.

– Майдай жағып барады-ау!.. Көңіл жарасын қуғандай! Май сылаудай дәрім ғой мынау!.. Дәрменім ғой!.. – деп, Базаралы ынтыға тыңдап отыр.

Ендігі бір кезекте Базаралы өз қолымен домбыра ұсынып, Әйгерімге бұрылды.

– Қарағым, осы шер-шеменнің бәрін айтқызып жатқан сенің бір өзің деймін... – дегенде, үйдегілер күлісіп қалды. – Бірақ өзіңнің жынысың ғой мұны айтқызған... Енді сені тыңдамасқа шарам бар ма? Айт, сәулешім! – деп, сонша жақын аға, туыстай еркелетіп айтты.

Әйгерім ду етіп қызарып қалды да, сыпайы күліп жіберді.

– Мен көптен ән айтпай кетіп ем ғой, Базеке!

– Жоқ, Әйкежан! Базаралы айтпағаныңды білмейді, айтқаныңды ғана біледі. Айт, айналайын! – деп, тағы да жақсы өтінді.

Аздан соң Әйгерім “Татьяна” әнін айтып жөнелді.

Әлі де, сонау бір күндердей барынша сырлы нәзік, терең толқумен айтады екен. Үй іші жым-жырт, қатып, ұйып тыңдады. Базаралы Абайдың бұл айтылған өлеңінің бәрін де білмеуші еді. Ол шетке кеткен соң туғандар екен. Қа-

сындағы Көкбайдан жабыса сұрап, әр өлеңінің, әнінің мәнін, жөнін ұғынып отыр. “Амал жоқ, қайттім білдірмейді” Әйгерімге де түгел айтқызып шықты. Ешкім бұйырмаса да, бүгінгі кеште Абай достары “е” дегендей тек қана Абай сөздері мен әндерін айтты.

Базаралыға анық үлкен соны сый. Ел жаңғырып, ел өнері түлеп өсіп, жаңарып кеткендей. Ол енді Абайға қарап:

– Япыро-ой, қалай өзгерген! Ән мен сөз қалай өзгерген! Сондай сырлы, соншалық жан-тамырды солқылдатқан қандай сөздер!.. Түу!.. – деп, бас шұлғып, үндемей тамашалап барып: – Өлең мен ән ырысын тауыпты-ау, Абай!.. Өнеріңнен айналайын! – деді. Келесі бір кезеңде Мағаш Дәрмен өлеңінің жайын сөз етті:

– Дәрмен Еңлік пен Кебек жайын біраз жерге әкелді ғой, аға! Соны бір тыңдаса болмас па? – деді.

Көкбай, Ербол да өздерінің көз алдында, осы күзде Абай тапсырған жайды естеріне алып, Дәрменнің дастанын тыңдамаққа бейімделді.

Абай Дәрменді барлап қарап отырып:

– Бітірмесең де, бастағаның мақұл екен. Аздап айтып көресің бе? – деді.

Дәрмен іркілген жоқ. Сұлу жүзді, қиылған қара мұртты, ақсұр жігіт домбыраны шешен сарнатып отырып-отырып барып, жортып бастап кетті. Үлкен қара көздері сәл қанталай түсіп, шабыт отын маздатады. Ширақ, сергек қайратына ызалы жүрек оты араласқан әділет жоқшысы туғандай. Жас, асқақ ақын жаңа сазға бой ұрған. Бұл кәрі заманға жаңа буынның сынын айтатын кекшіл қыран нәсіліндей. Бір жағы Абай ұясынан, тағы бір тегі әділ қазы – халықтан шыққан. Бар жылаулардың жаңа жоқшысы.

Ол дастанын әсем туған халық қызы Еңлікті көріктеп, мадақтаудан бастаған. Атасы кәрі Ықан, Хан тауының бауырында адал, момын, еңбекпен күнелткен әзіз жан. Екі абзал көрінің ұлы да, қызы да өзі боп, сыпайы өскен Еңліктен сөз кетеді.

Шыңғыстың қыс басындағы көркі. Аңшы, мергендер, жортуылдар – күнделік аңыз тудырған қайратты, өнерді, қастық араздықты да баян етеді. Ерлік қасиетпен атақ-абырой тапқан азаматты да ауызға алады. Жалғыз, ойшыл, сабырлы сұлу Еңлік құлағына бір ерекше асыл жанның аты күнде жетеді. Ол бұның қиялын қытықтайды. Түн ұйқысын аша бастады. Сондай бір шақтарда, ақпанның басында, бүркеп жауып тұрған қарлы борасын ішінен бір белгісіз жан келді. Кешіккен жолаушы жалғыз екен. Қолында томағалы қыраны, қанжығасында қызыл тағы, жаңа осы апақ-сапақта алғызған түлкісі.

Жігіт қарлы боранда, беймезгіл шақта бөтен ауылға келсе де, күңгірт жолаушыдай емес, ашық-жарқын, жақсы дос жүзімен келді. Жабырқау үйге жадыраған күлкі, аң туралы қызу әңгіме, орамды әзіл-жайдарылық ала келді. Еңлік жігіттің қызу нұрлы жүзіне сүйсіне қарап, күлімсірей көз тігеді. Қайта-қайта қарағысы келеді бұл жанға.

Сол кезде жігіт Ықан қартқа өз жөнін айтып кеп, атын мәлім етті. Кебек!.. Кебек осы екен!.. Отқа жақын отырғандықтан аңғарылмады. Бірақ қыздың жүзі жігіт атын естігенде ду етіп қалды. Жүрегі де су еткендей, белгісіз бір сезім лебі шарпып өткендей... Ет жүрек сәт суына қалып, тулағандай!.. – дей беріп, әнші, еркін ақын домбыраны баяулата бөсеңдетіп кеп, дастанын үзді.

– Жеткен жерім осы еді, Абай аға!

– Алда, жігіт-ай! Тым құрса, бір табан бастырып тоқтатсаң нетті! Қанымды қоздырып кеп, осыншама мысымды құртып тоқтармысың! – деп, Базаралы кінәлай қарап отыр.

Мағаштар да ынтығудан өкініп қалысты. Абай Дәрменге көп уақыт қызыға қарап отырды. Дастанды анық ұнатқандай жүзі бар. Бірақ байлауын басқаша айтты:

– Екі ғана жайды айтам, Дәрмен. Қызды айту, қызықты айту тек құмарлықты қоздырмасын. Ақ жүрекке қанат бітіріп, ойды алысқа создырсын. Екінші – бұрынғыны, бүгінді айт! Жұрт көмейінде жұмарланып түйілген тас

түйінді айт. Әкіміне өкімін айт жұртыңның... Халық атаулы арғы-бергі хан-бегіне қарғыс ойлап жүрсе де, айта алмай келген. Соны жеткізі!.. Жылаған жас елдің жасымен жыласын. Парашылды, зорлықшылды, қиянатшылды таң-бала! – деді.

Жастар тегіс ойлана тыңдап қап еді.

– Абай аға, ол кезең алдында тұр ғой Дәрменнің. Айта-тыны сол болар!.. – деп, Кәкітай ғана сөз қатты.

Дәрмен осы сөзді құптағанын бас шұлғып білдірген еді.

Базаралы да Абай сөзінің төркінін тез ұғынды. Өзгеше шешті.

– Зорлықшының, өктем әкімнің арамын аш дегенің маған қандай жағады десеңші, Абай-ау!

– Бұл тұста Кеңгірбай ісі ашылатын боп отыр-ау! – деп, Кәкітай ескерте сөйледі.

– Е, алыстағы Кеңгірбай, қасындағы Құнанбай ғой. Бірін айтса, бірі аман қалар дейін бе! Атам Кеңгірбай еді деп кейін басар деп пе едің айтқанынан! – деп, Базаралы салқын, салмақты сөз тастады.

– Бәсе, бүйтпесе Базекең бола ма? – деп, Абай Дәрменге қарады да: – Міне, заман үні, ендігі сапалы буын үні деген осы!.. Ақын артқа қарап табынбай, алға қарап қыбыла тапсын! – деді.

Жұмбақтау сөйлесе де, ойшыл, саналы сыншы сөз екенін Абайды күнде тыңдап, танып жүрген ақындар анық, ашық аңғарды.

Содан соң, ән-күй қайта кезек алып, ендігі кеш, келер күндер бөрі де шат сауыққа өтіп еді.

Бірақ бұл аз ғана қызық күндері айнала дүниеден мүлде бөлек. Мезгіл ішіндегі кішкене бір аралдай. Дауылды күні ылайланған суық жайқын көбік атып, толқын ұрса, ортасында кішкентай көк жасыл арал қандай көз тартар еді! Бұл да сол есіз көл ішінде көздей ғана бір мекен екен.

Сол жолда Абай Базаралы үйінің сауын, сойыс жағын да аңғарған. Астына мінер атының жоғын да біліп еді. Кейін Базаралы қайтқан соң, оның үйіне он шақты сойыс малын айдатқан. Және өзінің мінуіне арнап, бұл өңірде сирек

кездесетін, маңдай жақсы, темір қаракөк ат жіберткен болатын. Сауырының көз-көз теңбілі бар, жоны төңкерген тегенедей, сұлу қаракөк атты Абай бір дос-жар адамынан қалап алған-ды. Тұрқы ұзын, бойы биік қаракөк ат Базаралының тақымында екі есе көркейгендей. Арғымақтай теңбіл қаракөктің үстінде нардай, бағлан жігіт отырғанда айналада жүз кісі, мың кісі болсын – бәрінен Базаралының шоқтығы асып тұрады. Маңында жүрген бар қазақтың ортасында бір шоқы тәрізденді. Базаралының ат үстіндегі осындай оқшау көркі, көрінісі де оның ат-атағына сүйсінетін момын көпшілікке бір аңыздай болды. Әзілқой құрбының бірі Базаралыға астындағы аты туралы қалжыңдаған:

– Баз-еке! Бұл өңірде жоқ мынау көк арғымақ өзіңмен ере келді ме?! Болмаса, кетерінде Шыңғыстың тасына байлап кетіп пе едің, баяғы Сейітбатталдың текеуарындай?! Қайдан алдың бұл көкті? – деген болатын.

Базаралы сыр бермейтін тартымды мінезіне салып, “пәленнен алдым” демейтін. Көк ат турасындағы жаңағы сөздерге:

– Е, тәйірі, астына бір жесірлік ат мініп жүруге жарамаған жігіт – жігіт пе? Ондайдың байлығы мен барлығы құрып кетсе болмай ма?! – деген.

Бірақ сыртқа сыр бермеу үшін осылай донайбат жасағанмен, Базаралының іші тыныштық таппады. Қалың құста басқандай. Ел қыдырудан босаған соң, Базаралы енді үйінде отырып, өзінің де, жақындарының да күйін таныды. Соны білген сайын күрсінуді молайып, жабығып, жадай түседі.

Бұл күнде қайғылы әке Қаумен де жоқ. Ол былтырғы қыста ұзақ ауырып жатып, қаза тапты. Үш бірдей арысы – үш ұлынан тегіс айырылған соң, қалың құста басып, қатты шөгіп кетіп еді. Бірде-бір баласына “туған жерден бір уыс топырақ та бұйырмады” деп қамығатын. Ол былтыр қайтыс болар алдында, үш күн бойы Оралбай мен Базаралы атын аузынан тастамады. “Жетем, қазір жетем, жан ба-

лам!” – деп жатты. Дәл үзілер шағында, сол сөздерін ақырын, сыбырмен бастап, ернінің үнсіз қыбырымен аяқтаған. Шерлі ата Базаралыны да, көптен хабарсыз кеткен соң, өлдіге санап көз жұмыпты.

Оның өлімін өз әйелі Өдектен оңаша сұрап білгелі, Базаралы бір күн бойы жанға тілдеспей, күңгірт тартып, үнсіз қалған.

Қазір күздің өзі де көңілді көтертіп, қабақты жадыратарлық емес. Қарашаның ортасы ауған кезде дала да тозған. Үй ішінен де жылу кеткен. Бірде жел, бірде лайсаң, беймазалық асқан кез. Көптен бері күтімі жоқ қоңыр үйдің үзік, туырлығында жыртық та мол. Іргеден соққан желге де төтеп берер лыпа жоқ. Жауын жауса, тамшы ағып, түн суығымен күндізгі жел соқса, жүдеу үй қоса азынайды. Бүгінгі баспанасы аса бір көріксіз, сорлы мекенге айналған.

Жігітектің ең шеткі күзеулерінің бірі – Шөптікөлде отырған аз үйлі Қаумен аулы жатақтардың қыстауларына жақын еді. Бүгін таң атқалы сол жатақтардан әдейі Базаралыға оңаша көріспек боп, қарт Дәркембай келген.

Базаралының үйінде ескілікті екі дос, өзгеше бір оңашалықта, ұзақ әңгімеде оқшау күн кешті. Базаралы әуелі өзінің үйі менен жақындарының күйін шолып, мұндап өтті. Көрші үйден азын-аулақ тобылғы, көкпек жиып әкеп, шай қойып, қатқан-құтқан ет асып жүрген жүдеу жүзді әйеліне қарап отырып, Базаралы алғашқы әңгімесін содан бастаған.

– Қаншырдай қатып, күнқақты болған, үсті де тозған, өзі де тозған келінің Өдек – мынау! Келсең, ашпа-жалап күйін шағып, бұл жылайды. Жалғыз баласы Кенесары болса, сидіған бойы бар, қурайдай қатқан. Шоқпыт тымақ, шойқима етік сыбағасы болыпты, жалға жүре ме, неғылады? Менен бұрын айдауға кеткен Балағаз онда өлді. Қатын-баласы торғайдай тозып, ол кетіпті. Жалын жастық күнінде “лап етіп” жанғандай боп, Оралбайым шығанға шығып, ол кеткен-ді. Бірімізді жау айдаса, бірімізді даурыға қуған дау

айдады. Намыс пен өнер Балағаздан да, менен де Оралбайда мығым болса керек еді. Оралмасқа о да кетті. Тобықтының бар болысы мен ұлығынан қарғыс алған қашқын болып жүріп, жас қыршын қазасына жетті. Қай сайда қалғанын да білген жоқпыз. Осының бәрін ойласам, Қаумен тұқымында бұ құдайдың алмай қалған өші жоқ екен дедім. Ағайын, әділінді айтшы! Осы менің жайымды ойласаң, тұмсығың тасқа тигендей болған жоқ па?! Бұзықтықтан, жауыз, жексұрындықтан тарттым ба? Жоқ, әділет керек. Олай емес едім ғой! “Көнбеймін, табаныңның астында тыпыр етпей жата алмаймын. Басымды аларсың, бірақ жүрегімдегі жалғыз шағым жігерімді алмайсың. Намыс отымды сөндіре алмайсың” деп, қасарысып өлісіппіз. Енді міне! Бақсам, бір Қаумен емес! Айналада, ойдым-ойдым аралдай боп, байлығына, барлығына мәз болған кей атқамінер пысықты, малға бөккен арамтамақты қайтейін! Ол, өзің білесің, баяғыдан менің туысым да, татуым да емес болатын. Өзіндей, өзімдей елді айтамын. Елдік санасы жыртық киім, қара лашық ішінде де сөнбей жанған жақсы елімді айтамын! Көрсем, соны көргем! Бүгін күңіренсем, “және сол” деп күңіреніп отырмын. Жоқ-жітік бұрынғыдан да көбейіпті. Сол көптің көзіне көк шыбын бұрынғыдан да мол ұялапты ғой! Арманды қартым! Шерменде інің айтса, соны айтады да! – деп, Базаралы көптен оңаша ойлап, түйіп жүрген ойының бір желісін осылай таратқан.

Бұл шақта сақал-шашы ғана емес, қабақ түгіне шейін ақ араласып, тікие сояуланған Дәркембай насыбайын иіскеп, ауыр ойлы есті басын изей түсіп отыр. Көрі көзінің көреген, сергек оты әлі де өшпеген.

Ұзақ өмірде көпті көрген көненің сыр үстінде ұмытпас мінезділігі бар. Базаралының онсыз да жүдеу қабақпен айтқан үй жайын ол қозғаған жоқ. Бұның әуелгі айтқаны – бүгінгі байығандардың жайы. Базаралы кеткелі әкімдікпен, айла-тәсілмен, саудамен мол байлықтар тауып кеткендер бар. Бір Тәкежанда қазір сегіз жүз жылқы бар екен. Жиреншеде сегіз жүз, Оразбай мың бес жүзге жеткізіпті. Абралы,

Күнту, Жақыптар – бәрі де бұл күнде “мыңғырған бай” атанады. Ал, жатақ атаулы болса, оның саны бұрынғыдан да молайып, көп ортасын кедейлік кернеп барады. Осы жайды шола отырып, дәл өздерінің күйіне жеткенде, Дәркембай мысқылдай сөйлеп кетті:

– Көргенің сол көрген, Базаралы. Сен көшіп жүрген туралы ғана айттың. Әзір көріп отырғаның сол ғой! “Отырған жақсы, жер емшегін емген жақсы, жауға жалынғанша, қара жерді тырмала!” дедік. Ұшы-қиыры жоқ әлі тілек, әлі үмітпен баяғы өзің тастап кеткен күйде қырық үйлі, қыруар үйлі жатақ болып сорлап, біз де әзер келеміз. Рас, бір тәуірім, жалынып, емініп жатқаным жоқ. Жоқшылығыммен, ит қорлық бейнетіммен, “тұзы сор, еңбегі еш” қамқарекетіммен болсам да, әйтеуір жат үйдің босағасында емеспін. “Өлсем, өз шоқпытыма арқамды орап өлем” деген азын-аулақ алданышым бар. Бірақ не керек! Мойнымда қарғыс қамытындай бір жоқшылық – баяғы жоқшылық. Еңбекке өнім жоқ, қорлыққа өлім жоқ. Сонымен, “жатақтық”, “жоқшылық” дегенің өлмелі өгіздің басына ілінген мойынағаштай, ұзақ өмірімде сүйретіліп келеді. Желкем жауыр, әукем тозып, сірі болды. Көптің күні осылай, құл боп кетіп барады! – деді.

Бұл да сөз аяғын Базаралы тоқтаған сағаға әкеп сарықты. Әңгіме арасында өз жайының бір ғана жұбанышын айтты.

Баяғыда, Базаралы жас шағында білетін Дәркембайдың інісі Көркембай бар еді. Ол ерте күнде ішкі жаққа, орыс ішіне жалға жүріп кеткен болатын. Базаралы кеткен соң, сол Көркембай өлер шағында ылдидан, орыс ішінен Дәркембайға сәлем айтқан екен. “Көзім тіріде бір көрісіп қалайық!” – депті. Дәркембай барып жатқанда, сол інісі қаза болыпты. Өлерінде жалғыз баласы мен өлмелі кемпірін “қолыңа ал!”, “елге алып кет” деген екен. Содан қалған жалғыз бала Дәркембайдың ендігі тынысы мен қуаты боп жүр екен. Ол – Дәрмен еді.

Бұл жігіттің тағы бір сырын ашып, Дәркембай өзі сырлас Базаралыға баян етті. Дәрмен Көркембайдың өз бала-

сы емес екен. Ол баяғыда Құнанбай өлтіретін Қодардың немере інісі боп шықты. Қоғадайдың баласы екен. Сонау бір жылдарда, Құнанбай Мекеге жүрерде Дәркембай қасына ертіп барып, Құнанбайдан есе сұрауға апарған бала Қияспай дейтін осы Дәрмен екен ғой. Қияспай деген лақап атты “қыңыр” деп мінеп, бір өгей ағайын қойыпты. Өз аты Дәрмен екен. Сол жетім баланы Дәркембай өзінің інісіне апарып, бала ғып беріпті: әрі ағайынның баласы, әрі Көркембайда ұл жоқ болған. Оның үстіне, Дәрмен бала соншалық зерек, ыстық жас болған соң, Көркембай біржолата өз баласы етіп кетіпті. Дәркембай да оны ендігі жалғыз бір көзіндей көреді екен.

Дәркембай кейін сол жалғыз жігіт – Дәрменді өз қолымен әкеп, Абайға қосыпты. Қазір бір жағы жатақта, бір жағы Абай қасында жүріп, еттілік етеді екен.

Базаралы Дәрменді көргенін айтты. Оның өнеріне жұрт сүйсінгенін, әсіресе, Абай ден қойып отырғанын айтты. Дәркембайға бұл сөзді Базаралыдан есту сыйдай көрінді.

– Басында домбырамен былғақтаған, ойсыз, талапсыз сауықмасы ма деп ем! Енді бақсам, келген сайын Абай сөзін айтып келеді. Өзі де Абайдың ізінде, жолында сияқты. Сонысына ішім жылиды! – деді.

Базаралы жақында Абайдың Дәрменге айтқан өсиетін еске алып:

– Дәке, ініңе Абай үлкен сөз айтты-ау! Өзге іні-балаға айтпаған сөзін, артпаған үмітін Дәрменге арнап, соған артып отырды, бір сөздің кезегінде... Сонысы маған қатты жақты!.. Абай, тегі, Құнанбайдың Абайы емес, халықтың Абайы бопты ғой, мүлде! “Халық болғанда, жылаулар халықтың қасынан табылсам” дейтін бопты. Сонысына Дәрменді қанат-құйрық еткендей. “Бір үлкен өлең мен үлкен өнер ат!” деп, баулып отырғанын көрдім! – деді.

Дәркембай тағы да көңілдене түсті.

Енді бір кезекте Базаралы қалада өзін қарсы алған: Оразбай, Жиренше, Бейсембі, Күнтудай байларды да еске алып сырласты.

– Көп күндер орталарына алған болды. Ертелі-кеш бірі “ақылым” деп, бірі “нақылым” деп, құлағыма қайдағыны құймақ болды. Аңғарсам, бөрінде жатқан бір мүдде бар екен. “Басын тауға да, тасқа да соққан Базаралы емес пе еді. Барған жерінен артық жамандық таппас. Осыны тағы шүйлеп салайық”, – деп, мынау сайлау жөнімен өздері арбасып жүрген таласына енді мені жекпек тәрізді. Ертелі-кеш ептерін салып, мені баулиды. “Құнанбай баласында сенің кегің болса, біздің де өшіміз бар. Тілегіміз бір, тізіміз де бір болсын. Кегің кеткен Құнанбай балаларын осы бетіңмен бір соғып қал, соқтығып қал!” – дейді. Менің қолыммен от көсемек болады. “Болыстық қолымызда тұр! Сен қымсынба, артыңда біз бармыз”, – дейді. Бүгін өзіңмен оңаша сөйлескенде, “осылардың осынысына не десем екен, неғылсам рауа?!” – деп, ақыл қосайын деп ем. Бұндайды ойлағаның бар ма, қартым?! – деді.

Дәркембай көп іркілген жоқ. Ол Базаралыға тоқтау салған жоқ. Қайта, қайрау айтқан сияқты. Бірақ әуелден басып айтқаны: “Тек шиырыңды, сырыңды соларға қоспа! Олар өзегін берген болсын-ақ! Бірақ қылмойынға тақағанда сені тастап, сытылып, ойнақтап шығады. Өз таразыларын бағады”, – деген. Осы ойын таратып келіп:

– Қайратың болса, қажырың жетсе, қамырығың бір халқыңмен болсаңшы. “Істеме” демеймін! Сенің қасың бұл күнде өзара жаулық үстінде әлсіреп отыр екен. Сондай қайрандап тұрған шағында қақсата бір ұрып қалсаң, ол осал болмайды. Бірақ сол ісінді де халықпен істе. Тек кенесінді жатқа қоспа, жан күйер жақыныңа, өзіндей өзегі талған мұңдасыңа қос! – деді.

Базаралының қазіргі Дәркембайдан алған қуат сөзі оған қанат бітіргендей. Қайратты ер енді қалжың тәрізді бір ой тастап сөйледі:

– Ақылың ақыл-ақ! Бірақ маған тағы бір ой келеді. Осы кез ел мойнындағы еркелердің бірімен-бірі белдесіп, жамандасып жүрген кез екен ғой. Дем берген тағы өздері екен. Солардың желіктірген бетімен соқтыққан кісі болайын. Дәл

өздерінің ұяласының біріне қалтыратқандай қатты бір соққы сермейін, Дәке! Сонан соң бір-ақ күнде, болар іс болып қалған соң “ақылдарыңды ұғынғаным осы”, “айтқан жерлеріңнен шыққаным осы” дейін де, өздеріне салмағы мен бөлесін құшақтата тастайын. Тұра тұр, Дәке! Мен ақылды осы сенің қасыңда отырып таптым ба деп отырмын! Тек аз ғана аял болсын. Не көрмеген басым! Телі-тентегің “бір сойқанды бастауға дәл осы дәмнің үстінде бекінді” деп біл, Дәке! – деді де, Базаралы дастарқаннан бір түйір ірімшікті алып, ант ырымын жасағандай болып, аузына салды.

II

Күзектің суық сұрқыл жүдеу бір күні бүгін Қашамада отырған Тәкежан аулының үстінде тұр. Тобықты жерінің бір шеті жайлау болғанда, тағы бір шеті күзеу. Жайлаудағы ең төргі өріс пен күзектегі ең жырақ, шеткі қоныстар Құнанбай ауылдарына қарайды. Ал, бұл ауылдар ішінде малы мол болғандықтан және шаруаға пысық, тықақ болғандықтан, Тәкежан аулы әрқашан өзгелерден озып, шырмау барып отыратын. Сондайда қонатын күздігүнгі ең шеткі қонысы осы Уақ жеріне тірелген Қашама деген күзек болады.

Кішкене көлдің шетін ала отырған жалғыз ауыл – осы Тәкежан аулы. Жаздыгүнгідей емес, ауыл үйлері біріне-бірі сығылысып жақын қонған. Үйлер арасында шиден ықтырма жасалыпты. Түнгі малдың жатысына өздерінің қонысын бейімдеп отырған шаруақор ауыл танылады.

Тәкежанның өз үйі – көл жақ шеттегі үлкен абажадай қоңыр үй. Өзге жеті-сегіз жыртық лашық – малшылар үйі.

Ауыл сырты тозған, сары жұрт болса да, бай ауыл қарашаның қатты суық қара желіне жонын төсеп, күзекті тақырлап жеп бітіргенше көшпей, тыртысып отыр. Тәкежанның қалың жылқысы мен қой, түйесі де ауыл маңында жоқ. Алыс қырқа, ұзақ қалың шұбарларда, өрісте жүр. Маңы-

ның оты тозған шаруа аулы қазір жақын тұсқа бірде-бір қара-құра қалдырмай, алысқа айдап салған. Ойда жоқ қонақ келсе, “мал алыста, өрісте еді” деп, өлі ет асып беруге сылтауы әзір. Тіпті, ауыл маңында үрген ит те жоқ. Олар да сорпа-сүйек тимеген соң, жүдеу күздің күнінде тышқан аулап, қаңғып кеткен.

Осындай сырт ажарында дағдылы тірлік белгісі жоқ, суық қабак жабырқау ауылға үш салт атты келді. Бұлар: Абай, Көкбай, Дәрмен. Ойда жоқ көңілсіз бір жұмыстар еріксіз атқа міндіріп, осы Тәкежан аулына келтірген. Абай аттан түскенде, қабак шытынып, амалсыздық ажарын көрсетті.

Үй ішінде Тәкежан, Қаражан бар. Және бұл күнде дөңгелек, қалың, қызыл жүзін қоршалай, қабындап шыққан қара сақалы бар Әзімбай отыр екен.

Келгендер үй ішіне баяу амандасты. Тәкежан інісінен кейінгі елдің амандығын, жай-жапсарын сұрап, Абайдың келісінен әлденені сезгендей болды. “Ел іші тыныштық па?” деген сөзді, “бөтен-бөгде ұрыс-қағыс жоқ па?” деген жайларды көп сұрасқан. Қаражан мен Әзімбай болса, салқын, сызды қабақтарын ашқан жоқ. Үнсіз ғана кезек әмір етісіп, қымыз әкелдіруге, шай қойып, қазан астыруға белгі беріскен.

Олар Абайдың бұл ауылға сирек келетінін біледі. Келсе, жайсыз сөз ала келеді деп ойлайды. “Үнемі бұл үйді сынап, қырына алып жүреді” деп, өздерінің өкпелейтінін бірде-бір кез ұмытпайды. Қалың, жылы киім киген байбәйбішенің бұл күнде күзекте тігіп отырған үйі де жылы екен. Айнала қалың киіз, текемет, кілем тұтылған. Ортада сары қидың оты маздап жанады. Малға жібермей, үйдегі өлі етті асқызып жатқан Қаражанның ажарын сезіп отырған Абай, көп іркілмей, осында келген шаруасын айта бастаған.

Ол екі жұмыспен келіп еді. Біреуі – Семейтаудағы Бура жоқшыларының жұмысы. Осыдан он бес күн бұрын сол елден Тобықтының ұрылары бір айғыр үйірі қысырақты алып кетіпті. Осыны Серікбайдан көреді. Ал, Серікбай

болса, Тәкежанның қолынан келетін ұры! – деп, сол Серікбайды қағып, арылып берсін деп өтініш еткен екен.

Абайдың бір сөзі осы. Бұл сөздің сырты сыпайы айтылғанмен, ұққан кісіге ауыр айып тәрізді. Біреудің адал-ақы малын алған баукеспе, жәлеп ұры бар. Сол саған арқа сүйейді, яғни оны ұры етіп, осы қылмысты істетіп отырған сенсің! Ендеше, істегенің үшін жауап беретін де сен. Осыныңды жөнге сал, қылмысыңа жауап бер! – деген тәрізді.

Абай емес, өзге қазақ мұндай жайды мың жерден майдалап айтып келсе де, Тәкежан ақыра қарсы тұрар еді. Қазір қу зымиян үй іші құр томсарғаны болмаса, басқа сыр берген жоқ. Тәкежан аз отырып, айлалы бір қыр тауып, ащы мысқыл айтты.

– Түгел Тобықты ұры. Ол ұры болған соң, елдің басы – Құнанбай қажының аулы да ұры. Оның ішіндегі жасы үлкені Тәкежан – бас ұры болады. Сөйтіп, мал іздегеннің жоғын қаққанда, сұрау салғанда, сол Тәкежаннан арылады ғой, тегі. Сен болсаң, бұл елдің ұяты боласың, сол ұялғанның басы осы деп, мені торисың ғой! – деді де, ызалана күлді.

Абай Тәкежанға сазара қарады.

– Біле білсең, менің сенен бөлек ұятым жоқ болар, Тәкежан. Сен ұялтар іс қылсаң, мен ұялмай аман қалар дегенге итім сенер ме! Сені ұялтып, соған мен семіреді деген бақай есепті қашан қоясыңдар осы, түге?! – деп, Қаражан мен Әзімбайға да суық қарады.

Ұрты салбыраған қызыл қабақ Әзімбай, жуан ақ таяқты өткір қара пышақпен жонып отырып, ұялмастан ернін шығарды да, мырс етіп күліп қойды. “Сенгенім-ақ” дегендей, ішінен жауыққандай сес білдіреді.

Тәкежан жаңағы Абайдың сөзінен соң:

– Ішек-қарын аршысып, сырласпайық та, ырғаспайық, Абай. Айтқаның Серікбай ғой! Ол итіңді бұл ауыл көрмегелі алты ай болды ма, немене? Қайда тентіп жүргенін білген кісі көргем жоқ. Ұстап ал да, үйтіп же! Арылғаным сол! – деді.

Айғағы, айтушысы жоқ дау болғандықтан, Абай бұл сөздің Тәкежанға дарымайтынын өзі де сезіп келіп еді. Өзірге жауапқа жарымай, Бураның малы жөнінде іздеу, сұрауды кейінге қалдырып, ол жайды бір доғарды. Тәкежан ұрлатқаны шын болса, ол малдың жоқтаушысы өзі болатынын сездіріп отыр. Бүгінге сонысы жетерлік.

Қымыз жиылып, шай ішіліп болған соң, үнсіз үй ішінде Абай екінші бір сөз бастады. Ол – Тәкежан мен Жігітек арасында қыстаудағы шабындық жөнінде туып жатқан жаңа даудың жайы.

Тәкежан қыстауы Мұсақұлда болғанда, мұның жерінің бір шеті Шүйгінсу, Өзбергенде отырған Жігітекпен шектес. Ол Жігітектің он шақты кедей аулы – Базаралының жақын туысы. Базаралы айдалғалы көп жылдан бері сол Жігітек ауылдарының жоқ-жітік, шабан-шардақ дәрменсіздігімен пайдаланып, Тәкежан шекарадан ауысып түсіп, шабындықтарын басып алатын болыпты. Жыл сайын бір аулына тұмсығын салып, осы соңғы жылдарда он шақты ауылдың бәрінің де бір-бір отау, бір-бір мая шөбін ықтиярсыз шауып алып отырады екен. Жылаулар ағайынның күңкілі шықса, Тәкежан “өзіме келсін!” дейтін. Әр ауылдың адамын оңаша алып, жыл сайын үнін өшіре білетін. Біреуін – Тәкежан өзі, кейбірін – Қаражан, тағы біреулерін Өзімбай тоқтататын. Біреуге тоқты-торым беріп, кейде сырдаң бәйбіше сандықтан шапан-шақпыт әперер еді. Немесе, Өзімбай ойнағансып, боқтап ызғар өткізіп, басып кететін.

Биыл, Базаралы келгелі, соған жоқтық мұның көп шаққан ағайын жаңағыдай Тәкежан жағының ызғар етіп жүргенін айтқан. Базаралы өзін “Тәкежанмен алыса ғой”, – деген жоқ-ты. Бірақ: “Бұл іс жуан ауылдың әлсізге істейтін иттігі ғой. Әрқайсынды жеке талдай сындырып, жаншып жүр екен. Шашырап сөйлеспендер. Бірігіп отырып сөз баспайық!” – деген.

Биыл сол сөз туғанша, Тәкежанның пішеншілері жаңағы ауылдардың шөбін шауып, үйіп қойыпты. Енді Жігітек Абайға сөз салып: “Ежелден келе жатқан есеміз болатын.

Ағайыным десе, бізді ренжітпесін. Малшылар білмей шапқан болар. Шөпті өзіміз аламыз. Шапқан, жиған еңбегін өтейік. Бірақ пішен өзіміздікі. Өз жеріміздің түгі. Терімізді сойғандай, жылда-жылда тырнағын батыра бермесін!” – депті.

Абайдың ендігі жеткізген дау сәлемі осы. Тәкежан Абайды тыңдап бола сала, ойында отырған ең мазасыз бір сөзінің жөнін сұрады.

– Осы сөзді Жігітектің сол ауылдары сөйлеп отыр ма? Жоқ, әлде, басына бәле бұлты оралып жүрмесе, бойына ас батпайтын Базаралы құтыртып отыр ма?

– Базаралы болса қайтуші еді?! Ет бауыр туыс оныкі! Жер болса, тағы оныкі. Есесін жоқтаса да бәле іздеген бола ма?

– Есесі кетіп жүр ме екен? Жерін алсам, жемін бермеуші ме ем?

– Ол есе ме еді? Теңдікпен беріп отыр ма еді, жерін? Тартып алатынсың да, тамағына болымсыз бірдеңе тыққан болатынсың. Жылдағы жайың кімге жасырын еді?

– Осы сөзді Базаралының өзіне-ақ сөйлетсең етті, Абай! Менің зәулім сен болып неғыласың?! Айдаудан келмей жатып, арындап жүр дейді ғой Базаралы. “Көрсетемін, кездесемін” деп! Естілмей жатқан жоқ. Соның құтыртып отырғаны ғой, бас көтертіп!

– Басылған бас көтерсе – жазалы. Базаралы базынасын айтса – жазалы! Зорлықты өзің етесің де, “зорлық көрдім” десе, оны кеп жазғырасың.

– Базаралы сенің жоқшы болғаныңды тілейін деп жүрген жоқ, Абай! Осынымды қашан айттың деме! Ел сыбысын естімей жатқаным жоқ, осындайдан опық жегенде көрермін.

– Базаралыға қылғаным аз еді деп отырсың ғой, Құнанбай баласы!

– Е, жылаулар, Базаралыны тауыпсың ғой! Менің етімнен өгіп, сүйегіме жеткен соның тіс-тырнағын сен бір сезбей-ақ кеттің-ау, Құнанбай баласы бола тұра!

– Базаралы жылатқан қазақтың баласын мен көргем жоқ, ендеше! Айдаттың да, байлаттың, торғайдай тоздырып, көбінің көзіне көк шыбын үймететтің. Сонда да: “мен қорлықты Базаралыдан көрдім” деп, бақсыдай сарнайсың да отырасың ғой!..

Екеуі осындай зілді шапшаң сөздермен тез қағысып, айтысып барып, томсарысып қалған еді.

Бағанадан бергі Абай жауаптарының тұсында от басынан бұрыла түсіп, Абайға суық, қырыс қарап отырған Әзімбай, енді қатқыл үнмен кекетіп, бір сөз тастады.

– Түгел Тобықтыны түңілткен Базаралы қылығы естілмегенде осы өңірде, тек бір-ақ кісіге естілмейті! Ол біздің Абай ағам! “Жақсылық, жақсылық” дейміз, жақсылық дегеніміз намыссыздық болса, сол жақсылық аттысы құрып-ақ қалса екен осы! – деді.

Бұл күнде азуы шыққан қатал, асау Әзімбай тегінде өлердей тоңмойын, томырық болып келе жатқан. “Тәкежандай емес”, “белдесуге берік”, “бұзар мінездері білініп жүр” дегенді Абай өзі де естуші еді. Кейбір кәрілерді “Әзімбай боқтапты” деген сөз, кейбір ақы даулаушыны “Әзімбай топ алдында дүре соғып, жазалапты” деген сөздің де Абайға жеткені бар. Жаңағы ол айтып өткен сөздер Құнанбай балаларының өзара да айтыспайтын, сирек сыры.

Базаралы, Нұрғаным арасы, тағы да кеп, жібімес тондай оралып отыр. Тоңмойын, топас жастың аузымен айтылған ұят, арлы сыр. Жамандықтың сабағын әке мен шешеден көп алса да, енді олардан сұмдығын асыра бастаған Әзімбайды Абай қазір жирене жек көрді. Шынтақтап отырған жастықтан ызалы кеудесін жұлқа көтеріп, ақырып қалды:

– Тарт, Әзімбай, арсыз тіліңді! Әкеңнің аузы бармас арамдыққа бетің былш етпей сен басайын деп пе ең?! Жақсылық!.. Жақсылық құрымасын. Онымен жағаласқан жан құрысын... қанша жыл жақсылық жолына түсіп, қажығандай қайрат етіп ең? Бәле деп, жуандық деп, мал деп көз аштың. Тілің шыққанда боқтықпен, сұмдықпен шығып отырғаны мынау! Жанасып көрген жерің бар ма, жақсы-

лыққа? Жақсылық мына Тәкежан мен Қаражанның отының басында, ошағының бұтында ма екен? Немесе, ана теңінде буулы жатыр деп пе едің? “Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол” – дейді жақсылық! “Аяныш, әділет, адал жүрек керек” – дейді жақсылық! Естіп көріп пе ең, сен мұндайды! Жоқ, жақсылық құрымасын, одан садаға кетсін сендей алласы мен арамдығы қос қыртыс боп қосылып кеткен надан кеуде, өзімшіл жандар!

Әзімбай жауап қатқан жоқ. Бірақ Абай сөзін бітірместен тағы да ернін шығара “мырс” берді де, етегін сілкіп тастап, атып тұрып, үйден шығып кетті. Аға сөзіне сәтте болса ой салу жоқ. Жамандасып, ішінен боқтасқандай, ұстасып кеткен кетіс.

Баласының ашуын Тәкежан аңғарып отыр. Ол Абайдың Жігітек жөніндегі сөзіне де көнген жоқ. Қысқа түйіп айтқан жауабы:

– Биылғы жылы шауып қойдым. Шапқан шөпті Жігітекке беріп, кішірейетін жазығым жоқ. Келесі жылы сөйлесерміз. Мына пішенді қайырмаймын. Егер, Жігітек тасып аламын десе, күзеуден қыстауға қайтқан сапарымда, сол он қыстаудың үстіне қонып аламын да, тасытып алған пішенді бар малыма жегізіп болып қана, өз қыстауыма көшемін! – деді.

Айтқан сөздеріне зорлықшыл туысын көндіре алмаған Абай, енді үнсіз тыйылды да, отырып қалды.

Тағы біраздан соң, қабағы келіспеген үйді ұнатпай, ас піскенше тысқа шығып кетті.

Ауыл реңі өзгеше жүдеу еді. Далада бұттары жылтырап, жалбыр-жұлбыр киініп бүрсеңдеген, күс басқан аяқтары қызарған кедей балалары көрінді. Бай үйінің сыртын жағалап, жүк жиылған күнес жақта ақырын күбірлеп ойнайды. Қойшының қоңыр лашығының бір үзігі сыпырылған. Қолы-беті жарылған жұмыскер әйел үйінің жыртығын жамап отыр. Жалаңаштанған үйдің керегесінен жүдеу, шоқыт жоқшылық көрінеді. Арқасына ала қап жамылған, басына шоқыт тымақ киген кәрі кемпір сол шала жығылған үй ішінде, қара суық астында малма сапсып отыр. Тәкежан

үйінің жанында қалың киіз жапқан отау үй бар. Ол – Әзімбай отауы. Сол үйдің жанына түйе шөгерілді. Теңдеп әкелген қара қиы бар екен. Қаражан бұл кезде үйінен өзі шығып, қи әкелген бурыл сақал малшыға зекіп, әмір етіп тұр.

– Қиды берме, түгі, көрінгенге. Үлкен үй мен отауға ғана бөліп қой! Отын көрінсе, шетінен қылқып, “бір жағым”, “екі жағым” деп тіленіп, келеді де тұрады. Тарт! Жоғал үйлеріңе! Неге келдің, сен қатын?! – деп, жылқышының келіншегіне, – Сен де аулақ бар! – деп қойшыға және бірер жыртық киім, жүдеу жүз, боздағы шыққан бала мен қыздарға ақыра зекіп, айдап салды.

Тек жұрттың бәрінің соңынан ақырын басып, қорғанып келген отыншының кетік тіс, шұбар кемпіріне ғана орта қап қара қиды зорға өлшетіп берді. “Ал, осыған ырза бол!” – деп, Қаражан кейін қайтты.

Абай осы жайдың бәрін көріп тұр еді. Ол Қаражан қайта бұрылғанда, күліп жіберді де, жеңгесін ажуалап қалжың айтты:

– Шіркін Қаражан-ай! Сенен де мырза бай бар ма екен? Кедейін сендей жарылқаған бәйбіше көрсем көзім шықсын! Қайтіп қана қара қидың орта қабын қиып бердің? – деді.

Қаражан өз ісінен қысылғандай болды. Бұл күнде әжім тартқан сұрғылт жүзін сәл жадыратып, Абайға көзін сығырайтып, күліп қарады. Орамды тілін, айтқыштығын бұл жерде ірке алған жоқ.

– Қасымнан бетер қайным-ау! Бұл жерде де сыртымнан бағып, сынап тұр ма едің? – деп, Абайға есік ашып, үйіне кіргізді.

Қаражанмен әзілдесуі Абайдың бағанадан бергі түйілген көңілін басқаша жадыратқандай. Ол қазір айналадағы бар көріксіз күйкі күйлерден өзінше бір өзгеше ұшқын шабыт алғандай болды. Ызалы мысқыл аралас, ашынған ой сергек оянғандай. Төрге қарай ширақ басып кеп, отыра сала, Дәрменнен қағаз бен қарындаш сұрады.

Дәл осы кезде тыста, үй сыртында, дабырлап жүрген ұсақ балалар сықылығы естіліп еді. Жыртық киім киген, үрпиіп тоңған жүздері бар үш-төрт кішкене бала есіктен басбағып, оты маздап тұрған үлкен үйге сығалайды. Жылы жерге жақындауға батылы да жоқ. Қызыға, телміре қарасады. Қаражан ол балаларға көзі түскенде, “тәйт, арман, шық” деп, шошыта үркітіп жіберді.

Сол балалардың алдында үй ішіне батыл енген кішкене қара домалақ бала – Шөпіш еді. Ол – Тәкежан, Қаражанның Әзімбайдан туған үлкен немересі. Ет пісер кезде үлкен үйге жолдастарын ертіп жүгіріп келген. Қазір Қаражан бір жілік түсіртіп, сырлы тостағанға салып, сол баласына ұстатты. Қолына кездік беріп, сыбырлай бұйырып, ақыл айтып жатыр.

– Үйде отырып же! Далаға шықсаң, ана кедейдің өңшең сүмелек баласы қолыңнан алып қояды, жалынып сұрап! Емініп артыңнан қалмайды, асыңды ішкізбейді, зәр ішкірлер! Шықпа, қасымда отырып же! – деп қақылдап отыр.

Шөпіш бала кетейін десе, кете алмай, құрбыларынан ұялып, жалтақ-жалтақ етіп, асын да жей алмай алаңдап қояды. Бірақ ызғарлы шешенің құрығынан құтылар да емес. Абай бұл күйді де мысқылды жүзбен түгел бағады. Ойлы көзі үй ішіне, Қаражан, Тәкежан жаққа жалт-жұлт қарай түседі. Шапшаңдаған шабытпен құрыш сөздер қатарларын құйып отырғандай.

Көкбай мен Дәрмен от басына жақын отырған Абайдың сырт жағында жантайысып отырып, күбірлесіп сөйлесіп қояды.

Көкбай Абайдың мұндай ашу артынан, қатты қақтығыс, сілкіну артынан өлең жазса, мысқылсыз жаза алмайтынын біледі. Дәрменге күбірлеп:

– Бала, Абай ағам өлеңге кетті-ау! Дәл осы жолы кімге шаншылатынын аңғарасың ба, жоқ па? – деді.

Дәрмен бағанадан бергі дауда, өзі қадірлейтін Базаралының бір мұнды күйлерін ойлап отырған. Сол бетімен топшылап:

– Мен білсем, Абай ағам Базаралының Тәкежан мен Әзімбайға айтатын дауын жазып отыр! – деді.

Көкбай ойы олай емес еді.

– Жоқ, мен білсем, дәл бүгін бізге мал соймай, кәрі қойдың өлі етін асып отырған Қаражанның сараңдығын найзаға шаншып жатқан болуы керек. “Соны айтса екен!” деп мен де жатырмын. Қазанның сыртына қарап, қарным ашып отыр! – деді.

Кішілеу қазанға асылған етке бағанадан наразы болып жатқан көңілін Көкбай жаңа білдірді. Дәрмен бұл жайды аңғарып, күліп жіберді. Көкбайдың қатты тамақсаулығы және берер асқа шыдамы жоқ қомағайлығы ақын жастардың бәріне мәлім. Үнемі күлкі боп жүретін жай. Сол жөнін тұспалдап, Дәрмен қалжың айтты:

– Көке-ау! Қарныңыз қанша қоңылтақсығанмен, Абай ағамның өлеңін Қаражанның қазанына түсірмей-ақ қойсаңыз нетті! Бұндай асқа сараң байдың сыбағасын, сіз екеуміз, өзіміз де бере алмас па едік! – дегенде, Көкбай да күлді.

Осы уақытта Абай жазуын тоқтатыпты. Енді:

– Көкбай! Дәрмен! – деп, екеуін қатарына шақырып алды.

– Тәкежан, Қаражан, сендер де тындандар! – деп, үйдің ішін тегіс елең еткізді де, жаңа өлеңін оқып кетті:

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай,
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай.
“Ерте барсам жерімді жеп қоям” – деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай! –

деп, бір тоқтады. Айтып отырған аулы дәл қазір өздері отырған Тәкежан аулы екені тыңдаушының барлығына тап еткендей таныла кетті. Көкбай мен Дәрмен:

– Е... бәсе!..

– Бәрекелді, Абай аға! – десіп қалды.

– Айтып па ем, бала! Тоқтай қал! – деп, Көкбай сыбыр етті. Содан әрі Тәкежан аулындағы мал баққан малшының, отыны жоқ көрші үйлердің күйлері кетті.

От тауып жылына алмай, боздағы шыққан балалар соры да ұмытылған жоқ. Орта қап қара ки да, кәрі қойдың етімен Көкбайды жөнелтпек боп отырған сараң үйдің есебі де айтыла келді. Дәл осы үйдің балалар турасында танытқан ит мінезіне арналған қатты мысқыл сөздер енді шығандап шықты. Бай үйіне батып кіре алмаған жасқаншақ, жырттық балалар мен олардан тамағын ұрлап ішіп отырған Шөпіш танылды. Кедей баласына жиреніш атып отырған, ысырған Қаражан мінездері қаз-қалпында өлең қатарына түсті.

...Бай үйіне кіре алмас тура ұмтылып,
Бала шықса, асынан үзіп-жұлып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып!

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
Ол да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр!
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр... –

деп, шүйілген жолдар иесін тауып жатыр. Әсіресе: “Ол да өзіңдей ит болсын, азғыр-азғыр!” деп, әйгілеп айтқан ауыр соққы Қаражанды қақ бастан қамшымен ұрғандай болды. Бай мен кедей арасындағы бітімсіз аңдысқандық айтылды. Балаға шейін екіұдай хал бар екенін Абай айтып бергенде, “бұлай емес” деп дау айтар, мойын бұрар шама Қаражаннан табылмастай. Бірақ Абай өлеңін бітіргенде, Тәкежан мен Қаражан дау айтқан жоқ, ашу айтты.

– Жамандауға келіп пе ең? – деп, Тәкежан бастады.

– Құр жамандау емес, жаулап масқара еткелі келген ғой! Ағасы мен жеңгесін “ит” дегеннен артық қандай жаулық болушы еді? – деп, Қаражан тұлған тұтты.

Абай тек қана сылқ-сылқ күліп, өлеңді Дәрменге беріп жатыр. Дәрмен қағазды тез бүктеп, қалтасына сала берді. Тәкежан дәл осы кезде ес жия ақырып, Дәрменді боктап жіберді.

– Қайда апарасың? Қалтасына салғышың мұның!.. Үйіме кеп, “тамағын жеп, табағын теп!” деген кім екен, бұларға?! Бері әпкел, қазір жыртып, отқа тастаймын! – деп, зекіді.

Әмірлі бұйрықпен Дәрменге қолын да созды. Абай мен Көкбай қатты қарқылдап күлісіп, араға түсті. Дәрменде бермек ой жоқ. Тәкежаннан бойын қашандатып, өлеңді қалтасына тығып жатыр. Тәкежан енді қатты сұрланып, ызалана түсіп, Абайға анық зекіп отыр:

– Жой, мынау өлеңді! Жоясың ба, жоқ кетісесің бе?! – деп, қадалып тұрып алды. Абай әлі де күле түсіп:

– Сені айтқам жоқ қой, батыр-ау! “Ит” дегенде, қатыныңды айттым! Қаражанға да әзіл айтқызбаймысың? Жоқ әлде, менің өлеңімнің әзірейілі сен бе едің? Тіл тигізсе кәпір болатын, сенің қатының қажы ма? Әулиең осы ма еді? – деп, жолдастарын күлдіре сөйлеп, қалжыңмен құтылмақ болды. Бірақ Қаражанның ашуы көздің жасына да айналды.

– Қасым айтпайтын сөзді қайным боп айттым дейсің! Иланбаймын! “Үйелменіңмен, үйіңмен жаусың!” – деп отырсың ғой тағы! Кешпеймін! Қайным болсаң, жырт! Жой қазір! – деді.

Тәкежан да “жоғалт, жой!” деп, Абаймен алысардай қадалып отыр. Көкбай сол арада Дәрменнен өлеңді алып, жылдамдатып қайта оқып жатқан. Енді екі туысқан арасы анық ұрысқа айналатынын көрген соң, ол жаңағы Қаражанды тулатқан балалар жайындағы екі ауыз сөзді қайта-қайта қайырып, жаттап алған-ды. Қазір Абай қолындағы қарындашты сұрамастан ала қойды да, Тәкежанға қарап:

– Тәкежан аға, бар өлеңді жоймайық. Оныңыз тіл бата алмас зорлық болады. Өлең сөз әзіл де болса, салмағы ауыр, зәрі кетпейтін сөз екені рас! Қаражан жеңешеме

тиген жерін, сіздер емес, мына мен өзім жоқ қылайын! Міне, өшірдім! – деді де, жаңағы екі ауыз өлеңді қайта-қайта сызып, өшіріп тастады.

Осылайша, бар сорақысы бадырайып тұрған, әрі зорлық, әрі жуандық, әрі арамдық ұясындай бай аулында, сол күнгі қазақ сахарасының басындағы тарихтай, күйзеу күздің күнінде Абайдың анық өлмес, өшпес және бір сазы туып еді.

III

Қыстаулық жерін үнемдеп, алыс күзеуде алғаш қар жауғанша тырысып отырған Тәкежан аулы Мұсақұлдағы қыстауға енді тақап келген. Аанада Абай келіп сөз қылған Жігітек ауылдарының пішен дауы енді бірталай лаңға айналды. Абай өз туысқанын айтқанына көндіре алмаған соң: “Тәкежанның істеп отырғаны зорлық. Мен арылдым, айтқаныма көндіре алмадым. Бұл өктемдікке қандай жауап етсең де рауа. Есеңді жоқтай біл, ағайын”, – деп, Әзберген, Шүйгінсуда отырған Жігітектің он шақты кедей аулына өзінің сәлемін айтқан. Сонымен, жаңағы ауылдар Тәкежан шаптырып, үйгізіп қойған он шақты мая пішенді өзді-өзі қыстауларына тасытып алған.

Осы жайды Мұсақұлға тақап келгенде естіген Тәкежан бір түнде ат шаптырып, Ызғұтты, Майбасар, Ысқақтарды шақыртып алып, тентек кеңес құрып, қыңыр байлау жасаған.

Жігітек айтқанын істесе, бұ да сонда ашу үстінде айтқан зорлық сертін осы кеңес бойынша орындауға бекінді. Сөйтіп, елдің бәрі қыстың шеті ілінген соң, тегіс қыстауларына қонып алса да, Тәкежан аулы тың сылтау тауып, қыстауға баруды кейінге қалдыра тұрды. Соңғы көшкенде тура, жаңағы Шүйгінсу, Әзберген сияқты қоныстарды қыстап отырған он ауыл Жігітектің дәл қыстауының үстіне барды. Солардың жеріне қалың қойын, түйе, сиырын қаптата жайып, баса қонғалы көшіп келді.

Көш алдында Тәкежан, Әзімбай, Майбасар бар-ды. Қастарына он шақты ер-азамат, нөкер ертіпті. Қалың көштің қонатын орнына кеп, топтанып тұр. Жігітектің кішкене шым қоралары аяғының астында қалып бара жатыр. Аз ғана ауылдардың қыс талшық ететін иек астындағы болымсыз ши қорықтарына қалың қой мен түйе, сиыр жапырлап кеп тұмсық салды. Кейбір қоралардың аласа қоршау артындағы маяларына бос түйелер, қаңқақ мүйіз үлкен сиырлар артыла тұра қалып, қарбыта асап жатыр. Бұншалық өктем зорлықты күтпеген момын ауылдар қазір біріне-бірі жүгірісіп, жалғыз-жәутік тай-тулағын мінісіп, шапқыласып әбігерге түсті. Аздан соң, Жігітек ауылдарынан бас құрап аттанған он шақты салт атты, Тәкежанның аулы жүгін түсіріп, кереге жая бастаған кезде, сол зорлықшыл ауылға қарай беттеді.

Жігітектің бұл жиынының ортасында Базаралы бар. Тәкежандар әлі үй тігілгенше, тобын жазбай, ат үстінде мал аралап жүр.

Жігітек тобын бастап келген Базаралы байбалам салып, бақыра-шақыра келген жоқ. Ол тартынған салмақпен сөйледі. Зілі бар сараң тілмен тың қуатты көрсеткендей.

– Жә, Тәкежан мырза! Қорқып бұққан Жігітекті тағы да бұқпа торғайдай басынан асыра тас лақтырып, бұқтыра түсіпсің. Онсыз да жаны ашымас құдайын тағы да таныта түсейін деп тұрсың ба? Жок, әлде, тіпті біржолата жерін жеп, шөбін шашып, жарты лашық, жаман үйлерін үйелменімен өртейін деп тұрсың ба, мынау қай қылығың? – деді.

Тәкежан қамшысын ердің қасына көлденең салып, екі қолын сол қамшы сабына таянып, үзеңгісін шіреніп тұрып, Базаралыны жер қылардай кекесін жүзбен қарады. О да қысқа сөйлемек:

– Қаумен баласы, сенің қыстауыңа қондым ба? Өз аулың анау, Шыңғыста емес пе? Дәл осы жерде сенің қылығың құрыды ма? – деді.

Базаралының сұрауына жауап бермей, бұ да сұрау берді.

– Ағайыным, жан күйерім және бас көтерер, жоғын жоқтар азаматы жоқ! “Өртесем де ара түспе” дейсің бе? Саған да, бұған да ағайын екем, ара сөзді айтқызбайсың ба?

– Өзіңе тимеген екем, ендеше, қақтықпа, ағайын! Жайына тұр, килікпе!

– Жылатсам да, талап жесем де, үн шығарма, тұяқ се-ріпше дейсің бе?

– Сенімен сөйлесер жауабым жоқ. Шешендікке, қаны-пезерлікке Базаралымен жарысам деген бәсім жоқ! Жең-сігім де жоқ. Ағайын, аулақ тұр дедім, аулақ бол!

– Бар сөзің осы ғой, Тәкежан мырза! Зорлығыңа, содыр-сойқаныңа жауап та бергің келмейді ғой!

– Келмейді, уә, келмейді!

– Бермейсің ғой жауапты!

– Бермеймін саған!

– Шын бермейсің ғой, Тәкежан?!

– Бермеймін, бермеймін!

– Жә, жетті! Сен де үш қайырдың, мен де үш қайыр-дым. Жетер шекке жетіскен екенбіз! Енді, бұдан былайғы іске, кесір мен кеселге біз айыпты емеспіз. Опық жесең, өзің жерсің! Атадан ұл боп туғаным шын болса, тұнығыңды бір шайқармын, Тәкежан! Екі тумақ жоқ болса, екі өлмек те жоқ. Базаралы басы каторгіде көрмеген қорлықты Тәке-жаннан көре-көре көзі ашылып болған-ды. Еркек болсаң, осы арадан көшпей отыра бер! – деді.

Қатты ашумен қайнаған үлкен көзін Тәкежан мен Май-басардың бетіне кезек-кезек қадайды. Талайдағы ызалы сөздерін қатты айғайлап тұрып айтып-айтып берді де, “тарт бермен!” деп, тай-байтал мінген кедей-кепшігін ертіп, жү-ріп кетті.

Тәкежан аулы Базаралының ереуіл сөзіне былқ еткен жоқ. Қар екі жауса да, үй іргесін шыммен көмдіріп алып, тағы да ықтырмасын құрғызып қойып, күндіз-түн демей, кедей ауылдың пішені мен қорығын аямастан жеді де отыр-ды. Түн баласында сол жыртық, шоқпыт қоралардың азын-аулақ қыстық отыны, қиларын алғызады. Әзімбай мен

Қаражан кейбір содыр жігіттерін жіберіп, түйелеп артқызып, ұрлатып та алып отырды. Соның орайына, күндіз-түн бай үйлерінің оты үзілмей, маздап жанады.

Бір қазаның үстіне бір қаза кедей ауылдарды ұлардай шулатты. Тәкежанның осындай бейшараларды алқымынан алып, бақыртып отырғаны бүкіл Шүйгінсу, Құнанбай қорығы, Қарауыл, Балпаң елдеріне түгел жетті. Шыңғыстағы қалың Жігітекке де түн асқан сайын дүңкілдеп, сұмдық зорлық хабары естіліп жатыр.

Дәл осы екі-үш күн ішінде Базаралы белгісіз бір жаққа жоқ болып кетті. Шүйгінсудағы жылаулар елдің он шақты жас азаматын өзімен ілестіріп ала кеткен сияқты.

Кетер түнде осы жігіттерге қоса, Қарауыл бойын қыстайтын Жігітектің көп кедей ауылдарынан және отыз шақты жігітті шақыртты. Бір түн отырып, төрттен, бестен жиып алып, барлығына біртүрлі іс тапсырған.

– Қолда бар “бұтартар” жалғыз шолағың болса, соның мін де, Миялы, Байғабылдағы жатаққа жетіндер! Сол арадан басталатын бір жорық бар. Талайдан зығырымды қайнатқан, арманым болған бір жорық! Осыным сендердей, өзімдей кедей жорығы, кек жорығы! “Арты не болады?” – деп сұрама! Ортаңа ажал аузынан, арыстан азуынан құтылып, қайта оралып Базаралы келгенде, “енді етегіңнен ұстап өлермін-ау” – деген серттерің болатын. Оларыңды ұмытқам жоқ, ер серті деп түсінгем де, ұстанғам! Соған бекінген тәуекелің рас болса, сарапқа салар күнім туды. “Атым жаман” – деме! Сәйгүлік мінгіземін. Жорық жолының өзі мінгізеді. “Қаруым – қара сойылым жоқ” – деме. Сенен бетер жылап жүрген жатақ бар. Қолыңа қос сойылды солар қуанып отырып ұстатады. Тек осы сыр бірдебіреуіңнің аузыңнан шетке шашау шықпасын. Жігітектің анау Бейсембі, Әбділда, Үркімбай, Жабай аулы сияқты қалтырауық байларының құлағына тимесін! Екінші сөзім: тобыңмен беттеме! Екіден, үштен түн-түн сайын жоғалып кет те, сол жатаққа барып жет! Енді бес күн ішінде, қырық жігіт, бәріңнің басың өз қасымда, сол қалың жатақ ортасын-

да қосылатын болсын. Абылғазы екеуміз алдарыңнан тосамыз! – деп, сөзін түйген. Бұдан ары не істейтінін, кімге қалай соқтығатынын жігіттерге айтқан жоқ.

Тәкежанмен көш алдында қағысқан күні Абылғазы екеуі осы әрекетті істеген де, із-түзсіз тартып кеткен.

Қазір сол Базаралы мен Абылғазы Дәркембай қасында отырып, ұзақ-ұзақ сырлар ақтарысады, мұндар айтысады. Жігітек кедейлері Базаралы беттеткен бағытпен төрттен, бестен топталып, жатақ ішіне келіп, әр үйлерге, оңаша ауылдарға жайғасқан. Базаралыдан әмір күтіп жатқан. Бірақ, бар жігіт түгел келіп болмағандықтан, Базаралының белгісіз ісі әлі аз күн аял күтіп, іркіліп тұрған-ды.

Дәркембайдың кішкене жер үйінде пеш жанында отырып, үш сырлас шерткен әңгімелер әр саққа кетеді. Қазіргі күндерде бұлар аш-тоғын да елемейді. Дәркембайдың кемпірі істеп берген қара көже ең қымбат, дәмді астарындай.

Бүгін әртүрлі әңгімені өзі қозғап, толғана шертіп отырған Базаралы ғана. Оның ендігі кеңесінде үнемі бір өріске шалқып, бір сағаға құйып жатқан ой мен есеп бар-ды. Қырық жігіт қимылына бағышталған, көмек әңгіме тәрізді. “Осы іске неліктен бекіндім” – дегенді аңғартқандай. Ендігі Базаралы Тәкежан қылығын сөйлемейді. Тіпті, Тобықты ішінің бәлесін де айтпайды. Ол ісі қазақ көріп-білген жай да емес.

Базаралы каторгыда өзімен жолдас болған бір қарт орыстың хикаясын сөйлейді.

Ақ сақалы беліне түскен. Қалың түкті қабағы көк бурыл мұртындай боп көзіне жеткен. Өткір, шүңірек көк көзі, суық қасы көк сұңқар қанатындай жаба біткен жан екен. Бойын Базаралы өз бойынан қарыс ұзын дейді. “Жиырма жыл айдауда жүрсе де, әлі де екі иығына екі кісі мінгендей. Төсі де төңкерген астаудай. Өзім көрген адамның нары сол!” – деп, Базаралы каторгыдан тауып қайтқан досы, “Керала” деген орыс мұжығының жайын баяндады.

– Ішкі Россия жерінде, орыста да, сан Құнанбай, Тәкежандар иттен де көп, бықып жатады екен ғой. Өздерін

ақсүйек, алпауыт деседі екен. Солардың қоластында қалың мұжық кәдімгі малындай құлы мен күні болады. Тілесе, қолымен дүрелеу, жақтырмаса, заты жаман малдай айдап сату, ұлын – құл, қызын – күң ету бар екен. Байға берген қыздың еншісіне, құданда, тамыр-жегжаттың қалауына атадан баланы айырып, анадан қызды айырып, кәдімгі тай-құнандай жетектетіп жібереді екен. Көздің жасы, адамның құны, тілек-зары мүлдем тыңдалмайды. Осыларды айтқан Керала “өз байым Педоттан өз көргенім” – деп, тағы бір сорақыны айтты. Көрші баймен тазы ит жарыстырып, Педот күндес болады. Сол орайда біреудің жүйрік итін аламын – деп саудаласқан екен. Ал Кераланың он тоғызда жасы бар бүлдіршіндей қарындасы болады. Жаңағы тазы ит иесінің сол қызға көзі түсіп, сұрағанда, Педот баспа-бас айырбасқа салады. Қыздың тигелі жүрген жігіті жасық екен, ара түсе алмай қалыпты. Екі бай Педоттың сарайында түнде арақ ішіп, мас болып, жаңағы жас қыз Аксенді мазағына алып отырады. Керала сонда намысқа шыдамай, еркектік бір іс етіпті. Терезеден түнде кеп бағып тұрса, тазы итке қыз айырбастап алған қорқау бай Аксен қызға қорлығын жасап, арын жазалай бастаған көрінеді. Сорлы қыздың көрі қорқаудан жаны үркіп, шырылдаған екен. Терезеден бағып тұрған Керала балтаны жіберіп ұрып, жаңағы байды жаралап, қан құстыра жығыпты да, тәуекел ғып тас жұтыпты. Орыста “Қызыл қораз” дейтін болады. Мұжық ортасында кекті болған байдың үй-мүлкін өртегенді айтады. Жаңағы бай үйінің төрт бұрышына кәрәсін мен кара май құйып, әзірлеп тұр екен. “Бір істеп қалған соң, әйтеуір басым кетті ғой, не де болса ата-бабам, қарындасым, анам атаулының қан кектерін ала өлейін” – деп, байдың бар дүкенін, үй-мүлкін, кара-қорда қазынасын түгел лау еткізіпті. Есі шығып талып қалған қарындасын арқалап алып, қалың меңіреу қарағайға қашып кіріп кетіпті.

Сонымен, бір жарым ай бойы тоғай ішінде қашып жүріп, бір бай емес, атыраптағы талай байлардың үйлерін өртеп, шетінен банкрот қыпты. Ұзындағы өшінің, қысқа-

дағы кегінің бәрін алыпты. Бір жолы он, бір жолы он бес кісі боп алпауыттар қамағанда, тек жалғыз ғана темір шоқпармен шетінен сілейте ұрып жығып, екі рет құтылып кеткен екен. Үшіншіде қапияда патшалықтың қарулы солдатты кеп, үстіне қаптай құйылып, қол-аяғын бұғаулап, тұтқын етіпті. Анау жараланған бай өлімші боп, барып-барып ақыры жазылыпты. Бірақ қисық мойын, шолақ қол боп жазылыпты дейді.

Кераланы әуелі өлім жазасына бұйырып, артынан кешірім еткен боп, “өмір бойы, өле-өлгенше каторгыда, тар зындан, тас қамауда шіріп өлсін” деп бұйырыпты. Сол Керала, жаңағы өздеріңе мен түсін айтқан аппақ шал, елу бес-ақ жастағы адам, – дегенде, бағанадан ынтыға тыңдап отырған Абылғазы:

– Алда бақыр, есіл ер-ай! – дейді.

Дәркембай да тамсанып, басын изеді.

– Сорлы жазған! Ер жолы осы да!

Базаралы тағы айтып кетті:

– Міне, биыл отыз жыл каторгыда ер өмірін ер кегіне құрбан етіп, алысуға шыққанда өзі жиырма бес жастағы қыршын екен. Жапа-жалғыз басы, әрі жалаңаш құр қол, жаяу. Сол күйінде намыс таяғын іркілмей сермепті де, жастығын мол қылып алып жығылыпты! – деп, бір әңгімесін түйген еді.

Керала өз басынан кешкенін ғана емес, отыз жыл бойында талай этапта, талай каторгы орындарында, шынжыр астында күн кешкен өзіндей сан сорлыны көріпті. Бәрінен естігенін бөлек-бөлек дастандай зор-зор әңгіме етіпті.

– “Мың бір түн” – мың бір түн емес, “Бақтажар” – бақтажар емес, анық “Бақтажар” да, “Мың бір түн” де, шіркін, сол есіл Керала әңгімесі еді. Әр әңгімесін мен де жадымда тұттым. Бәрі де жаңағы Кераладай өз тұсындағы Тәкежаннан жапа шеккен, опық жеген өңшең Базаралы, Балағаздар көрінеді. Бірақ, сонда Құнанбайдың тізесімен қуылып барып, жаңағылардың әңгімесін естігенде, үнемі өкінішім қалмаушы еді. Мені сонда жүргенде “елден кеттім-ау!” –

деген қайғы емес, күні-түні сүйегімді кемірген бір өкініш боп еді. “Аяқтағы суға ағып өліппін-ау!”, “Кеткенде – түк бітірмей, текке кетіппін-ау!”, “Тым құрса біреуіне естен кетпес бір соққыны, тәубесін есіне түсіре, неғып соғып кетпедім!” – деп, өзімді-өзім қинаушы ем! – деп, тоқтаған.

Дәркембай мынадай үлкен сүре әңгімені барлық ерекше ауыртпалығымен таңырқап тыңдады. Өзіне түсінікті күйдің соңынан туған әділ ашуға бұның да барлық ереуілші жүрегі қоса қызып, қозғандай болды. Ер кегін алған өжет кедейдің батыл ісін барынша сүйсініп тыңдайды. Көп тәжірибелі басын изей отырып, кейде үнсіз ұзақ күледі. Базаралы әңгімесін бітіргенде, ол бір қызық ойын қысқа түйді.

– Маған бұл жайдың бәрін текке айтып отырған жоқсың ғой! Мені де, мына Абылғазыны да түйсіндірмей отырған жоқ бұл айтқандарың! Өзің де бұл қайрау сөз ғой. Осының бәрінен мен не түйдің десеңші!

Базаралы мен Абылғазы екеуіне сұрғылт реңді ер көзін қадап отырып, езу тартып, бір сөз тастады.

– Есіңде болар-ау! Осындай мұнды бұрын да көп айтушы едік қой. Бірақ айтып-айтып, мұндап-мұндап қоятынбыз. Біріміз айдауға, біріміз байлау-матауға күңірене жүріп, көне беретінбіз. Қазақтың асауы не?! Құрығы ұзын қулардың бұғалығы мен ноқтасына бәрібір басымыз ілінетін де, кететін. Осы бір-ақ нәрсені түйсең екен! Кіжінуің көп, килігуің жоқ, мені қартайтқан өкініш осы еді. Бүгін де со ма? Сол болса, “күлге шөгіп, көтеремнен тұрмай қалған кәрі Дәркембай, сол шөккен күйінде жата бер” – деші! Жоқ, ісің болса, енді бір істеп қалшы. О, семсеріңді бір сілтеп өлші! – деген.

Бұның соңғы сөзінің тұсында Базаралы мен Абылғазы шіміркене сүйсініп, сылқылдап күлісіп отырды. Базаралы Дәркембайдың бір сөзін, әсіресе, қуаттап, қайталап айтты.

– “Кіжінуің көп, килігуің жоқ!”... Қандай сөз? Төбемнен тап басып, дәлін айтқан сөз-ау! – дегенде, Абылғазы да қостады.

– Сөз ғана дейсің-ау! Табандап тұрып, төбеден сойылмен ұрғандай емес пе? Салмағы қандай? – деп, біраз отырды да: – Қой, Базеке! Мынандай сынның артынан айтылатын сөз қалған жоқ. Тек жинал, атқа қонайық! Жол болсын, ниет қабыл болсын! – деп, ширыққандай, атқып тұрды.

Бұл өңірде сөзі мен ісі ілесе жүретін, кейде тіпті, “ашу алды, ақыл соңы” – деп, қарулы ісін сөзінен алға сала жүретін кісі – Абылғазы, Базаралы ниет еткен істің қайратты қимылын бастау өзінің сыбағасы екенін ол аңғарып жүрген. Енді аттанатын мезгілді дәл атағандай болды.

Бұл кезде түн ортасы болған екен. Үшеуі де ширақ қозғалып, шапшаң киініп, тысқа шықты. Абылғазы айтқан жаңа сапарға шал Дәркембай екі жолдасын өз қолымен аттандырды.

Кішкене қораның қабырғасында кештен сүйеулі тұрған екі қара шоқпарды Дәркембай өз қолымен жігіттеріне әперді.

– Енді қайтып бір сермелмей, менімен бірге семіп, солғандарың ғой! – деп жүруші ем. Осы таңда тым құрса бір сермеліп, көптен кеуіп қалған ашуым осы екі шоқпардың салмағымен бір ғана шықсыншы. Ал, жолдарың болсын! Тарт жортуылыңа! – деді.

Төбіне жөнелген екі азаматының артынан Дәркембай ұзақ қарап тұрып қалды.

Байғабылдан, көп жатақ ішінен, әр қыстаудан дәл осы шақта тағы талай аттылар жосыта шығысқан еді. Жиыны қырық шамалы сойыл, шоқпар ұстаған, сын жорықты бетке алған ер-азамат оңтүстікке тартқан. Сары жотамен, жолсызбен оқшау-оқшау жол жүріп кеп, Ақ-Еспе деген Бөкенші күзегінде түгел жиналып, бас қосты.

Олар тоқайласқанда, қыстың таңы да атып келе жатты. Кешелер қылаулап жауған қар өткен түнде қалыңдап түскен екен. Аттың шашасынан келеді. Биылғы қыстың “жолдас қары” боп, тұтас түскен көрінеді. Жиын жұртқа қазіргі ниет, барар бет мәлім. Ендігі сөз қысқа-қысқа әмір, бұйрық түрінде ғана айтылу керек. Соны айтып келе жатқан Абылғазы.

– Жиының қырық бес жігіт екенсің. Бұның бесеуі, жатақтың азаматысың ғой. Қазір жол болып, дегеніміз орындалса, жатақтың жігіттері, сендерге айтамын! Біздің көбімізге еріп, сонау Шыңғысқа созылмай-ақ қойыңдар! Қолдарыңа тигенді алыңдар да, тезінен жатағыңа қайт! Үй сайын, әрбір лашығыңа шейін үлес бер де, қалған істің артын күтіп, тып-тыныш отыра бер! – деді.

Жатақтың бес жігітін қасына бөлек шақырып алып, кейінгі үлестің жөнінен тағы біраз ақыл айтып, бұлармен сөзін бітірді.

Осыдан кейінгі бұйрық бергені қалған қырық жігіт болатын. Аттың маңдайын алдарындағы қоңыр адырға, Шолпанға қарай беттетіп қойып, қатты бұлаң құйрықпен жортып келе жатып, Абылғазы қырық жігітті екі топқа бөлді. Он бес жігітті Базаралы мен өзінің қатарына алып, әмір беріп келеді:

– Сен он бесің соғыспайсың. Тек, малды қуғынға сала-сың! Үлкен қара жолға Ойқұдықты қиып түсесің де, Ералыны, Арқалықты басып, Кіші Орданың тұмсығына қарай тартасың! Алды-артыңа қарама. Тек жосытып қуа бер! Арттарыңнан біз де жетеміз. Ұқтыңдар ма? – деп, қатты айғайлап, айнала бір қарап алды.

– Уа, ұқтық!

– Дегенің болсын!

– Болды, жетті! – дескен ширақ үндер, шапшаң жауаптар естілгенде, Абылғазы сақылдап күліп жіберді.

– Е, бәсе! Солай айт! Ширақ айт! Ақша қарға аунап шыққан қайсар тағыдай ширығып қапсыңдар ғой бүгін, тегі!

Осыдан соң өзге жиырма бес жігітті қатарына шақырып алды. Бұлардың мінген аттары ірікті. Өздері де өңшең сүйекті, балғын денелі атпал азаматтар сияқты. Кейбіреулерінің білегіне ілген, үзеңгіге ілген емен сойылдары қақтығысып, сатыр-сұтыр етіседі. Бұларға Абылғазы айтқан бұйрық, соғыстың жайы:

– Сендер соғысқа кіресіңдер! Тұтқында азамат қалдырушы болмаңдар! Бұл бір де! Өліп түспесең, оңайшы-

лықпен жығылып түспе жау қолына! Ал, зәуі-сайтан сонда да біреу-міреу түсе қалса, қасындағы қалғаның іліп әкетуге тырыс. Жауды жайратқанда, тіл кететін болмасын. Типыл етіп қырындар! Бұл – екі! Жығылған жаудың босаған атын әсте қалдырып кетіп жүрмендер! Шылбыр, тізгінінен іліп әкет. Тігерге тұяқ қалдырмау керек. Бұл – үш! Қуғын соғыс басталғанда тізенді айырма, “айрылмас-айрылмас” – деп отыр! Өздерің соқтықсаң ұмар-жұмар, тобыңмен соқ. Жаудың шығандаған, бірен-саран ершігеші болса, араңды ашып беріп, ортаңа түсіріп алып, қарақұстан, самайлықтан сілтей соқ. Бүгін таңда ес жимайтын етіп, қан құстырып кетіндер! Тағы бір сөзім – астарыңа мінгенің кедейдің жалғыз-жалғыз қу шолағы ғой. Жол бүгінгі, жау биылғы ғана емес. Әлі де алда аттың қара тері көп төгілер. Кішкентай толас бола қалса, қолға тиген жылқының ішінде ат, айғыр, бедеу бие болады ғой. Төл аттарыңды соған ауыстырып, шапшаң мініп-мініп алындар! – деді.

Алғашқы топ жігітке тағы айтып өткен және бір жайы болды:

– Соғыс, қуғын қатты болмаса, алдарыңа түскен малды беталды қатты қуып айдамаңдар. Жол ұзақ, жерде қар бар. Мал ішінде ұзақ жортуылды көтере алмайтын: ұсағы мен іштiсi бар. Өз керектеріңе жарайтын дүние болса, бұйырса, соны ысырап қылма. Қатты қуып айдама! Қан-жыны араласып кетсе, малда береке болмайды, – деген.

Қатты жортып келе жатып, бар жігітіне Абылғазының атап берген бұйрығы осы.

Базаралы бұл жорық үстінде өздігінен сөз айтқан жоқ. Осы жұрттың маңдай алдында оның тап өзі келе жатқаны жетеді. Жора-жолдастары оған ала көңілсіз сенеді. Өйткені әрқайсысымен жеке-жеке сөйлесіп, осындай еркек сыпатына келтіріп, намыспен сілкіндірген Базаралының өзі.

Жігіттер мақсұт еткен суық сапар енді ұзаққа созылған жоқ.

Бір қалыпты жүріспен Жөкең құдығы деген қоныстың аяқ жағын кесіп өтіп, Шолпан тауының бауырындағы екі-

үш қырқадан асып жібергенде, жортуылшылар мақсұтты жеріне тақап қалды.

Соңғы бір кезеңде Базаралы, Абылғазы бастаған жиырма атты сыдыртып шыға келіп еді. Осы белдің етегінен Шолпанға қарай ендеп жайылып жатқан қалың жылқы көріне кетті. Жылқы шетінде, әр тұсында топтанып жүрген, сойыл ұстаған көп аттылар бар екен. Жылқышылар және кейбір мал иелері де болу керек. Бұл жайылып жатқан қалың қос жылқы Абылғазыға бар есебі белгілі, Тәкежан жылқысы.

Бел үстінде Абылғазы арттағы тобын тосып, шоқтай үйіріп, жинап алды. Тап ортада жалғыз өзі. Астындағы бусанып тұрған, танау қаққан ақбоз атын айнала жалт-жұлт бұрып, шиыршық аттырып тұр. Дәркембай берген қара шоқпарды қолтығына қыстыра, аспандатып, тік көтеріп алды.

– Жә, жігіттер! Мынау алдында жатқан кекті жауың – Тәкежанның қосы! Сегіз жүз жылқысы жатыр осында. Осы малды қазір тігерге тұяқ қалдырмай, тік көтере алып кетеміз. Өне біреу қурайларын шоқшайтқан еркексымақтарының астарындағы аттарынан да бір тулақ қалмасын! Ерттеулі ат, айғырларды қосарға ал! Мықтысы болса, лезде мініп-мініп алындар. Өз аттарыңның шылбыр-тізгінін мойнына түйіп, айдалатын малға қосып жіберіңдер! Ал, енді, жортуылдың жолы болсын! Осы нөпір тобыңмен қара бұлттай төніп көр, өңшең кедей! Кедей жорығының жолы болсын, тарт! Ұрып таста! Ұрып таста! – деді де, ақ боз атқа қамшыны басып-басып жіберді, “кеу-кеу!” деп, жауға тиердегі қайратты ерлер сүренін салып, жосыта жөнелді.

Күпсек қар ағыза шапқан көп аттың тұяғынан ақ боран боп, аспанға атқуылдады. Барлық жұрттың “кеу-кеу!”, “қапта-қапта!” деген айғайы мен ақ сойылдарын сатырлатып, қағысып шапқан ағыны етекте жатқан жылқыны қатты үркітті.

Әлі қылшығы құрымаған, бусанып көрмеген семіз жылқы, сараң байдың қалың шоғыры шетінен үркек, асау бо-

латын. Түнде бөрі, күндіз ұры араласып көрмеген, жоны төңкерілген құры асаулар енді тай-құнанына шейін құйрықтарын шаншып алып, осқырып, құйықтыра жөнелісті.

Жылқыға Абылғазы қолы жетіп араласқанша, мың сан тұяқтардың құшырлы серпіндерінен ұшқан қиыршық қар енді бүкіл өңірді ақ түтек етті. Қатты боран соққынына айналдырып жіберді. Абылғазының жігіттері өзінің екі тобынан жаңылған жоқ. Он бес жігіт жылқының соңына түсті. Олар ағызған бойларында айғай, сүренін үзбей отырып, кесірлі асауларды шошыта қиқулады. Шолпанның қоңыр адырына қарай қалың жылқыны құтырта қуып барады.

Абылғазының өз қасындағы жиырма бес жігіт бастық аға айтқандай тобын жазбай, бұның қатарында бөлек түйіліп келе жатыр. Бұнда да қалың айғай басымдап шығады. Жұмарланып төгілген ашу селі қарабарқындап құйылып келгенде, алдынан жиырма шақты аттылар “қайт, қайт!”-тап қарсы шапты.

Қалың шидем киген, үлкен сеңсең тымақтың үстіне күләпара бастырып, өнебойды жылы киіммен шымқап тастаған жылқышылар екен. Астарына мінгендері жарау аттар емес, төңкерілген ту биелер. Және көбінше ұзын жалдары көздерін жапқан, тізелеріне дейін төгілген құр айғырлар екен. Терлетпей, аяңдап жүрген семіз сәйгүліктердің жал-құйрықтары қыраулатып, кекілдері шалбастанып тұр. Адам мінетін, үйреншікті көлігі тәрізді емес. Қысқа қарсы жүні ұзарған, түрі суық тартқан көліктер, бөтенше бір жайындар тәрізді.

Жылқышылар арасында Тәкежанның жалғыз ұлы Әзімбай бар еді. Өз қолында сойылы жоқ, киімі де өзгелерден бөлек. Түлкі тымағы бар. Томар бояумен боятқан жаңа сеңсең ішігі бар. Қызыл жүзі мен қалың қызыл қабағы салқын күнде сазара барбиып, ісініп тұр. Абылғазылар тау басына шыққан жерде-ақ, бұл топтың жау екенін Әзімбай алдымен аңғарған. Жылқышыларына айғайлап, әмір еткен:

– Мынау тегін емес, жау! Ал, жандарыңды сал! Өліспей мал беріспе! Алысып қал! – деп ақырған. Өзі де бір жастау жылқышының қолынан ұзын сойылын жұлып алғанды. Қазір жылқының соңынан шапқансып, қорқынышын жасырмақ болған малшы атаулының барлығын ол әке-бабадан боқтап, қайта қайырып алды.

“Жылқы емес, жауың мұнда келеді” – деп, Абылғазыларға қарсы шапқан.

Енді екі топ ағындап ұмтылысқан бетінде, тобылғылы шұбарда, жазық майданда қарсы келіп қақтығысты. Шауып келе жатқан Базаралы Әзімбайды елдің алдымен танып, Абылғазыға айғайлады.

– Тәкежанның қу жалғызы қарсыңда келеді! Жылқышыдан ес кетсін! Орайға келтір, әуелі өзіне серме! – деп қалды.

Сол кезде көп аттының ортасында алға шықпай, тығыла шауып келе жатқан жаны тәтті бай баласы дәл Абылғазы мен Базаралыға маңдай алды, қарсы кеп қалды. Екеуінің де сойыл сілтегені сол Әзімбай болып еді. Бірақ бай ұлының екі жағында келе жатқан еңгезердей екі жылқышы бар. Бірі жирен қасқа айғыр, бірі қара төбел айғыр мінген. Әзімбайды қорғап, осы екеуі қабат сойыл сілтеді.

Абылғазы мен Базаралы жас күндерінен ат үсті соғыстың тәсілін үлкен өнердей үйреніп өскен-ді. Сәтті бағатын, қапысы жоқ екеуі алғашқы сойылдарын кісінің басына сермеген жоқ. Жаңағы екі жылқышының өздеріне қарай төнген сойылдарын қағып-қағып жіберісті.

Дәркембайдың қара шоқпарымен Базаралының батыр қолы оқыс қағып ұрғанда, бір жылқышының сойылы шарт сынып, аспанға ұшты. Абылғазы ұрған жылқышының сойылы қолынан мүлде ұшып кетті. Әзімбай осы қарбаласты пайдаланып, Базаралыға оқты көзімен ата қарап, айғайлап жіберді.

– Базаралы, жерге қақпай тынбаспын! – деп қалып, Базаралыны қақ басқа қатты ұрып жіберді. Боқтап та қалды.

Бірақ, Базаралыны бұл ұрып қалған сәтте, өзінің де самайынан Абылғазының қайта сілтеген шоқпары зіл қара тастай қатты кеп соқты. Қолындағы сойылы сол сәтте сылқ етіп жерге түсті де, Әзімбайдың өзі аттың шылбыр, тізгінін тастап жіберіп, шалқалап сілейіп қалды.

Қабақ қақпай қадалып ұмтылған Базаралы енді тебініп кеп, жирен айғырлы жылқышы мен Әзімбайдың екі арасынан ағындап кіре берді. Байдың ұлын жағадан темірдей қолмен бұре қармап алып, ат сауырына қарай жұлқа жөнелді. Ашулы қолына ендігі Әзімбай қаңбақтай жеңіл көрінді. Оны аттың сауырына түсіре сүйрете кеп, шалқайтып апарып, омырауындағы қолды босата берді, тұмсығы мен көзінен сүргілей қойып жіберіп, жерге лақтыра тастап кетті.

Әзімбайдың ақтанкер атын Базаралының артында келе жатқан жігіттер іліп алып кеткен екен. Базаралы артына бір айналып қарағанда, жаңағы жығылған орнынан тұрмай, серейіп қалған Әзімбайды көрді.

Жылқышыда ендігі қайрат етіп жүрген қаратөбел айғырдағы қарасақал екен. Базаралы соған қарсы кездескен еді. Қолына тың сойыл алған жылқышы, өз сойылын тағы бұрын сермеп жіберді. Бірақ, Базаралы оның соққысына қарамастан, өзі көздеген тізеден қарулы жылқышыны қатты ұрып қалды. Жау сойылы Базаралының иығынан тигенде, бұның сойылы талмау жерге, тізеге мықтап тиген екен. Қалың киімді, қауқиған үлкен денелі, қайсар жылқышы қазір қанатынан оқ тиген үлкен қара құстай көрінеді. Ортасынан опырылғандай боп, қара айғырдың үстінен қалбаң етіп, бір-ақ құлады. Базаралы бұнымен көп алысармын деген еді. Мынаның оп-оңай ошарылып құлағанын көргенде, сүйсінгеннен күліп жіберді.

Абылғазының үрдіс ұрған қара шоқпар зілінен бұл кезде үш жылқышы ұмар-жұмар түскен-ді.

Әрбір жортуылшыға өз сыбағасындай жеке-жеке келген жылқышылар бар-ды. Әзімбай мен жирен айғыр, қара айғырдағы қос басылар жығылған соң, өзге жылқышының көбінен ес кетіп қалды. Жығылғаны жығылып, ендігі қал-

ған тобы селдіреп, қаша бастаған. Сол кезде Абылғазы өзінің сенімді көретін жігіттері – Ержан, Қоске, Шаянбай дегендерге қатты бұйрық етті. Жаудан түскен сенімді ат, айғырларды шапшаң ауыстырып, соларға мінгізді. Әзімбайдың ақтанкеріне балуан жігіт Мес дегенді мінгізді. Сөйтіп алып тапсырғаны:

– Қашқан жылқышыдан жан аман құтылмасын! Бәрін де қырып-жойып түсіріңдер. Аттарын алып, шетінен жаяу қалдырыңдар! Жығылғаны жер қапсын. Сілейіп жата берсін! Тек ат атаулыдан тұяқ қалдырсаң, содан үлкен қапы жоқ. Маңдағы елге хабар жетпейтін болсын. Қайрат қыл, соңғы қайрат! – деп, қашқан жылқышылардың соңынан өзі бастап, қалың бір топты ертіп алып, қуа жөнелді.

Базаралының қасында бес-алты кісі қалған. Бұл арада майдан біткен соң, ол топ жылқының соңынан шаба жөнелді.

Қыстың қысқа күні түс шағына жеткенде, барлық жылқышы түсіріліп, ат атаулы алынып, Абылғазының айтқаны түгел орындалып болған-ды. Бұл кезде жылқыны айдаған жігіттер Шолпаннан асып, Ойқұдықтан өтіп, Ералыға жеткен. Сегіз жүз жылқыдан, Абылғазы айтқандай, бір тай қалмаған екен. Енді Базаралы мен Абылғазы Байғабылдан қосылған жатақтың бес жігітін шақырып алды.

“Ең алдымен еншіні сендерге береміз”, – деп, жатақтың қырық үйіне арнап, қырық құр атты бір бөліп шығарды. “Екі үйіне бір сойыс” деп, жиырма ту биені және бөлді. Жігіттерді қайта қайырада соңғы рет қастарына алып тұрып, Базаралы Дәркембайға сәлем айтты.

– Артқы күнді көріп алармыз. Көбінің де, азының да жауабы бір. Қолымменен еттім, мойнымменен көтеремін. Жауап беретін мен! Жасқанбасын, қалың жатақ бауырым. Мынау қырық атты қыс бойы қалаға пішен тасып, көлік етсін. Осы аттардың майымен ұн, шайын айырсын. Ал, мынау ту биелерді сойып алсын да, ашығып отырған қызыл қарын жас бала, кемпір-шалына талшық етсін! – деп жөнелтті.

Қалған жылқының барлығын қалың түн ортасында қырық жігіт әуелі Шүйгінсуға жеткізген. Ұйқыда жатқан Тәкежан аулының іргесінен айдап өткен. Сол түннің ішінде бар жылқыны кедей-кепшік ауылға Базаралы тізгін ұшынан үлестіріп берді. Бір шеті Шүйгінсудан, Әзберген, Балпаң, Қарауылдан басталып, қалың Шыңғысқа шейін, тіпті, сырты асу аузындағы Көлденеңге шейін қыстап отырған ауылдардың барлығына Тәкежан жылқысы түгел шашылып, тарары. Кей ауылға төрт-бестен тиген ту бие, құнантай, семіз жабағылар бар. Таратумен бірге Базаралы мен Абылғазы қатты бұйрық та жолдады.

– Бұл жылқы баласын бірде-бір ауыл мал қылам деп ойламысың! Мал болып сіңбейді, ас болып сіңеді. Осы түн ішінде түгелімен қырып, қып-қызыл қасап қып тастасың! Шапқаным – Тәкежан. Ойлағаным, тапқаным – аш-арық елімнің, бір күнде боса, тоқтығы. Бұл істі істеген жалғыз мен, Базаралымын! Бар жауабы, тауқыметі өз мойнымда, бір ғана менің басымда. Жарлы-жақыбай жасқанбай, қолына тигенді сойсын да алсын! Осы менің Базаралы атымнан берген бұйрығым! – деген.

Қыстың басы, көшпелі қазақ аулында тегі он екі ай ішіндегі, ең ауыр кездің бірі. Малдың ағы біткен. Егінді өзі екпейтін ел қыстың қамын толық етіп, керуенін шығарып, ішерлік астығын да қамдап алмаған. Қыс қойнына кіре бере соғымын сойып алып, соның тері-терсегін базарларға апарып, айырбас жасап, ұн, шайды сонда алады. Қазір соғым да сойылмай отырған шақ. Өйткені күн бірде суыса, бірде қайта жылынып қап, соғым еті қатпай, жасаңғырап кетеді. Және әлі қар бекіп, қатты аяз басталған жоқ. Соғым малы жазғы тойынына әлі де болса май қосып, қызыл қосып, семіре түседі. Сөйтіп, соғым союға ерте. Сонымен, шаруаның әр есебі елдің бәрін шегіншектетіп отыр. Күн санап, қиындыққа шыдап отырған уақыт. Байдың үйінің өзі болса да, “қысқа әлсіз болар-ау” – деген, кәрі-құртанды сояды, немесе көбең тойыны бар, еті ояз малды сирек сойып, әр нәрсені аужал етеді. Ел өзінің осы кездегі аштыққа шыдауын “тісті тіске қойып отырған шақ” – деп айтады.

Сондай жүдеу-жадаулықта отырған ашпа-жалап елдің ортасына Тәкежандай қалың ел жек көретін байдың малын Базаралының әкеліп беруі – дер кезінде келген.

Елдің осындай шағы мен көп кедейдің қамын аса жақсы білетін Базаралы, Тәкежан жылқысын түгел шапқанда, қалың елден қаншалық алғыс алатынын біліп істеген. Айтқан әмірі орнына келетінін де білген. Айтқанындай, түн асып, ертеңгі күн бесінге жеткен шақта Шүйгінсу, Қараяул бойы, қалың Шыңғыс қойнаулары түгелімен Тәкежанның қалың қос жылқысын түп-тұтас, қызыл жоса қан қылып, қырып салды.

IV

Бұл уақиға дәл осы күндердің өзінде тыным алмай, дақпырт таратқан ұзынқұлақ арқылы, тамам Тобықтыны шарлап шықты. Келер күндерде сырттағы Керей, ойдағы Уақ, батыстағы Қаракесек, шығыс жақтағы Тобықты көршісі – Сыбан, Наймандарға да тарап жатты.

Тобықты ішінде Жігітек пен Ырғызбайға аралық жайда отырған елдің барлығы жер қозғалғандай дүр сілкінді. Біреулер жағасын ұстап, шошынып тыңдасты. Біреулер ішін тартып, сүйсініп құлақ салды. Тағы біреулер: “ел ішіне тынымсыз әлек келді!”, “Қанжосын бәле келді” деп үркіп жүр. Кәрі-жастың қайсысы сөйлесе де:

– Бұндай істің болғаны бар ма?

– Бұндай қимыл қай заманда, кімнің қолынан келіп еді? Араздық, жаулықтың да бұндай боп ұлғайып, өртке айналғанын көрмек түгіл, естіген кім бар? – деседі.

Анығында, Тобықтының дәл бүгінгі тірі көрісінің қайсысы болса да, өз өмірінде анық осындай қатты қимыл жасап, батыра соққан қайратты көрген емес. Ертеде “Шор шапқан”, “Найман шапқан”, “Бура тиген” деген сияқты, Тобықтының көп руларына үлкен шабуылдар жасаған көрші рулар болған-ды. Ол бірақ Тобықтының бұрынғы буындарының заманында болыпты. Онда да жылқы алу

болса да, дәл мұндай қыру болмайтын. Қандай іргелі дау болса да, жылқыны еселесу, теңгерісу үшін кепілге алады. Кейін келіссөз біткен соң, мал көзі түгелімен қайтарылып, ақы-пұл өзге жолмен аударысатын. Мынау істі жұрт:

– Базаралының ғана бастаған батыл қимылы. Қазақ ішінің мінезі емес. Тіпті, айдаудан тауып әкелген ағыны тәрізді! – деп те топшылады.

– Соққанда анық сілейте соққан, шын қатты тегеурін, ер тегеуріні осыныкі болды! – десті.

Көп момын, адал жұрттың көзінде Базаралы өмір бойғы бар ызасы үшін шыдап-шыдап келіп, бар есесін бір-ақ қайырды.

Соның орайына Базаралы басына, оның бұндайлық ісіне өзгеше өшіккен жуан атаулы да аса көп.

Бұл мінез әуелі Тәкежан аулында туған. Әзімбай есін жия сала, Шолпан атырабындағы қыстаулардан үш атты сұратып алып, жылқы алынған түнде суыт жүріп отырып, ел тұра бергенде, өзінің аулына жеткен. Абылғазының сойылынан жарылған самайын қалың орамалмен таңып алса да, сол орамал сыртына шығып қатқан қаны бар. Бетіне де ағып қатқан қанның дағы түгел кеткен жоқ.

Әзімбай отардағы қосқа жаңада барған. Әнеугүні, Шүйгінсуда Жігітек үстіне баса қонған қақтығыстан бері қарай Базаралы жағынан жамандық күткен кісінің бірі осы Әзімбай болған. Малқор да дүниеқор байдың ұлы қарсылық пен қастық күтсе, “бір жағы жылқыға тиюден басталмас па екен!” – деп ойлаған-ды. Бұл барлық сақ, арам ағайыннан да артық сақтық еткен. Ондай есепте Әзімбай, анығында, әкелерінен әлдеқайда айлакер, көреген боп шықты. Міне, бүгіндер сондағы ойлаған қатеріне өздігінен бетпе-бет тап келген.

Екі жылқышы екі жақ қолтығынан сүйеп, өңі қуарып кеткен Әзімбайды Тәкежан үйінің жанына әкеп түсіргенде, бұл ауылға жиылып қалған Құнанбай, Ырғызбайдың ақсақал, қарасақалы тысқа шығып, қарсы алды. Осы топтың алдында баласына қарай шошынып ұмтылған Қаражан қатты айғайлап, дауыс айтып, қарғанған болатын. Қаражан-

нан соң баласын құшақтаған Тәкежан да өкірді. Қорлық көргенін, кегі кетіп жатқанын, Құнанбай – Ырғызбайдың жер болғанын шағады. “Бүйткенше, бізді құдай алсашы!”, “Қара жер жарылып жұтсашы!”, “Қу кегімді!”, “Соқ сойылымды!” – дегендей жаулық ұранын айтып жылады.

Дәл осы күні “Құнанбай аулын шапты” деген сұмдық хабарды өздері дабырайтқан. Хабаршы-шапқыншы бар Тобықты ішіндегі жуан ауыл, мықты атқамінер, ірі бай, төре атаулыға түгел жеткізген.

Бұл хабар жеткен Тобықтының жуан ата, бай ауылдары түгелімен Базаралыны “бүлік”, “сотқар” атандырды. Естіген жерден-ақ Құнанбай жағының жасақшысы болуға бейім бола кетті.

Ғажап, жұмбақ тағы бір хал, бір Тобықтының ішіндегі Құнанбай жағына жаһаттас бай-жуандар ғана емес, көрші Уақ, Бура, Сыбан, Найман, Керей, Қаракесектегі жуан ауылдардың бәрі де бірауыздан Құнанбай жағына шықты. Келер төрт-бес күннің ішінде қалаға шапқан арызшылар хабары бойынша қалаға жақын бай-саудагер, болыстар да Құнанбай жағына ойыса бастады. Крестьян начальнигі мен Казанцевтің кеңселеріне Құнанбай жағының сөзін сөйлеуші болыс, төре, тілмаш, саудагер толып кетті.

Казанцевтің бұйрығымен Семейден Шыңғысқа қарай “үкілі пошта” шапты. Шыңғыстың қазіргі болысы Күнтудың аулына жеткенде, бұл шапқыншы болысты қатты үркітті. Сарала қылыш тағынған орыс стражнигі мен ояз кеңсесінің қазақ атшабары Айдақым Күнтуға кеп:

– Дереву қалаға жүр! Ояз алып кел деді! – деп, өзгеше дігір салып келді.

Күнту аулында болыстың шақыртуымен келген Жиренше, Бейсембі бар еді. Ұлықтан сескендірген хабар келмес бұрын-ақ, Күнту мен Жиреншелер Базаралы ісінен қатты шошынған. Ес жия алмай, айла-ақыл таба алмай, сасқалақтап отырған. Бәле болған күні Күнту бұл істің бір шеті, үлкен салмағы қазір ұлық болып отырған өз басына түсетінін ойлады. Кешегі күн бұған үзеңгі жолдас болған Оразбай, Абралы, Байқұлақтарды шақыртты. Олар Есболат, Сақ-

Тоғалақ, Жуантаяқ сияқты қалың рулардың атқамінерлері болғандықтан, “тым құрса бүгін қасымнан табылар” деп ойлаған.

Егер, солар дәл осы күн бұның аулында отырса, Ырғызбай – Құнанбай жағының ашу-алқынына қарасы үлкен донайбат болар еді. Және неше күндер бойы қалада Базаралының қолтығына дым бүркушілер өздері емес пе? Ендеше, бүгін сол қарсылық, жаулығын ұстанар деп, Күнту үміт еткен. Бірақ бүгін бұның жанынан, бір-екі ғана атқамінер болмаса, өзге кіжініп жүрген жуандардың барлығы табылмай қалды. Шақыртуға келмегені – Күнтуды жалғыз тастағаны. Анық бой көрсететін жерде бұғып қалып, бастарын алып қашқаны. Шынында, Оразбай, Абралылар, тіпті, мынау отырған Жиренше, Күнтудың өзі де Базаралы басынан дәл мұндай істі күткен жоқ-ты.

“Қорқыт дегенде, осылай қорқыт” – деп пе едім?! Бұл Базаралы тартыс бастаған жоқ. Құшағын толтырып, бөле әкеліп тастады. Серігің боп келген жоқ, сергелдең әкелді. Қостап жылқы, мыңдап мал өргізіп отырған осы атқамінердің бәрінің ен жатқан малына ашпа-жалап кедейді осылайша қаптатып, қырғыза бастаса не болмақ?! Кімнің басына келсе, оңай салмақ болғандай? Бұның аты – бүлік! “Бәледен машайық қашыпты” деп, өзі әкелген бәлесін өзіне тастап, бас амандағаннан басқа айла-амал қалған жоқ” – десіп ойласқан. Базаралы Дәркембаймен ақылдасқанда:

– Істі маған бастатпақ болады. Бәлені өздеріне құшақтатам! – деп ойлап еді. Жуандардың өз арасынан от шығармақ болатын. Бірақ Тобықтының қу мен сұмы ұтылғандарын енді білді. Соны біле сала, арсыз аярлыққа басты. Өз есептерін дұрыстау үшін, Базаралыны он жерден сатып, атуға аянар емес. Азғын аярлық анық бетін көрсете бастады.

Осы жайды бірігіп сөйлеспесе де, ең алғашқы күндерден бастап, өз аулында бөлек-бөлек байлап түйген көп жуан енді жылға-жылғаны сағалайтын болған. Сол орайда Ырғызбайдан атқа мінген жиырма кісі Күнтудың аулына

келіп, ошарылып бір-ақ түсті. Бастығы Майбасар, Ысқақ болған бұл жиын Күнтуға ақыра сөйлеп, әлек сала келді.

– Болыс сенсің! Мынаны істетіп отырған сенсің! Не бұл бөледен басыңды ақтап шығасың. Немесе, барлық осы өртке малыңменен, басыңменен, ең алдымен, өзің жауап бересің. Сіңірі шыққан Базаралыны білмейміз. Ол – айдалада жалғыз жортқан көк қасқыр. Ордасы – сенсің. Алғанда қырқа матап тұрып, сені аламыз! – деп келді.

Ақылдасар көмегі жоқ, сүйенер тірегі жоқ аз ғана Бөкеншінің күш-қауқарына сене алмаған Күнту, мына Ырғызбайлар келісімен-ақ, алдарында құрдай жорғалады.

– Дегенінді істе. Сенің қолыңнан мені алатын жан жоқ. Арашашы да жоқ. Оны іздемеймін де. Тек Жігітектен, Базаралыдан бөлек шығарып, қу мені. Оның бөлесінен мен аулақпын, жаным! – деп жалынды.

Бірақ Майбасар мен Ысқақ Күнтудың болыстығын оған өсте кешпестей кекесінге толы. Енді мынаны қорқытып, бұқтыру үстінде: “Шеңгелімді сенен босатады екен деп білме! Сен болыс болмасаң, Базаралы келер ме еді? Құдайдан басқаның кәрі жүріп көрмеген Құнанбайдың қосына Базаралының батылы барып тиісер ме еді?” – десіп, тізені батырып отыр.

Жалғыз ғана емексіген келісім сөздері: Күнту қалаға барады да, өзі тіленіп, болыстықтан түседі. Бір шарт осы болды.

Көрлі ояздың Құнанбай жағын сүйетіні – тағы мәлім. Одан “үкілі пошта” қанатымен жеткен, жыландай ысқырған қорқыныш кеп жатқаны анау! Осындай екі өкпеден қысқан қат-қабат қинау ішінде, дөңбектей семіз Күнту бір-ақ уыс болып, бүрісіп кетті. Күндіз-түні ұйқы, тамақтан айрылды. Ағыл-тегіл қара терге түсіп, үлкен көзі алақтап, қаны қашып, сұрлана береді. Сонымен, азын-аулақ бойда қалған есін жиып, Құнанбай балаларына “Болыстықтан түсемін, мөрінді өз қолыңа беремін. Базаралыны “ел бүлігі” деп, жамандап көрсетіп беріп түсемін. Әке, тек жанымды аман қалдыр!” – деген қорлық, қорқақтық сертерін беріп, қос атпен қалаға шапты.

V

Шолпанның бауырында күнұзын Тәкежанның баласы мен жылқышылары мал үшін қырқысқан күні, сол Шолпаннан тай шаптырым жерде, Ақшоқыда, Абайдың іні-достары Лермонтовқа айрықша шұғылданып жатқан-ды.

Бұған себепші Абайдың өзі болған. Ол соңғы күндерде “Вадимге” ерекше қызықты. Осындай ер, өр кедейдің кекшіл ызасына қызыққан.

– Қазақ қауымы білерлік, бір алуан асыл жан, осы Вадим! Мен оның жайын өлеңмен дастан етіп баяндасам деген ниетке бекідім! – деп, күндіз түстік алдында жас достарына көрікті келісіммен толқыған ұзақ өлең қатарларын оқып берген.

Батар күнге шымылдық көк бұлты кең,
Толқынды қызыл торғын өртпенен тең!
Өткен дәурен секілді нұры жайнап,
Артағы мұнараға береді рең!.. –

деп, құшырлы, қызғын толқынмен басталған жыр еді.

Вадим жайын Кәкітай оқып алған екен. Абайдың тапсыруы бойынша сол отырыста өзге ақындарға әңгімесін айтып берді. Абай “дастан жазу үлгісін осы Лермонтовтан үйрену бір үлкен өріс болады. Бұның көп дастанын Мағаш пен Кәкітай екеуің мына Дәрменге, Көкбайға, басқаларға да оқып, айтып беріңдер. Ақылбай да орысша оқи алмайды. Білгенің, әлің жеткенің өзгене тізгін ұшын берсеңші!” – деген.

Сонан соң, Абайды Лермонтов томымен оңаша тастаған жастар, кешке дейін түкпір үйде орыстың Абай қадірлеген ұлы ақынының екінші кітабын ортаға алған. Оның қызықты, сымбат сырлы дастандарынан “Демонды” тамашалап оқысып, неше алуан ойлар айтысқан. Бақас-таластар бұндайда бәріне де ортақ қызық шақ болғандықтан, олар Демон, Тамара туралы неше саққа ой-қиял өргізді.

Демонды “әзәзіл” деп, оны “осынша қайнаған ыстық құмарлықпен елтіуді” Дәрмен мен Мағаш таңданып қосметтеді.

– Қандайлық батыл ой?!

– Батыр ой ғана туғызатын кескін емес пе? – дескенде, Кәкітай:

– Тіпті, тәңіріңе, тағдырыңа да табынбай ма, қалай өзі?! – деген.

Осындай қобалжып толқыған ойға берілген жастар кешке шейін Абай қасына келген де жоқ. Тек іңірдегі шайдың үстінде, Абай мәжілісінде, ақындар тобынан Көкбай, Мағауия, Дәрмен, Кәкітай отырғанда жалғыз жолаушы Ақылбай келген.

Бұл кезде Ақылбай бөлек қыстау иесі болатын. Оның отауы Байғабылдағы жатақтарға жақын Аралтөбе, Миялы деген жерде. Ақшоқыдан жарым күндік жер.

Үйге кіріп, шешініп, Абайдың төрдегі қонақтарының қатарына отыра бере, Ақылбай өзінің жай сөйлейтін қоңыркай баяу үнімен әңгіме бастаған.

– Бауырдағы ел аман-есен бе? – деген Абайдың сұрауына жауап ретінде жаманат хабарды алдымен айтты.

– Бүгін Тәкежан ағамның қосын бір қалың жау тік көтере шауып кетті! Осындай жаманат хабар әкеп отырмын! – деді.

Содан әрі Абай, Кәкітай, Мағаш:

– Қашан?

– Қайдағы жау?!

– Бар жылқыны әкетті ме? – деп, жан-жақтап жапырлай сұрасты.

Шай ішілмей қалды. Дөңгелек стол айналасында отырған Әйгерім, Зылиха да Ақылбайдың аузына қарасты. Сұмдық көргендей қабақ түйіскен үркек түстер бар. Ақылбай бар білгенін өз дағдысынша баяу, жай сөйледі. Бірақ байыпты етіп, түгел жеткізді.

Жаудың санын, таңертең тигенін, Әзімбай мен барлық жиырма шақты жылқышының соққыға жығылып, қан жоса

боп қалғанын, сегіз жүз жылқылы қостан “бұтартар” тай-тулақ қалмағанын айтты.

Сол шабуыл уақытында Ақылбай Тәкежан қосының өзінде екен. Соққы жегендер, бастығы Әзімбай боп, жылқының өрісінен жаяулап қосқа жеткенде, қолдағы бар ат тек Ақылбайдың аты болған соң, соған тың тұяқ жылқышының біреуін мінгізіп, жақын жердегі ауылдарға шаптырып, үш-төрт ат жиғызып алыпты. Соған аялдаған Ақылбай, Әзімбайлар елге қарай жөнелгенше, қоста бөгеліп қалыпты. Бұл ауылға кеш жеткен себебі осы екен.

Ақылбай өзі көрген жайды баян еткен соң, Абай бұның куәлік әңгімесін былай қойып: “Жылқыға жау тигенде, өзің қайттің?” – деп сұрады. Ақылбай енді сөйлегенде божырап, аса бір бос адамның мінезін көрсете бастады. Оның айтуынша, таңертең Әзімбай атқа қонғалы жатып, Ақылбайға жылқы аралайық деген екен. Оған бұл ерініпті де, барғысы келмепті. Сонымен, қоста бақыршы баламен екеуі ғана қалыпты. Қыстыгүні қостың асын, “төбеқызар” қып жаққан отын және бақырға қуырған қуырдағын Ақылбай жақсы көреді екен. “Сөйтіп, суықта жылқыны аралағанша, Әзімбайлар кеткен соң, қоста қуырдақ қуыртып, жеп отыр едім”, – деп сөйлеуімен ол Абайды ыза қыла бастады. Көкбай сияқты құрбы тыңдаушылар Ақылбайға күле бастады. Абай Ақылбайға оқыс бұрылып:

– Ал, жылқыға жау тигенде, сен соны біліп отырдың ба, жоқ кейін білдің бе? – деді.

– Бақыршы бала қуырдақты жаңа түсіргелі жатыр еді. Бір уақыт тысқа шығып келіп: “Осы, жер де айғай, көк те айғай. Жылқыға қасқыр шапты ма? Жоқ, Әзімбайлар қашаған қуғызып жүр ме? Маңайдың бәрі аппақ боран болып кетті”, – деп, бір келді. Сол кезде қуырдақты жаңа жей бастап едім. Өзі бір семіз жабағының сан етінен ұсақ қып тураған, майы кілкіген қуырдақ екен! – деп, қуырдақ жайына тағы ауысып кетті.

Дәрмен бұған шыдай алмай, Абайдың ызаланып отырғанын сезіп, зілсіз күліп қойды.

– Алда айналайын, Ақыл аға-ай! Жау шапса да саса ма? – деді.

Мағаш өзілдей күлді:

– Қуырдақ аз бөгет пе? – деп қойды.

Абайдан басқаның бәрі енді Ақылбайдың ездiк сияқтанған сылбыр, шабан мiнезiне ашық күле бастады. Ақылбай оларды елемей, өзiнiң барынша шыншыл қалпымен баяу әңгiмесiн саспай айтып жатыр.

– Бақыршы бала тыным ала алмай тыпыршыған соң, “шығып қарашы” деп, тағы бiр жiберiп едiм. Бiр мезетте далбандап, бақырып кiрдi. “Ойбай, Ақыл-аға, жылқыны жау шауып жатыр. Қалың төбелес. Айғайдың бәрі аттан аттан! – дейдi. Бар жылқыны Шолпаннан асырып әкетiп барады, ендi қайттiк?!” – дегенi, – деп, Ақылбай әлi саспай сөйлеп отыр.

Абай:

– Ал, сен қайттiң? – дедi.

– Атқа мiнiп шаптыңыз ба? – деп, Мағаш та асыға сұрап отыр.

Ақылбай үй iшiн түгел түңiлдiрiп, шын жауабын айтты.

– Жоқ! Мен шапқаным жоқ! Қуырдақты жеп отыра бердiм. Бiреу-мiреу хабарға келер деп тосып қалдым! – дегенде, Абай қатты түңiлгендей, зекiп сөйледi:

– Әй, сен осы, не деп отырсың, қайта айтшы?! – дедi.

– Өтiрiк айтайын ба, Абай аға! Шапқаным жоқ.

– Неге? Еркек емессiң бе?

– Шынын айтайын, қорқақтық еткем жоқ. Бiрақ ерiндiм! – дегенде, үйдiң iшi ду күлсе де, ол өзiнiң шын жайын айтып жатыр:

– Шолпаннан асыра қуып кетiптi, жер болса қалың қар, оны қуғанда мен қай жерге дейiн шаппақпын?! Кем қойса, Ералыда қуып жетермiн. Сондай атшаптырым жерге қалың киiммен қыстыгүни шапқылаудың өзi бiр жаза ғой! Және жалғыз барып, жалынып сұрамасам, төбелесiп жау түсiрiп алатын мен емес қой! Тiптi, батыр жiгiт болмай-ақ қоям, мүлде!

Өзінің тура сөзін жұрттың күлкісін елемей, қыңыр сөйлеп бітірді. Мағаш пен Кәкітай сол кезде күле алмай, іркіліп қалды. Өздері жақсы көретін адал, аңқау мінезді ағаның мына жерде ез сияктанып отырғанын ол екеуі де намыс етті. Және Абайдың ажарына қарап, “ашуланады да, Ақылбайды ұялтып, ұрсып жерлейді-ау” – десіп отыр еді.

Бірақ Абай енді Ақылбайға қайта қарап, оның мінезіне шұғылдан қызығып, әуелі біраз күліп алды.

– Осы айтқаныңды бөгде біреу тындаса, “анық қор мынау екен!” – дер еді-ау, шырағым! Жұрт не дейді ертең? – деп, әлі де күліп отыр.

– Құнанбайдың бір баласы жаумен еркекше жағаласып, қан жоса боп жығылып жатқанда, тағы біреуі “қоста қуырдақ жеп алайын” деп тоғышарлық етіпті. Қазан түбінің майын жалап отырыпты дейді-ау! – деді.

Абай үй ішін осы әзілмен жадыратып, Ақылбайды өз жайына тастады.

Енді ол Ақылбай әкелген хабарды естіген жерде, алғаш ойына алған бір жайға шұғыл ауысты.

– Жылқыны әкеткен жау кім? – деп еді.

Ол Базаралы екенін білгенде, Абайдың көңіл күйі шұғыл өзгерді. Өз ойларын іштей түгел қорытып болмай-ақ жарыққа салып, сөйлеп кетті.

– Ә, Тәкежан зорлығы осыған әкеп соқты ма? Ал, Базаралының осы қимылын не дейсіңдер? – деп, аз үндемей ойланып, жиынға жағалай қарап өтті.

Жастар үркіп тыңдағаннан басқа, ой қорытпаған екен. Ешкім үндемеді. Абайдың шешуін күткендей.

– Мен білсем, – деп, Абай осыдан ары жазыла сөйледі. – Бұл іс ісі Тобықты істеп көрмеген, тегі үлкен, бөлек іс. Ашудың ісі. Және, әділет керек, әділ ашудың арыны бар. Арты да алысқа, қиынға кетер. Оны көре жатармыз. Бірақ адамның адамшылығы істі қалай аяқтағанынан ғана көрінбейді. Қалай бастағанынан да танылады. Өнеугүні Шүйгінсудағы Жігітек ауылдарын зарлатып Тәкежан баса қонғанда, Базаралы айтты деген кекті сертті естіп ем.

Мынау соның алғашқы серпіні ғой. Ердің кегі... болғанда, езілген елдің де кегі екен... Құнанбай баласы құдайды ұмытқалы қашан! Алысқа шықпаса амалы қане! Онан соң, бұл әрекет бүгін дегеніне жетпесе де, түбінде көпшілікке, момын адал жұртқа: “ендігі замандағы тартыс жолы, есенді іздеудің жолы осылай болар!” дегенді аңғартса керек! – деп, бір тоқтады.

Ербол Абай сөздеріне сүйсініп отыр екен.

– Япыр-ай, мынауың да бір соны сөз болды-ау, Абай, – деді.

Жастар әлі Тәкежанның қазасын көбірек ойлай ма, тіс жарып, тіл қатпады.

Абай Көкбайдың жүзінен де Ербол сияқты сүйсіну белгісін аңдады да, соған қарап, тағы бір тың ойлар айтты:

– Ғажап бір нәрсе бар. Орыс кітаптарынан оқыған ер қимылы, ерлік серпін, өзінді бір қатты сүйсіндіретіні бар емес пе. Сол сахара тірлігінде, тартысында қайда бар, кімде бар? Кімнің қолынан келер еді? – десем, өмірімде бірнеше рет Базаралы мінезі, сөзі, кейбір істері оралушы еді. Әнеу-гі Тәкежанмен серттескенін естігелі, Базаралыдан белгісіз бір ірі әрекетті тосып қаппын!.. Соны тосу үстінде Вадимге қызығып ем. Соның жайын, енді бақсам, тіпті, желісі бір жай екен! Намыскер, ызалы кедей асқақ байға қарсы кекшіл семсер суырады қынаптан!.. – деп, өлеңдетіп тоқтатқандай болды.

Мағаштар дәл бүгінгі кеште осыдан арғы сөздердің айтылуын қатер көрген сияқты. Тәкежан естісе, осы айтылғанның бәрі оның надан тоңмойындығын оятпай қоймайды.

Ол Абай басына жауықпай да қалмайды. Әкесін ішкі, қызық, дәл ойларынан тоқтата алмаған Мағаш Көкітаймен қабақ танысты. Ендігі Абай ойын олар басқаға бұруды талап етті. Сөйтіп, әке сөзінің бір тоқталған кезінде, оның ойларына жауап бермей, Мағаш басқа өтініш айтты.

– Аға, Тәкежан ағам мен Базекеңнің тайталасында бас-таушы да біз емес, септеуші де біз емес боп қала тұрсақ

қайтеді? Осы жөнде бүгін Ақыл ағамның шаппай қалғаны дұрыс екен деп отырмын. Қалыстық сақтағаны да, тапқаны сияқты. Сөйтіп, ол жайды қойсақ та, бағанағы кітап әңгімесін тыңдасақ жақсы болмас па еді? – деді.

Абай күндізгі уақиға туралы әзіргі өз ойын айтып болғандықтан, Мағаштың сақтығын теріс көрген жоқ. Дегеніне көнді де.

Осының алдында әңгіме етіп отырған, жаңа оқыған “Анна Каренина” әңгімесін тағы да ілгері қарай айтып, жақсы мәжіліске ауысқан. Ақшоқыдағы ауыл Ырғызбай, Құнанбайды бөріктіріп, бұрқ-сарқ еткізіп, тулатып жатқан тартысқа қатысқан жоқ. “Күнту бұлардың зілінен қорқып, қалаға шауыпты” – деген хабар бір келді. Сол орайда, Тәкежанның тапсыруымен Базаралыны жаулауға қалаға аттанған Шұбар да Абай аулына кеп қонған еді.

Ол бұл ауылды бар әңгімеге түгел қандырды. Тәкежанның мал дауымен қатар, Ырғызбайлар Күнтуды болыстықтан түсіретін болғанын айтты. Және Күнту өзінің орнына болыстыққа Оспанды атауға да көніпті. Оны да айтты. Онан соңғы бір келісім сөз, Күнтудың бір тілегіне бұл жақ та қарсылық етпей, орындауға көніпті.

Болыс боп тұрған күнінде Күнту “күндердің күні үшін” деп, бүкіл Шыңғыстың барлық старшынынан өзіне қараған Бөкеншінің елу үйін ертіп, Мұқыр болысына шығуға “пригауар” алған екен. Жер ыңғайы жақын Мұқырдың болысынан да бұларды өз болысына алуға ризалық хат-мөр алып қойыпты. Енді Күнту Базаралы бәлесінен қашқанда, біржолата бұл елдің болыстығынан өзінің қағазын да аулақтап қашатын болыпты. Сөйтіп, Базаралыға көмек етер деген болыс көрден көрге тығылғандай. Шұбардың айтуынша, ол Базаралыны енді “каторгадан қашып келген, патшаның заңынан қашқан қашқын” есебінде де көрсетіп беретін сияқты.

Жалғыз-ақ, осы орайда, енді Майбасар, Тәкежандар екінші бір есепке ауысып отыр екен. Онысы – Базаралыны қашқын деп көрсетіп, ұстатып жіберсе, Тәкежанға сегіз

жүз жылқы қайтпай қалуға болады. Базаралы қайта айдалады да, мына бір қос жылқыны қайтарушы айыпкер болмайды. Елдің дауына да: “Жылқыңды алса, алған дұспаның байлаулы кетті, сонымен басын жойды. Сенің малың кетсе, ол – азаматтың құны. Менің арыстай ұлым кетті”, – деп, қазақ жолымен мықты дау айтысуға болады. Екінші жақтан – ұлық та айдап жіберген кісіден ақы-пұл әпермейді. Осы есеп Тәкежандарды тағы бір тәсілге салып отыр. Олар Базаралыны мүлде ұстатпақшы емес. Қазақ жолымен айыпкер етіп, қандымойын құныкер етіп отырып, әуелі малын түгендетіп алмақ.

Бірақ Жігітек жөншілікпен тізе бүкпейді. Сондықтан Базаралыны, бір жағынан, ұлыққа бұзық етіп көрсеткенде, оның қашқындығын жасырып көрсетеді. Қаумен баласы демей, Кеңгірбай баласы деп, қағаз жүзінде ұлықтарды жаңылдырып арыздау керек. Тың қылмыс жасаған, тың сотқар етіп көрсетпек, дейді.

Осылай ете ме? Жоқ, айдатып, байлатып жіберіп, қалған Жігітектен малды бөлек төлетіп ала ма?! Сол екі арасы анық емес. Сондай сөзбен Тәкежан, Майбасар, Оспандар Семейге кетіпті. Олар Абайға әдейі соқпай, ақыл салмай кеткен. Тәкежан, Әзімбай екеуі де Абайға қатты өкпелі дейді.

“Күні өнеугүні, күзекте ғана сол Базаралының жоғын жоқтап кеп, аузына келгенін айтып кеткен. Осы жауымды қолтығына дым бүркіп, құтыртып отырғанның өзі – Абай. Енді барып оның “адамшылық”, “ар-мар” деген азғырындысына түсер жайым жоқ. Мен деген, Абайдан аулақ бол!” – деп, Оспанды да “ертең болыс етемін” – деп, Тәкежан артынан ертіп кеткен тәрізді.

Шұбар болса, бұл ағайын ішінде Абайдың ақылымен жүретін кісі боп сөйлейді. Аналарды жаңағы, соңғы ақылмен бір сорапқа салып жіберушінің біреуі өзі еді. Бірақ Абайға ішті-тысты мінезі арқылы бүгін жақсы атты кісі болып келіп сырласады. Өзге туыстың бәрін түгел жама-натты көрсетіп отырған да өзі.

Абай бұл әңгімеде тек Шұбарды ғана сөйлетіп, өзі оның екіжақты екенін үнемі аңғарып отырды. Және бұның көзінше Базаралының барлық ісіне өзінің соңғы күндерде сүйсініп, тамашалай қарап жүргенін де айтқан жоқ. Ондай бірдеңені айтса, Шұбар анау жауығып кеткен ағайынға сыздыктатып жеткізудің ебін табады. Сонымен, олар бүгінгідей тулап-томырылып жүрген күйінде тағы да жауыға түседі. Ол қазір мүлде керексіз. Әсіресе, Базаралы мен Жігітекке қарсы беттеген жаулықтың тұсында мүлде керексіз.

Абай Базаралыны енді тағы қорлатып, айдатуға көнбек емес. Өз ағайыны ішінде айтқанын аларлық бірде-бір жан болса, оларға “енді Базаралыны ұлыққа шағып, қайта айдатуды ойға да, ауызға да алма” демекші. Тек осы жөнінде Шұбарды қатты шүйледі.

– Бір тілімді сыйлайтын болсаң, Базаралыны қашқын еді дегізе көрме! Тәкежанның есебіне де ол тура емес. Оның үстіне, Базаралыдай арысын тағы да өлімге байлап беріп, соның ар жағында, және Жігітектен мал аламын десе, естерінде болсын, бұл жолы Жігітек жағынан табыламын. Жігітектен қотыр тайдың да құйрығын сипатпаймын. Осыны, әсіресе, жадында тұтсын, – деген.

Оның үстіне, Шұбардан Күнтуға арнап хат жазды. “Болыстығыңнан түсетін болсаң, жөніңмен түс! Базаралыны көрсетуші болма!” – деген бұйрық хат жазды. Оспанға да: “Болыс болсаң, халықтың қарғысынан аулақ бола көр! Арамыз ашылып көрген жоқ еді. Бұл жолы менен шет жайылар жайынды да аңғарып жүрмін. Ағалық жалғыз тілегім болсын, қандай өзезіл еліктірсе де, Базаралыны енді ұлық қолына байлап берме!” – деп, барынша өтініп хат жазды.

Осымен, Базаралы, Тәкежан дауы ендігі барлық зіл, салмағымен, айла-тәсіл тартыстарымен көп атқамінерді қоздырып, Семейдің қаласына ауысып еді.

Қалада Құнанбай жағының сөзін сөйлеген қуғыншы даугерлер тіпті көбейіп кетті. “Қарғаның көзін қарға шоқымас” деп, ел атаулыны өзінің жемі көретін қарға-құзғындар

бірін-бірі екілендіріп жүр. Байға қарсы шабуыл бастаған өжет топты өлердей жазғырып, кінәлап, иянаттап жатыр. Көпшілігі: “елдің келесіне саламыз! Бір Тобықты емес, көп елдің келесіне салып, көп тентектің бәрінің есінен кетпес жаза, соққы береміз” деседі.

“Базаралы, Тәкежан дауы” деген бөлеге бүкіл бір ояз, Семей оязының болысы мен жуандары атсалыса бастады. Аршалы Керейінен – Рақыш, Бәсентиіннен – Әлі, Бурадан – Алдоңғар, Ылди бойынан – Нүрекенің Темірғалысы, Көкеннің Уағынан – пысық болыс Нүрке, Қарағай ішіндегі, ішкі жақтағы Белағаш болысынан – ширақ, шебер Айтқазы, Семейтау болысынан – Шынжы сияқты бүтіл бір ояз ел сабағы қосылған. Әрі әкім, әрі жуандар қазір қалада Құнанбай балаларының айналасына қатарын қосып, білегін де, тілегін де біріктіріп алыпты. Оразбай болса, елде жатып алды. Жігітек пен Ырғызбайдың мынау тұста қатты қағысқанын ол ішінен ұнатпайды емес. Қайта, “түрт, сайтан!” деп отыр. Бірақ, көрініп Жігітек жағына шығу былай тұрсын, қайта, Құнанбай ауылдарына тіл жеткізеді деген кісілердің көзінше ол да, Абралы да құйрықты сыртқа салып, бұлаң береді. “Құдай көрсетпесін! Бұндай бәлені Тәкежан басына тілейтін аталы жау емеспін. Бәлекеті өзімен кетсін, Базаралының! Бүйтіп насырға шабады деген кімнің ойында бар? Тіпті, бүгін Олжай іші екі жарылып, жасақ жиятын болса, мен тақ Тәкежан қасынан табыламын!” – деп, Тәкежан жағына осындай сыбыс сөздерін де жөнелтіп жатқан.

Осы орайда қалаға келген Күнту оязға барып, крестьян начальнигіне кіріп: “Ел ішінде үлкен бөле, бүлік басталды. Менің жазығым жоқ. Өзім Бөкенші деген аз атам. Саны көп, тентек ауылдар арасындағы бұзарларды тыйып ұстауға әлім келмейді екен. Қазір мынандай үлкен бөлеге қатынасып отырған адамдарының бәрі менен мықты да жуан. Меңгере алмадым. Осы себепті орнымнан түссем екен!” – деген.

Бұның осындай, өздігімен тіленуін Казанцев ояз теріс көрген жоқ. Және анада, жазғы сайлауда, Оспанға өзінің

қарыздар болып кеткені бар. Ояз енді Күнтуды орнынан түсіреді де, “назначениемен” Оспанды болыс сайлап қояды.

Оңайлықпен орнын берген себепті, Күнтудың да тілегі орындалады. Көптен әзірлеп алған “пригауарлары” бойынша ол көршілес Бөкеншісін қосып алып, Мұқыр болысына шығып кетті.

Сөйтіп, Базаралы мен Жігітекке ара түсіп, қостайды дерлік атқамінерлер аз-ақ күн ішінде қиянатшыл жолына басып, тастап-тастап кетті де барды.

Күнту қалаға шапқан шағында Жігітектің Бейсембі, Әбділда сияқты атқамінерлеріне кісі салған.

– Менің зәулім Базаралы болды, арандатты! Енді ағайын, тым құрса, жауаптан қашпасын! Олар жалтаратын болса, менің басым мүлдем су түбіне кетеді. Жігітек жауапты қалада береді. Соған сайланған кісілерін тез жөнелтсін! – деп, сәлем айтып кеткен.

Бейсембі, Әбділда Жігітектің малды, әлді ауылдарынан атқамінер атаулыны жинап алып, ақылдасты. Бар бөленің ортасында жалғыз өздері, ап-аз ғана топ болып, оқшау қалғанын көрісті.

Бүлікті өзі де туғыза білетін және не түрлі жаманшылық болса, оны түбіне жете ойлай білетін Әбділда Базаралыға қарап, бір сөз сөйлеген. Қазіргі Жігітек жайы туралы бұл сөзі қаншалық ауыр болғанымен, анық шын күйді білдірді.

– Бар бұтағын, жапырағын қалың өрт шарпып, күйдіріп кеткен қу томардай боп жалғыз ғана сорайып қалып отырған жайымыз бар. Сүйенер, сенісерге бұл атырапта ағайын қалған жоқ. Алдап кетті, аярлық етіп кетті, көріне! Айдап салушы өзәзіл аз емес еді. Бәле басы боламын деп, ұшырап отырғаның мынау! Қырда қазақ, ойда ұлық болып, соңына түсіп отыр. Шуласып, ұрандасып жатыр, ана түге! Солар кесігін айтпақ. Қалай айтады, шеңгелін қалай салады? Болжап болмайды. Бірақ қан жоса ғып, қақсатып отырса да, соның алдына барасың. Бармаймын десең, оның ар жағынан тағы бір бәлесін қылтитып отыр. Бұл жолы Құнанбайдың айдауы, байлатуы емес, бір дуан елдің бар болысы мен

жуаны бірігіп, табандап ұрып, тап жығамыз депті. Жігітек жаны болатын болса, жалтақтамай жетсін де, алдымызға келіп бас исін! – депті.

Суық сөздің бәрін зілдей ауыр салмағымен Жігітектің тобына тастаған Әбділда, “енді жауапқа кім барады?” деген әңгімеге ауысқанда, тағы да салмақты Базаралының өзіне тастады.

– Өзің салған бөлең. Еркек туғаның рас болса, өзің көтересің. Қалаға өзің жөнел! – деп, бір жағы бұйрық, бір жағы жазадай ғып бір-ақ түйген.

Әбділда, Бейсембілердің енді өздері де, орайы келсе бұғып қалып, бас сауғалап отырғанын Базаралы оңай таныды. Ол өз сөзін іркілместен шапшаң айтты. Ерлік тәуекеліне бекініп алған қайратты жүзбен қысқа ғана қайырды.

– Өзім еткенім рас, өзім көтеремін! Жылға-жылғаны сағалап, “Базаралы бөлесінен аулақпын” деп, жытып жатқан өңшең алаяқ, өзге емес, қасымдағы Жігітек, өзіңнен де табылады. Танымай жүргем жоқ. Қала бер үйінде, түге! Осында Сарбас пен Әбді сияқты еркек туған екі жігіт бар еді. Қасыма сол екеуін аламын да, қалаға ертең жүремін. Өзің салған бөле дедің ғой. Жауапты өзім беремін. Бұқпа билер бүк түсіп жата бер! – деп, етегін сілкіп, қабақ түйіп, Жігітек тобынан кетіп қалды.

“Базаралы Жігітек жауабын ұстап келіпті” – деген хабар қалаға лезде тарады. Бұл уақытта Құнанбай баласының дауын ұстап, өз сөзіндей қадағалап жүрген жуанның бірі – Көкен болысы Нұрке. Ол, бір жағынан, ел жуаны және де қалада үлкен ағаш үйі бар. Қыр мен ойға, тіпті, Қытай шегіне шейін малы, пұлын жүргізетін қалың сомалы саудагер бай. Ертіс бойындағы, Семей атырабындағы, қырдағы өзге болыстың барлығы Нұркені бір бөлек санайтын.

Қазір Құнанбай балаларының сәлемімен жиылған би, болыстар осы Нұркенің айналасына топталып жүр. Тәкежан мен Майбасардың мәслихаты бойынша Нұрке оязға кіріп, “Тобықты ішінің лаңын қазақ жолымен бітіреміз, өзімізге бер!” – деген.

– Біздің дегенімізге көнбес болса, сол күнде хат мөрлеп, қол-аяғын буғандай етіп, өз әміріңе әкеп береміз! – депті.

Ояз халінің бұл кездегі бір қызығы, ол әлі күнге Тәкежан жылқысын қуып алып, қырып салатын қылмыстының кім екенін дәлелді білмейтін. Әрі ұлыққа арқа сүйеп жүріп, әрі патшалық кеңсесін балаша алдап жүретін ел жуандары бұл тұста өзінің дағдылы тәсілі мен қулығынан жаңылған жоқ. Кісі атын атау керек болғанда, олар Жігітеков! Кішекенов! Кеңгірбаев! – деп, бұдан пәлен жүз жыл бұрын өлген кәрі әруақтардың атын қағаздап жүр. Сол істің тап ортасындағы адам патшалықтың каторгасынан қашып келген Базаралы Қаумен баласы екенін білдірмей, бүркеп ұстап келе жатқан. Осындай айлада Құнанбай балалары ойлаған есепті барлық Керей, Уақ, Бура, Сыбан, Бәсентиін атаулының болыс, биі түгел бірге ойласқан. Іштері білсе де, патшалық кеңселеріне Базаралының дәл аты-жөнін атамады. Осыншалық бадырайған үлкен істің жөнінде, мұншалық өрескел жасырын қалайша бойға сыйып жүргенін ойласа, күлкі келгендей. Патшалық әкімшілігінің қазақ сахарасын елдің жуандары арқылы билеудегі өрескел қызық бір қиыншылығы, ерсілігі есепті.

Нұркенің үйі Тобықты лаңымен жиылған болыс, бидің орталық үйі болды. Осы үйге Құнанбай балалары екі күн, үш күн өткенде тай, жабағы әкеліп, немесе ту бие әкеліп сойғызып тастайды. Күніне үштен, төрттен бордақы семіз қойларды сойғызып, үйткізеді. Ертеңді-кеш ағыл-тегіл қымыз сапыртады. Бұл күнде қаланы көп жағалайтын, өздері саудагер жас болыстар: Темірғали, Айтқазы, Әлі, Рақыш, Оспан – бәрі де мәжілісті қызу, көңілді ету үшін кіршіме ішеді. Кешкі уақыттарда үлкендерден оқшауланып, бай Нұркенің жасауы көп үйлерінен оңаша бөлмелерді босаттырып алады. Сонда ән сауығына ішкілігін қосып, мол ақшалар тігісіп, “жиырма бір” ойнайды. Қысқасы, жауапкер Жігітек жеткенше, он күндер бойында тарамай, қалың қауым болып жатқан болыс, билердің шығыны да аз емес.

Тінібай байдың туысы Нүрке Құнанбай балаларын қыр сахарадағы өз саудасына керек үлкен орын санайтын. Бір жағы, “құда” деп, екіншіден, өзі де сол Құнанбай балаларын мынадай іс үстінде өзіне дос-жар етіп алмақ. Дау иесі Құнанбайлар болғандықтан, шығынның бәрі солардан болатынын біледі. Кейбір сойғызып жатқан сойыстарын аңдамағансып, өз қорасына қабыл алғызады. Бірақ, сонымен қатар Тәкежан, Оспан, Шұбарларға оңаша сөзінде:

– Қажы баласынан менің аяйтын дүнием жоқ. Сын кезінде, осындайда, өзің екенімді, досың екенімді білдірмек ниетім! Сендердің мынау жатқан қонағың жалғыз сендердікі емес, менің де қонағым. Құдайға шүкір, дәулет жетеді. Олардың “күтімі, күйі қалай болады” деп сендер қымсынбаңдар! – дейтұғын.

Параның алды етіп, әр болыстың өзі болмаса да, қасындағы жүйрік-шешен билеріне жиі-жиі сыйлар жасайды. Түлкі аяқтан, тамақ ішіктен және тігіншіге тіккізген шапаншапқыт бешпенттерден алуан түрлі киімдер кигізетін. Осындай ішкі есептері бір қорқаулар ордасындай құжынап жатқан қомағай тобыр ішіне қыстың жалтыр ашық күнінде, таңертеңгі шайдан соң, ықтиярсыздық жетелеген Базаралы келіп жетті. Қасына ерткен екі ғана жолдасы бар, олар: Әбді мен Сарбас.

Базаралылар келген соң, істің тергеуі тез басталуға айналды. Сарбас көлденең кісілер арқылы жүгіністе Құнанбай жағынан кім сөйлейтінін біліп келіп, Базаралыға мәлім етті. Бұнымен дауға түсетін Шұбар екен. Өзге Құнанбай балаларының ішінен тілі орамды, айтқышы және Абайдан соңғы білгірі осы болып, жырылып шыға бастаған.

Шұбар қалаға келерде Абайға ақылдасып, оның Оспанға айтқан сәлемін әкелген. Күнтуға Абай атынан хат әкелген де жайы бар. Бұл істері Шұбарды Тәкежанға да екіжақты адам етіп көрсетті. Малы кеткен, ыза шеккен Тәкежанның бұл уақытта Құнанбай, Ырғызбай ішінен жарықшақ шығаратын ағайын болса, бәріне де өкпесі әзір. Ол ашынып, күйініп жүрген адам саналады. Сол себепті аға-іні де,

ағайын да бұның қабағына қарайды. Оспан, Ысқақ, Майбар сияқты туыстарының барлығын ол өз қасына қоршау етіп, соларға ертелі-кеш кінәшіл зілін тастап жүр.

Шұбардың жасы бұдан кіші болғандықтан, оған айтатын сөзді қатты қып батыра сөйлейді. Шұбар Абайға барып, ондағы сөзді айтып келген жерде Тәкежан бұны боқтап, қатты ығырған. Ауыр сөзінің түкпірінде әншейінде айтылмайтын суық салмақ білінді.

“Маған жаны ашып отырған Абай жоқ. Білемін, ол бүгін Құнанбай баласының жолы болғанша, Қауменнің қанқұйлысының жолы болсын деп отыр. Қазір Абаймен ақылдасқан, оған барып сыр айтқан кісінің бәрі менің тілеулесім болып шықпайды!” – деп, орағытып келді. Аяғында ең салмақты сөзін Шұбарға әдейілеп сездірді.

– Сен Күнкеден туған жоқсың! Құнанбайдан туғансың! Күндестің балалары емеспіз. Бәрімізді бір тілеумен “атаның ұлы бол!” деп баулыған, адам еткен – әкеміз Құнанбай. Ұлжан мен Күнке деген шашы ұзын, ақылы қысқа қатындар. Еркек туған нәсіл болса – әке жолында, ата намысының соңында ерекше мінез етсін! Екі жақты қылтың-жылтыңды қойсын! Ол еркектік емес! Қызтекелік! – деп, Шұбарды қорқытқан ызғар тастады.

Бұл сөздерінің ішінде Тәкежан “бүркеледім” дегенімен, күндестіктің андысуы да жатыр. Қасына Ұлжаннан туған Ысқақ, Оспандай екі інісін алып отырып, Шұбармен сөйлескенде, оны өгей шешенің ұлы болғандықтан, сенімсіз көріп, күдік ойлап, осыны айтып отыр. Және Күнкеден Құдайберді жалғыз болғанда, бұлар Ұлжаннан көп боп туған. Бәрінің де Шұбардан жасы үлкен. Сонымен, басқа шешенің баласына осындай кезде тізені батырып, өзіне қарай қайырып, ықтатып алмақ. Үйірге шақар сақа айғырдың шет жайылғыш саяқ-сандырақты кейде сауырлап қуып, тепкілеп те, тістелеп өз бауырына тығып, қайырып алғаны сияқты.

Айталы, арсыз есепке бұл отырған Құнанбайдың бәрінен артық Тәкежан, дәл осы арада, сол тәсілді көп кере-

гіне жұмсап отыр. Өзге Құнанбайларға бұнысы айлакерлік пен жауыздықтың ібілістік сабағындай.

Шұбар болса, бұндай жыланша арбаудың салмағын сезбей қалған жоқ. Ұлжан балаларына қарағанда, бұлар жастан жетім өскен немере. Әзір бір Шұбардың өзі қатарға ілініп келе жатқаны болмаса, мынау отырған үш туыстың алдында оның әлсіз екені рас. Сөз былай айтылса, Шұбар бұларға қарсы баса алмайды. Тіпті, Абайдың айтқанынан кетсе де, Шұбардың тақыстық тәсілі оны дәл мыналарға қарсы бастырмайды. Өйткені Абай жағынан кәр-зәр болмайды. Мыналар болса, зорлығы мен көптігін, күші мен кәрін қолымен де батырып жібере алады. Абай жағынан, азар болса, көретін жазасы “ұят, ар”, “адамгершілік” деген жөнде. Шұбардың өзіне жол еткен мінезі бойынша, ол “ар, ұят” дегендер кеңшілікте, тыныштықта. Келіп-кетері жоқ мәжілісте ғана және Абай қасында ғана сөйлейтін ермек қана. Іс атаулы шынтуайтқа келгенде Шұбар, әрине, Абай өсиетін үйіп-төгіп, қайырып тастап, мына Тәкежан бұйрығына қарай ауыса алады.

Қазіргі халі дәл осындай, ардан аттап, зорлыққа басуды тілейді. Бұны қорқытып отырып, сертін алған соң, Тәкежан ағайындық міндетін де тапсырған.

– Дәл осы жолғы дауға менің малымның жоқшысы етіп, сені саламын. Шебер тілінді, шалымды ойынды осы жолым үшін жалдап алдым! Әрі Құнанбай баласының намысы, әрі менің басымның кегі! Бәрі де бір сенің қолыңа беріледі. Даугерім сен боласың! – деген.

Осы сөз байлау болды. Енді міне, Базаралы мен билер алдында жүгініске түсетін боп Шұбар шықты.

Семей оязының бұл істі тергейтін болысы мен билері бай Нүркенің кең созылған қонақ үйінде жиын екен. “Билер шақыртады” деп, үй ішінен хабар келгенде, Базаралы өзінің екі жолдасымен қораның ішінде отыр еді. Қазір ол тік басып, салмақты, ойлы жүзімен билер алдына қарай жүрді. Қасындағы екі жолдасын қалдырмай, “сендер де қасыма еріңдер!” деді.

Бай үйінің кілем, сырмақ жайылған алдыңғы бөлмесіне кірісті.

Нүркенің приказшігі Атамбай дейтін қошқар тұмсық, ұзын бойлы қара саудагер билер үйі мен бұл үйдің арасында хабаршы, даяршыда жүр екен. Базаралы тура тартқан бойымен билердің үстіне кірмек еді. Атамбай қолын созып, “аз тоқта” деп, осы бөлмеге отырғызып қойды. Ішкі есіктен шыққан Шұбарға да Атамбай: “Мырза! Сізге де тоса тұрсын десті” – деп, оны да осы бөлмеге аялдатты.

Арада аз уақыт үнсіз өтіп еді. Базаралы бөлме ішін енді барлап қараса, елден келген болыс, билердің саптама етіктері, қасқыр ішіктері, жалпақ төбелі үлкен тымақтары осында бір қабырғаға үюлі, сүйеулі тұр екен. Етік, тымақ бейнелері Тобықты үлгісіне ұқсамайды. Кейбір етіктер жарма қоныш, кейбірінікі қаздифан биік өкше, кейбір мол пішілген тымақтардың төбесі өрескел жалпақ келген. Базаралы осы киімдерге көз тастап, Шұбарға қарап, салмақты мысқыл айтып қойды.

– Мынау жалпақ төбелер үстіне кіргізбей, сен екеуімізге етігін күзеттіріп қойды-ау! Мені қойшы! Бай мен жуанның қай қырына ілінбей, шыдамай жүрген жанмын. Ал, бірақ, Шұбар мырза, сен қайтіп шыдарсың? – деп, сақылдап күлді.

Сарбас пен Әбді қаланың тәртібінен, байлардың сәні мен қырынан тартыншақтап, қысылғандай еді. Мынау жерде олар Базаралының мінезіне сүйсініп, қатты күлісті.

Бұл сөз әдейі Шұбарды мұқату үшін жүгініс алдында, аз да болса, жасытып алуға айтылып отырған арбасудың өзілі екенін Сарбастар жақсы түйген.

Шұбар да осыны сезбей қалған жоқ. Бірақ ішінен Базаралымен бұл арада ырғасуды өзіне қажет деп білмеді. Оның аузында айтар сөз, сөз ғана емес, от сияқты лапылдап тұрғандай көрінеді. Әзілмен ырғасу оңай да емес. Шұбар Базаралыдан алдын ала соққы жемекші емес. Және онымен бұл арада жауаптасуды да өз басына кішілік санар еді. Осыны ойлап, ол Базаралы сөзін естімеген кісі болып, қалтасынан күміс портсигар алып, папиросын тұтатты.

Қала тігіншісі тіккен ұзын қара мәуіті бешпентінің қалта-сына қол салып, әрлі-берлі тік басып жүрді.

Енді біразда бұларды билердің бөлмесіне қайта шақырды. Алдарынан есік ашып, Атамбай саудагер үйге енгізді.

Есіктен төрге шейін жайылған қызыл жібек кілемдер. Қабырғаларда қымбат кестелі қалың жібек тұскиіздер. Әр жерде алтындап, айшық-айшық етіліп жазылған дұғалықтар бар. Батсайы қалың көрпелер кең үйдің төрт жағын бірдей жарастықпен жапқан екен. Әрбір қонақтың сыртында екіден, үштен жастықтар жатыр.

Кіргендердің сәлемін үй іші дабырламай, ақырын алысты. Базаралы бұл отырғанның ішінен біраз кісіні таниды. Жасы өзгелерден кішірек, аласа бойлы, жұқа жүзді Айтқазы болыс өзгенің бөрінен бұрын Базаралымен жақсы амандасты. Бұның айдаудан қайтысына “қайырлы болсын” да айтып қалды.

Айтқазы – Қарағай ішіндегі орыс поселкілеріне аралас отыратын Белағаш атты қазақ болысының жаңада болған пысық болысы. Өзінің сүйегі – Тобықты ішіндегі Көкше. Ішкі жаққа ертеде барып мекен етіп, сауда кәсіппен байып алып, бұл күнде болыс та болған. Базаралы оның амандасуын ішінен ұнатып қалды.

Бұл билердің ортасында сол бір Айтқазыдан бөлек Тобықты баласы жоқ. Бәрі де басқа рулардың адамдары. Айтқазы туралы Базаралының ойлағаны: “Кім білсін, бұрын елден кеткенде Ырғызбай, Құнанбайдан бұлар да зығыр жеп, сауырын алдырып кеткеннің бірі емес дейсің бе? Маған әлде “жасымай, еркін болсын” деп, әдейі шырай беріп отыр ма екен?” – деп қалған.

Одан басқа танитыны – Аршалы бойындағы Керейдің болысы, ұзын қара сақалды Рақыш еді. Бәсентиіннен үлкен байлықпен аты шыққан Нүреке дейтін жуан бар-ды. Соның сәнді киінген, бұла боп маңғазданған семіз, қызғылт сары мырзасы Темірғали төрде жібек орамалмен желпініп отыр. Оны да Базаралы таныды. Темірғалидің жанында осы бай үйдің иесі, Көкеннің болысы – Нүркенің өзі отыр.

Енді сөзді бастап, тергеуге кірісетін ниеттерін білдірген сол Нүрке. Салқын жүзді билердің сыздана қалған ажарын Базаралы бағып отыр. Кіргеннен бері бір Айтқазы болмаса, бұған шырай берген би, болыс болмаған. Бәрі де шіренген. Бірі байлығына, бірі еліндегі жуандығына, бірі болыстық әміріне, тағы біреулері осы отырыстағы киім сәнде-ріне мәз болған. Сәре түскен, кекір, тәкаппар жандар сияқты. Олар және кесірлі қырларын жасырмастан Шұбарға тегіс амандасты. Оған өздерінің орталарынан орын да берісті.

Дауды естуге енді келіп кірген Тәкежан, Оспан, Ысқақ үшеуіне де есік жақта отырған би, болыстың бәрі жапырлап амандасты. Түрегеп, қол берісіп, көріскендері де болды. Бұл ажар билердің Құнанбай ісін тергеуші емес, оның жоқшылары екенін анық танытқандай.

Базаралының ер көңілін мұндай ажар жирентсе де, жасыта алған жоқ. Нүрке жиынға жариялап, “енді сөзге кірісеміз!” деген жерде Базаралы үлкен кісесі бар күміс белдігін белінен шешті. Қаптал шапанының омырауын серпіңкіреп ашып, малдас құрған қалпында төрдегі билерге қарады.

– Уәй, билер! – деді.

Үнсіз отырған үй ішін өзіне еріксіз жалт қаратты. Кең маңдайы аппақ боп айқындаған. Еркін шабытты жүзіне жас шағының ажарлы қызғылт нұры шыққан Базаралы үлкен, кесек, сұлу кескінде. Көтеріліп алған иығы мен кеудесі мынау отырған барлық адамнан асып, биік тұрғандай. Малға бөккен, киім-бұйымға бөленген мырзасымақ, байсымақтың бәрінің ажары болымсыз. Жұпыны киім ішінде болса да, халықтан шыққан Базаралы қасиет ұлындай. Ол жаңағыдай кезексіз үн қатып, жұртты өзіне тартып ала, аз күлімсірей отырып, оқшау бір сөз тастады.

– Ойдағы ұлық, қырдағы қазақ болып бас қосқан келелі жиының екен. Ағайын! Көбіңнің түсінді танымасам да, атағыңды, тегіңді білуші едім. Біреулеріңіз көршіміз Уақтан, біріңіз Керей атам, Бура, Матай атам ұлдары екенсіңдер.

Бастас туысым, қадірлейтін ағайыным Бәсентіін баласы да бар екен. Дауға келіп отырған менің мырзаларым мынау Құнанбайлар болады. Бұның қарсысында мал-пұлы жоқ, әрі құны да жоқ бір шөкім кедей атынан мен кеп отырмын. Құнанбай баласына қайратпен, байлықпен, бақталаспен, не басқа тайталаспен тең келемін дейтін мен емеспін! Бұл Құнанбай баласында алтын да көп, ат та көп, ас та көп. Құда-анда, тамыр-танысы бір Тобықты емес, бүтіл Семей атырабында да көптен-көп. “Ұзын арқау, кең тұсау” бұнда болғанда, “қысқа жіп күрмеуге келмес” – менмін! “Еңкейсе Ертісі, шалқайса Шыңғысы” дейтін бұлар болғанда, қасында қанат тұтар жалғыз-жәутік серігі де жоқ – менмін! Бірақ... – деп, тағы да көтеріле күліңкіреп алып, Базаралы оқыс сөзді бастағанда, айтпақ болған мұратты жеріне жетті.

– Құнанбай балаларының сіздей жақсыларға беріп жатқан асы мен сыйы мол ғой. Ал, түгім жоқ болса да, ойлап, барлап қарасандар, менің сендерге беріп жатқан парам, сыйым осылардың сый-сыбағасынан сонағұрлым көп екен! Сендердің елдерің болсын, өздерің бол, бұл күнге шейін осы дуанда Құнанбайдан жуанды көрдің бе? Көрмедің! Бұған көр өтеді, бұларға қарсы адам баласы басады деп білдің бе? Білмедің! Ойламадың. Бұлар Құнанбайдан туды ма, тіпті, құдайдан туды ма? – дегендей білуші ең. Аяқтары аспаннан салбырап түскендей көруші ең. Менің сендерге берген парам сол: дәл сол Құнанбай баласы да өзіміздей адам баласы екенін таныттым. Ұрсаң – оған да таяқ өтетінін, жұлқысаң – оның да жыртылатын жағасы барын таныттым. Тіпті, одан әрі батыл бекем ұра берсең, тікейіп тұра бере алмай, омақата жығылып, өлуге де бар екенін таныттым. Біле білсеңдер, мен осындай сый бергенім бар! – деп, сылқ-сылқ күлді.

Құнанбай тұқымымен іштей бақталаста жүрген әр рудың жуандары ашық күле алмаса да, көздерін төмен салып езу тартысты. Бірақ сырттары сабыр сақтаған болысады. Жиын қыбылжымай қалған жоқ. Сөйткенмен, Базаралыны

қостайтын бұл топ емес. “Сөзің жөн” дейтін бұл болыс, билер емес. Оны да Базаралы біліп келген. Сонымен, жаңағы сөзіне ілестіре алдында отырған жуандардың бәрінің жүзін жағалай барлап шықты да, тағы бір сөзін оқ атқандай айтып қалды.

– Осынау сөзді айттым ғой! Бірақ, тағы бір шынымды, тағы да айтайын. Жаңағыны айтатын жерім сендер емес едіңдер! Ол менің халыққа айтатын, сенің әрқайсыңның сыртыңызда тұрған халыққа айтатын сөзім еді. Оларға тілхатым жетпес күн емес пе? Біреу болмаса, біреу арқылы осынау мұратты сөзім, тым құрса, жарым жұртқа жетер деп айтқан едім. Ал, мен болдым. Ортаңа кеп отырмын. Кескіле де, турай бер, міні, – деп, тоқтап, басылып отырды.

Бұл жүгіністе шешен сөзін Шұбар сөйледі. Орай дауын Базаралы да айтты. Көп билер бұл дау ұзаққа созылмайтынын ашық білсе де, жылдам тауысқысы келмей, Базаралыдан қағу сөздерді, тергеу, тексеру сөздерді көп сұрасқан. Кейбір болыстар қолдарына қағаз, қарындаш алып, Базаралымен бірге аттанған қырық жігіттің аты-жөнін тізіп алмақ та болды. Базаралы ондай жерге келгенде қысқа ғана, кесікті сөздер айтады.

– Кісі атын мен атамаймын. Алдыңа өзім келіп отырмын. Бастаған да мен! Барды көтеретін де мен! Тағы да өзімді ұстап алып, байлат та айдат! Бірақ ендігі артыма ерген елімді көгендетіп, тізгізе алмаймын! – деді.

Шұбармен қатты қағысқан айтыстың бір кезегінде, “Тәкежан менің құныкерім” деп те айтып салды.

– Ағам – Балағаз, осының айдатуымен өлді. Інім – Оралбай, осылар шырмаған кесірдің салдарынан елден безіп жүріп, қу дала, қу медиенде көмусіз қалды. Тәкежанға бар істі істеген менің өзім! Оны істеткен менің бас кегім. Дәл өз басымның кегі. Елден қума, өзімнен қу! Өлтіріп тынасың ба?! Тірідей қара жерге көмдіріп тынасың ба? Есебінді айырғанда, бір өзіммен ғана айырасың! – деген.

Даудың сайып келген екіұдай қайшылығы осында болатын. Шұбар болса: “Бар бәле – түгел Жігітекке орнаған бәле! Атам Құнанбай, Бөжей тұсынан келе жатқан өштік-

қастық бар. Базаралы соны ұстап, істеп отыр. Ендеше, бұның бір басы маған керек емес. Қырым ет жоқ қу басын неғыламын? Жауапты түгел Жігітек береді. Және ағайынды елдің арасында естіп көрмеген қастық істеді. Құба қалмақ заманын орнатты, шауып алып, қырып отыр. Сол малымның төлеуі ғана емес, әр тұяғымның айыбы-анжысы бірге айтылмаса, бітімім жоқ. Өзге осындай содыр кедейлерге сойқаны тиіп, бәлесі жұқпасын. Орнынан тұрмастай ғып тепкі, соққы берілсін. Мал-пұлдың жазасы аямастай түгел айтылсын. Менің тілегім, талабым: Тәкежанның сегіз жүз жылқысы қырылды ғой, соның үлкені, кішісі бар – тұяқ басына үш бестіден төлеу кесілсін! Шартым осы!” – деді.

Күні бойы ырғасқан билердің өзара кеңесі сол күні кешке дейін созылды. Ымырт жабыла бере Базаралы, Шұбарларды билер қайта шақырып алып, Нұркенің аузымен ең соңғы кесіктерін жариялады. Жігітек түгелімен қандымойын жауапкер аталды. Бір Базаралы айыпты болғанымен, ағайыны қоса күймей құтыла алмайды. Отқа жақынның қолы күйеді. Тентегі үшін келесі қарыздар болмаса, бұзақы-бүлік қалай тыйылмақ? Олай болса, Тәкежанның сегіз жүз жылқысы үшін Жігітек жағы сол жылқының тұяғына екі бестіден, мың алты жүз бесті береді! – деп, кесік айтты.

Осы қыс бойында бұл билік түгелімен іске асты. Барлық Жігітектен Құнанбай балаларымен іштесіп, табысып кеткен Үркімбай, Байдалы, Жабай сияқты бай ауылдары аман қалды. Қалған орта шаруа және көбінше кедей ауылдар бар қазаны көтерді.

ДОСТЫҚТА

I

Жас шалғыны мол, кең қоныс – Барлыбайда отырған Абай аулы. Мұнда бүгін үлкен әбігер бар. Ақ үйлер мен отаулар, қонақ үй, ұраңқайлар арасында асығып басып жүгіргендер көп. Көрпе-жастық, асжаулық, тегене, тостаған, самауырлар тасыған жас әйелдер, еркектер қарбаласады. Таза көйлек, кемзал киіп, көкбараздаған кимешек-шаршы тартқан келіншектер мен үкілі бөріктері бар қыздардың ажарында мереке күн белгісі сезіледі. Әлденеге қуанып, шулап жүгіріскен үлкенді-кішілі балалар да таза киімдер киіскен. Оларды оқудан да босатқан күн сияқты.

Ауыл сыртындағы көгалға апарып, қағып-соғып таза-лаған кілем, түскиіз, алаша, текемет, жаңа сырмақтар көрінеді. Бұлар Абай үйлерінің айналасын оюлап, кестелеп, ерекше әшекейлеп тұр. Күміс қарғылы сыландаған екі сары тазы да үйлер арасында қарғып ойнап, әсем көрініс береді. Шашақты құлақтары жалбырап, ұзын құйрықтары шиыршықталып жүр. Олар секірсе де, ортқып ойнап алысса да, сыпайы сұлулықты байқатады. Еркелі шапшандықпен ұстарадай өткір қуатты да танытқандай. Барлық жинақы сәнді бітіммен еріксіз көз тартады.

Ауыл сыртында, үйлер арасында ат үстінен үн беріп, әбігерленіп, жорыта жөнеліп жүрген жас жігіттер жиі кездеседі. Ауыл үстіндегі әбігер құнан-тайлы балалардың тоқтаусыз дабыстап, айғайлап шапқылап жүрген қозғалыстарынан, әсіресе, анық танылғандай. Олардың желу-жорту-

лары кейде ауылдың тазыларын, жас күшіктерін де еліктіріп, бірге шапқызып ойнатады.

Осындай қозғалыстан туған қызумен қатты дабырлаған адам үндері кермеде тұрған аттарды да еліктіреді. Ертеулі жарау аттар байсалды тұрғанымен, үлкен үйге тақау байланған қара жал, қара құйрық, құрым сары ат көптен тықыршып, тыныштық ала алмай тұр. Қасынан тазы иттер жүгіріп өтсе, балалар шапқылап кетсе, семіз сары ат кермені сүзе жөнеліп, ары-бері бұландап, елегізіп қояды.

Ауыл сыртында, көк бетегелі ұзынша төбешіктің басында Абай бір топ көршілерімен Шыңғыс жаққа көптен көз салып отыр. Кейде ауылға да бұрылып қарасады. Ондағы киіз қаққан, жерошақ басында самауырларды түтіндетіп қайнатқан, көп қазандар асқызып жүрген таза киімді әйелдерге, күтуші жігіттерге де бейілді жүзбен қарайды.

Бүгінгі Абай аулындағы үлкен әбігер мен қарбаластың жөні бөлек. Абай мен оның барлық үй іштері, әсіресе, інішәкірт, достары үшін ең бір қадірлі әбігер. Бұның себепшісі – Әбіш. Екі жылдан бері елге қайтпай, осы бүгін, енді ғана, “туған аулына келеді” деп, ата-ана, аға-бауыр ерекше тосып отырған – Әбіш.

Оны тосушылар тек ауылда ғана емес. Ат үсті әбігер ауылдан алыста. Шыңғыстан Барлыбайға қарай асатын, Бөкенші асуының маңына да созылып барған. Ересек азаматтар, бозбалалар ауылдан алыста, асуға тақап барып, таңертеңнен бері сонда тосып жүр. Ол кеткендер: Көкбай, Ақылбай бастаған Кәкітай, Дәрмен, Мұқа, Әлмағамбет сияқты жастар. Оспан аулының жігіт-желеңі де бірге кеткен.

Оспанның өзінен туған бала болмаса да, бұның кенже інісі есебінде, Құнанбайдың қолында өскен Ақылбайдың екі баласын Оспан асырап алған еді. Олар үлкен үйде Еркежанның қолында өсетін – Әубәкір және Пәкизат. Оспанның ерке етіп өсірген бұл екі баласы өзге балалар жүрмейтін жерлерге еркелікпен, еркін бара беретін. Бүгін Пәкизат “Әбіш ағамның алдынан шығамын” деп, қасына бір топ өзінен үлкен қыздарды ертіп алған.

Төбе басында аттан түсіп отырған Ақылбай, Мұқалар құмалақ та салады. Кесек сұлу жүзді, ақсұр жігіт – әнші Мұқа қазір “көріпкел” балгер пішінмен, жаңа ғана салған құмалағын шапшаң жинап жатыр.

– Енді, қайта салып қажамау керек. Жолаушыға салғанда, бұл құмалақты “шығып қара” деп айтады. “Ат тұмсығы тірелді” деген осы. Қоржыны тоқ, көңілі орнында, есіктен төрге сүйінші! Бол, атқа қоныңдар! Мен білсем, қазір Бөкеншінің сонау асуына Әбіштер шығып қалды. Ал, атқа қон! – деп, сілкініп, көңілденіп түрегелді.

Сабырсызданған балалар “келіп қалды!” деген сөзге шынымен иланып, құнан, бестілеріне жүгірісіп, асығып мініп, “қайда, қайда?!” десіп, қарбаласып жүр.

Құмалақ атаулының бірде-бір жол, дәл осы жерде, анық айтқаны келіпті. Атына жаңа мінген Көкбай асу жаққа көз салып:

– Жаным-ау, мына Мұқаның ақмартуы бар ғой, жарандар-ау! Әне, келіп қалды, Әбіштер! – деді де, тебініп, ілгері баса берді.

Шынында, осы кезде Бөкенші асуының жотасынан бері қарай шапшаң құлдилап келе жатқан қалың шоғыр көрінді. Арбалы жүргіншілерді қатарласа қоршап келе жатқан төрт-бес салт атты да бар. Шамасы тай шаптырымдай жер еді. Тосушылар енді бет-бетімен аттың басын қоя берісті. Шұбартқан аттылар тобы аласа шалғыны бар, әдемі жасыл төбелер мен сызатты сайлар бойында андыздап, бір жерлерде шашырап, кей жерлерде үйіліп, сығылысып, қалың нөпір-топыр жасап, жарысып барады. Олар енді біразда, ең соңғы кезеңге шыққанда, жолаушылар арбасы ойға қарай күлдіреп құлай берді. Үш құланы жеккен жаңа күйме ылдиға қарай ағындап жөнелгенде, қасындағы салт аттылары кейіндеп қалды.

Жүргіншілер ойға, жазаң жерге келіп түскенде, бағанадан бұларға көрініп, өздеріне қарай асығып, тырағайлап шауып келе жатқан аттылардың алдыңғы екеу-үшеуі үйме-жүйме қатар жетті. Омырауларын тер басқан, демігіп

танауратқан сәйгүліктерді зорға тоқтатқан ауыл кісілері күймеге соқтыға жаздап, дабырлап сәлем берісті. Қуаныштың айғай-шуын, шат күлкісін Әбіштің алдынан ала шықты.

Бұрын жеткен Кәкітай, Дәрмен және Оспанның бір ұл, бір қызы – Әубәкір, Пәкизат. Алдарынан бұлар орала бергенде, күймеде отырған Әбіш: “Тарт! Тоқтат, аттың басын!” деді. Қатты жортып келе жатқан күйме тоқтағанша, өзі ерекше шапшаң жас әскери дағдысымен күймеден жеңіл ытқып, қос аяқтап секіріп те түсті. Козлода отырған Баймағамбет те аттарды тежей берді.

Іні-бауырлар көздерінде қуаныш жасы бар. Жарқыраған күлкі мен жас аралас шыққан, үзік-үзік сөздер естілді.

– Аға-тай!

– Әбіш аға!

– Айналайын, Әбіш аға! – деген шашудай шат, ақаусыз таза бауырмал сөздерін естігенде, Әбіштің өңі аппақ боп, жүрегі қалтырап кетті. Атынан домалай түсіп, құшағын аша жүгірген Кәкітай Әбішпен қатты құшақтасып, сүйісіп тұр. Бұған Әбіш ауру сияқты көрініп еді. Бауырмал жүрегі су етті. “Ауру болмаса, бұншалық шөлмектей аппақ боп жүдер ме еді?” – дегендей күдік ояңған.

“Әбдірахман көп уақыт елге келмеді. Қаладан ауру алып қала ма!” деген күдік уайымды бұл азамат туралы үлкен аға, көрі шешелер күдігін Кәкітай көп еститін. Жаңағы, үріккен қалпын ол жасырған жоқ. Әбіштің құшағынан босай бере:

– Әбіш аға, деніңіз сау ма? Аман-сау жеттіңіз бе? Түсіңіз неге жүдеу? – деп еді. Әбіш Әубәкір мен Пәкизаттың бетінен кезек сүйіп жатып, Кәкітайға жалт қарап, күліп жіберді. Жаңағы аппақ сұр жүзіне қазірде жұқалаң қызыл жарастық қан ойнап шығыпты.

– Денім сау, Кәкітай! – деп, ауыл-аймақтың, әкесінің амандығын сұрап кетті.

Осы кезде созыла шапқылаған тосушылардың барлығы ағызып кеп, үйме-жүйме аттарынан түсе, жүгірісіп жатыр.

Әбішті барлығы да аймалап, орталарына алды. Кәкітай қазір күйменің ішінде, бұған қарап күліп, екі қолын жайып, тосып отырған Мағашқа қарай ұмтылған. Күймеде одан басқа тағы да бір кісі бар. Бұл қазақ емес, бұйраланған сарғыш сақалы бар, үлкен мөлдір көк көзіне көзілдірік киген, ұзын шашты, орта жастағы орыс азаматы екен. Мағаш Кәкітаймен құшақтасып амандаса бере, оны қасындағы қонақпен таныс етті.

– Ағамның Семейдегі досының бірі – Долгов деген кісі. Нифонт Иванович! – деді. Кәкітайды ол құрбылық жөнімен Долговқа қалжыңдап, таныс етті.

– Нифонт Иванович! Курносый Кәкітай деген осы болады. Мен сізге көп айтып едім ғой. Біздің ауылдағы орысшаға жүйрік, тілмашымыз осы. Орысша школдың есігінен де қарап көрмеген. Бірақ барлық Пушкин, Лермонтовты жатқа біледі! – деді.

Кәкітайға әзілдеп:

– Қуанғанда сенің мұрның, тіпті, біржолата шолтиып, екі танауың таңқиып, мүлде пұштай болып кетеді екенсің-ау! Түрің қалай жаман еді. Салиха да жоқты менсіне береді екен-ау! – деп, сылқылдап күліп қойды.

– Пұшық болсаң бол! Тек Мағаштай көсе қыла көрмесін деп жүр ғой Салиха. Мұрнымды жамандағаныңмен, қызкеліншекке менен өтімді болсаң тәуекел-ақ та! – деп, Кәкітай Мағашпен көрісер-көріспестен әзілдесіп, қағысып қалды.

Әбішпен бірге күймеге Пәкизат отырды. Кәкітайды Мағаш та қастарынан жібермеді. Сонымен, қуанысып табысқан күйме толы бауырлар, көп салт аттылардың қоршауында, енді Абай аулына қарай құйықтыра жөнелген.

Дарвалдайдың жез қоңырауы шылдырайды. Дүпке жеккен нар құла аттың басын шұлғып тастап, екпіндеген ағынын қостап, тынымсыз шыңғырлайды. Шаңсыз жазықта бетеге, тарлау арасында жіңішке созылған тастақ жолдың үстінде жақсы күйме күлдірлей түсіп, шапшаң ағындайды. Әбіш Кәкітай мен Мағашқа кезек-кезек қарап, екі інісінің

аймаласқан татулығын тамашалайды. Олар біресе әзіл қатысып, бірде сөзсіз-ақ сағынысқан күйде көз алмай күлімдесіп, қуанышпен қарасады.

Кәкітай Әбішті сағынғандай, Мағашты да қатты жоқтап, сағынған сияқты. Мағаш қалаға кеткелі де көп болған. “Әбіштің алдынан шығамын” деп, бір жарым айдан бері Семей қаласында тосқан. Мағаш Әбішпен сөйлескенде Кәкітайды ерекше достықпен сүйетінін айтушы еді. Қазір Әбіш ойына келген бір сезімдерін ірке алмай, Долговқа да айтты.

– Нифонт Иванович! Менің мынау екі інім біріне-бірі анық ғашықтардай құмар жандар. Тіпті, жақсы мағынада, қызғаныш тудырғандай махаббат бар емес пе?

Долгов бұл жастардың бәрінен тәжірибелі, ересек адам. Ол бағанадан бері күлімсіреген, сыпайы жүзбен отыр. Көп нәрсені аңдағыш, ойлы ажармен, өздерінің алдарынан шыққан жұрттың барлығына таңырқай қараған-ды.

Оған, бұл минуттерде, оқудан қайтқан Әбішті соншалық зор қуанышпен, үлкен қызулы, жалынды достықпен қарсы алған үлкенді-кішілі шұбар топтың барлық мінездері ерекше көрінді. Бұның аты анық, шын достардың қарсы алуы. Адам жүзіне көп байқағыштық сергектікпен қарайтын Долговқа, жаңа көрген топтардың бәрінің де пішіндері соншалық қызықты, өзгеше бір жаңа қауым. Семей қаласында тұрғанына біраз уақыт болғанымен, бір араға мұншалық көп жиналған қазақ тобын ол көрген жоқ-ты. Мынау жерде тұтас халықтың көп типтерін, ылғи қазақ жиынын көру, оны сол қазақ халқы туралы да, таң қалдыратын ойларға салды. Өзі табиғат ғылымының маманы, оның ішінде медицина адамы. Ғылымдық бір зерттеу жолында жүргеніне де көп жылдар болған. Ол адамның бас бітімінен, кескін-мүсінінен, пішінінен әр елдің антропологиялық типін зерттейтін. Сол жөндегі байқағыштық әдеті, мынау көп жиынды көргенде, қазақ деген халықтың этникалық ерекшеліктерін де еріксіз қатар ойлатады. Бұл көріп отырған қазақтар пішін-бітім жағынан әлденеше алуан сияқты.

Өз қастарында келе жатқан сар сақалды, көк көзді Баймағамбеттен басқа, ұзын бойлы, сопақ басты, ақсары реңді, қой көзді, кесек, қырлы мұрынды Ақылбай – бір тип. Оның сақал-мұрты аз, көселігі жүзіндегі бір қайшылығы сияқты сезіледі. Дөңгелек бетті, жалтыраған шапшаң, өткір, шошак көзді, кішкене таңқы мұрынды, бірақ сұлу қарасұр түсті Кәкітайдың типі, о да бөтен бір ел өкілі сияқты. Қалың дөңгелек бетті, қызылкүрең жүзді, жас қыз Пәкизат қалмақ беттес келіп, ол да бір жыныстан елес бергендей.

Бұл жиын арасында Әбіш пен Мағаштың пішіндері тіпті өзгеше, түстері ақсұр, жіңішке қасты, жұқа ерінді, көселеу келген екі жігіт бөлек бір орта бейнесіне келеді.

Бұнда, биік бойлы, сымбатты денесі бар, дөң маңдай, қошқар тұмсық, үлкен жүзді, қалың бұғақты, ұзынша шоқша сақалды Көкбай да бір алуан. Оны Долгов Абаймен бірге бұрын Семейде көрген. Және сол кезден, анық қазақ типі еместеу көретін. Әрі келбеті, әрі қабілеті келіскен ақын Долговқа қазірде ескі Римнің патрицийлері тәрізді көрінді.

Жылтыр, қою қара қасы бар, ажарлы, үлкен қара көзді, қырлы кесек мұрынды және әдемі қиылған қысқа мұрты бар қарасұр жүзді Дәрмен, Долговқа анық кавказ типінің бірін елестетеді.

Жаңа Әбіш екі інісінің жайын айтқанда, Кәкітай мен Мағаштың жүздеріне қарап қалған Долгов, баяу түрде күлімсірей түсті.

– Махаббат дейсіз бе, Әбдірахман? Достық деп неге атамайсыз?! – деді.

– Жоқ, достық қана емес, осы екі жастың арасын мен кішкентай күндерінен білемін. Соншалық татулықтары маған анық махаббат тәрізді көрінеді.

– Болса болар. Олай болса, менің есіме Герценнің сөзі түседі.

– Иә, рас. Огаревпен өзінің достығы туралы айтқаны бар еді ғой...

– Дәл өзі! – деп, Долгов бұдан арғы жайды айтыспай, түсініскендей болды.

Мағаш Көкітайдан ауылдардың қонысын сұрастырып келе жатқан.

Барлыбайда Абай аулы, Оспан, Ысқақ ауылдары да жиын екен. Бұлардан өзге Ырғызбайдың көп ауылдары ілгері жайлауларға көшіп кетіпті. Мынау ауылдар осы жолаушылардың келуін тосып, іркіліп қалған екен.

Шымы тұтас жазықта дүрілдетіп шапқан көп аттылар, барлық ағындаған тобымен Барлыбай өзенінің жағасындағы Абай аулына келіп те қалды.

Қазір бұл ауылдың үстінде бұрынғы барлық әбігер біткен де, енді қалың жиын Абай мен Әйгерімнің үлкен үйінің сыртында, үнсіз қадалып, тосып тұр екен. Абай жиынның тап ортасында тұр. Үстінде ұзын, ақ сарғыш қытайы жібек бешпенті бар. Жазғы жеңіл киім бұл күнде толған денесін аса айқын көрсетіп тұр. Күрең барқыт желетке мен ақ көйлек, кең бешпент өзінше бір келісті көрнек, жарастық бергендей. Самай, маңдай шаштары кейіндеп, бурыл тартқан Абайдың бұл күндегі үлкен, кесек жүзі ойлы, келбетті адамның жүзіндей ашыла түскен. Кең жазық маңдайында әжім аз. Жіңішке ұзын қастары әлі де қап-қара. Бетінде де әжім тіпті аз ғана. Селдірлеу боп жайыла біткен сақалы ұзара түскен, соңғы жылдар білінген бурыл талдар бар.

Абайдың айналасы қазір, көбінше, әйелдерге толы. Дәл қасында екі көзі жасаурап, өңі ақсұрланып Әйгерім тұр. Көп келіндер, жұмысшы, сауыншы, жылқышы, биешілер сияқты жұпыны жүзді, көрші-қолаң да көп. Үлкендерден қартаң шал көршілер болмаса, басқа бөгде адам аз. Жүргіншілер дәл ауылға тақай бергенде, салт аттының бәрін Көкбай дабыстап тоқтатқан-ды.

– Әбіштің күймесін алға шығарыңдар! Алдымен Әбіш жетсін! Ауылдың тосқаны сол ғой, біздер емес. Және ауылға атшабар, стражниктер тәрізденіп, қоқандап бармайық. Іркіле жүріңдер! – деп бұйырған.

Баймағамбет ауылдың іргесіне жеткенше, нар құла аттың басын ірікпестен, сар желдіріп әкелді. Күйме тоқтамастан, Абай бастаған жиын қарсы алдынан өздеріне қарай

қозғалғанда, Әбіш тағы да тоқтап болмаған күймеден ытқып, секіріп түсіп, әкесіне қарай құшағын жайып, асыға жүгірді.

Абай да мол құшағын кең жайып, Әбішті бауырына алды. Соншалық қатты қысып, құшып тұрып, құлағынан, бетінен, көзінен сүйіп, ұзақ уақытқа шейін өз бауырынан босатпады. Әке мен бала екеуінде, осындай сағынышты құшақтан басқа, бір ауыз сөз болған жоқ. Әбішті көп уақыт жүрегіне басып тұрып, босатқанда Абайдың қарасұр жүзі аппақ сұр боп, өзгеше оңып, өзгергендей.

Айнала дүниені біраз уақыт аңғара алмай, есеңгіреп қалған жайы бар. Бұның қасына тақап келсе де, қазір қатты толқыған түрін аңғарып, сергек сыпайылықпен үн қатпай, сабыр етіп тоқтап қалған Долговты, Абай енді ғана аңғарды.

Долгов бұның қайта оналар сәтін күткендей. Абайдың қақ қасында, үнсіз тұр екен. Енді Абай өз жайынан қысылып, күліп жіберді.

– Нифонт Иванович, – деп, жаңағы Әбішке созғандай, қуанышты құшағын Долгов досына да созды. Онымен де ұзақ сүйісіп амандасты.

Әбіш бұл кезде жас бала халінде болатын. Ақ гимнастеркаға жезді түйме таққан Әбіштің юнкер формасындағы погондары, қазіргі сәтте кезек-кезек құшақтаған аналар, жеңгелер, кемпір-шал, көршілер арасында еміс-еміс көрінеді. Кокардасы бар картозын Әбіш бұл уақытта қолына алған. Сұйықтау, қызыл қоңыр шашы жылтырай, жабыса таралған екен. Ертерек қасқа бола бастаған кең, биік маңдайы ашық көрінеді. Әбіштің бойы сұңғақ. Көтеріңкі, қырлы мұрны бар. Сәл ғана білінген сұйықтау, қызғылт қоңыр мұрты байқалады. Жұқа ерін, қызғылт жүзді, сәнді киінген жас жігіт өзгеше сұлу көрінеді.

Көп қауышу, жылап амандасу арасында шешелер мен жеңгелерінің тілеулестігі айтылады. Балажан көрші, кемпір-шалдардың Әбішке айтып жатқан үзік-үзік мейір, шапқат сөздері естіледі.

– Жаным, есен жеттің бе?
– Сәулем, ұзағынан сүйіндірсін!
– Көп сағындырдың ғой, қуатым!
– Айналайын, күнім!..
– Ата-ананды ұзағынан сүйіндірсін сапарың!
– Сапарың құтты болсын, қарағым!
– Қош келіпсің, Әбішжан! – деген, сан тілеулес жүректерден шыққан ыстық сөздер, Әбіш үйге кіргенше, барлық жиын атаулының тұлабойын шымырлатқандай.

Қонақтар үйге кіріп отырысымен, Абай Әбіштің жүзіне үңілді.

– Неге жүдеусің, Әбіш, денің сау ма?
– Қаланың оқуы жақсы болғанымен, тамағында нәр бар ма?! Сорып тастағандай, шөлмектей болыпсың ғой? – деп, Көкбай Әбіш өңінің ақшылдығы үшін, бүкіл қала тамағын кінәлауға айналды.

Тағы бір кезде Абай Әбіштің оқу жайын сұрастырып еді.

Петербургтегі Михайлов атындағы артиллерия училищесі, Әбіштің айтуынша, оның таңдап түскен мектебі емес екен. Ол әзілдеп отырып, Абайдың өз сөзін келтірді.

Баламды медресеге “біл” деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, –

дегеніңіз есімде, аға! Ниетім, өзіңіз білесіз, политехникалық институт еді. Былтыр да, арғы жылы да оған түсуге менің жолым тар болды. Мынау школдың енді біраз оқуы қалды. Өзге оқуды, осыны тамам етіп алып, ескермекпін, – деген.

Абайдың сұрауы бойынша, Әбіш бұл мектептің Петр Великий заманында ашылған тарихын, кейінгі дәуірлердегі өзгерістерін айтты. Артиллерия офицерін шығаратын, арнаулы міндетті баян етті. Бұның өз алдында өрісі бар. Ол – артиллерия академиясы. Егер, әскерлік оқу қызықтырып, ілгері қарай тартатын болса, Әбіштің бұдан әрі де оқуы мүмкін екендігін айтқан.

Абай әзіргі сөзді ұзаққа созған жоқ:

– Ғылымның жаманы жоқ. Біздей сусағанға қай ғылым болса да, соңына түссе, алтын асыл қазынадай. Азаматтық құралынды мығым етіп берерлік оқу, тәрбие болса, ата-ана одан өзге қолқа салмайды, қарағым! Халқыңа басшы болар талап соңына түссең, офицер боп жүріп жетесің бе, инженер болып, адвокат оқуын оқып жетесің бе, бәрібір! Қай тұрғысына барсаң да, еліңнің мұңы мен мұқтажы мың батпан. Тек, оқып өсе беруінде саушылық қуатың ғана жетсе екен деп тілеймін! – деді. Әбдірахманды тағы да құшақтап, бір қолымен бауырына қысып, ұзақ ұстап отырды.

Әбіш осы отырыста Долговтың ауылға шығу жайын да баян етті.

Михайлов сияқты патшалық сүргінінде, айдауда жүрген Долгов, өткен қыс ішінде сол Михайлов арқылы Абаймен таныс болған. Гоголь атындағы кітапханада тағы да төрт-бес ай отырған Абай, сол өткен қыста Долговпен жиі кездесіп, жақсы сыйлас, достас адамдар қалпына келген. Көп жылдар айдау, этап, абақты қысымын көрген Долговтың өкпесіне суық тиген, науқасы бар. Сахараға шығу, қымыз ішу, күйлі аспенен денсаулығын түзеу бұған аса қажет болғандықтан, Михайлов Абайға бұның ауыр жайын білдірген.

Абай сонда өз аулында қадірлі қонақ етіп, күтіп сақтауға әзір екендігін айтып, Долговты өз бетімен елге шақырған-ды.

Ендігі Әбіштің әңгіме етіп отырғаны елге шығудың өзге жағы емес, әкімшілік орындардан Долговтың шығуы туралы рұқсат алуы туралы.

Абай аулына демалысқа шығу үшін, полицияның надзор астында жүрген қылмысты адам – Долгов, Семейдің әскери губернаторынан рұқсат алмаққа керек екен.

Губернатор рұқсат беруден бұрын, Шыңғыс болысында бұның болатын аулы кім екенін тексертіп, білдіріпті. Оның үстіне, кепілдік түрінде, кейін Долгов қашып-пысып кетсе, жауаптылыққа міндеттеу ретінде баратын аулының

иесінен “Долговтың келуіне қарсы емеспіз” деген арыз болсын депті.

Бұл жөнінде Әбіштің сөзін бөліп, Долгов өзі айтып кетті:

– Сөйтп, көресіз бе, Ибрагим Кунанбаевич! Военный губернатор өзінің тыңшылары арқылы, әуелі сізді, алыстан иіскелеп, тіміскілеп алған. Оның үстіне, және екеумізді бір жіппенен байластырып отыр. Егер мен қашып кетсем, жауапты сізден алмақшы. Қысқасы, мен арқылы сізді де сенімсізге жақындатып апарыпты. Қонағыңыз онша тынышты қонақ емес. Сахараңызға “социализмнің идеяларын алып шыға ма” деген, сенімсіз бақылау астында келіп отырған кісі, Ибрагим Кунанбаевич! – деді.

Және біраз күле түсіп:

– Білемін, сіздер өлшеусіз дәрежеде, қонағуар халықсыздар. Бірақ, өзге барына шыдағанмен, дәл осындай беймазалығы бар қонаққа шыдауға бола ма, жоқ па, білмеймін! – деп, Әбіш пен Абайды күлдіріп отырып, тағы бір әзіл айтты:

– Дәл сіздің орныңызда мен болып, менің орнымда сіз келіп отырсаңыз, осындай сынға өзім шыдар ма едім, жоқ па едім? Бұған ешбір сенімім жоқ! – деді.

Абай еркін күлімсіреп отырып, Долговқа ырза болғандай, бас изей түсіп сөйледі:

– Нифонт Иванович! Сіз өзіңізге өзіңіз қатал сыншысыз ғой. Болмаса бірі үшін бірі бейнет тартып, қатерге түсіп, шыдамдылық сынасқанда, орыстың революционер тобынан сенімді қауым бар ма еді? – деді.

Әкесінің мұндай жайды анық еуропалық тәрбие, әзіл түрінде айтқанына Әбіш таңданып, ырза болып қалды. Бұның әкесі тәрбиесін бұрынғыдан да асырып, өсіре түскен сияқты. Сезімтал, мәдениетті, тәрбиесі бар Әбіш, қазір енді өзі үндемей, әкесімен Долговтың жазыла сөйлескенін тілейді.

Абай қонағын біржолата тыныштамақ болып, әлі де Долговтың күдіктерін тоқтату соңында отыр.

– Нифонт Иванович! Сіз, маған келетін мазасыздық тек өзіңіз тураңызда, ұлықтар жасайтын аңдуда болады деп ойламаңыз. Ол бір ғана донос болар. Ал, Ибрагим Кунанбаев туралы Семейдің уездный начальнигі, военный губернаторы, тіпті, Омскідегі генерал-губернатор канцеляриясы кей жылдары он, он екі түрлі қылмыстармен айыптаған шағымдар алып отыратынын қайтесіз? Сондықтан, сіз тарапынан келетін сөз, менің айналамда айтылып жүретін көл-көсір жамандау сөздерді көбейтпейді де, кемітпейді. Бірақ Семей губернаторы біздің ауылдың сіз тураңыздағы талап еткен қағазын кімнен алды екен? – деп, Әбішке қарады.

Әбіш әкесіне ілтипатты жүзбен қарады.

– Сезікті кісі екеу ғана болмасын, көбірек болсын. Сонда жандарм канцеляриясының көзі алақтап, есі шыға түседі деп, мен жасырын надзор астында болатын кісінің санын көбейте түстім. Сіздердің қатарыңызға өзімді де қостым. “Өскембаевтың аулы Долговтың демалысқа келуіне қарсы емес” деген арызды өз атымнан жазып бердім. Қысқасы, енді жауапкердің бірі юнкер Әбдірахман Өскембаев болып та саналады! – деді.

– Сонымен, тағдыр кітабындай бақылаушы, тыңшы кеңселерде тың бір адамның да басқан ізі, айтқан сөзі хатқа түседі. Ерекше ілтипат, ықыласпен оқылып, бағаланып отыратын болады. Ол кісі Әбдірахман болды, – деп, Долгов Әбішті иығынан құшақтай түсіп сілкітіп, күліп қойды.

– Дұрыс, ол әділет! Бәріміз де бір құдайдың қол астында жүрміз. Біреулердің басқан, тұрғаны, түшкіргеніне шейін патшалық хатына түсіп жатқанда, тағы біреулердің мүлде ұмытылып, ескерусіз жүруі дұрыс бола ма! – деп, Әбіш әзілдеп кетті.

Өзінің Семейде білген тағы бір жайын айтты:

– Военный губернатор менен арыз алып отырып, Семейдің полицмейстеріне үлкен, рахымды пәрмен де берді. “Долгов Өскембаев аулына жіберілсін, бірақ артынан сол волость ішінде бақылаушы, анду-надзор дұрыс қойылсын!” деп, атап көрсетті! – деді.

Бұл хабары Абай мен Долгов екеуіне де тың жаңалық еді. Долгов Әбіштің сыр сақтағыш, аңдағыш мінезіне таңдана түсті.

– Әбдірахман, бұны сіз қайдан білдіңіз?! Ол біздер білуге болмайтын, нәзік обстоятельство емес пе еді? – деді.

Әбіш енді біраз қырланып жауап берді.

– Әрбір нәзік обстоятельствоның сол кеңсе ішінде өтетін өз каналы бар ғой. Бір кезеңі – сол кеңседе істейтін нәзік бір “особа” арқылы өтеді екен. Ол ханым менің Семейдегі дос офицерімнің апасы болып шықты. Сөйтіп, нәзік обстоятельство жөніндегі біздің дерегіміз полицмейстердің бұйрығымен бірге келіп отырған сияқты! – деді.

Осыған шейін Абай, Әбдірахман, Долговтар орыс тілінде сөйлескен-ді. Әрбір шетін жайларды іркілмей, ашық, айқын айтыса, сөйлесе алатын дос адамдар, бұл жөнінде алдын ала сөйлесіп алуды өздеріне әрдайым қажет деп санар еді. Кейінгі мәжіліс, отырыста ол сөздерге қайтып оралған жоқ.

Осы кеште жиі ауысып отырған шай ішу, қымыз ішу, ет жеу араларында, үй толы жиын әдемі бір сауық өнер көрсетісті.

Сахара тіршілігінде ақын, әнші, ойыншы, күлдіргі адамдар көп кездеседі. Абай аулының өзі болса, бұнда неше алуан сырлы сымбат, өнер үлгілері бар. Бірақ бүгін бұл ауылдың барша адамдарын анық тамаша қалдырған жаңа өнер көрінді. Ендігі сауықтың әрбір түрін тың қонақтар бастады.

Барлыбай жазығында жайлаудың жарық айлы, желсіз тынық түнінде, Абай мен Әйгерімнің үлкен үйінде, аса нәзік шеберлікпен сызылып созылған скрипка күйі кетті.

Бүгінгі отырыста үй іші сауыққа ауысқан сайын, сол скрипка ішектерінен өзгеше бір саздар тамылжиды. Долгов пен Әбіш екеуі де жақсы скрипкашы екен. Екі қонақ кезек алмасып, бұл тыңдаушылары бұрын естімеген орыс күйлерін сорғалатты. Бұнда Петербургте жаңа тарап жүрген Чайковский, Мусоргскийдің соната, адажиосы бір кетеді.

Ол Әбіш әкелген жаңалық тәрізді. Штраустың сырлы сазға оралған вальстерін Долгов тартып кетеді.

Тыңдаушының көпшілігіне жағымды әсерді байқаған Долгов пен Әбіш кей уақыттар орыстың сұлу назды романстарын тартады. Бұл қауымға тың болғанмен, барлық орыс жұртына мәлім “Стенька Разин”, “Ермак”, “Бродяга” сияқты әндерін де тартады. Ойнақы, мөлдір қызық ырғағы бар, қайнағандай жігері жұлқынып тұрған, өте әсем ырғақты би күйлерін ойнайды. Кезектесіп мазурка, полька-мазурканы жайнатады. Бір кезек құтыртып, асқақтата тасқындаған қызумен “Гопакқа” соғады. Шапшаң қызумен жұлқынып ойнап келіп, Долгов тоқтай қалғанда, Әбіш екеуі қарқылдап күлісіп, бірінің бірі қолдарын сілкіседі. Қаншалық қиыншылыққа түскен қайнар қызу күй ойнаушыға ауыр жүк екенін іштей білісіп отырып, құптасады.

Жолаушы қонақтар әр өнер, әр мінездермен, отырыс-тұрыс, киім киіс қалпымен Абайдың шәкірт достарының барлығын таң қалдырды. Олар қызып таңырқайды. Оқу, тәрбие мен шаһар тіршілік тәртібі бұлардан әрбір қимыл-қозғалыстарын, пішін-мүсін, қалып-қабілетін мүлде басқа еткен Әбіш мынау. Осылардың кейбірі туған ана құрсағынан туса да, мүлде басқаша боп, сыпайы бекзада үлгіде қалыптанған Әбішке, әсіресе, көп таңырқап қарасады. Өздерінің ағасы, бауыры, ыстық досы, жандай жақын қадірлісі болған Әбіштің бұлардан сондайлық алабөтен өзгешеліктеріне кейде кешіріммен, кейде қызығу, мақтанумен, шексіз қошемет-құрметпен де қарасады.

Сан рет скрипканы өздері тартып өткеннен кейін, бір кезде Әбіш өз скрипкасын Мұқаға ұсынды.

Мұқа Абай аулына, бұл жастарға жолдас, дос болып, бергінде кеп қосылған. Ол осы елдің адамы да емес. Көршілес Көкен болысындағы Уақтың Қандар дейтін руынан шыққан. Елінде өзінің құмар болған бір қызын ала алмай жүргенде, Мағаштың мәслихатымен Көкеннен алып қашып, осы Абай қолына келген де, осында тұрып қалған. Қалада кездесіп жүретін сыпайы мінезді, өнерлі күйші-

скрипкашы және әсем әнші Мұқаны Абай мен Мағаш екеуі де қатты ұнатқан. Дәрмен, Әлмағамбет, Ерболдар сияқты өздерінің қасында сақтап, айрылмас досы етіп алған.

Осындай жаңа туыс, дос тапқандары туралы Мағаш Петербургтегі Әбішке хат жазып, ерте білдірген-ді. Қаладан елге жүрерде, Әбіштің скрипкасын көріп, Мағаш Мұқаны есіне алған. Оның да осы жазда, өзге жастар сияқты, Әбіш пен Долговтан көп олжа алатынын ескеріп сөйлеген.

Ұзақ түн бойында ас пен сауық кезектесіп ауысып отырған кездерде, әрбір әредікте домбырашы Ақылбай, күйші Мұқа, әнші-күйші Әлмағамбеттер, қонақтар тартып өткен полька-мазурка сияқты билердің кейбір қайырмаларын өздерінің домбырасына ақырындатып, іліп тартып, ұғып қалып отырғандарын да байқатып отырды.

Долгов домбырада ақырын тыңқылдап, кейде жыбырлай тартылған өздерінің кей билерін, мотивтерін аңғарған сайын, елең етеді. Жаңағы домбырашылардың әрқайсысына сыпайы жүзбен күлімсірей қарап, құптаған сөздер айтады.

– Дыбысты сезінуі жақсы. Бәрінде тез ұққыштық, шапшаң алғырлық бар. Әбдірахман! Жаз бойында екеумізден бұл жастар репертуарына талай жаңалықтар қосылатын сияқты! – дейді.

Бұлардың күйіне қызығып отырған ел өнерпаздарын үміттендіріп, сағат сайын көңілдерін көтеріп, еліктіріп отыр. Сол орайда, Мағаш ұсынған скрипканы алған Мұқа, өзінше бір сезімді күй тартып кетті.

Саусақтары үлкен, тартыс мәнері жаңағыларша емес. Бұл отырып, байсалды салмақпен, тек қол қозғалысымен ғана тартады. Әбіштер байқап отыр. Мұқада скрипканың тартуын әлдебір провинция күйшісінен үйренген, аз оқыған тәсілдер бар. Үлкен техникасы болмаса да, барынша шын сезімін ынта-бейілмен жеткізбек болған сирек талап танылады. Күйі анық мұңды, күйікті жүректің шын шері. Осы күйін екі қайырып тоқтағанда, Долгов пен Әбіш қатарынан жалт бұрылып, бұл күй не күй екендігін сұрасты.

Мұқа өзіне сенімді жүзбен жауап қатты:

– Бұл күйді біз “томнай места” деп тартамыз.

– Темное место?

– Темное место?! – десіп, қонақтар өздері бұрын естімеген күй жайынан сәл ойланып қалды.

Долгов енді күй жайын аңғара түсіп:

– Бұл, вальс қой өзі. Атына қарағанда, бір сезікті орыннан естілген күй сияқты ғой! – деп, Мұқаның жүзіне күле қарады.

Мағаш пен Кәкітай қоса күліп жіберіп, қысылғандай боп, біріне-бірі сыбыр етті. Мағаш үй ішіне естіртінкіреп:

– Танып отыр! Қай жерде ұққаныңды да біліп қойды, Мұқа! Өзің есебін тауып, шыныңды айт! – деді.

Бұл сырды білмейтін Абайдан жастар қысылып отыр. Мұқа оншалық именбеген сияқты.

– Мұны ар жақта, қонақшыл әйелдер үйінде естіп едім. Өзгеше жүдеу жүзді, аса бір жазықсыз сыпайы жас қыздың жылап отырып айтқанынан ұғып қалып едім. Кім шығарғанын білмеймін. Тіпті, сол сорлы қыздың соншалық жат жайға түскен өз қайғы, зарынан туған жыр ма деп те ойлап қалып едім! – деді.

Үй ішіндегі өзге адамдар күй жайын қайталап сөз қылған жоқ. Жастар Абайдан именіп отыр. Абай соны түсініп, өзіл етті:

– Жаманшылықтан жақсылық туа бермесе де, кейбір жаман жүрістен де жақсы олжа алып шығуға болады екен-ау! Соны сездіріп отырсың ғой, Мұқа! Бірақ барған сайын ала береді екемін десең ғана алданарсың! Бізді де және үнемі алдай бере алмассың! – деді.

Мұқаның өзі бастап, барлық жастар үндемей қабақ танысып, ақырын именіп қана күлісті.

Алыс жолдан келген өнерлі, оқымысты қонақтармен сағынысқан аға, бауыр, құрбы-құрдас, дос-жарандар ең алғаш осылай кездесті. Бұлар кейде ақыл, білім сөздерімен, кейде көркем, әсем өнер тілімен танысып, жақсы жарастық аңғартты.

II

Кешегі мол сауықтың қалың тобы бүгін екіге бөлінетін болды. Биенің бас сауымы кезінде Абай үйінде қымыз ішіп отырып, жастар өзара кім жүріп, кім қалатынын айтысты.

Алдымен жүретін Әбіш. Өткен қыста қайтыс болған үлкен ана Ұлжанның орнына құран оқымақшы. Сол ауылдағы өз шешесі Ділдәға да амандаспақшы. Әбіштің қасына Мағаш, Дәрмен, Кәкітай, Әлмағамбет еретін болды.

Көкбай, Ақылбай, Ербол, Мұқаны Абай өзі мен Долговтың қасында қалдырды. Әбіштер тысқа шыққанда, ұзын кермеде көп ат ерттеулі тұр екен. Әлмағамбет ең алдымен кішілік етіп, Әбіштің атын көлденең тартты.

Кеше қонақтар келерде кермеде ерттеусіз тұрған қара жал, қара құйрық, ақсары ат бүгін әсем ерттеліпті. Күміс жүген, құйысқан, тартпа, таралғы, үзеңгіге дейін тегіс кавказдалған, қарала нақысқа толы. Жұқа көкшіл шұғамен қапталған тоқымның тебінгісі қызғылт сафьян. Сырлаған ердің үстінде көкшіл барқыт аткөрпе. Осындай әбзелінің бәрі де қылаң атқа айқындай қонып, жақсы жарасып тұр. Ақсары ат дом болып, ішін тартқан. Сартап боп жақсы жараған. Өзі қызба бастау жас ат болғандықтан, қызылмай боп қалмасын деп, Абай бұны баппен жараттырған. Айға жуық үстіне кісі мінгізбей, тек кермеде ұстады. Бертін келе, кешкі салқында ғана аяңдатып, бусандырып кеп, жиі-жиі таң асырып жүрді.

Қазір Әбіш мініп алған жерде, аз ойнақшып, бұлаң қаққан қамыс құлақ ұзын сары ат, нағыз бозбаланың аты екенін аңғартты.

Әбішті аттандыра шыққан жастардың қасында Әйгерім де тұр еді. Сары ат сәл ортки түсіп, ауыздығын шайнап, жер тарпып, ығыса қырындайды. Бұның әр қимылына Әбіш қызыға қарағандай. Ақ жүзіне қан жүгіріп, күле түсіп, қарсы әрекет етеді. Әйгерім болса, аттың мінезін асаулық көріп, қауіп ойлады.

– Қалқам-ай, мынау атыңның мінезі қалай өзі?.. Сақ болшы! – деді.

Өңі де ду етіп, қысыла күлімсірейді. Бұл уақытта өзге жігіттер де аттарына мінген еді. Әбіш кіші шешесіне бас иіп, сыпайы қарады.

– Жоқ, кіші апа! Асау емес, сәні ғой!

Аздан соң, ауылдан шыға бергенде, сары ат топ алдына түсіп, ойқастап қайта-қайта жер сүзіп, көбінше қырымен бүлкектеп отырды. Жолаушылар Әбіштің аты аяндамайтын болған соң, бүлкекке ауысты. Әбіш әлі де алда, оқшауырақ келе жатқан. Көптен атқа мінбеген және сырттың салқын бел, өзен, бұлақ, көкорай жайлауын сағынған жігіт қазір өзінің оңашалығын ұнатады. Бұның ел мен жерді көкसेген көңілі сонша сергек, шат, еліккіш. Жас шалғыны майысып толқыған, қоңыр желі леп берген соны жайлау сондайлық бапта тұр.

Әуеде жалғыз түйір тозаң жоқ. Дүние жуылып ашылғандай, мөлдір тұнжырайды. Жақындағы ұсақ жасыл төбелердің қалың бітік бетегесі жел ығына қарай жапырыла толқиды. Шағырмақ күн астында сол бетеге біресе бозғыл буалдыр, сырт береді... Мыңдаған ұсақ инедей жылт-жылт етеді. Төбелер беті бұндайда күміс ұшқын төгілкендей, күнге шағылысып, көз ұялтады. Алыста, жігіттердің бет алдында, үш-төрт бөлек көгілдір жоталар жатыр. Ол: Шақпақ, Қазбала, Байқошқар жондары. Жұқалаң ғана ақшыл көк мұнар жамылып тұр... Сайларда сол мұнар қалыңдау ұялаған. Өлке бояуынан бөлек, аспан реңді сырлы қойын көз тартады. Өзінің лебімен сорғандай, қазіргі жүргіншілердің де мақсұт еткен өрісі сонда. Аз уақытта бұлардың сол жақтарынан сандық тасты, оқшау-оқшау көп қатар төбелі – Керегетас ілесті.

Бергі жазықтағы қалың көкмайса, шұғыл барып, қорым тастарға ауысады. Одан жоғарыда ұзын-ұзын сандық тастар қат-қабаттап биіктеген. Көп жерде, сол тастар арасында аласа арша көгереді, ол тас бауырына жабыса өскен. Бұйра аршасы қалыңдаған тас төбенің кейбірі жүндес адыр тәрізденеді. Бұл өңірде кейде ақтаңдақ, доңғалақ мүйіз

арқар жон беріп, жүйткіп тартады. Кейде қорым тастар арасында ұзынша қызыл түлкі көрініп қалады. Шұбалаң құйрық сақ сайқал бейне бір қызыл кесірткедей боп иреңдеп жүреді. Кейде тас-тастың үстінде созыла жабысады. Тышқан аулап, шұқынып, кейбір арша түбін тырналайды. Бір сәт қызғылт сары аш бүркіт осы тастарға қарай бездіріп қоян қуады. Қанат-құйрығы суылдап, аспаннан төгілген ажалды баққан сақ түлкі ортқып тасқа тығылады. Бір кезек жалт етіп, жасырынып, қылт етіп қайта баспалайды.

Әбіш бинокльмен қарап, алыстағы айлакер тағының әрекетіне қызығып тамашалайды. Шалғынды бір беткейде, самарқау жел сусылдап есе түскенде, мұрын жарғандай боп жас бүлдірген иісі аңқиды. Жасыл жұмыр, сұлу төскей бейне жұпарын себініп сыландағандай. Туған өлке, сағындырған самал алыстан келген ұлына құлпырып тұрып, қызық атады...

Ұлжан отыратын үлкен үйде бұл күнде Оспанның үлкен әйелі Еркежан бар-ды. Ол ауыл жартылай көшіп, Шақпаққа қонған. Ділдәнің үйі де сонда. Әбіштер түс ауа осы ауылға кеп түсті.

Үлкен үйдің сыртына жастар жеткенде, үй ішінде жоқтау айтып, жылаған аз әйелдің үні шықты. Әбіш те үйге жылап кірді. Ұлжандай ананы жоқтап отырған екі келіні – Ділдә мен Еркежан екен. Әбіш әуелі төмен отырған Еркежанмен көрісті. Содан кейін өз шешесіне жеткенде, Ділдә бұны құшақтап, бауырына ұзақ қысып, көп жылады. Әбіш те көз жасына ерік берді. Ұлы ана, қарт әжеден айырылғандық, оның орнының қаңырап қалғандығы бір дерт. Ал, Ділдәнің зарында, Әбіштей сезімтал бала үшін, өмірдің көп реніш-күйініші де танылады. Ол әділетсіз тірлікте үнемі жазықсыз жапа шеккен жандай көрінеді. Ешкіммен бұл жайдан сыр ашып сөйлеспесе де, Әбіш өзі туған анасы туралы Петербургте да, әр кезде қынжылып, ренжіп ойланатын.

Көп жылаған Ділдәға Дәрмен басу айтты.

– Женеше, сабыр етіңіз, Әбіштей баласы бар шеше де жылай ма екен? О неғылғаныңыз! – деді.

Азғантай сөзде Ділдәнің түпкі мұңын танып айтқан мән бар. Енді біразда, әйелдердің жылауын баспақ болып, “Сүннатаны” мақамдап оқып кетті...

Жылау тыйылып, құран тұсында жайылған дастарқан жиналған соң, Еркежан Әбішке қарап отырып, үлкен ананың өлімін, өлер шағындағы сөзін, мінездерін баяндады.

Ұзын бойлы, кесек сұлу жүзді Еркежан салқын сабырмен байыпты етіп сөйлеп отыр. Ененің адал қарызын ада қылсам деген ниетпен, Әбіш турасында ол кісі айтқан сөздерді еске алды:

– Қалқам, Әбіш, әжең сені де көп ойлады ғой марқұм. Өзінен өрген өрен-жаранның ішінде жалғыз сенің шетте жүргенінді қанша уайым етуші еді. Басы ауырып, балтыры сыздаса серігі жоқ, бұтағынан үзілген мәуем еді, дегеніне жеткенін, пісіп толғанын, әкесіндей-ақ аңсаушы ем! – деп, көп күрсінетін. Осыны саған айту маған бір қарыз еді, – деп, Әбішке ажарлы, ойлы көзін аударып, ұзақ қарап отырды.

Ділдәмен екеуі кезек әңгімелеп, Ұлжанның соңғы шағын түгел баяндады. Былтыр күз аяғында, ел қыстауға қонысымен қайтыс бопты. Соңғы жылдарда қатты қартайған және ұзақ аурулы болған Ұлжан ана, ел анасы, көбінше ақырын, баяу, үнсіз өмір кешіпті.

Келін мен баланың, үй ішінің сөзіне араласпай, ұзақ тыныштық сақтапты. Әдейі келіп, қасына отырып халін сұраған үлкендермен де өте аз сөйлесіпті. Оқта-текте Абай мен Оспанға ғана біраз тіл қатады екен.

Әбіш өзі ол ананың бауырында өспесе де, бұны көргенде құшағына алып, ұзақ иіскеп отыратын қарт шапағатын, кең ыстық мейірімін ұмытқан жоқ. Барлық шақтар көз алдында. Ұлжан ұмытылмас жан екені енді аңғарылды. Ол отырған осы қара шаңырақ, бүгінгі қаралы қалпында сол бір таза, ғазиз бөлек жанды қатты ойлатады.

Мағаш кәрі әженің өлер алдындағы бір кесек сөзін Әбішке енді айтты. Ұлжан әл үстінде жатқанда, Майбасар көңілін сұрап отырып, өрескел сөйлепті:

– Қалайсың, бізді тастап еріңнің артынан сапар шеккелі жатырсың-ау! Көпті көрдің ғой, айта кетсеңші, өлген деген қандай болады екен? – депті.

Сонда Ұлжан сәл езу тартып, ақырын ғана әзіл айтыпты:

– Пәруәйсіз қайным-ау! Көрсем қартайғанша ой түспеген сені көрдім. Бұрын мен өліп көріппін бе? Өзің өлгенде көресің де, несіне ынтықтың! – депті де, тіл-аузын қойыпты.

Өмір бойы ашық ойлы, білгір саналы болған асыл жан өлім сағатында да даналық қайратынан айрылмаған. Барлық ықтиярсыз, теңсіз тірлігіне өзінің адамгершілік таза биігінен қарап өте білген. Өлімнен де жасқанбай, бұқпай кеткен тәрізді. Кең сабырға толы, момын жан, өмір есігін ақырын ғана жауып жол кешкендей.

Ділдә осы келісте Әбішті өз қасынан жібермей, екі күндей қонақ етті. Үшінші күні балалары аттарын ерттеп, әке қасына қайта кетпек болған жерде, Әбіштің қасына жабыса жақын отырып, шешесі ойдағы бір арманын айтты... Аналық арыз етті.

Бұл жайын Мағашқа алдын ала білдірген болу керек. Ол да шешесінің ендігі сөзін үлкен ықыласпен қуаттап, тыңдап отыр.

– Сәулем! – деп, Ділдә Әбіштің жіңішке қолын өз қолына алды. – Кешегі өткен енеден менің де ұққан өсиетім барды. Баяғыда, сендер жас шақта, Абай қалаға оқуға кетем дегенде: “Талабына тілек қос, тізгінінен алмай, оң шырайыңмен ұзат. Білім іздеп барады. Адам болсам деп аттанып отыр. Ол сенің де, мына кішкентай күшіктеріңнің де ырысы” деген еді. Сенің ұзақ шырқап жүрген жүрісіңді де солай ұғынғам. Өлі де жолың болсын – деп, көзіне жас алды. Орамалымен бетін де басты. Қимастық шерге толы, сағынышты ана көңілі зорға шыдап жүргенін сездіреді.

– Бірақ... – деп жыламсыраған үні қатқылдай түсті, – менің де сенен тілер бір тілегім болса, сенің бермесіңе бола

ма? Мен сенен аналық өтініш етем. Сол қолқамды бересің бе? – деп, баласын иығынан құшақтай түсіп, жауап күтті...

Әбіш іркілген жоқ. Шешесі бұлай өтінгенге ол өзі де қатты толқыған-ды.

– Апа, айт! Беремін! – деп, тез кесті.

– Ендеше, өзің ұзаққа кетсең де, мұнда сенің ұяң болсын. Өз қолымда, қасымда болсын. Мен саған қалыңдық айттыр деп өтінем... – деді.

Әбіш тәрбиелі жастың ашық шыншыл мінезі бойынша, бұл өтінішке таң қалғанын жасыра алмады.

– Ойбай-ау, не деді апам! Не деп отыр? Бұған мен не деймін?.. Мен еркім, ықтиярым өзімде... ержеткен азамат емеспін бе?.. Өзім ойламаймын ба? – деп, Мағаштарға қарап еді.

Мағаш ақырын ғана жымыды да:

– Әбіш аға, оныңыз рас қой. Зорлау жоқ, апамдікі өтініш емес пе? Ал және осы өтініштің мезгілі жеткен жоқ па еді? – деді.

Әбішке мына жауапты Мағаштан есту, тіпті, тосын болды. Ол қарсылық, наразылық білдірмей, бірақ күлмей, шарасыздықпен отырып қалды. Жаңа шешесіне берген серті де тұсап отыр. Ділде тағы сөйледі:

– Зорлық жоқ, жаным! Бүгін үйленіп кет деп те айтпаймын. Жалғыз-ақ маған келінің, құдай қосса, мынау болады деп, ұнатқан жаныңды атап кет. Биыл айттырып қой да, жолыңа жүре бер. Соның бәрі де жұбаныш. Өзіңнен соңғы қуанышым, үмітім болады да отыра береді! – деді.

Әбіш әлі де байлау айта алмады. Бұлқынып, “керексіз” деп шоршыған да жоқ. Енді Ділде соңғы сөзін де айтып қалды:

– Өзің көресің. Көңілің ұнатса ғана құп дерсің. Менің өздігімнен саған атайтын кісім де бар. Мынау ноғай Ысқақтың үйінде, Мағрипа деген сондай асыл зат, жақсы бойжеткен бар. Соны бір көрші, сәулем! Көріп тұрып маған жауап айтшы. Мен сенен өзір басқа серт сұрамайын. Осыныма уәде бересің бе? – деді.

Әбіш ұялып күрмеліп қалды. Бірақ сонда да қызара, қысыла отырып, шешесіне ақырын ғана бас изеді.

Ділдә Әбіштің бетінен сүйді де, Мағашқа қарады.

– Мағаш, Дәрмен екеуіңе де осы сөзім қарыз... Әбішіме Мағрипаны дәл осы екеуің көрсетесің!.. Жауабын екеуіңнен аламын! – деді.

Бұлар үндеген жоқ. Бірақ Әбіш екеуінің жүзіне қарап, олардың бар ынтасы бұл міндетке әзір екенін аңғарды. Тек Әбіштің алдына түсіп, оның өзінен бұрын ықылас, бейіл білдіргілері келмеді. Әйтпесе, Ділдәнің ойындағы қызметке бұлар іркілер еместей...

Кейін атқа мініп, қайта жүргенде Мағаш пен Әлмағамбет бір бөлек оқшауырақ қалды да, Дәрмен мен Әбіш оңашалау кетті.

Дәрмен енді жаңағы Ділдә айтқан сөз барлық үлкен аға, кіші іні – бәрінің де көкейінде жүрген іс екенін білдірді. Әбіш бұл тұста да сыр ашқан жоқ. Бірақ көңіліне, неғылса да, үміт-қиял аралас дос көксегендей ыстық бір толқын кірді. Дәрменнің сөздерін қаққан жоқ. Ал, епті мінезді және тілі орамды Дәрмен, қазір Мағрипа жайын айтып келеді. Жасы он жетіге келген, мұсылманша жақсы оқуы бар, аса биязы, асыл тәрбиелі Мағрипа, бұның айтуынша, бұл өңірде жоқ сұлу, нәзік бойжеткен екен... Соны көру керек. Бұл арада ешнәрсеге байламаса да, Әбіш тек қана бір көрсе, дидарласса екен... Одан арғының бәрін жүрек шешеді... Бөгде кісінің үгіті, тілегі керек болмас... деп, Дәрмен достық мәслихат сөйлеп келеді.

Артта тақаяу келе жатқан Әлмағамбет әсем кең шырқап тұрып, ынтық-ынтызар сәлемін жырлайды. “Ғашық от”, “Махаббат”, “Асыл жар” деп шебер сәнмен безеп келеді.

Салқын самалы жайлы соққан көк жасыл жайлау дүниесі жүректі қуанта көтереді. Іштегі қиял: ыстық үміттер, тілектер оятады... Әбіш үнсіз ғана жымияды. Өз ойынан өзі ұялып, ұрланғандай. Жауапсыз, байлаусыз қобалжуда... Жүзі де бір ағара түсіп, біресе дуылдап қызарып кетеді.

III

Қонақтар келгелі біраз уақыт өткен. Әбіш, Долгов екеуі өздеріне арнап тігілген отауда, таңертеңгі шайдан соң әңгімеде отыр еді. Бүгін Долгов сахара тұрмысының өзі байқаған жайларын бір алуан түрде ойлана сынап, сөйлейді.

– Әбдірахман! Сахарадағы тұрмыс, қазіргі біздің өз әдетімізге қарағанда, адамды мол бір бейнетсіздікке, сол арқылы үлкен жалқаулыққа бастайтын түрі бар-ау! Бұнда, сіз оқушы, мен қызметкер басымызбен осы қалыпта тұра берсек, бұл күнге шейінгі еңбекке үйренген өмір машығымыздан жаңылып қалу да қиын емес қой деймін! Қалай ойлайсыз?

Әбіш қонақтың ойын да, қазіргі халін де жақсы түсінеді. Ол, сонымен бірге, ауылдың тұрмысындағы еңбек не, жалқаулық жайы қалай, бұны да жақсы аңғарады. Сондықтан кеңірек сөйледі.

– Сөзіңіздің көбі дұрыс, Нифонт Иванович! Бұнда сіз бен біз сияқты қонақтар шын разлагаться етіп кетуге болады. Анығында, мұнда ешнәрсе сағатпен, мезгілмен өлшенбейді. Барлық тіршіліктің ритмі бізге мерзімді өлшеуден сырт жатыр, өзімен-өзі. Түйелі көштің жүрісіндей, қоралы қойдың жай жайылуындай, басқаша бір ритммен өтеді. Кейде, тіпті, дүниенің бұл бұрышында уақыт тоқталып, “сағат”, “сутки” деген өлшеулер дағдыдан, қажеттіктен шығарылып тасталған сияқты. Сахара сағаты бейне бір тоқтап тұрған сияқты! – дегенде, Долгов күліп жіберіп, шапшаң қостады:

– Жақсы теңеу айттыңыз, анығында мұнда ата, бала, немере буындарын алсаңыз, барлығына бірдей аумай, өзгермей келе жатқан айнымас салт бар ғой. Бұнда сағат қана емес, тарихтың өзі де жылжымай, жатып алғандай ғой. Тіпті, ғасырлар бойы осы емес пе?!

– Толстойдың “Шығыста қыбыр еткен қозғалыс жоқ” дейтін сөзі көшпелі ауыл жайына келгенде, сырт қарағаны-

ңызда дұрыс та сияқты. Бірақ, осы айтып отырғаныңыз, ойланыңқырап қарасақ, дәл сондай емес, Нифонт Иванович! Оның ең жақын дәлелі осы өзіңіз көріп отырған жалқау ауылдың өзінде де байқалады емес пе?! Менің өзімнің үлкен әкем Құнанбайдың заманына шейінгі тарихта өзгерістер аз болды деп айта алармыз. Ал, менің әкем мен үлкен әкемнің арасында көп өзгеріс бар екенін білесіз ғой. Және ол өзгеріске араласып отырған сіздің отаныңыздың әсері, Пушкин, Лермонтов қазақ сахарасына келіп жатқан жоқ па?! Ал, әкем мен менің арамды алсаңыз, алдыңызда отырған покорный слугаңыз – артиллерийский офицер болса, о да өзінше бір сол жалқау ауылдың жаңалығы емес пе екен? – дегенде, екеуі тағы да ұғыса қарасты. Әбіш тағы екінші бір ойына ауысты:

– Еңбексіздік туралы айттыңыз. Мал баққан, көшпелі ауылдың тіршілігінде еңбек ұғымы отырықшы қала тірлігіндегі еңбектен басқарақ. Мысалы, осындағы мал айналасындағы адамдарды алайық. Ол қойшы, жылқышы, түйеші, күзетші, сауыншы, мал суарушы сияқтылар болса, олардың еңбегі аса көп дер едім. Және сағатпен өлшенбейтін еңбек. Мысалы, қойшы қоймен бірге өріп, қоймен бірге жусайды. Күннің ұзақтығы қанша болса, оның еңбек сағаттары соншалық. Жылқышы, күзетші дегендер де ұзақ уақыт баққан малының қамынан, оған тиісті үнемі ойлайтын сақтықтан, қауіп пен қатерден бір уақыт бос болмайды. Рас, бұл еңбектің сыртқы түрі өзіне бөлек, бір алуан. Қолына ауыр балға алып, не балта сілтеп, дене қимылын көп етіп, жаяу әрекет жасамайды. Ат үстінде, түйеге, өгізге мініп жүрсе де, еңбегі қала адамының көзімен қарағанда, жайлы тыныштықта өтетін сияқтанады. Бірақ сахарадағы малшы, жалшы атаулының және әсіресе, олардың үй іштерінің кемпір-шал, ұл-қыздарының халін білемін. Малы бар ауылдың жанында малай болып, жалшылықта отырған кезінде, қысы-жазы, күндіз-түні қаншалық тынымсыз бейнетте болатынын жақсы танимын. Сол бейнет, мал айналасындағы бейнет. Малдың күтіміндегі еңбекте тыным жоқ,

үзіліс жоқ, ол ауыр еңбек. Және қазақ сахарасында сол малды анық бағып, қағатын бейнет адамдарының кедейлік, мұқтаждығы, аш-жалаңаштығы өзгеше ауыр күйде. Рас, ерекше жалқаулық бейнетсіздікте күн кешетін элемент те қыр тұрмысында көп кездеседі. Ал, біз демалыста жатқан адам болғандықтан, ол соңғылардың қатарына өзімізді қоспайық. Келіңіз, өзімізді аяй тұрайық, Нифонт Иванович! – деді.

Долгов Әбішті тысқа шығып, жаяу сейіл қып қайтуға шақырды.

– Тек, ұйықтай береміз. Болмаса, қымыздан ауызды үзбей отырып, сөйлеуге де ерініп барамыз. Бір әншіге ән салғызып қойып, соларды есіней отырып тыңдағанды да жұмыс сияқты көріп алдық. Мен өзімізді әлдеқандай бір жүрістер, қозғалыстар, әрекеттермен қинауымыз қажет деген ойға келдім. Тым құрса, таңертең біраз жаяу жүретін болайықшы! Және күнде таңертең гимнастика істейікші! – деген Долговтың сөзі бойынша, Әбіш иығына жеңіл шапан жамылып, далаға шықты.

“Еңбексіздік – адамды аздырады. Аза бастаған адам ілгері баспай, кейін кетеді. Қандай асыл, алтын өнері болса да, ол адам өспей, өшеді. Кейде бойында бар зор талантын жалқаулық арқылы кірлетеді. Күн артынан күн өткен сайын өзінің жақсы қасиетін өзі өртей береді” – деген жайда, бұл екеуінің әңгімесі сейіл үстінде де тоқтаған жоқ.

Әбіш бір кезде осы әңгімені өз әкесі туралы ойлап жүрген бір жайларға ауыстырды.

– Менің әкемді сіз жақсы білесіз. Бұ кісінің өлеңдері қазақ сахарасында көп жерге кітапсыз, печатсіз аса көп жайылғанын байқап жүрмін. Мен Питерден қайтыс сапарымда, осы жолы Омскіде болып, көп қазаққа кездестім. “Абай Құнанбаевтың баласымын” десем, ар жағын айтқызбай біледі. Абайдың өлеңдерін оқи бастайды. Және аса бір қызығы, Пушкин, Лермонтовтан менің әкем жасаған переводтарды әнге қосып та айтысады. Міне, бұл кісінің өз халқына істеп отырған осындай қасиетті еңбегі бар. Бұның

бірталайын сіз өзіңіз де білесіз. Ал, осы кісінің өмір, әдетінде, жаңағы сіз айтқан, соншалық орынды, зиянды халдер бар. Биыл, сіз екеуіміз Ибрагим Кунанбаевичті мүмкін болғанынша, кейбір әдеттерінен тыюымыз керек сияқты. Саушылығына залал әдеттері бар. Сіздің әрі жасыңыз үлкен, әрі докторсыз. Сөзіңіздің ол кісі үшін салмағы көп. Көбірек ілтипат етеді. Екінші, менің қаладан оқып келдім деп, әкемді сынап сөйлеуім біздің сахара дәстүрінде үлкен айып болар еді. Аристофанның комедиясындағы софистке ұқсау өзіме де оншалық қызықты көрінбейді, – деп, өзілдеп қойды.

Әбдірахманның бұл айтқан жайлары Долговқа мәлім. Екеуі де оңаша сөйлескенде, Абайдың соңғы кезде қатты семіріп кеткенін зиянды көретін. Бұл жөнінде Абайға кейбір жолдастық мәслихат айтқысы кеп, Долговтың өзі де қызығып жүретін.

Бұдан басқа, Әбіштің ұғымынша, Абайдың өзі үшін керексіз және залалды, әсіресе, ақындық өнері үшін залалды бір әдеті бар. Ол – осы елдің ішіндегі тынымсыз бұзар, атқамінер, партияқорлардың толып жатқан дау-шары туралы. Солардың кейбіреулеріне Абайдың ықтиярлы, ықтиярсыз араласа жүретіндігі турасында.

Елге келгеннен бері қарай, Мағаш пен Кәкітайлардан Әбіш көп нәрселер естіп, қанған-ды. Ел ішінде, Абай айналасында, осы ауылда жүрген азғана өнерпаз, жарыққұмар жастар болмаса, Абайға қарсы арналған өштік, араздық, қызғаныш, қастық атаулы соншалық мол екенін Әбдірахман көп естіген.

Өзі әкесі үшін қатты қиналып, оңаша ұзақ ойланып жүруші еді. Бұл, біле келсе, Абайға осы күнде Оразбай, Жиренше сияқты бай-жуандардан шыққан бәлеқорлар тегіс өш екен. Олар ғана емес, Ырғызбай ішінде аталаспын, туысқанмын деген мықтылардан да өкпелі боп, жаулық істей бастағандар бар. Сол жайларды естіп, бүгін ауылдан ұзап кетіп, Долговқа әңгіме етіп жүре келіп, Әбіш бір байлау жасаған.

– Сізге бұл ауыл тек бақыт, тыныштыққа батқан, ермегі мол сауық-қызық аулы сияқты көрінеді. Ал, шынын, әкемнің ішін білсеңіз! Ол көп беймазалықта, уайым, тынышсыздықта өмір кешеді. Айналасында қалың қызғаныш, жаулық көптігін ойлағанда, менің әкем тек қана бір аралда, кішкене аралда ғана, маңайдың өртінен уақытша ғана аман отырған кісі сияқтанады! – деп, сәл тоқтап еді.

Долгов бұл жайларды аз біледі екен. Ол ауылда еңбексіз өмір көп болатындығын айтқанда, бір жағын әзіл ете сөйлеген еді. Шынында, оның бәрі, тіпті, азғана мазасыздық есепті болатын. Ал, қазір Әбіш айтқан, Абай аулындағы қауымды еске алғанда, Долгов басқаша ой ойлады.

Ол үшін бұл ауыл, тіпті, қазақ аулы сияқты емес. Қызықты, қадірлі орта болып танылатын. Бұнда орыс мәдениеті аса қадірлі. Ол жағынан, көпшілік тілін шала түсінсе де, Долгов өзін жақын туыстарының, ежелгі таныс ортасының бірінде жүргендей сезінеді. Бұнда поэзия, музыка және әр алуан қасиеті бар халық өнері зор қадірлі. Абай айналасындағы Көкбай, Дәрмен, Ақылбай, Мағаш, Кәкітай, Мұқа, Әлмағамбет, Баймағамбеттер тегіс қызықты өнері бар адамдар. Әйгерімнің әншілігі, Пәкизаттай қыздың Пушкиндерді жатқа білетіндігі Долговқа бар ауылды өзінше қазақ ортасының ойда жоқтан кездескен Парнасы сияқты да көрсететін. Абайға бір кезде соны әзіл етіп айтқаны да бар. Қазір Әбіш Абайдың отырған аулын аралмен теңестіргенде, Долгов өзінің бір ойын қоса айтып қалды.

– Арал дейсіз ғой! Оныңыз рас. Бірақ бұл арал маған ғажайып арал көрінеді. Айналаның өрті бұны ала алмайтын, жоя алмайтын сиқырлы арал. Өйткені бұл аса биік және өзгеше қасиетті өнер аралы. Мен айтсам, тіпті, осы мен білген Азияның, өзінше бір, возрождение аралы сияқты сезіледі! – деді.

Бұл алғаш ауылға келген күннен бастап, екеуін бірдей қатты сүйсіндірген, ең мағыналы жай болған. Әбіш Долгов сөзімен қатар, өз жақындарының осындай өзгеше қызық

қауым болып қалыптасқан күйін мақтан етті. Бірақ ол хал бір басқа. Жаңағы Долговқа айтқан, әкесі жөніндегі мазасыз ойы, Абайдың ел ішіндегі керексіз сөздерден аулақ болуы туралы. Тек қана ақындық өнеріне беріліп, тыныш отыруы жөнінде.

Осы туралы Долговқа көп нәрселерді айта келіп, Әбіштің қорытқаны:

– Бұл мәселе, жаңағы, алғашқы айтқандарымыздан да әкеме залалдырақ. Ол кісіні осындай бөледен арашалап алсақ, тек ақындық жолына ғана салсақ, бұл сахараға содан үлкен жақсылық болмас еді! – деп бітірді.

Долгов Әбіштей ақылды баланың жақсы әке турасындағы мынадай қамқор ойын және соншалық мәдениетті түрде айтылған пікірлерін шын бағалады. Қолынан келген көмегін көрсетуге іркілмейтінін айтты. Осымен екеуі таңертеңгі сейілді аяқтап, ауылға тақап келді.

Дәл Абай үйінің сыртында кішкене дөңес бар еді. Соған кеп шықты да, айналаға біраз қарап, сахараның аса жайлы, сонша таза самалына төстерін беріп, біраз тұрысты. Екеуі де үнсіз кең тыныспен, шалғын исі аралас әуені мол сімірді. Сол сәтте бастарына қатар келген бір байлау бойынша, өзді-өз бетімен гимнастика істей бастады. Алғашқы қимылдары екі басқа еді. “Е” деспей-ақ, бір әрекетке ауысқандарын ішпен ұғысып, күле қозғалады. Тағы біразда Әбдірахман сөз қатты:

– Нифонт Иванович! Бұлай болса, сіз маған еріңіз. Біздің юнкерлік зарядка болсын! – деді.

Долгов енді қозғалыстарын Әбішке еріп істеп тұрды. Осы уақытта, қонақ үйдің сыртына Көкбай, Ербол, Кәкітай, Дәрмен шығып еді. Олар мынау екеуінің әрекеттеріне алыстан көз салып, тандана қарап тұр.

Екі кісі қолдарын алға атқытады, көкке сілтейді, қанатын жаяды. Тағы бір кез иіле қалып, жалт бұрылады. Кейде жата қалысады, аяқтарын ербеңдетеді. Әлі шөгіп, әлі шалқалайды. Көлденеңнен қарап тұрғандарға бұл қимылдар не сотқар баланың, не есерсоқ жынды сүрейдің қимылындай.

Кәкітай ғана түсінгендей. Оның ұзынша шошақтау көздері шарасынан ұлғайып қызыға қарайды. Кейде күлімдеп қадалады. Ал, Ербол болса, қатты қайран қалды.

– Әй, мына төрелерің неғып жатыр, жаным-ау?!

– Өздері мені көр дегендей, төбе басына да шығып апты! – деп, Көкбай да ерсі көрді.

– Бұлары не, намаз ба? – деп, Дәрмен күлкі ете бастады.

– Намаз болса, имамы Әбіш екен! Сол бастап, Долгов ұйып тұр ғой өзі, – деп, Ербол да күлді.

Көкбай әлі де ұға алмай, ұнатпай тұрып:

– Намаз?! – деп тыжырына түсіп, мысқыл етті: – Намаз болса, мұсылманның да, орыстың да намазы емес... мынауың тегі ферғауын намазы болар! – деді.

Кәкітай мен Дәрмен қатты күліп, Әбіштерге қарай жүрді.

Бес-алты минут гимнастика істеген Әбіштер де, енді қарсы қозғалды. Өздеріне мына топтың күлгенін Әбіш сезген еді. Алыстан үн қатып:

– Кәкітай! Не деп күлдіңдер, ей? Айтшы! – деді.

Кәкітай шарылдап, қатты сөйледі. Жүзінде күлкісі айыққан жоқ.

– Әбіш аға, Көкең сіздердің гимнастикаларыңызға ат қойды: ферғауын намазы... Ферғауын намазы деп тұр! – деді.

Әбіш қызарып, қатты күліп жіберіп, Долговқа орысша жеткізді.

– Нашу гимнастику Кокбай назвал молитвой фараона!..

– Молитва фараона?! – деп, Долгов біртүрлі сүйсініп тұр.

Бір иіліп, бір шалқайып ұзақ күлді де:

– Қандай өткір мазақ! Қараңызшы, бұл теңеуде де соншалық шеберлік, тіпті, ақындық та бар! – деді.

Көкбай Долговтың ендігі мінезін ұғынғанда өзі де ырза болды.

– Тілеуің бергір, орыстың оқыған адамының осындай қасиеті бар. Турасын айтсаң болды. Басын жарып, көзін шығарып сөйлесең де, құлақ қақпайды! – деді.

Тыста осындай сергіп алған Әбіш пен Долгов екеуі, ендігі әдеттері бойынша, Абайдың үстіне кіріп, сонда әңгімелесіп отырып, қымыз ішу бар. Бұлар үйге келе бергенде, Абай біреулерге үлкен ренішпен, қатты күйініп сөйлеп отыр екен. Есік алдында сәл тоқтап тұрып, Әбіш үйдегі жайды аңғарды да:

– Міне, тағы да менің әкем ел ісінің азабы мен қинауына түсіп отыр, Нифонт Иванович! – деді. Жолдас қонағына үлкен үйдің есігін өзі ашып кіргізді.

Бұлар үйге кіргенде, Абай ашумен даурығып сөйлеп отырған сөзін шұғыл тоқтатып, іркіліп қалды. Күндегі қонақшыл, ықыласты жүзімен, келгендерге амандасты да, оларды өзінің оң жағына төрге шығарып отырғызды.

Үйде, Абайдың қарсысында бұл ауылдың адамдарынан бөтен түсті үш кісі отыр. Ең төменгі жұпыны киімді, жалаңбас кісіні Әбіш шырамытқандай болды. Ол да бұны танып, ақырын амандық айтты. Қалған екі кісі жоғарырақ орналасқан. Абай сәл үндемей отырып барып, қонақтарына мынау үш адамның жайын айтты. Оның білдіруінше, бұл адамдар арасында тағы да бітпейтін, кесір дау бар. Ол – ұрлық дауы. Шеттен келген екі кісі Тарбағатайдағы Мұрын екен. Ал, мынау төменгі отырған жігіт, осы ел ішіндегі тынымсыз, қаныпезер қатты ұрының бірі.

Қайдағы алыс ел Мұрынға барып, бір айғыр үйірі жылқыны тұтас қуып келген айыпкер осы. Сонау алыстан ай бойы жүріп, сұрау салып зорға дегенде, ақ адал малының сорабын тауып отырған жолаушылар мыналар. Бұның бірі – бурыл сақалды, кішілеу шегір көзді, ер мұрынды, салмақты адам. Екінші – сорайған ат жақты, көселеу келген, өткір жүзді, ұзын бойлы қара жігіт.

Өздері мал иелері және сөзге де, іске де бекінген, ашынған жолшылар. Осы екі адам кезек сөйлеп, Абайға өздері шеккен азап, көрген қорлығын баян етумен бірге, Тобықты-

ның ары бар үлкен адамы дейтұғын Абайға да кінә тастап сөйлеген.

Олардың айтуынша, дәл осы отырған ұры исі Арғын, Наймандағы ең бір барып тұрған қаныпезер баукеспенің өзі. Және екі ел арасын бір осының кеселі сан рет барымтаға түсіріп, шарпыстырып жүр... Тарбағатайдағы Мұрынды соңғы бес жылдың ішінде үш рет қанқақсатқан. “Осындай иттерге тоқтау болмаса, біз ертең елімізге айтып барайық. Тобықтының бұзақысына тыйым жоқ. Жалғыз айла тек қолдасып жылқы алысып, ел шабысқан екен деп, болмайтын болса, мынадағы малымызды әперіңіз. Бұндайға тыйым салатын сіз ғой, Абай. Арыла келіп отырғанымыз да бір сіздің басыңыз! – деп, Абайға шегір шал мен шешен жігіт кезектеп отырып, қатты салмақ салған.

Долговтар келер алдында, жаңағы сөздерден әрі ұялып қысылған, әрі ызаланып ширыққан Абай, ұрыға қатты қысым сөздер айтты. Енді бұл үйдегі барлық жайды қонақтарына орысша ұғындырған соң, Абай біраз тоқтап, қарсы алдындағы кесек денелі ұрыға көп қадалып қарады. Бір уақыт, сәл мысқылдап күліп қойып, Долговқа бұрылды:

– Қараңызшы! Тағдырдың ызалы мазағындай, бұл тынымсыз ұрының аты да, ары бар адам баласына мысқыл сияқты. Бұның аты – Мыңжасар! Тысячалетний! – деп, Абай ұрының атын да орысшаға аударды. – Не деген сорлы ата-ана қойған масқаралық ат! Өлмесе екен деп тіледі ғой! Сондағы адал, қасиетті тілек неменеге айналған? Оң тілектің сұмдық, масқара тілекке айналғаны адам қауымына бір қорлық жаза ғой! – деді.

Өткен қыста осы Мыңжасар тағы бір жазықсыз ауылдарды қанқақсатқан екен. Бірақ ұрлаған малын бұның қорасынан суырып алып отырып, қазіргі болыс Оспан мынаны оңдырмай жазалапты. Өлімші ғып сабап, есінен танған күйінде, бір түн бойы далаға жалаңаш тастаған. Сонда, не аурулы болар, немесе өліп қалар деп, бірде-бір кісі аямапты. Абай осы жайды да баян етті.

Долгов бұл кезде Әбішпенен оқта-текте, ақырын ғана орысша сөйлесіп, Мыңжасардың жүзіне өзінің өзгеше бір

себеппен тамашалап, қызығып отырғанын білдірді. Әбішке ақырын айтып отырған қысқа сөздерінде Долгов:

– Әбдірахман, мынау адам үлкен бұзық, тыйымсыз адам ғой! Мен осының жүзіне қарап, Ломброзоны еске алып отырмын. Ол бір қызық жай. Кейін айтам. Ғылымдық дау! Қысқасы, мен бұның бас сүйегін өлшеп алуға соншалық ынтықпын. Осыған неғылса да, көмек етіңіз, Әбіш! – деп, үзік-үзік сөздер сөйлеп отыр.

Қазір Абайдың сөздеріне жауап етіп, өзінің осы жөндегі байқағандарын, ойларын қысқаша танытады. Ендігі Долгов, бір жағынан, антрополог, екіншіден, қылмыстылардың физикалық типін тексеретін, криминалистикада жаңа тарап жүрген Ломброзо әдісін еске алып отыр. Абай сөзіне қосып айтқан жауабы Абай мен Әбіш екеуін де ойға салды. Долгов Мыңжасарға қадала қарай түсіп, қалтасынан дәптершесін алып, әрбір жайды жазып қояды. Бір жағынан сөйлеп, бір жағынан жазып отыр.

– Ломброзоның айтуынша, бұзықтар, тынымсыз қылмыстылар мынадай болады: бас сүйегі төбесінен маңдайына қарай оқыс құлай түскен, төбесі шошақ десе, – мынау бас, оған қарсы дау айтады. Бұл – жұмыр, толық бас. Ломброзо бұзықтың барлық бас бейнесі маңдайынан жоғарғы жақта кішкене боп, қысылып бітеді десе, бұның екі шекесі толы. Жүзі келеңсіз үлкен десе, беті қисық келеді десе, бұның жүз жағы ашандау, беті түзу. Пропорция жоқ десе, бұл ұнамды, сұлу кескінді. Бұзықтар жүзі жүндес келеді десе, бұның бетінде сақал-түк селдір. Ломброзо бұзықтың үшкілденіп бітетін қабағы аса суық, сенімсіз десе, бұның қабағы ашық, жазық. Ет шайнайтын жақтары ерекше мықты, балғын болады десе, бұның жақтары ашандау... Тістері ұзын-ұзын үшкірлеу, ит тістеу келеді десе, бұның тісіне қай сұлу да болса қызыққандай. Әсіресе, Ломброзоның айтуынша, ең тынымсыз қылмыстының шошақ біткен сыпырық төбесінен аласа маңдайына қарай оқыс құлап түскен сызығы болады десе, бұл: маңдайлы, тіпті, ақылдыға біткен келісті де келбетті. Қысқасы, Ломброзоның криминали-

стикаға қосып бердім деген жаңа белгілерінің барлығына бұның бар бітімі қарсы, қайшы. Менің антрополог есебінде Ломброзоға қарсы айтпақ боп жүрген көп дауларыма бір қызық айғақ дәл осы үйден табылып отыр. Ибрагим Кунанбаевич, сізге жайсыз тиіп, қинаған жұмыс ғылымдық дау үшін, қазір аса қажет бір дерек беріп отыр десем, болғандай!

Абай Найманның дауына билігін айтып қойған еді. Қазір Баймағамбет бастаған үш кісіні Мұрындармен бірге жіберді. Мыңжасардан мал алып беріп, жөнелтуге жұмсады. Үнсіз безеріп, Абайға шынын айтпай, өтірікке сол арада он рет жанын беріп, “құдай”, “құран” деген Мыңжасар енді үйден шықты. Мұрындар да бағана келгеннен бері ішіп отырған қымыздарын тауысып, Баймағамбетпен ілесе шыққан-ды.

Долгов осы кезде Абайдан кешірім сұрап, Әбішті ертіп алып, Мыңжасардың артынан ілесе жөнелді. Алдыңғылар атқа мінгелі жатқанда, Әбіш барлығын тоқтата тұрып, Мыңжасарды оңаша шақырып алды да, өздері жатқан отауға кіргізді. Оны қадірлеп апарып “Мыңжасар аға” деп сөйлесіп, өзінің биік, сүйек төсегінің үстіне отырғызды.

Мыңжасар бұл “екі орысқа” сенімсіз қарап, тартынып, танданып кірген. Әбіш оған өтірік айтты.

– Мыңжасар аға! Мына кісі менің қаладан келген жолдасым еді. Сізді “ертеде қаза болған, әкеммен бірге туысқан ағама қатты ұқсатып тұрмын” дейді. “Ол кісіден белгі қалмай, қапыда, қапалықта жүруші ем. Мыңжасардың түсі соған қатты ұқсайды екен. Ренжімесе, мен суретін түсіріп алайын” дейді. Сізге келетін түк жаманшылық жоқ. Сөзіме иланыңыз! Тек тыныш қана, мына кісіге ерік беріп отыра тұрыңыз! – деді.

“Сөзіме иланыңыз” дегені Мыңжасарды, жас жігіттің айтқанына қарама-қарсы, анық иландырмайтын сөз болды. Ол “орысқа суретімді салғызып, Абай мені мүлде құрытқалы отыр. Мына төре баласына әдейі тағы да алдатқалы соңыма салып отыр” деп ойлады да, әуелі бір айла айтып көрді:

– Орыстың өзі төре ғой. Бұның айтқанынан Абай да шықпас. Мені туған ағасымен теңепті. Ал, өз ағасын кісі өлтіре ме?! Абайдың билігі мені анау құрыған Мұрындардың алдында өлтіріп отыр. Айтқаны рас болса, маған арашашы болсын, әйтпесе, суретімді бермеймін, – деді.

Онысына Әбіш пен Долгов барынша жадырап, күлісіп қалды. Енді жылы шырай беріп, көндірмек. Мыңжасар болса, төсектен түсіп, кетуге айналды. Әбіш орысшалап Долговқа:

– Ал, пациенттен айрылдыңыз, ашу көрсетіңіз! – деді.

Долгов осы кезде, Мыңжасарды иығынан қатты түртіп қалды да, көзілдірік киген үлкен ажарлы көк көзін қабақ түйіп қадап тұрып, қазақша “отыр!” – деді.

Мыңжасар “бұдан ары қарсыласам, ұстатып, абақтыға айдататын төре ме?” деп қорықты да, амалсыздан қайта отырды.

Долгов қолында даяр тұрған өлшеуіштерімен Мыңжасардың бас сүйегін, бет бітімін, өзіне керек бар мүсінін антропологиялық схема өлшеуіштер бойынша, тез-тез өлшеп, қағазға түртіп алды. Сонан соң Мыңжасарға “бара бер!” деді. Ұры есік алдында Әбішке қарай қайта айналып, кінә қойған үнмен сөйледі:

– Абайдың қылғаны аз болып тұрғандай, екі төре, қыр соңыма сендер де түстің ғой! Қаттап алып, енді айдатып, байлатпақ шығарсың? Бұрын ұры ғана едім, енді орыс қолына түскенше, қашып күн көретін, қаныпезер “қашқын бол” дедің ғой, Абайдың баласы! – деді.

Қабатын ит көзденіп, мойнын сыртына бұра, қырыстана қарады.

Әбіш шынымен қарқылдап күлді де, ұрыны тағы да таң қалдырды:

– Бара бер! Тек анау Мұрынның малын бөгемей, түгел бер! – деп қалды.

Айла-гартыстың, төбелес, бәленің неше қырын білетін алаяқ ұры бұл жерде анық шатасты. Қашқын боларын да, болмасын да білмеді. Абайдан да, мынау екі төренің міне-

зінен сескенеді. Қиын жұмбаққа толған сенімсіз кеудесі қатты қобалжып, атына зорға мінді.

Абай билігінің тұсында, ол астына ат тие салысымен, Мұрындарды адастырып тастап, қашып кетем деп, бекініп отырған. Бір-екі айға жоғалып кетіп, жоқшылар қайтқан соң, ел шетіне қайта оралып келмек. Төлейтін малдың есебін, осы жылы Ертіс жағасындағы Бураға аттанып барып, сол жақтан қуып әкелмек.

Анау үйде Долговтар мен Абай Ломброзо жайын сөйлеп отырғанда, сол “Ломброзаның қылмыстысы”, жаңа жорықтың бетін осылайша шешіп қойған-ды.

Енді болса, басы мен беті өлшеніп, хатқа түсіп қалғаны Мыңжасарға өмір бойындағы ең бір үлкен қатер боп сезілді. Ұлықтың темір ноқтасы басына киілгендей.

Абай аулынан ұзаған сайын осы қорқыныш таудай болып ұлғая берді. Жол бойында бұның “қашып құтылып кетемін” деген Керегетасының талай шатқал-жықпыл сайсаласы, ұры тастары да керексіз боп қала берді. Момын, мүләйім күйде, Баймағамбет пен жоқшыларға еріп келеді. Өз аулына, жетекке көндіккен асаудай боп, еріксіз кеп түсті. Осы күні бесін ауғанша, Абай айтқандай, Мұрынның бар малын, қолындағы бар қара-құрасын жиып, құлақ қақпай, түгендеп берді.

Бұл биліктің орындалуындай, толық аяқтаған кесімді Баймағамбет көрмеген еді. Ол Абайдың абыройы мен пысы басқанынан деп ойлады. Ал, анығында бұл билік Долговтың “билігі” болды. Қиуасыздан келіп қосылған, сол тоқсаныншы жылдарда даулы болса да, даңқты болып жүрген – Ломброзо әдісі көмек етті.

Мыңжасарлар кеткеннен кейін, Абай үйіне Әбіш, Долговтар қайта кірді. Бұл кезде Абайдың қасында өзге жас ақын достардың да бәрі жиын екен. Қымыз ішіп, қыза түсіп, әзілдесіп отырған топ. Енді Абай Долговтан бағана өзі, алғаш естіген тың бір жайдың жөнін сұрады. “Ломброзо кім? Ол не дейді?”, “Сіздің дауыңыз не жөнінде?” деп сұраған.

Долгов осыдан соң, Ломброзоның соңғы жылдарда көп айтылып жүрген және бірталай оқымыстылардың сынсыз, орынсыз қостап жүрген бір оқшау ойларын таратып айтып берді.

Ол: “Қылмысты адам туысынан сол жаманшылыққа бейім боп туады” дейді екен. Дүние жүзіндегі бар елдің бұзақы, қаныпезерлерінің бас бітімінде, дене жаралысында сол бұзықтығы айқын көрініп тұрады-мыс. Олар, бағана Долгов Мыңжасарға қарап айтып отырғандай, бас, бет бітімдерінен білінеді-міс. Қысқасы, ол адамдар туғанда жауыз, бұзық болатын болашағы бірге туады-мыс. Тәрбиесі, өскен ортасы, бастан кешіретін ауыр-жеңіл тіршілік жағдайлары есеп емес... Сөйтіп, бұзық боп тұмақ та, бұзық боп өмір кешпек. Айнымай, өзгермей, жауыз боп өте бермек дейді.

Долгов Ломброзо оқуын осылай баян еткенде, Абай анық теріс көріп, үнсіз ғана бас шайқады. Әбіш Долговтан оның өз ойын сұрады. Бірақ Долгов осы мәжіліс адамдарына жаңағы айтқан жайларын сынға салғысы келгендей. Өз ойларын түгел таратқан жоқ. Тек бұған өзінің қарсы екендігін ғана айтты. Онысын қысқа сөзбен мәнді ғып, түйіп айтты.

– Әрине, Әбдірахман! Мен бұған қарсымын. Және социалист болғандықтан қарсымын. Бірақ сіздер не ойлайсыздар, алдымен соны естісем екен? – деді.

Үй іші біраз ойланып қалғандай, бөгелендеп отырды. Бұл кезде Мағаш орысша білмейтін Ақылбай, Ербол, Дәрмендерге жаңағы Долгов айтқан Ломброзо жайын ақырын күбірлеп сөйлеп, жеткізіп отырған еді.

Мезгіл бұл уақытта шаңқай түске жеткен. Топ алдында кең дастарқан жайылып, мол тегенеден сары қымыз сапырылып, кезекпен құйылып жатқан. Жайлы қымыз баяу қызумен бойға тарап, жұртты кең әңгіме, келісті ұзақ мәжілістерге жетелегендей. Долгов қымызға құнығып алған. Осындай мәжілісте сырлы тостағанды қолынан үзбей, жай аздан жұтып, көп ішетін. Қазір де кіші тостағанды сәл

шайқай түсіп, аузына таман әкеліп, іркілді де, Абайға күлімсірей қарап, жауап күтті. Біразда Абай жауап қатты:

– Менің білуімше, сол Ломброзо теріс айтады. Және тек қана қате пікір айтып отырған жоқ. Ғалым басыменен қиянат пікір айтып отыр. Өзгені қояйын, тек бағана өзім жаза кескен Мыңжасарды да мен мына Ломброзоның жаңағыдай жаласынан қорғамасыма болмайды! – деді.

Үй іші қозғалып, қызық бір сөздер күткендей болды. Долгов әсіресе езу тартып, сүйсіне күле түсіп отыр. Абай сөйлеп кетті:

– Мыңжасарға жаманшылық істетіп жүрген оның туысы емес. Түп себебін айтсам – жоқшылық. Оның үстіне, ауыл-аймақ, ата-тегімен көріп келе жатқан қорлық, теңсіздік. Ал, бойына біткенін алсаң, сол Мыңжасар осы жүрген көп қазағыннан әрі ақылды, әрі намыскер және қайсар да өжет! Өзі жоқшылықтан, жалшылықтан шықпаған ата-ананың баласы. Ұры болмаса, сол ата-анасындай бай үйінің босағасында шіріген малшы-малай болар еді. Оған намыскерлігі жібермейді. Өйткені біздің сахара тұрмысында жалшылық ауыр еңбек қана емес. Бір жағынан, адамдық сыпатқа ауыр соққы, қорлық. Соған көкірегінде оты бар намыскер кедейдің көбі шыдамайтынын күнде көріп жүрмін. Бірақ аштық пен жоқшылық тірлік қамын іздетеді.

Мыңжасар тепсе темір үзетін қайраты бар адам. Жатып ішер жалқау да емес. Айлық жол Мұрынға, сонау Тарбағатайға жапа-жалғыз, аш бөрідей күндіз-түн жортып бару, арып-ашу, шаршап-шалдығу, қауіп-қатер кешу, мал алып қайту оңай деменіңіз! Қалай да ол еріншектің ісі емес. Ол қажырлы қайраттың ісі. Осы адамға қайда барып кәсіп ет, күн көр дейсіз? Фабрик-завод, егін-дүкен мұнда жоқ. Азамат қайрат жұмсарға мал менен малайлықтан бөтен, тұяқ ілінер бұдыр жоқ. Арқасынан қысқан аштық, жоқшылық анау.

Сонымен, бүгінгі қазақтың дәл осы күнгі көшпелі, баянсыз, ырыссыз, надан тірлігі қазіргі көп нәсілін ықтияр-

сыз қылмысқа айдап отырғаны бар. Қаланың тәкаппар чиновниктерінен, ойсыз, етекасты адвокаттарынан осы қазақ халқын қатты айыптаған бір сөздерді әлденеше рет есіттім. “Он, киргиз конокрад”, “киргизге не керек, карапчить керек”, “киргиз барантач” дейді. Осыған, тіпті, жандарал, корпус кеңселеріне дейін, ойланбастан шын сенеді. Себебін бірде-бір ойлай ма екен? Сол өздері билеп отырған сахараның ауыр шындығын сәт уақыт, сәл ғана ұғынайын дей ме екен?.. Бірде-бір қам жеу түгіл, шындығын білуге де тырыспайды. Тіпті, шындап, сынап ойланса, қылмысты мен бұзыққа, тек, қазақ сахарасы ғана толы ма? Шәһәрлі, өнерлі деген патшалықтардың бәрінде көпте не көп? Тұтқын орны – түрме мен каторгадан көп не бар? Солар толы қылмыстылар екен.

Әрине, патшаға қарсы алысқан асыл қауымды былай қояйын. Ал ұры-қары аз ба?.. Соның көбі анық ойлап келсең, тағы да әр алуан Мыңжасарлар емес пе? Бәрі де әділетсіз езгіден, өмір өгейлігінен Мыңжасар боп жүрген жоқ па? Ал патшалар мен әкімдерді алсақ, өмір-тірлік қор етіп жүрген нелер жігерлі жандарды тек қана кінәлау мен жазалауды біледі. Сол қылмыстың себебі не? Оны ұғынайын деген ұлық та жоқ, заң да жоқ!

Ал, Нифонт Иванович, мынау Ломброзоның ғылым атынан осыны айтқанына мен тіпті, әсіресе, ашуланам. Арымменен ашуланам! Тоңмойын төрелер айтса бір сәрі. Ғылым атынан тағылым айтады десе, топастыққа топастық, жауыздыққа жамандық қоса түскені несі?! – деді.

Долгов Абай сөйлеп отырғанда, әлденеше түрлі, асығыс қызу өзгеріске түсіп келген еді. Ол біресе қымызын жерге қойып, біресе қайта жұлып алып, бірде себепсіз көзілдірігін алып, сәтте тағы киіп, жиі қозғалақтап қалған-ды. Әр кезде Абайға “так, так!”, “точно!”, “верно, Ибрагим Кунанбевич!” – деп отырған.

Қазір сөйлеп болған Абайға ең алдымен соншалық ыстық, дос жүзімен барынша жадырап, мейірлене күліп қарады. Біраз үндемей отырып:

– Ибрагим Кунанбаевич, қолыңызды беріңізші! – деп, Абайдың оң қолын алып, екі қолымен қатты қысып, ұзақ уақыт жібермей, сілкіп отырды: – Вы мудрец! Дорогой, родной мой, Ибрагим Кунанбаевич, вы истинный мудрец! – деді. Бұл елдің әдетінен басқа, шапшаң, шыншыл, қызу мінезімен мәжілісті тегіс көңілдендіріп жіберді.

Оның Абай сөздеріне сүйсінгеніне жиындағының бәрі де мәз болғандай. Долгов өзінің ойнақы қимыл әрекетін енді бір өткір әзілмен аяқтады.

– Бүгін осы жайлауда, Өскембаевтың аулында, Ломброзо ең ауыр, ең дәлелді соққыны алды. Оған қарсы шығып құлатқандар қазақтың ақыны – Ибрагим Кунанбаев, қазақтың тынымсыз ұрысы – Мыңжасар! – деді.

Абай Долговтың еркін қалжындап, соншалық жақын досша, іркілмей әзіл айтуларына сүйсініп, арқасынан қақты. Құшақтай қысып та қойды.

Мәжіліс Ломброзоның өрескел ойлары тұсындағы жайды Абай сөзімен тамам етті. Бірақ, сонымен қатар, адамның сыртқы бітімінен оның кей мінезін және қандай қасиеті барын тануға бола ма? Осындай жалпы жайға ғылым қалай қарайды? Мысалы, психология ғылымы бар, Долгов айналысып жүрген антропология бар, онан соң, әр халықтың әр буын қауымында өзінше тәжірибелер бар, осыны қалай ұғынуға болады? Бұл айтылғандар Ломброзоның жалған ғылымынан бөлек жайлар ғой. Осы туралы не десуге болады? Міне, осы сөзге, жайларға үйде отырған адамның бәрі де әр тұстан сөз қозғап, араласа бастады. Ендігі әңгіме сондай кең, еркін ойларға ауысты.

Әбіш пен Абай Долговқа бұл турада қазақ халқында баяғы замандардан келе жатқан көп тәжірибе барын айтты. “Түсі жақсыдан түңілме” – деген, “Ер мұрынды, ат ерінді келеді”, “Маңдайы үлкен – марқасқа, шешен, білгір келеді”, “Жарқабақты кісі – ер болады” деген және осы сияқты, адамның сыртқы кескінінен сыналатын толып жатқан белгілерге халық тегіс мән береді десті.

Еркін әңгімеде қытықсыз әзілдесіп отырған достар арасында Абай енді Долговқа ерік берді. Өзінің айналасындағы балалары мен шәкірттерін сынатты.

Долгов әуелі күліп, өзіне тапсырылған “сәуегейлікті” әзіл етті. Артынан Абай атап берген Мағашты сынап өтті. Оның зейінінде шапшаңдық, бойында талант барын айтты. Және ерекше мейірімді жүрегі бар, мінезді жан екенін сөйледі. Тек, зейін жағынан шапшаң алатын, бірақ көбінше тез ұмытып та қалатын, кемшілігі бардай сынады.

Ақылбайды жай ұғынатын, шабан қозғалатын, бірақ ұққаны мен алғанын әсте қайтып жоғалтпайтын кісі деді. Ауыр салмақты, бірақ үлкен өнімі бар талант иесі. Осы отырған жиында шын үлкен талант осы – Ақылбайда. Бірақ сол талантпен егіз туған жауы да осының бойында. Онысы, айтып болмас жалқаулық. Ойының өзі жалқау. Талантын су түбіне кетіретін сондай қаупі бар.

Долговтың сыны қымызға қызып алған мәжілісте соншалық көңілді, өткір әзілдер туғызып отырды. Қызу үстінде бір уақыт Абай Долговқа тағы бір сұрақ берді.

– Ал, Нифонт Иванович! Енді менің өзімді сынаңыз! Мен қандай кісімін?

Долгов қымыз тостағанын аузына тақап барып:

– А, бұл туралы әуелі кішкене күш жиып алып айту керек! – деді. Үлкен тостаған қымызды бір-ақ көтерді. Орамалымен мұртын сүртіп, көзі күлімдеп отырып, Абайға қырынан қадалыңқырап қарап алды да, сөйлеп кетті.

– Ибрагим Кунанбаевич! Әрине, белгілі, сіз басы алтын адамсыз! Бірақ сіздің өмір, әдеттеріңіз сол алтынды да бағасыз ететін халде тұр. Мен сіздің бір күндік өміріңізді ғана есіме алайын. Таңертең сіз оянғанда иығыңызға шапанды біреу әкеліп жауып, төсектен түсіреді. Кебісіңізді салады, алдыңыздан есікті ашады. Бет жуғанда әдейі сіз үшін жылытқан су мен шылапшын әкеліп, қолыңызға су құяды. Шайыңызды бірнеше кісі құйып отырады. Қымызды қол создырмай иегіңізге төсеп отырады. Етіңізді біреу жапырақтап береді. Бірақ сіздің де әрекетіңіз үлкен екені

рас. Аузыңызға салған етті көп бейнет шегіп шайнап жұтатыныңыз бар! – дегенде, бұның сөзі мен мысқылын ұққанның бәрі күліп жіберді.

Абай Долговқа тесіле қарап, жымып отыр.

– Атқа мінемін десеңіз, оны әкеліп ерттейтін, сізді көтеріп мінгізетін өзгелер. Түсерде қолтықтап, тік көтеріп алатын өзгелер. Үйге кірсеңіз, төрт қабатталған көрпе, екі жағыңызда құс жастықтар. Беліңізді шешетін, тымағыңызды ілетін де басқалар. Енді, жатуға жақындайсыз. Онда шақшаңызды жастығыңыздың астына тығып, жайлы көрпемен жұмсақ орап, бас-аяғыңызды тұйықтап қымтап, жатқызатын да басқалар. Рас, бұнда да сіздің бір бейнетіңіз бар. Әйтеуір, көзіңізді жұмып, ұйықтайтын бейнет сіздікі емес пе? – деді.

Абай мен Әбдірахман енді қатты күлісті де, үйдегі жұрттың барлығына екі жақтап отырып, Долговтың мысқыл сынын бар өткірлік қалпымен аударып берісті. Жастар жиыны бұл сынға тегіс мәз болды. Кейін Долгов әзілді қойып, шын бір ойын түйгенде, таңертең Әбіш екеуі сөйлескен жайды қозғады.

– Осыншалық ерке күтімділік сізге аса залалды, Ибрагим Кунанбаевич! Соның себебінен сіз ерекше семіргенсіз. Денсаулығыңызды күнде улатып жүрсіз. Осы күнде сіздің жүрегіңіз аса нашар. Және үлкен ақындық, жазушылық еңбегіңізге де сондай жалқаулық зияннан басқа көмек бермейді. Сіз өзіңізге тәңір берген таланттың қақ жартысын халқыңыздың пайдасына жұмсай алмай кетесіз бе деп қорқамыз, Әбіш екеуіміз! – деді.

Абай бұл сынға шынымен мойын қойып, амалсыз мақұлдап отырды. Бір жағын, өзін-өзі мысқылдаған күлкіге де сайды.

– Сындарың дұрыс. Еңбексіздік адам баласын аздырады. Осыны, – деп күле түсіп, – маған Шәукімбаи да қатты айтып еді, – дегенде, үйдегі жұрт ду күлді.

Шәукімбаидың кім екенін олар тегіс білгендіктен күлді. Абай жұрттың қалың күлкісінің арасында қатты сөйлеп, өзінің жайын Долговқа баян етіп жатыр.

– Нифонт Иванович! Сіз білесіз бе, жоқ па, осында менің бір көршім, Шәукімбай дейтін бар. Ол отын тасиды, су әкеледі, жерошақ басында күндіз-түні жүріп, қазан астына от жағады, самауыр қояды. Өзінің еңбегі ауыр, әсіресе, жауын күндерде отын тауып әкелу оңай емес. Және мен жолаушы шықпай, үйде отырғанда, оның жұмысы тіпті көп болады. Маған күндіз-түні келетін қонақ көп. Соларға асылатын астың бәріне отын әзірлеу Шәукімбайдың бейнеті. Осы жақында, бір жауын күні жас отынды үлкен азаппен тауып, бір түйе ғып зорға әкелген екен. Жерошақ басында шаршап келіп, шай ішіп отыр. Есік түрулі, мен үйде оңаша кітап оқып отыр едім. Шәукімбай жерошақ басынан тесірейіп қарап, мені оңдырмай сыбап, боқтап отыр. Өзінің жалғыз отырып сөйлей беретін әдеті бар. Ойдағысын дауыстап, сөйлеп отырғанда, мені сынайды. “Қап-қара болған ененді... Көзі бақырайып алып, таңертеңнен кешке шейін ет жеп, қымыз ішкеннен басқа түк бітірмейді. Тым құрса, балта қайрап беруге де жарамайды! Арамтамақ!..” дейді деп, Абай өзі де құшырланып, баптап айтты. Жастарды әдейі күлдіре түскісі келгендей.

Бірақ оның өзін-өзі ажуалаған әңгімесі екі жақты, шебер сыры бар мысқыл боп шықты. Шәукімбайдың сыны орынсыз деген жоқ. Ал, оның бұны түсінбей, ақындық еңбегін еңбек демейтінін жаңағы Долгов сынына ұқсатқандай емеурін болды. Бұларға да, Шәукімбайға да қатар күлгендей. Осы жағдайды аңғарған Әбіш қысылып қалды. Абай достарына сыпайы, бірақ шебер, шанышпа әзіл тастады.

Соны сезінумен қатар, Әбіш ұялып отыр. Тағы біразда қызарған жүзімен әкесіне қарады.

– Аға! Осы сөзіңіз мені мен Нифонт Иванович екеуімізді де біраз Шәукімбайға ұқсатып тастады ма деп, қорқып отырмын! – дегенде, әзілшіл жастар еріксіз күлді.

Енді, Әбіш біраз бой жиып, шыншыл жүзбен сөйледі.

– Оғатымыз болса, кешірім сұраймын. Ақындық пен іздену қарекеттеріңізді “еңбек емес” дейтін ойымыз жоқ.

Қайта, сол еңбегіңізді қадірлеп, қорғағымыз келгеннен айтқан едік! – деді.

Абай баласының сезімталдығына рақмет айтты. Сонымен қатар, енді салқын жүзбен, шын жайларға ауысты.

– Әлбетте, сен екеуіңнің сының орынды.

Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын, –

деген сөзді, мен өзім де, сендердің осы сындарың әділ екендігіне мойындап жазған едім. Бірақ сахара тұрмысындағы менің әдет-машықтарым өзіме залалды болса да, осылай қалыптанып кетті. Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өсіп келе жатқан біздің өмірдің олпы-солпысы аз ба? Сондықтан да мен өзімді ескінің арты деп, сендерді жаңа төлдің басы деп ойлаймын!

Үйдегі барлық жас достарының жиынына арнап: “соқтықпамен күн кештім. Менің ізіме түспеңдер!” – деді.

Тағы бір кезекте Абай Долговпен өз әңгімесін еңбек жайына сайған еді. “Халықтың ұстазы боламын деген адам, өз қауымына айтатын өсиеттің ең бір үлкенін еңбекке арнау керек” деген пікірді қазіргі мәжілісте Долгов аса мағыналы етіп айтты.

Ол бұл жөнінде Герценді есіне алған еді: “У нас нет молитвы. У нас есть труд. Труд – наша молитва!”¹ деген Герцен сөздерін келтірді. Қазір Россиядағы озық ойшылдардың барлығы еңбекті қадірлеумен бірге, еңбек елін қадірлейді. Және солардың азаттығы үшін барын салып, алысып жүргендердің жайын айтып кетті.

Абай өзі де Герценді зор бағалайтын, “Былое и думы”-да Герценнің қазіргі қазақ өміріне аса пайдалы пікірлер айтқанын еске алды.

– Алыстан атқан дәлшіл мерген оғындай, ірі ойларды дөп тигізіп, ата білді, – деді.

Абай Герцен еңбегінің екі жерін еске алды; біріншісі – Батыс-Сібірдің генерал-губернаторы болған аса жемқор

¹ Бізде басқа дұға жоқ, жалғыз дұғамыз – еңбек.

жауыз әкім Пестельді сынағаны. Барлық Батыс-Сібір халқына, соның ішінде біздің де елімізге “құлақ естіп, көз көрмеген” талан-таражды Пестель орнатқан-ды. Герцен соны үлкен батылдықпен айтты: “Халық қамқорының үні осылай шығу керек екен-ау” деп бір ойланып едім! – деді.

Онан соң Герценді, әсіресе, толық құптайтын екінші бір жайы және бар. Патшалықтың бар ұлығы мен қазақ ішіндегі болыс, билері – шетінен парақор. Билеген әкімі арам, зұлым болған елден сорлы ел бар ма? Герцен сол параны жоюдың ең үлкен шарасын айтыпты. “Сот тергеуі халық алдында ашық жүретін болсын. Ауызба-ауыз, көзбе-көз тергеу болсын және бұрын халық қолдаған третей соты болсын” депті.

Абай өзі де қазақ ішіндегі қалың дау, үлкен талас-тартыста билерге пара алғызбаудың бір шарасы осы деп білетін. Елдер арасындағы араздық, жаулықты жою үшін де, осындай ашық тергеу қажет. Өзі қатынасқан бірен-саран “шербешнайларда” сол третей сотын халыққа ұсынып, іске асырғанын да айтып өтті.

Герценнің еңбек жайындағы ойын Долговтан естумен қатар, Абай:

– Бүгінгі орыс қауымында патшалыққа қарсы ең турашыл, ең ызалы қатал сынды Герцендей айтқан кісі аз еді. Ендеше, Чернышевский не жөннен Герценге кінә қойды? Осы екеуінің қауым үшін айтқан қамқорлық ойларында қандай айырмыс бар? Ұғыспаған жайлары не турада? Мен осыны өзімнің алыс түкпірімнен аңғарып тани алмадым! – деді. Долговтан сол жөнде анық көмек күткендей.

Долгов Абайдың бұл тілегіне үлкен ілтипат жасап, түсінікті тілмен ұзақ сөйледі. Аса бір кең, ойшыл адамның мәжілісін құрды. Ол әуелі, Чернышевскийдің еңбек иесі крестьяндарды, патшаға қарсы, бітімсіз күреске шақырып жазған үндеуін айтқан еді. Оны Абай біледі. Содан кейін Чернышевский жазатын “Адрессіз хатты” байыпты ғып жақсы баяндап берді. Соңғы ұзақ кеңесті, Герценге арнап жазатын “Провинциядан жазылған хат” деген, атақты тарихтық документ жайына сайды.

Чернышевский қолымен жазылған соңғы сөз Абай сұраған жайға, әсіресе, толық жауап береді екен. Герцен патшалыққа қарсы алысып жүріп, кейде патшаның өзі турасында жаңылғандай, аяғын шалыс басқан кезі бар. Чернышевский болса, Россиядағы патшалық қысымына қарсы арналған күрестің қайнар көзіне жақын отыр. Сол алыстартысты дұрыс арнаға салып отырған әрі ойшыл, әрі бағыл басшы өзі. Сондықтан “жалған үмітпен алданбаңыз, халықты тартыстан алаң етіп, болымсызбен алдандырмаңыз” деп сынапты Герценді. Осы жөнге келгенде, Әбіш пен Долгов “Провинциядан жазылған хаттың” әр жерін естеріне түсірді.

Герцен үміт еткен Екінші Александр туралы Чернышевский: “Байқап қойыңыз, Екінші Александр жақында сізге Николайдың азуын көрсетеді” депті. Әлеуметтік жалған үміт залалды екенін Әбіш те мысалдап айта келіп, Чернышевский сөзін еске алды.

“Политикада үміт деген нәрсені сіз алтын алқа деп түсінсеңіз, оны сізге ұсынушы, оп-оңай темір шынжыр, бұғауға айналдыруға болады” деген. Және сол “үміт” туралы Чернышевский хатының басында келтірілген бір сөзді Долгов тағы айтты. “Аса сенгіш үмітшілдік, кейде политика ісінде, қылмыстан бетер болатыны да бар” депті Чернышевский.

“Патша сарайына үміт артып, керексіз сенгіштік жасағандығынан, Пушкин өз қазасын сол сарайдан тапты” деген сөзді де Чернышевскийдің айтқанын Әбіш әкесіне айрықша бір мән беріп, айтып өтті.

Бұл мәжіліс “еңбек” жайынан басталғандықтан, Абай кейін өзінше түйін түйді.

Герцен, Чернышевский сияқты халықтың адал ұлдары еңбек елін жақтайтынын аса ұғынып, толық құптады.

– Еңбексіз ел жоқ. Бірақ еңбегіне баға берген жан жоқ. Еңбек етуші көпшілікті еңбексіз арамтамақ, азғын азғана топ мойынға мініп, өкпеге тепкілейді. Ендеше, нені айту керек? Еңбектің қадірін айту керек. Әр елдің, әр қауымның

қадірлісі, үміт етер қуаты, еңбекке берілген қауымында екенін айту керек екен! Міне, сендердің сындарыңнан, жақсы нәрлі әңгімелеріңнен, осыны аңғардым. Бірақ бұрын аңғарсам лайық еді. Сендерге жетпей-ақ, Шәукімбайдың сынынан-ақ ақыл тапсам жөн екен! – деп, бұл әңгіменің ақырын тағы да әзілмен аяқтатты.

Қымыз үстіндегі дағдылы ұзақ мәжілістің бір кезеңін Абай осылай қайырған-ды. Бірақ Әбдірахман жаңа қозғалған еңбек жайындағы, еңбекші ел жайындағы сөздерге өзгеше көңіл бөліп, Абайдан соңғы сөзінің тұсында, тың бір жайға ой тоқтатып еді. Ол Долгов екеуі, күнде ертеңді-кеш ауыл маңын жаяу кезіп жүрген шақтарда, осы ел ішінде бұрын-соңды болып жатқан тартыс-таластар, араздық пен алысулар турасында көп әңгімелескен-ді.

Жақында Әбіш өзі Мағаштан, Дәрменнен естіп, былтырғы Базаралы шабуылы жайын қатты тамашалаған. Соны естіген қалпында Долговқа да айтып берген. Екеуі өздерінше көп долбарлар айтып, кейін бұл іске Абай қандай баға бергенін сұрасып, біліспек болған. Қазір Әбіш әңгімені осыған бұрды.

– Аға, еңбек пен еңбек иесін өлеңде, өнерде кәдірлеу қажет дедіңіз. Ол мақұл іс. Ал, өмірге қалай қарау керек? Және еңбектің өзін сөз ету бар, онан соң, еңбекшінің тартысын, жұлысуын бағалау және бар. Алдыңғы бағалаудан мына соңғы бағалау оңай да емес. Қымбаттырақ та болса керек. Нифонт Иванович екеуіміз сізден, осы ел ішінде былтырлар болған үлкен оқиға жайын сұрамақ едік, – дегенде, Абай жастыққа шынтақтап, бұған шейін баяу тыңдап отырған қалпынан шұғыл өзгерді.

Басын көтеріп, тақиясын түзеп, ұзын қара шақшадан насыбайын ширақ сілкіп, атып алды да, Әбішке зор ілтипатпен қарады.

Бұл уақытта Әбіш орысшалап Нифонт Ивановичке Базаралы жұмысы туралы кешелер өздері ойласқан, байласқан сөзді әкесінен енді сұрап отырғанын білдірді.

Долгов та бойын ендігі әңгімеге сергек жиып алғандай. Ол тек, Әбіштің өзіне орысша айтқан сөздері туралы ойла-

нып қалды. Баласының әкеге берген сұрауында қоғамдық жайды саясат адамдарынша нақтылап, айқындап жеткізе алмаған сияқты. Тегінде, орышаны өзінше еркін, анық етіп сөйлейтін болып үйренгенімен, Долговтың байқауынша, Әбіште де орыс тілінің кей жөндерінен олқылық бар. Әсіресе, осындай ойшылдықпен айтылатын әлеуметтік, толғаулы сөздерге келгенде, Әбіштің тілі үнемі терең мәнді боп шыға бермейді. Мысалы, қазір Долговқа орысша айтуында Әбіш, Базаралыларды “кедейлер” деп айтумен қатар, олардың Тәкежанмен тартысуын “жауласу” деп сөйледі; істерін – “елдің байларын қорқыту” деп отыр. Долгов үшін, бұл әңгімені алғаш естігеннен-ақ, Абайдың түсінігін анықтап білу шарт болған. Және сондай әрекетке өзінің ұғымын, сынын анықтап айтып бергісі келген ниет бар-ды.

Енді Әбдірахман тоқтаған соң, ойланып отырған Абайға Долгов бірнеше, анықтай сөйлеген сауалдар берді.

– Ибрагим Кунанбаевич, Әбіш айтты ғой, біз екеуіміз де сізден осы туралы сұрамақ едік. Бірақ менің бір-екі сұрауды анықтай түскім келеді... – дегенде, Абай:

– Сұраңыз! – деп тосып қалды.

Кәкітай, Мағаштардың ажарына қарағанда, Долговтардың Базаралы ісіне сындарын білу қызық сияқты.

Долгов баяулап сөйлеп, саясаттық тілдің өзіне машықты жүйелерін, сөздерін Абайға ұғымды етуге тырысып отыр.

– Біздің сұрайық дегеніміз: сол іс бір ғана кедейдің намыскер қайраты ма? Бір ғана ер жігіттің жеке байдан алған кегі ме? Жок, әлде, осы Қауменовтің ісінде, қазақ сахарасындағы правосыз, қорлықта жүрген көп кедейдің бөрінің көңілін, тартысын білдірген шындық бар ма? Сол әрекетті істеуші, бастаушы Қауменовтің өзі жаңағы жайды қанша дәрежеде түсініп істеді? Онан соң, дәл осы жаңағы айтқан екі сұраққа сіз өзіңіз не дедіңіз? Ел ішінде отырған әділеттің жақтаушысы, халық көпшілігінің қам-қоры, досы болатын ақын, былайша айтқанда, ойшыл, алысушы қайраткер, өзіңіз қалай қарадыңыз? Қалай деп ұғынып, бағалайсыз? – деді.

Абайдың көңіліне Долговтың сұрақтары терең мәні бар, аса салмақты жаңалықтай сезілді. Герцен, Чернышевский кітаптарынан кей-кейде бұған жете түсіп, кейде айқын болса, кейде жартылай түсінікті болатын үлкен сырлы шындықтар тәрізді. Осыны аңғара отырып, Абай бірталай ойланып қалды.

Сәлден соң, шапшаң қозғалып, насыбайын алып тастап, бір тостаған қымыз жұтты да, тақиясын қозғай түсіп, сөйлей бастады:

– Ең әуелі, сол іс көптің ісі ме? Жоқ, жұлынған, бұлқынған бірдің ғана ісі ме? – дегенге айтарым – бұл көптің көңілінде жүргені. Бірақ, менің аңғаруымша, соны ақыл-санасымен түгел қорытқан көпшілік аз. Ал, күнделік іште қайнаған зығырымен бұны сезінуші аса көп. Яғни, көптің тілі бармаса да, жүрегі сезіп жүрген шындық. Ендеше, көптің кеудесіндегі аты аталмаған арман дер едім! Бірақ арман бар да, ұран бар ғой! Көптің күнде көкейін тескен, көзіне көк шыбын үймелеткен дерттен туып отырса да, сол Базаралы істеген іс – дәл сол көптің өзіне де тосын еді. Өйткені көптің санасы әлі бұндай алыс-тартысқа біздің сахарамызда жеткен жоқ қой. Оны жеткізу үшін халықтың ойына көп-көп асыл ұрықтар егу керек. Өздеріңізше, орыс қауымына Чернышевский сияқты крестьян елін үнемі оятып, тәрбиелеп келе жатқан басшылық, тағылым ойы керек. Бірақ Базаралы әрекетін мен өз уақытында да көп ойлап ем. Әлі де ұмытылмас қимылдай, жиі-жиі еске аламын. Бақсам, озғын ойшылдардың жол салып бергенін халық ашуы үнемі күтпейтін де кез бар көрінеді. Сол күтпеуі дұрыс та болады екен. Кейде көпті сондай оқшау үлкен бір істің өзі де қатты тәрбиелеп сілкініп, дүр еткізетіндей. Ендеше, Базаралының ісі бірден шықса да, көптен туған. Көптің жолын қуған, мұңын қуған қайрат деймін! – деп, біраз тоқтады.

Жым-жырт тыңдаған жиын Абайдың ойы енді қалай орбитінін әлі де ынтыға күтіп отыр. Әбіш пен Долгов ойлы жүзбен бас изеді.

Абай тағы да қозғала түсіп, сөйлеп отыр:

– Екінші – Базаралы осыны түсініп істеді ме? – деді, Нифонт Иванович! Мен Базаралының кеудесінде осыған ұқсаған ойдың көптен оралып жүретінін білетұғым. Ал, Сібірге каторгіге барып қайтқаннан кейін Базаралы осыны, тіпті, айқын түсініп, ұғынып келіп істеді дейім. Ең болмаса, дәл өз кеудесінде, сол жолғы шоқпарды кім атынан, кімге жұмсағанын Базаралының өз басы анық білді. Қасындағы қырық жігіт түгел ұғынды демейін. Ал, сонау жатақта отырған, менің Дәркембайдай бір қартым бар. Ол қазынамдай қартым! Халықтың мұнын тыңдағың келсе, соны бір сөйлетіп көр. Елдің шын шерін білдіретін көкейкесті күйді сол шертеді. Сонау қимылдың арғы-бергі бар сырын, арманын, анық ұғынатын сол қарт! Үшінші – сол іске мені қалай қарадың деп сұрадыңдар. Жаңағы айтқандарымнан менің ішімдегі ойым мен ниетім ол істен, сол адамдардан бөтен емес, бір тектес екенін аңғару қиын болмас! – деп, өз жайын қысқа қайырды.

Сонымен, тағы ойланып отырды да, енді бір шыншыл қызумен көз жанары ұшқындай түсіп, тағы біраз сөз қосты:

– Бірақ мен қарыздармын. Сол ер топқа да, әсіресе, соның артындағы қалың көпке де қарыздармын. Олар ер қимылын етіп өтті. Ал, сондай еңбектің қадірін бүгінгі тіріге, келер нәсілге үлгі етіп, сырлап, жырлап беруге мен міндеттімін. Нифонт Иванович, сіз жаңа мені қатты ойландырып, анық дос көңілін аштыңыз. Сол, сіз айтқан, халықтың ақыны болған қарызым бойынша міндеттімін. Және мен ғана емес, осы мынау отырған менің дос-жараным, жас жігерлі ақын достарым, осының бәрі де міндетті. Қатты ұғынатын қарызы. Сөз аяғында Әбіш, Долгов екеуіне де тілек, міндет артайын! Жаңағы сұрақтарыңмен-ақ мені толғантып, ойлантып қойдыңдар. Енді мынау отырған өнерлі, ізденгіш жастардың, буындардың бәріне де, басбасына арнаулы міндеттер тапсырыңдар! Бәрі де жазсын. Елдің зарын көпке тағылым берер жырменен жар етсін! – деді.

Дәрмен, Мағаш сияқты жастар бұл сөздің тұсында бір-біріне қарасып, өндері өзгере түсіп, қабақ қағысты. Іштей түсінісіп, аға міндетін қабылдағандай.

Долгов Абайдан үлкен саналы, терең жауап алғандай. Сол жауапқа және де жақсы қанағат еткендей. Бірақ тағы да біле түспек, қана түспек жайы бар екен. Соны Абайдан және сұрады:

– Ибрагим Кунанбаевич, енді соңғы бір сөз. Базаралы ісі оның зорлықшыл жауларын жеңумен аяқтамады. Қайта заманның күштісі өзінің тістілік, тырнақтылығын істеді. Маған Әбіш, Мағаш, Кәкітайдың айтулары бойынша, Базаралыға ерген кедейлердің бәрі де кейін қатты жазаға ұшырапты. Көп ел ауыр айып тартып қалды деп есіттім. Сол рас па? – деп, бір тоқтаған еді.

Бұған Кәкітай мен Мағаш кезектесіп жауап берді:

– Ол рас. Жігіттектің көбі көше алмай, жатақ қалды.

– Көпшілік пайда таппақ түгіл, өзінің қолдағысынан да айрылып қалды! – десті.

Абай да осы сөздерді қостап, сол рас дегендей, бас изеді.

Долгов өз ойының желісін үзген жоқ еді. Жаңағы жауаптарды ести отыра, тағы сөйледі:

– Рас, солай бопты. Ал, ендеше, істің артына, аяқталуына ғана қараса, сол Базаралының әрекеті ел көпшілігін өкіндірер іс болған жоқ па? Осыған сіздің сахарадағы кедейлер нендей байлау жасады? Және дәл осы туралы өзіңіз не қорыттыңыз? – деді.

Абай бұл тұста да шапшаң жауап берген жоқ. Әлдеқандай себеппен қазір Абай Дәрмен жүзіне қарап, біраз көзін сығырайта түсіп, ойланып отыр. Жас жігіттің бұған ыстық нұрлы жүзінен түсініксіз түрде бір жауап тапқандай болды. Сәл жымиды да, Долговқа қарап, шұғыл бұрылып, ендігі ойын таратты:

– Әрине, бірталай көпшілік бұрынғыдан да жоқшылыққа ұшырай түсті. Және сауынынан, көшер көлігінен, жалғыз-жарым талшығынан айрылу Жігіттектің көп кедейі-

не оңай, осал бәле болған жоқ. Бірақ бұндайлық үлкен істің арты үлкен өкініш, үлкен түңілуге соқса, сол жаман болар еді. Менің білуімше, Базаралы, Дәркембай, Абылғазылар ғана емес, сондағы Тәкежан ұлы мен жылқышыларына өшігіп, өжет соққы берген ер жігіттің бірде-бірі өкінген жоқ. Қайта, көбі соның артынан ішкі жаққа кетіп, бұрынғы өмір кәсіпті өзгертіп, отырықшы, егінші жатақ болды. Төстабандап, өнімді кәсіпке, адал еңбекке құлшына түсті. Оны, әсіресе, жасы жетпіске тақап қалған мына Дәрменнің жақсы ағасы, Дәркембайдың өзінен де көруге болады. Мен, сен екеуіңе “жаңағы маған қойған сұрауларыңды сол Дәркембайдың өзіне де бір беріп көрші” – дер едім. Ол бір жай! Екінші – айтатыным, мұндайлық үлкен қимыл, әр тарихтың таңында туатын халық қайраты, тек дегеніне жетсе ғана бағаланып, әйтпесе, қадірсіз, бағасыз бола ма екен? Талай тарихтарда халықтың талай топтарынан қара өзегін қақ жарып шыққан үлкен арманды тартыстары, уақытында дегеніне жетпей-ақ қала берген жоқ па еді! Бірақ адам баласының әділ тарихы соларды мақсатына жетпеді деп сөкті ме? Қайта ертеден бері қарай, бірінен соң бірін: “халықтық сыпаттар мынау, мынау!” – деп, осындай әрекеттерді қастерлеп тізіп, кейінгі ұрпаққа үлгі етіп келе жатқан жоқ па? Ендеше, Базаралы қимылының арты жатақтың сиырын көбейте түссе, Жігітектің жылқысын молайта түссе ғана қазақ қауымына, тарихына пайдалы болады десек, дұрыс ұғынғанымыз қайсы? Елдің санасына берген “ат” пенен “түйесі”, көптің көзін ашуға қосқан “сауулы сиыры” қаншалық еді? Сол жағынан бағаласак керек емес пе? Сомға сом орай деп сұрасак, алысқа барған сана емес, алыпсатардың айырбас саудасында ғана қаламыз ғой! – деді.

Бұл сөз, үй ішіндегі топты әр алуан ойға қалдырса да, Долговқа күдік тастаған жоқ. Ол Абай ойының шыншыл, терең толғаулы, мөлдір тазалығына қатты ырза болды. Абайдың ендігі сөзінің аяқ жағын, қыза сөйлеп, өзі созып кетті.

– Әрине, Ибрагим Кунанбаевич, аса дұрыс! Өте әділ ойлар айттыңыз. Анығында, осындай істер туралы анық тарихтың айтуына лайық сөз осы! Солай бағаланбаса не болады? Мен Россия тарихынан мысал айтайын. Степан Разин қозғалысы қан жоса қырғынмен бітті. Өзі Кремль жанындағы Қызыл алаңда, тірідей жерге көміліп өлтірілді. Пугачев қозғалысы сол Кремль жанында, Лобное местода, Емельян Пугачевтың төрт бөлініп, шапқыланып өлтірілуімен біткен. Декабристер қозғалысы бір топ асыл азаматтың дарға асылып, сансыз көп жанның өмір-бақи Сібірдің каторгісіне кетуімен біткен. Кеше, өзіміз көрген Екінші Александр патшаның басын жұлған өжет топ, Семеновский плацта дарға асылды. Дұрыс айттыңыз, Ибрагим Кунанбаевич! Сол Разиннің, Пугачевтың, декабристердің, кешегі Желябовтердің әлдебіреулерінің жетімшілікте жылап қалған, жоқшылық панасыздықта қалған жас нәрестелерінің көзімен қарасақ не болады? Кемпір шеше, кәртайған әкелерінің зарымен өлшесек, мүмкін сондағы патшалықпен, мәңгілік жауыздықпен жағаласқандардың бәрінің де істеріне күдік айтуға болар еді. Әрине, адамдық, жеке өмірлік шындықтар жағынан алғанда, жаңағы саналған әлсіз жандардың бәрінің де мұңы мен мұқтажы есепке алыну керек. Бірақ, сонда да, осының бәрінің арғы төрінде жатқан үлкен есептер, үлкен тарихтық сындар, қорытындылар бар ғой. Сол жағынан қарағанда, әрине, Базаралы істері халық кедейін өкіндіретін іс емес, өсіретін іс! Бұл үлкен өріске басқан, анық ояна бастаған, өскелең қауымның алғашқы қажет, әділ қимылдары! Және сіздің халық үшін, сіздің заман үшін ең қымбат, ең қадірлі екі жай бар екен. Біріншісі – бұл іс, тарихтық келешегі бар іс. Біздің революция қауымының “ұшқыннан алау атады” – дейтін үлкен үмітінің тамыры да осындай істерге сүйенеді. Бұл – бір. Онан соң, Ибрагим Кунанбаевич, сіз өз халқыңызда, өз өміріңізде сондай бір сілкіну қайратын көргеніңізге өзіңізді бақыттымын деңіз! Сіздің халқыңыз дәл соншалық жабайы қараңғылықта тұрған жоқ екен! Жағдайы келіссе, өнерге де, үлкен намыс-

ты қайратқа да, өнімді елдікке де жақын тұрған халық екен. Бойына шашылмаған таза қуат жиып тұрған еліңіз бар ма деп ойладым. Оның үстіне, және сіз бақытты екенсіз, Ибрагим Кунанбаевич! Сіз сондай халқыңыздың паразит тобы емес, болашақ өрісі бар, тарихтық келешегі бар көпшілігімен ойыңызды, арманыңызды қосыпсыз! Тағдырыңызды қосқан, тартысыңызды қосқан ақын екенсіз. Халқыңыздың ұмытпас ұлы болатын зор қасиетіңіз осында! Және, бұл не деген қызығарлық, тіпті, жақсы мағынада қызғанарлық тағдыр! Мен сізді бұ жағынан бақытты санаймын. Абай аға, рұқсат етіңіз, бұл тұста мен сізді Абай аға дейін. Және сол бақытыңызбен құттықтаймын! – деп, аса қызара түсіп, үлкен бір қуанышты қызу тапты.

Күліп, жадырап, көтерілді де:

– Черт возьми! Бұл қандай тамаша! Мен сіз үшін сонша қуаныштымын! Сізге барынша берілген досыңыз есебінде қуаныштымын! Сол үшін, достарым, біздің қала халқының әдеті бойынша, бәрің де тегіс мына әдемі сырлы тостағандарыңызға қымыз құйып, менімен бірге Абай ағаның саушылығы үшін тост көтеріңдер! Абай аға, мен, өзім сізді соншалық құрметтеген достығым үшін көтеремін! – деп, екі қолын созып, тостағанын жоғарылатып, жұрттың бәріне тегіс қымыз құйылып, таратылғанын күтіп тұрды.

Абай көптен бері бар денесімен қозғала күліп, Долговқа шын мейірлене қарап отырған.

Әбіш, Мағаш, Кәкітайлар Долговтың қала дағдысындағы “тост” деген сөзін ұғына сала, қымызды тез құйғызып тараттырған-ды.

Ақыры бар жиын Долгов пен Абайдың күліп отырып, бір-біріне тостаған соғыстырған әдетіне салып, әзілдесе отырып, өз тостағандарын қағысып, қымыздарын көтерді. Долгов пен Абай өз тостағандарын босата бере, екеуі де бір мезгілде ұмтылысып, бір-біріне құшақ жайысып, ұзақ сүйісіп алды.

Көп күндер ішінде, дәл осы бүгінгі бір отырыс, Абай мен Долгов арасын соншалық ыстық, қалтқысыз, жақын

дос еткен шақ болды. Кейін тарасқан уақытта да, екеуінің біріне бірі айтқан сөздері, ұғысқан ойлары, жарасқан жүздері ұмытылмады. Қайта, күні бойы екеуі де үлкен адамдар көңілінде болатын, үлкен қуаныш қалпынан айыға алмай жүрісті.

IV

Долгов пен Әбіш ауылда еңбексіз отыруды өздері үшін ауыр көреді. Абай бұны біліп жүр еді. Енді Дәрменмен ақылдасып, анау екеуіне біраз сейіл құрып, сапар жүріп қайтуды мәслихат етті. Онысы “Қоңырәулие” деген, Шыңғыс сыртындағы бір қызық үңгірге барып, соны көріп қайту жайы. Долговтың бұл үңгір жайын алғаш естігені осы.

Ол, бір күндік жерде, сондайлық орын барлығын естігенде, қатты қызықты. Шапшаң жиналып, жүріп кетуге асығады.

Абай өзінің айналасында отырған жастардың барлығына Долгов пен Әбішті ертіп барып, “Қоңырәулиені” түгел көрсетіп қайтуды тапсырды. Жігіттер де бұл сапарға еркін сейіл ретінде барып қайтуды мақұл көрді. Мағаш пен Дәрмен, әсіресе, жақсы қостады. Сөйтіп, ертең ерте көп жастардың көңілді тобы “Қоңырәулиеге” жүретін де болды.

Осы жүріс жайын байлаумен қатар, Долгов Абайға өзінің көптен айтып жүрген бір талабын тағы ескертті. Қазақ типін зерттеймін деген антрополог болғандықтан, Долгов кейбір моланы ақтарып, бірнеше бас сүйектерді көрмекші. Бірақ қазақ халқының әруақты сыйлайтын салтынан жасқанады. Өзіне де, Абайға да жұртты жауықтырып алам ба деп қорғанады екен.

Абай бұның ғылымға арналған жақсы ниетін барынша бағаласа да, “қай қазақтың моласын ақтартамын, кімнің жаласына қалар екем” деп, Долгов тілегін орындатудың бабын таба алмай жүрген.

Қазір “Қоңырәулиеге” бару сапары байланған соң, Абай Көкбай мен Ақылбайға міндет тапсырып сөйледі.

– Мына, Нифонт Ивановичтің ғылымдық бір мақсұты бар. Сен екеуің басшылық етіп, анау “Қоңырәулиенің” бауырындағы көп бейіттің біразын ашқызып, осы кісіге керек сүйектерін алғызып беріңдер! – деген.

Іштерінен мұсылманшылық жолына, қазақ заңына бұндай істі лайықсыз көрсе де, Көкбай мен Ақылбай Абай айтқан соң, қарсылық білдірген жоқ.

“Қоңырәулиеге” жүретін жолаушылардың аттары ертелген. Абай үйі мен отаудың екі арасындағы кермеде көп жарау аттар байлаулы тұр. Жүрер алдындағы қымызды көпшілік Мағаш үйінде ішіп жатыр. Әбдірахман ғана жол жүрер алдында, Абайдың үстіне кіріп, қасынан қымыз ішіп, жеңіл шапан, қазақша тымақ киген қалпында, енді жүруге бейімделіп отыр еді.

Абай бұрынғы әңгімелер ішіндегі бір сөзді қазір баласынан қайта сұрады. Онысы, Пушкиннің өлімі турасында бұрын Әбіш айтып кеткен жай. Бұл күнге шейін Абай оқыған кітаптарда Пушкиннің өлімі туралы Чернышевский айтқан сөз жазылмаған еді.

– Әбіш, сен кеше маған бір оқшау сыры бар жайды айттың. Ол менің естімеген сөзім екен. Пушкиннің өлімінде “патша сарайының жазығы бар” деп, Чернышевский текке айтқан жоқ қой. Жуковскийдің жазуында Пушкиннің қазасы патшаның өзін де күйзелткен сияқты еді. Мына сен айтқан сөз – көпшілікке әшкере болмаған құпия ғой. Не дәлелмен солай айтылды екен? Осыны маған айта кетші! – деді.

Әбіш бұл тұста, әкесін сүйіндіргендей, білімділік көрсетті. Ол патшалық әскерінің офицерлік оқуы беретін білімді ғана алып жүрген жас емес, Россиядағы озғын ойдың иесі болған, азатшылдық санасы бар қауымға бейім. Бір уақытта Абайдың өзі таң қалып, танысқан Михайлов сияқты, мына Долгов сияқты, анау шетте жүріп патшалықпен дамылсыз алысқан Герцен тобының аңғарында, бағытында екенін байқатады. Әбіш тымағын алып қойып, кең, ақ

маңдайына түсіңкіреген сұйық шашын жіңішке ұзын сау-сақтарымен қайырып, сипай отырып, әкесіне көп нәрсені баян етті.

– Патшалық цензурасынан өткен кітаптарда Пушкиннің қазасына патша сарайының қаншалық қатынасы бары айтылмайды. Бірақ шындықты ондай кітаптардан біліп болмайды. Патшалық жасырса да, азат ойдың қауымы көп сырды біледі де, халық сыры етіп, бөлек сақтайды! Осындай топтар арасында Пушкинді арандатқан анық Николай патшаның өзі деп біліседі. Чернышевский Пушкин өлімі айналасындағы халық ызасын Герценге әдейі айтып отыр. Пушкин татқанды тағы да татарсыз! – деп, әдейі, намыспен сөйлеп отыр. Және патшалықтан аса жиреніп, жауланып айтып отыр! – деді. Әбіш Абайға бұрын түгел мәлім болмаған осындайлық сырларды ашты.

Баласының жүзіне анық ата мейірімен қараған Абай, көз алмай, қадалып қалған еді. Ішінде осы баласы үшін мақтан еткен қуаныш және шүкірлік бар. Бір кездегі өз сөзі есіне түседі.

Баламды медресеге “біл” деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, –

деген жолдар текке кетпегендей. Бүгінгі Әбіш сол ата мұратын ақтап келе жатқан жас боп көрінеді. Атаның ғана ұлы емес. “Өзімді ғана сүйсіндірмес, тірі болып, сау болса, халқын да сүйсіндірер. Қараңғы сахарасына жарық сәуле әкелер алғашқы адал буын сен болармысың!” – деп, Әбіштің нұрлы, сұлу жүзіне бата бергендей қарайды. Өзге туыстарындай емес, Әбіштің маңдайы, бет пішін, кескіні – барлығы да ғылым, тәрбие ағартып ашқан, анық интеллигент бейнесінде. Келер заманның жақсы нышандарын іштегі ойынан, сырттағы жарқын таза жүзінен де көрсетіп отыр. Абайға бүгінгі күндердегі қуаныш пен жұбаныштың ең зоры осы.

Ішінен: “Бақытым осы балам десем де болғандай-ау! Осы тірі боп, халқына қадірлі еңбек етіп жүрген шағын

көрсем, мен армансыз ата болар ем” деп ойлады. Көңіліне бір сәуле түскендей, шаттық тапқан Абай, Әбдірахман атқа мінетін болған кезде, үйден бірге ере шықты.

Бұл кезде Долгов, Мағаштар тыста аттарының қастарына кеп, Әбіштің шыққанын ғана тосып тұр екен. Енді біразда тықыршыған, жарау, жүрдек аттарға сарт-сарт мінген жігіттер тобы, Абайдың көз алдында жігі аяң салып, кейбірі бүлкектей түсіп, “Қоңырәулиеге” қарай, ұлы сәске кезінде, жол тартты.

Жігіттердің аттанған қонысы – Балашақпақ дейтін тасты адырлары бар, қалың шалғынды, көп бұлақты жер. Жайлау елінің жиі отыратын қонысы.

Жігіттер бүлкектеген жүріспен шоғыры мол, шұбар топ болып, батысқа қарай тартып барады. Долгов пен Әбіш, Абайдан естулері бойынша, “Қоңырәулиеге” баратын жол ұзақ болар деп еді. Арада екі сағаттай уақыт өтті. Кейде желе жортып, кейде жазаң жерлерде бір-екі рет жарысып алысты. Бір шақта жүргіншілер аршалы тастақ белге шыққанда, ұзын өлке бойында, қалың шалғынды кең қонысқа созыла қонып отырған қалың ауылды көрді.

Еті қызған жарау аттар жылқылы ауылдарды көрісімен елегізіп ойкастай түседі. Кейбір жас аттар үйірсектік көрсетіп, шінгірлеп кісінеп те қойысты. Топтың алдында Әбіштің айқын түсті қаражал алтын сары аты көлденеңдеп, кербез басып, ауыздықпен алыстырып келеді. Әбіш Абайдың айтуы бойынша, бұл кезде бастағы картузды, әскерлік шинельді тастаған. Сарғыш қызғылт жұқа жібекпен тыстаған жеңіл қара тымағы бар, бозбала тымақ. Үстінде қымбат бұлдан жұқа, кең етіп тіккізген сұрша шапаны бар. Жағасын қызғылт қоңыр барқытпен кең қайырған. Сырт киімі осындай болғанымен, іште юнкерлік жазғы ақ китель. Аяғында әміркен жалтыр етік. Оның өкшесінде шылдыраған жарқырауық шпоры да алынбаған-ды.

Күтпеген кезде алдарынан көрінген мол ауыл Әбішті еріксіз іркілдірді. Топты бастап келе жатқан Ақылбай мен Көкбай бұл ауылдардан қиыс өтетін емес. Тура тартып

келеді. Әбіш пен Долгов тіл қатысып, “ілгері жүре береміз” деп еді.

Бұған Мағаш пен Дәрмен, Кәкітай үшеуі бір кезде үн қатты.

Олар “е” десіп алған кісідей:

– Осы ауылға түсіп, қымыз ішіп аттанатын шығармыз! – деседі.

Ауыл Долгов пен Әбішке бұл күнге шейін олар осы жайлауда көріп жүрген бар ауылдан әлдеқайда басқаша. Аса мол аппақ үйлер қанаттаса, жиі қонысқан. Бір ауыл деуге де келмейді.

Әдетте, әр ауылдың бірнеше ғана ақ үйі болады да, көпшілігі қоңырқай, қараша, жарты лашыққа айналып кетеді. Мынада қоңырқай, жүдеу-жадау, малшы-қосшы үйлері тай шаптырымға созылған. Ұзақ ауылдың екі жақ шеттеріне шашыраған. Ал, орталық тұста көбінше іргелесіп, кейде қабаттасып отырған жеті-сегіз қанат үлкен үйлер мен отаулар мол. Және барлық үйлердің киізінің ақтығы бәс таласқандай. Биыл ғана, шымқай ақ киізбен бір күнде жапқандай. Отаулар ғана емес, үлкен үйлердің де үзіктерінің етектері әр түсті манатпен оюланған.

Жігіттер ауылға тақай бергенде, бұл ауылдың өзгеше қонақшылдығы да байқалды. Көп кермелерде бестен-оннан тізілген ерттеулі аттар тұр. Қымызға, түстікке жиылған сансыз көп бөлек-бөлек қонақтар тәрізді.

Әбіш ауылдың іргесіне тақалғанша, қайда келе жатқанын білген жоқ. Енді ғана Дәрмен, бұның қасына жанасып кеп, ақырын ғана хабар етті:

– Әбіш, бұл ауыл – ноғай аулы, Ысқақ ноғайдың аулы! Әбіш неге келе жатқанды түсінбеді.

– Ал, бұнда не бар?

– Бұнда, өнеугі Ділдә апам айтқан Мағрипа бар! – деп, Дәрмен күле қарады. Сынап барлағандай.

Әбіш қызарып кетті. Дәрмен оның жүзіне қызыға қарап келеді. Бірақ жауап қатқан жоқ.

Анығында, бүгінгі жүрістің себепшісі осы Дәрмен. “Қоңырәулиені” де ойлап шығарып, Абайға айтқан өзі. Ол

Әбіш пен Долговты еліктіріп, ертіп шығу үшін тапқан сылтауы.

Ділденің аулына барып қайтқалы Дәрмен Мағаш пен Кәкітайды ақылына қосып, өзінше бір есеп ойлауда болатын. Онысы, орайын тауып, Әбішке Мағрипаны көрсету. Сол есеппен ол осы ноғай аулындағы өзі құрбы әзілқой, ойыншы жігіт Өтегелдіге іс тапсырған. Жігітке жігіт болып сыр етіп айтқан:

– Әбішті ертіп барып қалармыз. Сонда сен ноғай аулында бол! Олардың қыздарын толып жатқан үйлерінен іздеп жүріп, тауып көру де оңай емес. Сен бізді сол ауылда бөгеуге тырыс. Қисынын келтіріп, қондырып жіберсең де теріс болмайды. Әбіш пен Мағрипаны дидарластырайық. Сөйтіп, екеуміз сауабын алайық, неғыласың! Мағрипаны менің көргенім бар. Бұл өңірде оған тең қазақ қызы жоқ. Ал, соған сай жігіт бұ киіз туырлықты қазақтың баласында Әбіштен артық та туған жоқ, тумақ та емес, – деген.

Ойнақы, сауықшыл жігіт Өтегелді ноғай аулының өз кісісі боп кеткен адам. Ол Дәрменмен қалжақтасқанды. Қыз баратын ауылдың өткір тілді жеңгесі тәрізденіп, ашық әзілге салған. Сондай қартаңдау, ысқаяқ жеңге болып, түсін өзгертіп, ернін сылп еткізген. Және бетін жырытып, сығырайып тұрып:

– Омай, шикін, о несі екен! “Жігітім” деп, “қара қазақтың асылы” – деп. О, немесі Абайдың әнебіреу қырыққан серкеш борбайланған солдат баласы ма, бетім-ау! Мағышымнан он айналса болар! Аузынан уызы тамған, ақ жүзді айым, Мағышымнан! Бәлем, Дәрмен, күндердің күні болса ма? Сені ме! Жеңгетай мен құда кәдесін сенен бе!.. Дәнекер Дәрмен, сенен сылқитып тұрып алармын! Шырылдатып тұрып, борбайыңнан сүйреп, отқа да, суға да салармын, бәлем! – деген.

Шебер ойыншы сан құбылған да, Дәрменді көп күлдірген болатын. Бірақ сонда жеңгенің тілімен сөйлеп тұрып, өзінің де осы жолда делдал болатынын танытқан.

Қазір міне, бүгінгі жүрісті өзі билеген Дәрмен Әбішті сол Мағрипаның аулының үстінен байқаусызда түсірген кісі болды. Бар топты әдейілеп бұрып әкелді.

Күн мөлшерін білген Өтегелді осы ауылдың тап ортасындағы ең үлкен, сегіз қанат үйдің кермесінің тұсында тұр екен. Қасына бір топ ұзын бойлы, кесек денелі, сәнді киінген еркектерді алыпты.

Дәрмен өз тобының алдына түсіп, Әбіштің қатарына ілесіп, ауылды өзен жақтан іргелеп келеді.

– Былай тарт. Бері жүр! Бері бастырыңдар! – деп, артағыларға айта түсіп, жаңағы жаяу топқа ат маңдайын дәл туралады.

Жүргіншілер жетіп, ауыл иелеріне сәлемдесіп болысымен, бір-бір жылпос жігіт аттарды ұстап, қонақтарды құрметпен түсірісті.

Өтегелді Дәрменнің атын өзі ұстап, оны түсіріп жатып, екі көзі күлімдеп, әлі де баяғы кәрі жеңге боп әзілдеп жүр.

– Е, уәдешіл қайным-ай! Айтқан серттен шығыпсың-ау! Бірақ менің қайын сіңлім, Көзжақсым бүгін ауыл қыдырып кеткенін қайтейін!

Дәрмен секем алып қалды.

– Шын айтасың ба? – деп, Өтегелдінің күлімсіреп, сығырайып тұрған жүзіне қараса да, анығын аңғара алмады. Сонан соң:

– Ендеше, бол, шақырып кел! Ауылға қайтар! – деп қалды.

Қонақтар кірген үлкен үй есігінен төріне дейін қызыл-қоңыр кілемдермен, құндызды тұскиіздермен безелген. Файы шымылдықтармен шымқалған. Іші үлкен, дөңгелек залдай. Әрі биік, әрі жайлы, салқын екен. Жағалай қалың жібек көрпелер жайылған. Қала кестесімен безелген үлкен ақ жастықтар үй іргелерінде мол-мол орын алысқан. Қонақтар төрге жайғасты. Ауыл иелері, орта жасты қара сақалдылар мен селдір сұйық мұртты жігіттер, қонақтардың төменгі жақтарын ала екі шеттен, екі сүйек төсектің алдарынан отырысты.

Қонақтардың ішінде Ақылбай, Мағаш, Кәкітай құндыз бөріктер киген. Қала тігіншілері тіккен бешпент-шапандары бар, сәнді болатын.

Ауыл иелері де, киім үлгілеріне қарағанда, шеттерінен кербез киініпті.

Мұнда осы ауылдардың атасы, бұл күнде өзі қайтыс болған Ысқақ деген ноғайдың бес баласынан үшеуі отыр. Солардың үлкені – төрге жуық отырған мынау ерекше кесек денелі Жақып. Екіншісі – және де толық, биік келген, үлкен ақсұр жүзді, қара қас, қара сақалды, үлкен қара көзді Мұса. Үшіншісі – бұл ауылдың кенжесі, осы үлкен үйдің иесі жас, толық, орта бойлы, ақшыл қызғылт, сұлу жүзді жігіт – Мұсабай. Және осылармен түсі, денесі, үлкен көзі, кесек мұрны ұқсас келген жас жігіт – Нұртаза бар. Ол – дәл осы отырған жігіттердің туған жиені.

Аз уақытта қамыс тегенеге құйылған қымыз келіп, қонақтарға сапырылып таралғанда, ауыл иесі мен қонақтар әр жайдан, тұс-тұстан жөн сұрасып, сөйлесіп кетті. Ауыл иелері, жаңағы үш-төрт адам, аса сыпайы, момын. Жиі күлетін жылы шырайлы. Қонақтарына өздерінің құрметін дәмді, биязы етіп жеткізетін адамдар тәрізді.

Үндемей отырған Әбішке Долгов бағанадан бергі өзінің байқағыш ойын, сұрақтарын беріп, жолдасын еріксіз сөйлеткісі келіп отыр. Одан сұрайтыны:

– Осы біз келген ауыл өзге жайлаудағы бар ауылдан неге басқаша? Және мынау отырған адамдар анық қазаққа ұқсамайды ғой. Мен қателесем бе? Әлде, бұлар қазақтың бөлек бір тұқымы ма? Мыналар қазақ болса да, әлдеқандай европалық бір елмен араласқан қазақ, метис адамдар емес пе? Антропологиялық қызық тип. Ал, және айтайын, Әбіш, өздері қандай ірі, кесек. Және тегіс сұлу боп, өзгеріп туған, қызық нәсіл. Біртүрлі сирек кездесетін облагороженный тип емес пе? – деді.

Әбіш Долговтың бұл сөздерінің бәрінен үндемей қысылды. Қызара түсіп, тыңдап отыр. Долгов оның неге ыңғайсызданып отырғанын білмесе де, қызарғанын аңғар-

ды. Бірақ жаратылысында ашық мінезді, шыншыл және шапшаң адам болғандықтан, өзін қызықтырған сұрақтарды Әбішке бермеуге дөт қыла алмады.

Ал, Әбіштің қысылуында екі түрлі мән бар. Бір жағынан, ол – бұл үйдің иелері қалаға араласып жүргендіктен, орышаны азды-көпті түсінетін болуы керек деп, именеді. Екіншіден, Долговқа мәлім емес сыр бойынша, ол жақын заманда осы ауылдың күйеуі болып қалуға мүмкін. Сол себепті өзінің іштей тартынып, сыпайырақ болуын мақұл көреді. Ал, әншейіндегі Әбішке ұқсамайтын сараң сөзділік Долговты қазір, әсіресе, қоздыра түскендей. Ол әлі де жаңағыдай жайларды сұрай отырып, Әбішке тағы бір сөз қатты.

– Әбдірахман, тілеуіңізді берсін, айтыңызшы! Мен осы сұрақтарыммен әлдебір тәрбиесіздік істеп отырмын ба? – деп, бұрылды.

Әбіш енді үнсіз қала алмады. Көкбай мен Ақылбайлар Жақып, Мұсамен ауылдың көші-қонын, сауда жайларын, қалаға қатынастары турасын сұрастырды. Ауыл иелерін солардың көбірек сөйлеткен кезін Әбіш пайдаланып қалды. Долговқа молырақ бұрылып, жүзіне жүзін тақап отырып, жанағы сұрақтарға ақырындап жауап айта бастады.

– Сіздің байқағандарыңыздың бәрі дұрыс. Тіпті, мақтарлық түрде байқағыштық жасадыңыз. Мен сахара жайын сонша шапшаң, дәл айырып түсінетін болғандығыңызға жаңа қайран қалып едім. Анығында, бұл ауылдың сыртын көрдіңіз ғой! Ол қыр халқының ауыл тігісіндей емес. Көшелерге бойлатып салынған үйлердей ғып, киіз үйлерін қатарлап тігіп отырғаны – қалалық әдеттерін сақтағаны. Көп үйлерінің біріне-бірі түйісіп жақын отырғаны көп бөлмелі қаланың үйін еске түсіреді. Ал, бұл ауыл – татар аулы. Қазақ боп кеткен татардың аулы, – дегенде, Долгов өзінің бұрынғы айтқандарына сүйсініп, жадырап күліп жіберді.

– То-то!.. Иә, иә!.. – деп ентелеп отыр.

– Ал, осы ауылдың қазақ ішіне келген алғашқы адамы – мынау отырған кісілердің әкесі – Махмудов Ысқақ деген кісі. Ол қырға әуелде ұсақ саудагер боп келген. Бара-

бара саудасын көбейтіп және әртүрлі кәсіптерді қоса жасап жүріп, бірталай капитал жиып алған. Өзі осы Тобықтымен достасып кеткен. Әйелді қазақ қызынан алған. Сол арқылы, бұрынғының үстіне, осы ел ішінде қайын жұрт, жұрағат тапқан. Өзінен бес ұл туған. Олар – Ыбырай, Жақып, Сүлеймен, Мұса, Мұсабай дегендер. Бұлардың бәрінің атасы жаңағы татар да, шешелері қазақ. Сіздің метис дегеніңіз дұрыс. Сол татар мен қазақтың арасынан осындай аралық тип туған. Мынау отырған Жақып, Мұса, Мұсабай деген кісілер – сол бес ұлдың үшеуі. Бұлармен туысқан қыздар да бар. Оларды Ысқақ біздің елдің әр ата қазақтарына берген. Ал, мына балаларының бәрін және де біздің елдің қыздарына үйлендірген. Мысалы, біздің Өскембаевтардың да осылармен құда болған ауылдары бар. Менің әкемнің немере інісі, жақсы аңшы Шәке бар деп ем ғой. Сол осылардың қызын алған. Ал, мынау дәл біз отырған үйдің иесі, Ысқақтың ең кіші баласы, анау сұлу жігіт Мұсабай, менің әкемнің туған ағасы – Тәкежанның қызын алып отыр. Тағы да осындай көп шытырман, құда болулар бар. Қазақтан таңдаулы қыздар алғандықтан және өздері де татардың келісті, сұлу адамдары болғандықтан, қазір жас ұлдары, қыздары шетінен сұлу келеді. Біздің мынау Дәрмен, Кәкітайлар сондай көп аңыздар таратып жүреді! – деді.

Қымыз артынан шай келді. Қонақтар арасында тамақсау Көкбай сияқты үлкенірек кісілер бұл ауылдан түстенбей аттанамыз деп ойлаған жоқ. Шайдың соңында Долгов Әбішке күбірлеп:

– Тағы етке қарап отырмыз ба? Жүрсек болмай ма?! Мақсұт ет емес, “Қоңырәулие” емес пе еді? – дегенде, Мағаш ақырын орысшалап:

– Асығуға болмайды, Нифонт Иванович! – деді.

Тысқа шығып, аттардың суығанын отқа жіберіп қайтқан Әлмағамбет пен Дәрмен және де хабар айтып келді.

– Бұл ауыл түстік қана емес, қондырмай да жібермес.

– Тыста жайратып, бір марқа құлын сойғызып жатқанын аңғардық! – десті.

Осы жайды Әбдірахман Долговқа жеткізген-ді, ол күрсініп, бір жағынан күліп, амалсыз кешірімділік көрсетіп, аунап түсіп, ұйқыға кетті.

Қонақтар тобын Дәрмен билеген де, ауыл мен Мұсабайларды Өтегелді билеген. Ол бұл жігіттерді:

– Сәтімен келген қонақ екен. Біраз ойын-сауық жасап, қона жатқызып жібергенің мақұл! – деп, шайдан соң тысқа шыққан Мұсабайға ақыл салған.

Қонақтар қасынан өз үйіне қайтқалы шыққан еңгезердей, келбетті, биік балуан денелі Жақып та Мұсабайға:

– Осы Өтегелді сөзі дұрыс, – деп, жүре мәслихат беріп кеткен.

Өтегелді Мұсабайға айтып, Долгов пен Әбіштің ірі скрипкашыл екенін де білдірген. Жақындағы Шұбардың аулына кісі жіберіп, соның скрипкасын алғызуды мәслихат етті. Бұл оның екі есебіне бірдей орай келді. Мұсабайдың әйелі бүгін қасына Мағрипаны ертіп, сол Шұбардың аулына кеткен екен.

Мұсабай өзі өнерпаз болмаса да, неше алуан әзілқой, күлдіргі, әңгімеші, сауықшыл адамдарды аса жақсы көретін. Қысы-жазы айналасынан, аулынан сондай топтарын, Өтегелді сияқты қызық, думан адамдарын жібермей, жолдас етіп жүретін. Қазір Өтегелді айтқан сөздің бәрін тегіс мақұлдап, Өтегелдінің осы ауылдағы інісі Баймұрынды Шұбардың аулына шапшаң жөнелтті. Баймұрын атқа мініп, жөнеле бергенде, Өтегелді:

– Сол ауылдың бір көршісінде жұмысым бар еді! Анаған тапсырып жіберейінші! – деп, кермедегі атқа мінген Баймұрынға оңашаланып келген.

Інісіне тапсырғаны өз жұмысы болмады. Баймұрын скрипканы алсын және Мұсабайдың келіншегіне оңашалап, сәлем айтсын. Мағрипамен екеуі тез ауылға қайтсын! Мұнда, үйге қонақтар кеп жатыр. Соны білдір! – деген.

Осымен, құлама бесін кезінде, түстік ас піскен шақта, скрипка да келді. Мұсабайдың келіншегі мен Мағрипа да қастарына ерткен қыз-келіншек, нөкерлерімен ауылға қайтты.

Әзімбай түстес, ұзындау қайқы мұрынды, қызыл келіншек үйге кіріп, қонақтармен сыпайы ғана амандасты. Пәуескеде бұның қасында болған күтуші қызы көрпежастық, шапан, шәліні үйге ала кірді. Бірақ Мағрипа бұнда кірген жоқ. Ол сыртта өз үйінің тұсында пәуескеден түсіп, әкесі Сүлейменнің бүгін қонақтан оңашалау тұрған үлкен үйіне кіріп кеткен-ді.

Құлын сойып, қонақ еткен ауылдан түстікпен ғана аттанып кетуге болмайды. Ет жеп және де асықпай отырып, шай ішіп болған қонақтар тысқа шыққан кезде, жаздың күні кешендеп те қалған еді. Бұл уақытта кермедегі қонақ аттарының бірі де жоқ. Бәрін жылқыға жіберген екен. Көп жолаушының ер-тоқымдары көршідегі қонақ үйдің бір босағасына биік үйіліп жиналған. Ондай қамның бәрін істеткен – Мұсабайлар. Және осы қонақтарды аса жақсы шыраймен күтіп отырған сол Мұсабайдың жиені, құрбы жігіті Нұртаза.

Тысқа тегіс шыққан шақта Көкбай, Ақылбай ғана емес, Долговтың өзі де бүгін жүре алмайтындарын анық аңғарды. Бағана келген скрипканы олар қолға алған жоқ-ты. Дәрмен мен Мағаш “кейін тартар!” десіп, керегеге ілгізіп қойған.

Бұл мінезде де сауық мәжілісін кешке қалдыру ниеті білінген-ді.

Ымырт жабылып, ел орынға отырып, кешкі шай ұзақ ішіліп болған соң, Мұсабайдың үйінде ән-күй өнері басталды. Айғай шуы басылған, тыным алған ауылға ең алғаш сызылып, созыла шыққан скрипка үні естілді. Қызықты өнердің сағаты басталғанын сездірді. Көршілес үйлерге тыста жүрген күтуші жігіттер мен келіншектер ән-күй басталғанын мәлім етісіп жатты. Үй иесі әйел өзінің жас абысындарына, қайын сіңлілеріне тегіс хабаршылар жіберді. “Келсін!” деп, “Кенже-ағаң шақырады” дегізіп, Мұсабайдың атынан Мағрипаға арнап та сәлем айтты.

Бұл уақыттарда скрипкада орыстың әсем сырлы, сұлу сезімді “Лесная сказка”, “Над волнами” сияқты вальстері

сызылған. Кейде ойнақшып қыздырған марштар кетеді. Қызықтыра құбылған мазуркалардай би күйлері де кезектесе түсіп, тамылжи төгіліп жатқан-ды.

Өзір скрипканы жалғыз тартқан Әбіш. Ол мынандай бөтен, сый ауылда түрегеліп тұрып тартуды ыңғайсыз көріп, төрден тұрып келіп, оң жақтағы биік төсекке сүйеніп тартады.

Аз уақытта үлкен үйдің екі жағынан ақырын, сыңқылдап күліп келе жатқан жас әйелдер үндері естілді. Дәрмен, Мағаш, Кәкітай, Өтегелді сияқты бүгінгі кеште бәріне ортақ сыр сақтаған жігіттердің құлағына жиі-жиі сылдырлаған шолпы дыбыстары келеді. Олардың сергек құлақтары сол дыбыстарға мән берумен бірге, көздері де есік жақтарға жиі қарасады. Әуелі әр жастағы балалар кірісті. Бұлардың да өндері таза қазақ тегінен басқарақ екендерін білдіреді. Көбінің жүзі ақшыл, не қызғылт сарғыш. Шаштары қоңырқай, көздері үлкен, мұрындары көтеріңкі, бойы ұзындау тік біткен. Әкелері сияқты бұл немере буын да сұлуша келген. Жақсы будандықты білдіреді. Жас балалар, жас қыздар да бойшаң, денелері кесектеу, қол-аяқтарының бітістері де балғын, сом келгендей.

Балалар артынан бірнеше қыздар кірді. Олардың алдында ұзын бойлы, ақ қызыл ажары айқын көрінген қыз келді. Қоюлау қасы, қолаң қара шашы да шырайын аша түскен. Шаш реңінен өңі басқа, үлкен нұрлы, сұрша көзі бар сұлу, сәнді қыз. Ұзындау біткен аппақ жұмыр мойнында жас сұлудың біраз толықтығы байқалады. Тамақ астында ақ бұғағы бір толқын сәл білінеді. Саусақтары салалы, аппақ сүйріктей боп, ұштары үшкірлене біткен.

Артындағы қыздар да осы рендес, ноғай аулының жаңа өспірім сәнді бойжеткендері екен.

Алдыңғы қыз кіргенде, Әбіш скрипкасын тоқтатып, жаңа келген сыпайы топқа тәрбиелі ілтипат білдірді. Орнынан тұрып, беті қып-қызыл боп ду ете түсіп, сәл бас ие, амандасқандай белгі етті. Алдыңғы қыз Мағрипаның өзі болатын. Оны мен серіктеріне Мұсабайдың келіншегі және

Мұсабайдың өзі мен Нұртаза, Өтегелді сияқты ауыл иелері Әбішпен қатар тез тұрысып, төрге қарай шығуға жол берісті. Мағрипаның көп қонақ үстіне кіргелі, екі беті ду етіп қызарып, қып-қызыл еріндері ұялғандай жымыып, аппақ кесек тістерін көрсетті. Ол сәнді салмақпен баяу басып, алтынды шолпысы өте жіңішке, биязы үнмен шылдырлай келіп, Мұсабайдың дәл жоғарғы жағынан отырды. Қалған қыздардың жастары бұдан кішірек еді. Олар төрге шығуға, жоғарылауға именіп, екі жаққа бөлінді. Бәрі де Нұртаза мен Мұсабайдан төмен отырды.

Солардың артынан үйге үш-төрт орта жасты жеңгелер, аналар кеп кірді. Бұларға төрде отырған қонақтар орындарынан тұрып, қағылысып, қатардан орын беріскен.

Долгов алғаш осы ауылға келгенде, өзін ойландырған, қызықтырған сұрақтарының себептерін енді жаңа келген әр буын әйелдерден анық көріп отыр. Таң-тамаша қалып, сүйсіне қараған жүзінен езу тартқан күлкі белгісі көп уақыт айықпады. Ол Әбіштен алыс қалып, ендігі аңдағанын айта алмағанына дегбірсізденіп те қояды. Төрге кеп отырған әйелдердің пішіндері анық қазақ реңдес. Бастарында оқалы, кестелі аппақ кимешек шаршылар. Бұлардың ішінде оншалық ұзын бойлы әйелдер жоқ. Бірақ бәрі де денелі, толық жүзді, омыраулы келген әйелдер. Көпшілігі қара қас, қара көз, қоңырқай қызғылт, немесе ақшыл қызғылт жүзді.

Долговтың ойына мысқыл аралас, бір байлау да келді. Ол өз ішінен “татардың мынау купецінің көзі көреген екен! Қазақ ішінен көрнектіні де, қызықтыратындыны да байқамапты деп кінәлауға болмас! Саудагерлер бұл сахараның сұлу қыздарын таңдай білген тәрізді!” деп ойлады.

Енді біразда бәйбішелер, Әбіштермен қонақтар амандасып, жайғасып отырысып болған соң, Өтегелді ойнақы әзілқой үнге салды.

– Е, ойынымызды бұзды ғой, мына бәйбішелер! Өзіміз осында жақсы ойнап отыр едік, қорқып қалдық па? Тіпті, скрипкамыз да үндеуден қалды ғой! О несі екен... бәйбіше-

лердің! – деп, қабағын өтірік шытыңған болды. Мұсаның төрде отырған семіз, қызғылт жүзді тоқалы Тұрайға қарады.

Тұрай бәйбіше соншалық сұлу, аппақ тісін аз ақсита күліп:

– Айналайын Өтеш, қорқа көрме! Скрипкаң, әсіресе, қорықпасын! Біз өзіміз де соны көріп, тыңдағалы келдік. Қайсың едің жаңағы жақсы үнмен осы ауылды түгел тебі-ренткенің! Әбіш қалқам, сенсің бе? Тартшы, інім! – деп, бір жағынан әзіл ете және өзі әмір ете сөйледі.

Оның бұлай сөйлеуіне жөні де бар. Тұрай осы отырған қонақтың бәрін өзіне бауыр, төркін санай алады. Ол – Торғай Байтөренің қызы.

Қазір Тұрайдың сөзінен соң, Өтегелді орнынан қозғалып, жүгініп отырып алып:

– Ал, ендеше, алақай! Апам ойна деді. Кел, балалар, тағы ойнайық, тағы әлгі тәттімізді тартайық! – деп, Әбішке қарап, скрипкада ойнаудың белгісін шапшаң қозғалыстармен жасады да, үйдің ішін тегіс күлдірді.

Алғашқы салқын сыпайылықтың тоң-торысын Өтегелді сейілтіп жіберді. Енді үйде бұрынғы отырған мен жаңа келгеннің барлығы Әбішке қараған еді. Ол скрипканы көп үшін тартқанда, түрегеп тарту қолайлы екенін айтып, сол үшін үй ішінен рұқсат өтініп алды. Енді Мағрипаның қарсысында тұрып, үлкен ырғақ, әсем толқынды, көп құбылысы бар өзгеше көркем сезімдер күйін тартып кетті.

Күй ауыл адамдарын аса таңырқатты. Кейбір тамсанып, тамашалаған, ақырын сүйсіне күлген, сәл білінген үндерден басқа дыбыс жоқ. Мәжіліс ұйып тыңдағандай. Тек, Әбіш тоқтаған уақытта қошеметтеп, алғыс аралас, мақтау сөздер айтып:

– Көп жаса, қарағым!

– Қандай өнер!

– Бәсе, осылай тартылса керек қой! – дескен үлкен аналар мен жасы үлкен еркектердің ғана сөздері аңғарылды. Балалар, қыз-келіншектер жағы біріне-бірі сыбырлап,

ақырын күлісіп, Әбіштен көздерін алмай, таң-тамаша болысады.

Қонақтардан Долгов қана Әбішке қарап, үй ішіне ұғымсыз тілменен бір-екі сөз қатты.

– Күйшінің бүгін ерекше вдохновениеммен тартатын бейілі бар екенін аңғардым! – дейді.

Әбіш оған:

– Күлмеңіз, – деп әзілдеп, – аздан соң, екінші күйшінің де дебюті болады! – деген еді.

Оған Долгов алдын ала өтініш айтты:

– Жоқ, Әбіш, шын мәслихат етем және өтінемін, сіз бүгін маған тартқызбаңыз! Қазіргі аудиторияға бір Әбіштен басқа дебионтант керек емес. Артық деп білем! – деді.

Әртүрлі мән беріп айтқан сөздер.

Жұрттың қайта құмартып, “тағы, тағы да болса!” дескен тілектеріне орай, жаңа Долговпен жауаптаса тұра, смычокты бұрай түскен, кей ішектерді тыңнан күйлеп болған Әбіш, енді жаңа күйлер тартып кетті. Бұнысы алғашқыдай салмақты, ұзақ қайырмалы, үлкен сырлы күй емес. Көп тындаушыға оңай әсер етіп жетерлік, ойнақы күйлер. Және бірінен соң бірі ауысқан шебер, ширақ, қызық би күйлері. Кейде жылдамдатып, орытқытып ойнағанда, шапшаң қызуменен тартып кеткенде, Әбіштің жүзі дуылдап, қызара түседі. Ол қазір бұл сахара, бұл адамдар бұрын өз ортасында көріп-білмеген жан, басқаша қазақ. Кейіндеп біткен шашы ақ маңдайын кең етіп көрсетеді. Қысқалау қоңырқай шаштары жалтырай таралған. Көтеріңкі қырлы мұрын, жұқа еріндері мен Абайша біткен жіп-жіңішке қара қасы Әбішті өз тұқымының ең бір сұлу жасы дегізгендей. Бойы да ұзын, тіп-тік сұнғақ біткен. Бірақ, қырынан қарағанда, сүйектері жұқалау болғаннан ба, бар денесі де нәзік, жұқа боп көрінеді. Ұзынша аппақ саусақтары скрипка ішектерін бойлағанда өзгеше шапшаң. Анық “бармағынан бал тамған” дейтін осы. Шебер, қиын, мол қимылдарды шапшаң сәнмен атқарады.

Би күйлердің көбінің үзілісі үй ішіне жиі күлкі, қызулы жеңілдік беріп тоқтағандай болады. Әр тұстан дабырласып, сөйлесіп қалған үндер шығады.

Долгов осындай кезеңнің бірінде, қасында отырған Мағрипаға бұрыла түсті. Ол Мағрипа кірген жерден, бұл қыздың ерекше біткен дене сұлулығын, жүз нұрын айрықша бағалаған. Үлкен сұрғылт көзінің бір өзінде қаншалық шұғылалы, әсерлі сұлулық барын оңай аңғарған. Қыздың ақ жүзіндегі әсем қызылы Әбіш күй тартып тұрған кезде сан толқығаны да байқалады. Біресе қоюлана түсіп, қызыл арай, бірде ақшыл қызылға айналады.

Мағрипа қалаға араласып жүрген үйдің адамы болғандықтан, орысша ұғатын шығар деп, Долгов әуелі өз тілімен сөз қатты:

– Күй жақсы ма? – деп сұраған еді.

Мағрипа сыпайы бұрылып, қызара күлді де, нұрлы сұрғылт көздерін Долговқа аударды. Жігіт ішінен: “Не деген ғажайып, сәулелі көздер” – деп қалды.

Қыз тек қана “білмеймін” – деп бас шайқады. Долгов қазақша бірталай сөзді түсінсе де, айта алмайтын. Бірақ, қандай қауым ортасында болса да, өзін ашық, еркін ұстай білетін машығымен, енді күліп тұрып:

– Музыка джаксы! – деді.

Содан соң, Мағрипа ілезде бас изеді. Құлағындағы шілтері алтын сырғасы, басындағы алтын зерлі татарша тақиясы және әсіресе, оның үкісі ырғала қозғалды. Долгов күйдің өз көршісіне анық ұнағанын аңғарды.

Кейін екеуі әрбір күйдің уақытында, біреуі шала қазақша сөйлесе, біреуі сыпайы қимыл-қозғалыспен жауап беріп, аз ымыраға келісіп отырды. Тағы бір күйдің тұсында Долгов Әбіштен көзін алмай, ұзақ қарап қалған Мағрипаға, дәл соның ойының үстінен түскендей болып:

– Джигит джаксы?! – деп сұрады.

Мағрипа үлкен ақ жүзін Долговқа шұғыл бұрғанда, екі беті қатты ду етті. Қастары да сәл шытынып қалды. Ұялтатын сұрақ қойғанын және бұл сөзіне ешуақытта жауап

ала алмайтынын енді аңғарған Долгов, кеудесіне қолын қойып, басын қайта-қайта иіп, кешірім сұрағандай белгі жасады.

Қыз күлмей, томсарыңқырап жүзін бұрды. Енді Әбішке қарамауға тырысты. Ешбір жанға ашылып көрмеген үркек сұлу, жаңағы оқыс сұрақтан қысылып, тығынып қалғандай. Өз ішіндегі сондайлық сәл бүлінумен, ол ендігі сауық өзгерісін аңғармай да қалды. Қазір Әбіш қазақ әндерін тартып кеткен еді. Осы жылдар жаңа келген “Бурылтай” әнін әсем бұралтып, созып жөнелгенде, Әбіштің қасына барған Әлмағамбет әнші шырқап тұрып қосылып кетті.

Жиынға түсінікті қазақ әні әрі скрипкада, әрі өнерлі, жіңішке, ашық үнді әншінің көмейінде ырғалғанда, жұрт жаңадан рахат тауып тамашалап отыр. Осыдан соң, тағы бірнеше ескі әндерді тартып келіп, ақыры ауыл иесі Мұсабайдың өтініші бойынша, Әбіш Абай әндеріне ауысты. Әлмағамбет “Тәңірі қосқан жар едің сен” деген өлеңменен, “Татьяна” назын бұралтып жөнелді.

Долгов осы тұста Мағрипаға өзінше соқалап “бұны кім айтқан?” дегендей, барлау сұрақ берді.

Мағрипа тағы да сыпайы жүзін бұрып, күлкісіз шыншыл ажармен “Татьянаның Онегинге жазған екінші хаты” – деп білдірді. Өзі бұл өлеңді білетін Долгов, қыздың не айтқанын естігісі кеп:

– Кім сөзі? – деп сұрап еді.

Мағрипа ақырын айтса да, соншалық күйлі үнмен жауап қатты.

– Пушкин сөзі, Абай ағам аударған!

Долгов:

– Сіз біледі? – деп сұрағанда, Мағрипа күлді де, Әбішке қарап отырып бас изеп, сыңғырлаған әдемі үнімен тағы жауап қатты.

– Білемін. Менде Абай ағамның кітабы бар. Бар сөзін білемін! – деді.

Долгов бұл жауапқа қатты ырза болғанын аңғартып:

– Джаксы, джаксы! – деп қалды. – Абай аға джаксы ақын! – деп, қошемет білдіріп отыр.

Ішінен Абай үшін ырза бола түскендей. Бұл сахарада Абайдың тындаушысы емес, сұлу тәрбиелі оқушы қыздары бар екенін де еске алды.

Әбіш скрипканы тартып тұрғанмен, көңілі және көзі де көбінше Мағрипа жаққа жиі ауғандай болатын. Ол Долговтың Мағрипаны сөйлетіп, кейде күлдіре жауаптасып отырғанына өз ішінен аса ырза болған. Кейде күй ырғағымен қоса қозғалған болып, Долговқа бас изей түсіп, оны құптағанын білдіріп, сәл ғана жымыып та қояды.

Кейін Әбіш тоқтаған уақытта, үй іші тегіс алғыс айтты:

– Сонша көп еңбек еттің!

– Бізге көрсеткен інілік құрметіне рақмет, карағым! – деп, Тұрай бейіл шырай білдірді.

– Дегеніңе жет, жолың болсын, айналайын! – деп, Мағрипаның анасы, үлкен, толық, ұзынша жүзді ақ бәйбіше де алғыс айтты.

– Жоғары шық, Әбіш, отыр! Жұртқа қызмет етем деп шаршаның ғой! – деп, Мұсабай өз қасынан орын босата беріп еді. Қонаққа үлкен аға жасаған ілтипатын іштей қостаған Мағрипа да Мұсабай жаққа қозғала түсіп, Әбішке өз орнын берді. Әбіш бұл қозғалысты ыңғайсыз көріп, қыздың алдына келіп:

– Жо, жоқ... сіз қозғалмаңыз, рақмет!.. Мен Мұсабай қасынан төмен-ақ отырамын! – деп-ақ еді.

Мағрипа отырған қалпында қозғалып, Мұсабай қасына ауысып алды. Иіліп келе жатқан Әбішке жоғары қарап, үлкен сұрғылт көздерін көтергенде, оның қып-қызыл еріндерінде әдемі достық ажарындай, жымыю да бар еді. Алғыс па, алғаш жасалған шыншыл жастық ілтипаты ма? Қалай да Мағрипаның осы арадағы жүзі мен барлық өзгеше сәнді ажары, сирек нұры Әбіштің жүрегін аса бір ыстық нәзік леппен шарпып өткендей болды. Орнына отырғанда, Долговтың оған не деп жолдастық қошемет әзіл айтып жатқанын аңғарған да жоқ. Өңі де аппақ боп, өзгеріп, толқып қалғандай.

Түні бойы отырған сауықшыл топ, Мұсабай үйінен таң қылаңдап келе жатқанда ғана тараған-ды.

Жатарда тысқа, сейілге шыққан Әбіш ауылдан ұзап, өзен жағалап, жалғыз кетті. Оған біраз еріп барған Дәрмен кейіндеп, өзен жағасындағы бір таста тосып отыр.

Бір бөлек өз ойлары, өз сезімдерімен Долгов та оқшау сейілге кеткен. Мөлдір салқын сулы жіңішке өзен жағасында оқта-текте кішілеу жас тал-теректер көрінеді. Аласа ақшыл жас қайың, қызыл мойыл кездеседі. Өзеннің Әбіш келе жатқан жағы ұзақ созылған жасыл белдің етегін жағалап отырады. Екінші жағада ноғай аулының жәрмеңкеге тігілгендей көп үйлері, мол ауылдары шұбатылып, ілесіп келеді. Кей үйлердің тұсынан таң ата тыным алған иттер жалқау, керенау ғана үріп қояды. Таң атуымен бірге, ерте тұрған лақ, қозының маңыраған үндері келеді.

Әбіш осындай үзік-үзік тіршілік тыныстарын, үндерін шала ғана естиді. Көңілінде әзірше ойсыз, атаусыз болса да үлкен құбылыс бар. Жас жанына өзгеріс салғандай бір жаңалықтың енгенін аңғарады. Бұл не? Әлі тілекке айналмаған, арман боп та өспеген, бірақ енді қайтып ұмытылмай, өшпестей, атсыз бір сезім! Көзі ашық келе жатса да, алдындағы дүниені көрмейді. Бар жүрегі, зейінімен Мағрипаның ақ жүзін ғана, қоңырқай қолаң шашын ғана көргендей. Аппақ сүйрік, ұзынша саусақтарын біртіндеп көз алдынан өткергендей. Біресе, кең ашылатын үлкен шұғылалы сұрғылт көздері, бір сәт қып-қызыл еріндері немесе сыңғырлап күлген, сылдыраған үні мен бірлі-жарым тіл қатқан сөздері құлағына келгендей болады.

Осымен қатар, Әбіштің ішінде бір алысу да бар.

“Токтау керек! Сабыр қайда? Әлі көп аңдау, көп білу қажет! Оның іші қандай? Онда осы Әбіштегідей ден тартқан, дос шырай бар ма, жоқ па? Және, тіпті, Әбіштің шын ниеті бар ма? Туған-туысқан айтқанменен, әлі Әбіштің өз ішіндегі байлау қандай? Бұл әуелі үйлене ме? Үйленсе, сахара қызына үйлене ме?” Осының бәрі, өзінің әрбір іс мінезін ойлап, сабырмен жайлап істеймін дейтін Әбіш үшін, шешілмеген түйіндер.

Ол бір сала күдіктер болса, енді біреуі тағы бар. Ең үлкені, әсіресе, тыйымға тартатын ол жай – сол түйін!

Ол – Әбіштің туған елінде, аулында ешкімге айтпаған, аша алмаған сыры. Осынша таза, балауса жастың өміріндегі ауыр шындығы. Азат басын жиі ойлантатын қайғысы да сол. Әбіш Петерборда биылғы көктемнен бері, өзінің өмірі туралы бір қауіпті өзгеріс сезген. Әзірше көп білінбесе де, өзіне ғана мәлім болса да, бұны қинап қорқытатын қауіп бар.

Петербургтағы үлкен доктор Әбішке қатты сақтандыру айтқан. Бұнда, жана басталуға мүмкін боп аңғарылған ауру бар. Қаны қатты азаюымен аралас, өкпесіне ілінген сырқат бар. Күтінбесе, сақтанбаса, көп жастық жеңілдіктен тыйылып жүрмесе, бұның құрт ауруға айналар жайы бар деген. Арақ ішуден тыя сөйлеген ақылгөй мінезді доктордан Әбіш үйлену жайын да сұраған. Өйткені Мағаш пен Кәкітай өз хаттарында сол жөнді де қозғайтын. Доктор ол туралы жас жігітке мәслихат бермеген. “Өзіңізге де қауіп, алатын жарыңызға да қатер... бұл шақта, бұл жаста мен сізге рұқсат етпес едім” – деген-ді.

Кеудесіндегі тірлік қайғысы мұның әрбір оңаша кезде, Әбіштің қабақ шытынып, өзімен-өзі боп ойланып қалатын мұңы еді.

Қазір Мағрипаның уыздай сау жүзін ыстық толқынмен көз алдына елестетіп келе жатқанда, өзінің жаңағы жасырын қайғысы есіне түсті. Сол түсе сала, бұны шұғыл өзгертіп, жүзіндегі қанын ішіне тартқызды. Өңін өзгеше жүдетіп, қуартып жіберді.

– Жоқ, жоқ!.. Бәрі де бос, мүмкін емес! Ол бұйырылмаған! – дегендей боп, жүрістен де, жалғыз сенделуден де тез, оқыс тоқталды. Ауылға қарай шұғыл бұрылды да, енді жылдам басып, жататын үй жаққа қайырылды.

Жолда мұны тосып отырған Дәрменге кеп, сөз де қатқан жоқ.

– Жүр, жатамыз, Дәрмен! – деп, салқын ғана сөз тастап, аяндай берді.

Ертеңінде кеш оянған қонақтар тағы да бір түстік жеп, қонақшыл, дос-жар ауылдан аттанып кетті.

Бұлар өздері ниет қып шыққан “Қоңырәулиеге” енді тез жетпек боп, асыға тартқан.

Кейде аяндап, кейде жазық жерлерде дүрілдетіп, жарыс салған жастар кіші бесін кезінде, бір мол қара судың жанына жетті. Бұнда отырған бай ауылдың үлкен, аппақ үйлері көп. Айналасында қалың шоғыр жылқы жүр.

Әбіш бұл ауылды білмеуші еді. Мағашпен екеуі көптен оңаша әңгімелесіп келе жатқан. Енді осы ауылдан қымыз ішпек лайық шығар деп, інісіне ақылдасқан еді. Мағаш:

– Бұл жер Есболаттың Қарасуы атанады. Мынау отырған ауыл – Оразбай аулы! – деді. Шөліккеп келе жатса да, “бұл ауылға түспейміз” – деді. Елу-алпыс құлын байлаулы жатқан салқар желінің жанынан жастар тобы өте берді.

Ауылдан шығып алған соң, ел ішіндегі қазіргі әлек тартыс жайын, Әбіштің сұрауы бойынша, Мағаш тағы да айта бастады.

– Елдің бөлесі атқамінерлердің өзді-өзімен кетсе бір сәрі ғой. Тұралап жүрген жоқ-жітік көпті де солардың бөлесі шарпымай тұрмайды. Момын болсаң да, қашып отырсаң да, осы жаманшылықтың құрығынан құтылар күнің жоқ. Тіпті, сол шарасыздық ағамның да қол-аяғын ұдайы буып, о кісіні де арылмас бір уайым, бөлеге тоғытарман болып отырады! – деген.

Әбіштің бұл сөзді мақұлдағысы келмейді. Өзге болса да, дәл Абайды осы бөледен сақтап қалуға болады деп ойлайды. Мағаш өз ағасының бұл жайды түсінуі үстірт екенін білдірмек. Сөйтіп, өз аулының айналасында жүріп жатқан тартыс пен тәсілдерді айта бастады.

– Жаңағы Оразбай аулы біздің әкемізге қарсы, арылмас жаулықтың бір көзі есепті. Ана жылы Тәкежан жылқысы қырылғанда, Жігітекке астыртын дем берген осы Оразбай деп білді біздің Ырғызбай іші. Кейін бұл, Жігітек пен біздің ауылдардың құйрығын байластырғандай етіп қиян-кескі араздық жаулыққа жеткізді де, өзі қашып шығып кетті. Бәленің отына жалғыз Жігітекті итеріп тастап қашты. Ал енді, ол дау біткеннен бері Жиреншемен екеуі тағы да

тыным таппай жүр. Тағы бір тың бәлені әкемнің басына құлатып көрсем дегенде, ішкен асын жерге қояды. Өзіндей бөлеге, зұлымдыққа тойымы жоқ, Тәкежан сияқтыны жауласа бір сәрі. “Оның бір қос жылқысын қырғызып, тәубесін есіне түсірдім” – деп біледі. Ендігі есіл-дерті, “өшім-қасым” деп, ағамды жауламақ. Оспан ағама да туралап тимейді. Оны жалғыз, жалқы дейді. Және ағамның ығындағы туысы деп біледі. Ол өзі осы күнде болыс. Оразбайдың қағазы сол болысқа байланысты. Осындай әр есеппен Оспан ағама туралап тимейді. Анау, жанжал уағында, сол жылдарда Күнту басқа болысқа шығып кетсе де, Оразбай бір аяғынан ілініп қалды. Жат болысқа шығып кетсе, бел асып, күш алып кетеді деп, жібертпей қойған біздің Құнанбай балалары. Бұлардыкі де Оразбайдың ісіне орай дегенмен, барып тұрған жаулық. Мен бұл жайды сіз жақсы білсін деп, екі жағына ортақ жаманшылықты түгел айтып келе жатырмын! – дегенде, Әбіш осылай айту қажет екенін, оның тілейтіні осы екенін білдірді.

Мағаш тағы да Әбішті таң қалдырғандай, қиын түйіні бар, аса сорақы мінездердің жайын баяндап келеді.

– Басқа болысқа шыға алмай қалған соң, Оразбай осы ел ішінде алыс-тартыстың тәсілін жаңа жолға салды. Бір жағынан, Жиренше, Абралыдай серіктерін қолына мығым етіп ұстап отыр. Екінші жағынан, Құнанбай баласының өз ішінен де жік шығаруға жанын салып жүр. Тәкежан ана жылы, жылқысы алынғаннан бері қарай ағамменен араз ғой. Сонда сойыл алып шаппады деп, Жігітекті, Базаралыны құртқызбады деп өкпелеген. Бертінде, Оспанмен бірге, өз кегі бойынша Оразбайды жаулай түсті де, тоқырап қалды. Баласы Әзімбай екеуінің ендігі айласы, осы соңғы кезде Оразбаймен іштей бітім табуға бейімдеп жүр. Оразбай болса, Тәкежанды өзіне қосып алса, жауламағы Оспан да емес, дәл ағамның басы, Жиреншемен екеуі көп заманнан бері ағама қатты өш. О кісінің сөйлеген әділет сөзін сүймейді. Бетпе-бет келсе, ағам бөрінің шабан-шардық жаман ойын халыққа әйгілеп, ашып та, басып та кетеді. Бұны да

кешпейді. Байып алған, айналасына арамдығын өткізіп, жуандап алған жауыздар ғой! Ағамның халық қамқоры болып жазып отырған сөзіне де жау. Атыраптағы сан Тобықтыдай елге жайылып тарап бара жатқан абыройын да өлердей қызғанады. Ұлыққа да шағады, атқамінер атаулыға да “Абай залым, Абай аяр, жаудың үлкені осы, осыны жықпай, осыны жоймай, көзің ашылмайды” дейді. Сөйтіп, көп бәлекорды күнде айтақтап, ағамның соңына салумен келеді. Осы жолда, Құнанбайдың Абаймен тең праволы баласы және жауыздықтың қандайынан болсын қашпайтын Тәкежанды өз жағына тартып алса, Абайды жығуы оңай сияқты көрінеді. Ал, Тәкежанды тарту үшін, оның баласымен екеуіне мол қылып мал беретін болса, содан асыл сауда жоқ. Сонымен, дәл осы күндерде Оразбай Тәкежанға қайта-қайта кісі салып, одан құдалық сұрап отыр. Әзімбайдан туған бесіктегі қызды бір немересіне айттырмақ дейді. Соның “қарғы бауына жүз құры ат беремін” деп, сөз салыпты!

Әбіш бұл тұста қабақ түйіп, бас шайқады.

– Не деген құнсыз, сұмдар!..

– Қазір Тәкежан туысқаныңыз Абайды сатып, оған кешегі өкпесін сылтау етіп, енді Оразбайды дос етсем деп толқып отыр!

Әбіш сабырсызданып шапшаң сөйлеп:

– Ал, бұл жөнде Оспан ағам қалай? – деді.

– Ол бірбеткей, тура, кесек мінезді адам ғой. Ұстаған жерде қолы, тістегенде тісі кететін кісі емес пе?! Тәкежанның бұлтағын елемей жүр. Қасымнан кетеді, кешегі намысын сатады деп ойламайды. Оразбайды басып ұстамақ. Оны шетке шығармай, бұл болыстан бөлінуге қағазын бермей, кіріптар етіп жүр. Ал, жаңада Тәкежанды Оразбай шырғалап тартыпты дегенді естіген Оспан: “бұлар қосылса, жауыздықтың шебі тұтасып, бәле ұлғайып кетеді” деп ойлады. Тәкежанмен табысып қалғанша, Оразбайды оқшау шығарып алып, қумақ болды. “Оразбай менімен жауласса, Тәкежан мені тастап қайда барады” деп ойлады. Оның

үстіне, өзі болыс бола тұрып, осы Оразбай сияқты ұрлықпен байыған, бай жуаннан шет елдің ақы-пұлын әпермек болды. Анығында, көп заманнан бері партия бөлені өзі басқарып жүрген Оразбай, бұрынғы болыстардың ырқына көнбейтін. Талай заманнан бері Керей, Сыбан, Уақ, Бурадан, Қаракесектен мол-мол қылып ұрлатып алғыза-алғыза, мыңнан аса жылқы салып алды. Көрші елдің есесін бермей, сауырына қол тигізбей келеді. Оспанның о жарлық, қаттылығы болса да, ұрлығы, жауыздығы жоқ. Жаманшылықтан ол жиренеді. Бір жағы көп елдің шағымын естіп, әділетін де ойлаған. Анау алдыңғы есебі тағы бар. Сонымен, жақында өзіне қараған бір болыстың барлық биін шақыртып, көрші елдердің мал іздеп келген даугерлерін Тобықты ішінде тоқтатып қалдырып, Оразбайдың старшынына болыстық сияз құрмақ болады. Әрине, сол сиязда Оразбай бұрын жеген малының талайын қайта құсар еді. Оспанның қолы қатты екенін ол жақсы біледі. Сонымен, қарсылықты басқа түрде ойлайды. Болыс, билер бұның елінің ортасына келе бергенде, Оразбай “сияз бермеймін” деп, сәлем айтады да, қалаға қашып кетеді. Оспан бұл мінезді әрі жаулық, әрі менсінбеген, бағынбаған жуандық деп түсінеді. Сонымен, міне, бір жұма болды, қалаға қашып кеткен Оразбайдың артынан: “жерге кірсе де қоймаймын. Қуып отырып, қайтадан алып келемін. Қорлықты өз қолыммен көрсетемін” деп, Оразбайды қуып Оспан да қалаға кетіп отыр. Бұл күнге шейін алыстан арбасу бар еді. Сол бітеу жара сияқты, мол араздық сарқылып, қабарып өсіп келе жатса, қазір бір үлкен лаң боп, жарылғалы тұр. Ал, осының бәрінің арты айналып келіп, ауыр соққы болып сіздің әкеңізге тиеді. “Істеген Оспан емес, тек отырса да, соны істеткен Абай” деп бөле салады. Оспан тиіспесе де, Абайға арнап оқ жиып жүрген Оразбай бар еді. Енді Оспанменен жұлқысқан күнде де жауының атын Оспан демей, Абай дейтін болады. Міне, әкеңіздің көрген күні осындай, Әбіш аға! Қысы, жазда осы айтылғандай жаманшылықтар бірде солғындап, бірде қозданып бықсыған сайын ағамның қолқа-жүрегін қабады.

Адал еңбегінде, қасиетті өнерінде анық бір жыл алаңсыз отырса, оның өзі де ұзақ рахат дәурен болар еді. Естімей, қиналмай отыра да алмайды. Қарға тамырлы қазақ деген осы. Бұл қазақтың сахарадағы тұрмысы осындай қиын шытырман. Бір шетін бір өрт, я дерт шалса, оның жайылмайтын, улатпайтын аман орны қалмайды. Осыны ойлаймыз да, ағам айналасын қоршап, “ұстазымыз” деп білген жас атаулы, біз бәріміз қолтығына, қойыны, құшағына кіре түсеміз. Аяймыз да, ел бөлесінен аман қалдырса дейміз. Қасиетті еңбегінде, ақ тілеудің жолында ғана ұстағымыз келеді. Бірақ біз бір шөкім ғана топпыз. Ал, айналадағы жамандықтың жаланып жүрген жауыздары қалың жыныс қарағайдай: өзі мол, өзі меңіреу. Мен біліп жатқан күй мен жай осындай! – деді.

Әбіш інісінің осыншалық шын әңгімесін көп қынжылып, көп күрсініп тыңдады. Сағынып келген елде аз топ тудырған мол жауыздыққа ызаланып, ширыққан жайы бар. Мағашқа кесіп, түйіп бір-ақ ақыл айтты.

– Мен бұл жайдың ағам үшін дерт болмауын ғана тілеймін. Кесір болып, сол кісінің қолын байламауын ойлаймын. Асыл еңбегін қандай күш, қандай құрбандықпен болса да қорғау керек. Жалпы “өмір” деген – “тартыс” деген сөз. Әсіресе, өскен ортаң жауыздыққа толы болса, ол жауыздықтың жайылып алып, жаулайтыны халық қадірлеген жақсылық болса, ондай күйде көлденең куә болып отыруға болмайды. Құр күйікшіл болу, мұңдар болу жақсылыққа болысу емес. Мен саған, Кәкітайға, Көкбайға – баршаңа да ағам үшін алысыңдар деймін. Айналасын қамап жүрген жауыздық болса, соны жойғанша алысыңдар! Әділет сендер жақта. Оларша жаманшылыққа жерік болғаннан алыспайсың. Жақсы басыңды жарақаттаймын деген жаманменен алысасың. Білім де, әділет те сендер жақта. Халықтың жақсы момын тілегі де, адал жолмен жүрер болсаң, сендер жақта. Әкемнің адамшылығы менен қасиетті өнерін қорғап алысуды мен саған міндет етемін, Мағаш! – деді.

Аса ажарлы үнмен, қатты сөйлеп тоқтады.

Ағасы қаладан келгелі Мағаш осы жайларды қатты ойлап, оңаша сөйлеспек болып жүр еді. Қазір Әбіштің жаңағыдай айтып, түйген намыскер, ызалы және қайратты байлауы Мағаштың өзін де “осыдан басқа жол қалған жоқ” деген нық байлауға келтірді.

Осы уақытта күн де батуға тақаған-ды. Жүргіншілер енді желе жортып, жіті жүрумен, бүгінгі күн жетпек болып шыққан ауылдарына тақап келді. Қазір бұлар Шыңғыстың сыртын көлденеңдеп кесіп аққан Шаған өзенінің бойына ілінген. Кейде шалғын, кейде тастақ жағасы бар Шаған суы, тағы бір кезде, ақшыл керішті сойып ағып, терең жарлар жасаған. Өзенді біраз құлдап, тізіле жортып келген жүргіншілер, қазір тастақ тақыр кезеңнен аса бере, жап-жақын жерде отырған мол ауылды көрді.

Қозылары жаңа жамыраған, иттері үріп шулаған, құлынтайы шінгірлеп кісінеген, көп үнді, даңғаза болған ауылдың үстінен шықты.

Бұл ауыл Оспанның әйелі – Еркежанның төркіні, Байтас аулы. Қонақтардың жетіп қонбақ болып келе жатқан жері де осы. Ауыл төбесін көрген соң, Көкбай жұрттың бәріне: “ақырын, ақырын” деп әмір етіп, аяң жүріске салды. Ауылды барлап келе жатып, дәл осы ауылдың сыртында, өзеннің ар жағында, бөлекше зорайып көрінген, бозғыл биікті көрсетіп, Көкбай Әбіш пен Долговқа: “Қоңырәулие” дегеніңіз мынау тау болады! Ертең күнұзын мейлінше аралауға жап-жақын тұрғаны осы!” – деді.

Ертеңіне, сәскеде “Қоңырәулиенің” қасына кеп түскен жолаушылар тікшелеу тастақ беткейге аттарын қалмақша байлап қалдырды. Өздері тегіс, тау үңгірінің кірер аузына келді. Дәл кірер жері тар болғандықтан, Көкбай бастаған жігіттер бірінің артынан бірі тізілді. Қысаң есік сияқты, қалтарысы бар босағадан бұрылысып, аз уақытта қараңғы үңгірге барлық топ түгел кірді.

Үлкен үңгір іші сызды салқын екен. Әркім өзі бұрын әзірлеп алған шырағдан, білтешам, шиге ораған білтелерін

тұтатып, жандырысып алды. Енді, әр жерде жылтыраған әлсіз шамдарымен үңгірдің қалың қараңғылығын сәл сөйілткендей. Бәрі де жайылыңқырап, жай қозғалысып, айналаны барлап басады. Үңгір іші басқан сайын кеңейіп, төбесі биіктеп, мол салқын, меңіреу жайға айналды. Шам жарығы түскен тастар, тау сыртындағы тастай емес, қарабарқын және тұтасқан жартастар тәрізді. Үнсіз, жым-жырт қалың тыныштық бар. Тұнып тұрған, тас қараңғы ұйқыдай. Жүргіншілерді қадам басқан сайын жер асты сияқты, ертегілік бір ғажайып, жұмбақ жолға тартып барады. Табан астындағы жайдақ тастақтың өзі де еңістеніп, жүрісті жылдамдатып, терең түпкірге жетелеп бара жатқандай. Бұрын бұл үңгірге келмеген Дәрмен, Әлмағамбет және Кәкітай мен Мағаш ақырын сөйлесіп, жай әзілдескен болса да, аяқтарын қорқақтап басады. Біріне-бірі сығылысып, кейде Кәкітайды Мағаш алға қарай итере түсіп, өзі соның артын ала жүргісі келеді. Көкбай, Долгов, Әбіш үшеуі бұлардан ілгерілеп кетіп, айналаны тамашалап, асыға қарап келеді. Біраз жүрген соң алдағылар “су! су!” – десіп, бөгеліп қалды.

Енді біразда барлық жастар қара үңгірдің үлкен қара суының жағасына жиылысқан еді. Түп-тұнық, таза шыныдай, мөп-мөлдір мол су жатыр. Біреулер алға қарай дыбыстап, үн қатса, тау іші күңгірлеп жаңғырығып, аз ғана дыбысты да әуліктіріп, алысқа әкетеді. Қолына ұзын шыбық құрық ұстаған Дәрмен су бойын жағалай түсіп, тереңдігін өлшеді.

– Бұл су мол! Терең тұңғыық екен. Шетінің өзі де Әлмағамбет сияқты аласа кісінің бойынан асып кетті! – дейді.

Кәкітай мен Дәрмен енді біразда жерді сипалап жүріп, ұсақ тастар тауып алып, құлаштап, суды бойлап лақтырып көрді. Бар пәрменімен лақтырған тас ұзап барып, терең суға шолп етіп түседі. Үңгір бойы белгісіз ұзаққа созылып жатыр. Тау ішінің көлі де алысқа кетіп, созылып жатқанын танытады.

Шамдарының жарығын су бетіне түсіре отырып, жастардың әрқайсысы әр түрде таңданған сөздерін айтысады. Долгов пен Әбіш екеуі қатар отыр еді. Бір сәтте, Долгов-

тың есіне осындай үңгірлердегі көлдер туралы оқыған бір сөздер түсті:

– Әбіш, біздің бәріміз бағанадан осы үңгірге кіргелі біраз сескеніп, үркектеп келдік. Егер, осы судан тағы бір ғажайып мақұлық, өзгеше бір жан иесі көрінсе, қандай қорқар едік?! – деді.

Әбіш Әлмағамбеттің бағанадан қорқып, өз-өзінен бұғыңқырап, тіпті, ақырын сөйлеп, сыбырлап жүрген жайын еске алды.

– Сондай бір мақұлық албасты, шайтан бейнесіне түсіп, бізге көрініп қалса, ғажап емес-ау, Нифонт Иванович! Ол өзі үлкен де болады ғой. Егер, ол көрінсе, біздің Әлмағамбет құрбанға шалған лақтай бақырар еді. Көрінсе екен сол! – деді.

– Ол судың тереңінде жүр ғой. Бізден үркіп, алыстап кеткен болуы керек.

– Кім білсін, әлде шамға, біздің дабырға құлақ салып жақындап та келер! – дей отырып, Әбіш орнынан оқыс атқып тұрып: – Әне, келіп қалды! – деп, артқа қарай жалт бергенде, бір Әлмағамбет емес, Көкбайдан басқа жастардың барлығы қоса жапырылып, артқа қарай, салдырлай қашты. Көбінің шамдары да өшіп қалып, біріне-бірі қақтықты. Әлмағамбет елден бұрын жығылып еді. Дәрмен қорыққан жоқ-ты. Әлмағамбеттің үстіне әдейі құлап, үнсіз жаныштап жатыр. Шошыған Әлмағамбет дыбыстай алмай сыбырлап: “өлдім, өлдім!” деді.

Тек, бұлардың артынан естілген мазак күлкі ғана үркек жастардың естерін жиғызды. Әбіш пен Долгов үңгір ішін жаңғыртып сақылдап күледі.

Көкбай ерні жыбырлап, салқын жүзбен қарап тұр. Әлмағамбетті тұрғызып алған жастар, енді оны қоршай сүйемелеп, күлісіп, қайта оралды. Шамдарын тағы жағып алысты. Көкітай енді Көкбайға әзілдеді:

– Көке, сіз қорыққаныңыздан қозғала алмай да қалдыңыз-ау деймін. Сіз неғып қашпадыңыз?!

Көкбай даңғырлап қатты сөйлеп, мысқылдап тұр.

– Шайтан болса, одан “қашып құтылам” дейтін мен надан емеспін ғой, сендердей. “Аятул-күрсіні” оқып тұрдым. Әбіш пен Нифонт шақырса да, бұлардың шайтаны менің патихамның себебімен, біздің жағаға жолай алмады. Бәріңді мен құтқарып тұрғам жоқ па!

Әлмағамбет енді есін жиып, дағдылы қылжаққа басып:

– Е, айналайын, Көке, әйтеуір осы үңгірден шыққанша сол дұғанды ұмыта көрме! – деді.

Өзге жастар бұны әлі де мазақтай түсіп, күлісіп тұр.

Алғашқы желісі үзілген әңгімені Долгов қазір қайта бастады. Ол енді көпшілікке ұғымды әңгіме сөйледі:

– Бұндай үңгірлер анда-санда әр тауларда кездеседі. Соның көбінде осындай көлі де болады. Және сол үңгір көлдерінде қараңғылықта тіршілік ететін мақұлық бар. Ол үңгір көлінің балығы деп аталады. Ал, өзі балықтан сырт бітімі жағынан өзгереді жан иесі. Оның түсі адамның жала-наш етіндей, ақсұр келеді. Ұзындығы бір жарым кездей. Он үш-он төрттегі баладай болады. Күн сәулесін көрмей-тіндіктен реңі ақшыл келеді. Өзінің көзі жоқ, мүлде соқыр болады! – деді.

Көкбай қалжың айтты:

– Астағыпыралла! Нифонт Иванович, мынау айтып тұрғаның нағыз албастының өзі ғой!

– Атамаңыз! Кәпірдің бетін әрі қылсын. Мынау көлде ол жүрмей-ақ қойсын! – деп, Дәрмен де әзілдеді.

Әлмағамбет енді қыбыжыңдап, тағы да сенімсіз қорқақтыққа ауысты:

– Әй, жігіттер! Осы ақиреттің қызығын көріп болдық қой! Енді тек жарық дүниемізге шықсақ қайтеді! – деп еді.

Әбіш оны түңілтіп:

– Қайтқаны несі? Бүгін күні бойы осында боламыз. Мынау үңгірдің әр жаққа кетіп жатқан тараулары бар. Қазір соның әрқайсысына бөлініп түсіп, аралаймыз, асықпаймыз! – деді. Бұнысы байлау, берік айтылған сөз.

Әлмағамбет амалсыздан басын шайқап:

– Ендеше, Көке, мен сіздің шамыңызды ұстап жүрейн. Сіз әйтеуір, әлгі жарықтық “аятул-күрсіні” оқи беріңіз! –

деп, үлкен денелі Көкбайдың қолтығына кіргендей боп, сырт жағына жабысып тұр.

Әбіш Долговтың жаңағы балық туралы айтқан сөзіне, өзі соңғы жылдар оқыған, қызық бір ғылымдық даудың жайын қоса сөйледі.

– Дарвин “жанды жаралыстың барлығы дүниеге, өзі жүрген ортаға үйлесумен өзгеріп, өседі” – дейді ғой. Соған қарсы, Михайловский эволюция жүйесіне көнбей, дау айтады. Сол дауының бірінде ол: “ортаға үйлесудің барлығы бірдей жақсылық, эволюция болып шықпайды. Мысалы, үңгір көлдерінің балықтары көзден айрылып, соқыр боп кетеді. Бұл ешбір эволюция мақтан етерлік жай емес” – деп, таласады. Шынында, мынау меңіреу қараңғылықта, қара түндей, саңылаусыз терең тұңғыық түбінде жүрген балыққа көздің қажеті жоқ болғанда, ол соқыр болып кеткен. Жә, осы ойда қаншалық дұрыстық бар, Нифонт Иванович?! – деді.

Кәкітай, Мағаштар жаңағыдай үлгілі кеңес шыққанға ентелеп, Долговтың жауабын күтіп, бұлардың қастарына тақай түсті.

Долгов Михайловскийге қарсы пікір айтты:

– Үңгір балығының көзі жоқтығы эволюция теориясын мансұқ ете алмайды. Белгілі мүшенің аты, мысалы, бұл балық айрылған мүшенің аты – “көз” дегені болмаса, үйлесу, өзгеру нәтижесінде жанды организм жоғалтатын өзге мүшелерден бұл мүшенің де принципте ешбір айырмасы жоқ. Мүмкін, бәлки, баяғы замандарда біз үшін, бүгін қажеті аз болып, азып қалған рудимент атаулы, шала мүшелердің барлығының да аса үлкен қажеті болған болар. Мынау балықтың көзі де сол алуандас. Аса керек болған мүше, керегі таусылған заманда, артық бітім есебінде, не ауысып, не өзгеріп, немесе жоқ болып кете баруға болады. Қысқасы, Михайловский бұл жөнінде де өзінің ескі, қыңыр идеалистігінен құтыла алмағанын танытып отыр! – деді.

“Қоңырәулиенің” ішінде де ғылымдық қызық кеңес туғанына Кәкітай, Мағаштар сүйсініп қалған. Мағаш Кәкітайға қарап:

– Шіркін, ғылымның қасиеті-ай! Қай орынға болса да емші, басшы болып, қараңғынды жарық етіп, орала кетіп тұрады-ау! “Қоңырәулиеге” келіп, мұны да білдік! – деді.

Кәкітай Долговқа қарап, осы үңгірдің “әулие” аталатын себебін сұрап еді.

Долгов оған күлді де, өзінің шапшаң, ширақ бойымен лып етіп тұрып, қозғала берді.

– Ол ең үлкен мәселе! Біз қазір соны шешуіміз керек. Келіңдер, біз сол әулиені іздейік енді. Мынау ғажайып үңгір мен осы жұмбақ жартастар арасында әулиеден қалған із болмасқа мүмкін емес. Жүріңдер! – деп, су жағасынан кейін бұрылды.

“Қоңырәулиенің” үңгірлері біреу емес, бүйірлеп кететін бірнеше қалтарыстар бар еді. Соның бір үлкен бұрмасына түсті де, Долгов жылдамдатып жүріп кетті. Айналаны қарағанда, өзгеше бір көрегендік, ісшілдікпен қарайды. Әбіш пен Көкбайлар басқа бір қалтарысқа бұрылды. Дәрмен Долговтың тінтініп, қарап бара жатқан бейнесіне көз салып тұрып:

– Ана кісі таппай да қоймас! Біздің “Қоңырәулиеге” баяғыда қойып кеткен қоймасы бардай қарайды ғой! – деді.

Арада біраз уақыт өтіп, бірер жақпар тасқа Әбіш, Мағаш, Кәкітайлар өздерінің аттарын жазды. Бұлар осымен айналып тұрғанда, үңгір ішінен даңғырлап, айғайлаған Долговтың даусы естілді. Ол бірталай ұзап кеткен екен.

Мағаш пен Кәкітай осы тұста бөгеліп қалды да, Әбіш ілгері басты. Дәрмен соған ерді. Үңгірдің тағы бір қалтарысына екеуі оқшауырақ кетті. Қазір Әбіштің есінде Мағрипа. Оның нұрлы жүзі мен жанды қармағандай, шұғыласы мол үлкен сұрғылт көздері еске түсті. Үнемі күлімсіреп, шыншыл, таза сеніммен қарайды. Сүйініп, сүйсіндіріп тұрғандай. Қараңғы үңгірде Әбіш қол созса, соның аппақ жүзіне саусағы тиетіндей. Дәл алдында жап-жақын тұрған сияқты. Әбіштің қолындағы кішкене білте шам ғана, әлсіз сарғыш сәулесімен, екеуінің арасын бөлетіндей. Жігіт өзінің шамын үріп, өшіріп жіберді. Қиялы енді Мағрипаға

жүзбе-жүз жақындатады. Сол кезде бұның артындағы Дәрмен қамқорлық етіп, мезгілсіз үн қатты.

– Әбіш, шамаң сөніп қалды ғой? Әкел, тұтатып берейін! – деді.

Дәрменге түсініксіз күйде, үнсіз, тапжылмай тұрған Әбіштің қасына кеп, оның қимылсыз қолындағы білте-шамды тұтата бастады. Кеше ұзақ жол жүріп келе жатқанда, Мағаштың нелер ауыр әңгімелерінің арасында және өткен түнде де, Әбіштің көз алдынан Мағрипаның сәулелі елесі кетпеген-ді.

Қазір, Дәрменді тағы да таңырқата түсіп, оқыс сөйлеп қалды.

– Япыр-ай, есіме оқыстан түскенін-ай!

– Кімді айтасың?

– Мағрипа ше? Мағрипаны айтам! Қандай көркем еді!

Дәрмен Әбішті бұдан әрі де сөйлейтін шығар деп еді, ол үндемей, тапжылмай тұр. Сонан соң, Дәрмен өзі күткен жауабын сұрады.

– Бәсе, мен кешеден бір нәрсе айтарсың деп ем. Ұнады ма?

– Ұнады деген аз сөз! Құмар еткендей болған жоқ па! Дәрмен күліп жіберді.

– Е... Солай десеңші! Ендеше, сәті болады ғой. Бұйырса, Ділдә апамның арманы орындалады ғой! Әмин дейінші! – деп, шын достық тілеулестік айтты.

Бірақ оқыған жігіт жүзінде бұндай қуаныш жоқ. Оның өңі қуаң тартып, салқын тұр.

– Тоқта, Дәрмен! Солай дегеніңмен апамның арманына жол жоқ, – деп бөгеліп тұрып, – өзір мүлде жол жоқ! – деді.

– Неге? Неліктен бұлай дедің?

Әбіш сәл бөгеліп тұр. Көңілінде кешегі күдігі өзіне ғана мәлім, жасырын. Қайғылы сыры тағы да тас түйіндей төңкеріліп өтті.

Білгір, қамқор, қартаң доктордың ұмытылмас сөздері Әбіштің құлағына қазір де тағдыр әміріндей, өзгермес қа-

тал шындығын айтып тұр. “Үйлену сізге бұл жаста, бұл халыңызда мүмкін емес, әсіресе, жарыңызға қатер” дейді.

Дәрменге Әбіш те осы сөзбен жауап берсе керек еді. Бірақ, оның көңілінде сол сөздер тұрса да, тілі басқаны айтты.

– Мүмкін емес, менің әлі оқитын оқуым бар. Оны бұнда сарғайта алмаймын. Басын байлап, бағына кесел бола алмаймын.

Дәрмен бұл сөзді бөгет деп білгісі келмегендей.

– Е, айттырып кетпейсің бе? Ол қалыңдық боп үйінде отырады. Шыдайды, әлі бүлдіршіндей жап-жас емес пе?

Әбіш өз ішіндегі байлауын таласқа салғысы келмейді. Сондықтан кесіп айтты.

– Мені өз байлауымнан ойыстырам деме, Дәрмен.

– Әлде, Мағрипаға көңілің...

– Жо... жоқ!.. – деп, Әбіш шапшаң жауап қатты да: – Егер, жар алатын болсам, жер жүзінде Мағрипадан басқаны тілемес едім, бөлкі! Бірақ айттым ғой, оқу бітіріп болмай, шешпеймін. Кешеден менен жауап күтіп жүрген шығарсындар. Менің сөзім осы. Бұдан соң қайталап қажамаңдар! – деді.

Мағаш, Кәкітайларға да, әке-шешесіне де, Дәрмен арқылы айтқызып тұрған жауабы осы сияқты.

– Әбдірахман! Әбіш!.. Мұнда келіңдер! Мен әулиелеріңді таптым! – деп көңілденіп Долгов дыбыстайды.

Көлдің сол жағындағы бір кең қалтарыста Долгов бұларды тосып тұр екен. Шамымен бүйірде жатқан бір ұзын тастың бойын жағалай жарқыратып, қадала қарап тұр. Әбіштер тақап келе бере, Долгов қараған тасқа тегіс үңілді.

– Әулие, мінекей! Мынау төсекше қашалған тасты көріңдерші. Ал, осының үстінде ұзынынан созылып жатқан дене бейнесі, міне! Бұ да ап-айқын байқалып тұр. Мынау бас, мынау иық кескіні. Ұзын дене, бойы былай кетеді! – деп, сөлекет түрде қашалып шабылған тастан Долгов анық адам денесін аңғарып сөйлеп тұр. Әбіш пен Мағаш тас мүсінге таңдана қарап, Долговтың айтқанына илана баста-

ды. Көкбай, Дәрмен де сұлап жатқан мүсінді анық аңғарғандықтарын айтысады. Долгов енді өзінің табысына толық сенген үнменен әзіл тастады:

– Рас, “Қоңырәулие” антик статуясындай емес! Греция өнерін бұл әулие көксемеген! – деп, мысқылдап ойланып тұр. – Бірақ адам бойына тілеген қуаты, қиял еткен қайраты байқалады. Мен білсем, баяғы пещерный адам, қиял-шылдыққа келгенде, ешкімнен осал болмағандай! – деді.

Көпшілікке түсінікті болмаса да, бұл сөздері Әбішті қатты ойландырып қалды. Ол Долговтың көрегендігін іштей құрметпен мойындады. Аздан соң Долгов ала келген бояуымен өзінің атын жазды.

Қоңыр салқын үңгірдің ішін ұзақ уақыт, кейде терең ойлы сөз, кейде күлкі әзілмен күңгірлетіп, даурықтырып жүрген жігіттер тобы енді шығуға айналды. Алдарынан кең үңгірдің тар есігі көрінді. Жарық күннің сәулесі алтын теңгедей жарқырайды. Кейін бұрылған топтың ең алдында кішкентай бойлы, жуантық денелі Әлмағамбет келеді.

Ол адымдай түсіп, асығып барып, елден бұрын сыртқа шығып, тас үстінде терін сүртіп отыр. Кейінгілер шығып болған соң, құтылғанына қуанғандай ақсия күлді.

– Бұдан былай, бұл әулиеңізбен араласуымыз бола қоймас-ақ! Ер Төстік болмай-ақ қоямын. Жер астының сұлуы емес, осы Тобықты ішінен таңдаған қызым қолыма тиетін болса, менің ертегім сол! – дейді.

Атқа мініп, ойға таман түсе бергенде, Долгов пен Әбіш тастан қаланған көп бейіттерге бұрылды. Бұл бейіттер барлығы біріне-бірі ұқсас, бір ғана мезгілде туған көп мола тәрізді. Кейбір бейіттерге үңіле қарап келген Долгов, бірнеше жерде тұрған сирек тастарды көрді. Солардың әрқайсысының бетіне қашап салған таңба бар. Долгов қазақтың таңбаларының сырын білмейтін.

Арттағы топпен Көкбай жеткенде, Әбіш екеуі осы бейіттердің мәнін сұрастыра бастады. Көкбай бұл бейіттің Тобықты бейіті емес екенін білдірді. Таңбаларды бұрын ол өзі де байқаған емес еді. Қазір атынан түсіп, таңданып,

үніле қарап жүріп, Арғынның “қос дөңгелек” таңбасын танығанын айтты. Керейдің “ашамай” таңбасын, Найманның “шөміш” таңбасын тағы да кезек-кезек тауып, таңдайын қағып, басын шайқады.

– Орта жүздің бар атасы бас қосқан зират көргенім осы. Мынада бір қалың сыр бар-ау, жігіттер! Иесі Орта жүздің бір араға қойылған ұлты бар дегенді естіген де емес ем. Бұл қалай, ә?! Не ғажайып!.. – деп, көп бейіттің орта тұсына тоқтап, жүгініп отырды да, “сүннәтәні” мақамдап созып, құран оқып, бата қылды.

Долгов пен Әбіштің ертеден ойлап келген бір байлауы бар екен. Олар шеткі тас бейіттің біреуін ақтармалап жатыр. Бұлар “Қоңырәулиеге” жүрерде, Абай “сол әулиенің түбінде атасы белгісіз, баяғы заманнан қалған бір тас бейіттер бар. Байтасқа сәлем айтыңдар, сол бейіттің біреуін ақтарып, ашып, Нифонт Ивановичке көрсетуге көмек етсін” – деген. Сондағы бейіті осы.

Түнде ауыл иесі Байтастан осы жөнде Әбіш көмек сұрағанда, көрі Байтас бұны үлкен сұмдық көрген. “Оған қолым батпайды, шырақтарым. Мен бұндайды білмеймін. Ақтарыуын өздерің ақтара бер!” – деген.

Қазір Әбіш пен Долговқа Көкбайдан басқа жастардың барлығы болысып, көрді оп-оңай ашты. Бұл терең қазылған көр емес екен. Сүйекке жеткенде, өзге жастың бәрі серпіліп шыға беріп, қолдағы жалғыз күрекпен сүйекті аршып, қазып алуға Долговтың өзі ғана кірісті.

Кірісе бере, қайран болған бір жай туралы ойлана түсіп, сөйлеп жатыр.

– Бұл қалай?! Бір зиратқа бір кісі емес, бірнеше кісі қойылған! – деп, еңкейе түсті. Салдырап қалған, өңшең саусылдаған, сарғыш сүйектердің арасынан ылғи бас сүйектерді қос қолдап, ептеп көтеріп алып жатыр. Алған сүйектерді қабірдің сар топырақтан үйілген, биікше жағасына қатарлап қойды.

Бір моланың өзінен он бас сүйек алды. Соңғы сүйекті көтере бере, шеке тұсынан қадалып кірген садақ оғының

жебесін және көрді. Соны Әбішке айландырып көрсетіп тұрып, “Әбдірахман, Көкбай! Мұнда келіңдер! Мен бұл молалардың жарым сырын аштым!” – деді.

Қазір барлық жұрт Долговты айнала қоршап алып, оның сөздерін таңдана тыңдап тұр.

– Барлық бейіттер біртүрлі үйілген дедік. Ол бұлардың бір уақытта пайда болғанын көрсетеді дегенбіз. Сол анық! Бір уақыт болғанда, бір соғыс үстінде қырылған адамдардың моласы. Ал, сүйектің тозу реңіне қарағанда, түсіне қарағанда, бұл уақиғаның болғанына бір жүз елу жылдан артық болмау керек. Жүз елу жыл бұрын!.. – деп, Долгов Әбдірахманға бұрылды да:

– Бұл өлкені мекен еткен сіздердің аталарыңыз емес пе, Әбіш? Олар қолданған соғыс құралы садақ болған ба еді? – деді.

Әбіш Долгов айтқан жайларды өзгелерге түсіндіріп жатқанда, Көкбай:

– Жүз елу жыл?! – деп, ойлана түсіп: – Жүз елу жыл бұрын бұл арада Тобықты атам баласы болған жоқ. Немесе, келсе, жаңа келе жатқан беті. Ал, ол кезіңіз... – деп, жұрттың бәрін өзіне аңыртып тұрып, болжау айтқандай боп, дабыстап, ойланып тұр. – Ол кез... бұл жерде қазақ пен қалмақтың соғысы болған. Тұра тұрыңыз!.. – деп, тағы да бір оқыс ой келгендей, Әбішке төне түсті. Енді тың бір әңгімені баяндап кетті:

– Осы Арқаның елі Абылайдың жорығын көп айтады ғой. Қалмақпен сол заманда соғыс салған Абылай болды. Ал, енді бір естіген аңызым және бар. Абылайдың қолы осы Арқаны бойлап, қалмақпен қуа соғысып келе жатқанда, бір уақыт қалмақтар тәсіл жасапты. Бір тастың үңгіріне кіріп, бекініп жатып алып, жасырынып қалады. Артынан қуып келе жатқан Абылайдың қолы “жау қашты” – деп, бейқам болады. Сонда қалмақтар үңгірден шығып, Абылайдың қолын тұтқиыл шабуылмен қырарман болыпты дейді. Бірақ жұрт ес жиып, соғыса бастағанда, қазақ көп болғандықтан, қалмақ қайта қашып, үңгірге кіріпті. Сонда

бекініп жатып садақ атып, Абылайға алғызбай қойыпты. Көп адамы қырылып, ашынған Абылай қолдағы батырларына жар салыпты. “Кімде-кім ерлік етіп айласын тауып, осы қалмақты дәл осы үңгірден шығармай қырып беретін болса, бұдан былай қолбасылық дәрежені үнемі сол кісіге бұйырамын!” – депті. Сонда Абылайға ерген көп батырлардың ішінен үздік шыққан Қаракерей Қабанбай болған еді. Күндіз-түні талмай, ұрыс салып, үңгірдің аузын оқпенен көміп, қалмақты бұқтырып отырып, әлденеше күн аштықтан бұралтады. Сөйтіп, ақыры, қалмақты жеңіп, Абылайды дегеніне жеткізеді. Соның артынан жеңістің тойын жасағанда, Абылай Қабанбайды қасына алып отырып: “Бар батырдан сен оздың. Жеке-дара шығып, озып тұрсың. Айтқаным айтқан, сертімнен шыққаным осы, қайратың үшін бұдан былайғы жорықта ұдайы қолбасы сен боласың! Және бұдан кейін сенің атың Қабанбай емес, “Дарабоз” болсын!” – депті. Қабанбайдың бұл кезде жасы егде тартып, сақал-шашына бурыл кірген кезі екен. Содан бұны барлық аңызда “Дарабоз” атайды! – деді.

Жиын жұрт Көкбайдың әңгімесіне барынша иланып, ықыласпен тыңдады. Әбіш Долговқа Көкбай әңгімесін түгел жеткізген уақытта, Долгов өзгелердей таңырқамаса да, енді бір даусыз шындыққа анық көзі жетіп тұрғандай, сенімді сөйледі. Ақырын жымия түседі. Ойлы үлкен көздері күлімдеп, Көкбайға қарап, сөйлеп тұр:

– Міне, археолог пен историк “Қоңырәулиеде” анық ұғысты деген осы. Дау жоқ, Көкбай айтқан әңгіменің куәлігі дәл осы молалар; рулар таңбалары: Абылай қолындағы үлкен рулардан қаза болған адамдарды осы молаларға қойғандықты көрсетеді! – деп, енді ол, жаңағы аршып алған бас сүйектерді кезекпе-кезек өлшеуге кірісті. Қойын кінешкесін алып, өлшеулерін қолма-қол жазып жатыр.

Көкбай, Мағаш пен Көкітайлардың анталап сұрауы бойынша, Абылай жорығы туралы, бұл жастар естімеген, тың жайларды баяндап кетті:

– Ал енді бұл қай шабуыл екен? – дей түсіп, ойлана отырып, алыс күндер оқиғаларын еске алады. – Абылай-

дың шабуылы көп болған. Соның атақтылары: “Шаңды шабуыл”, “Қоржын қаққан” – деп айтылады. Қалмақпен болған бітімнің ең үлкенін “Қандыжап” бітімі деп атайды. Өткеннің бәрі көңілге күңгірт, көзге көмескі ғой. Кім білсін, мынау қырғын әлде сол жорықтардың біреуінің жолында болар ма екен? – деді.

Көкбайда Абылай жайын жыр етемін деген ой көптен бар-ды. Қазақ пен қалмақ жаулығы турасындағы, ескі сөз атаулыны ол жия жүретін. Абаймен оңаша әңгімесінде өзінің жиған-тергендерінің талайын айтып шыққан. Сол кеңес соңында Абай да бұған қосымша қызық әңгімелер айтқан. “Абылай жорықтарын өлең етсеңші” деп, Көкбайға аға ақынның айтып жүретін ақылы да бар еді. Жалғыз-ақ екеуінің де ұғысып, келіскен бір жайы бар-ды.

Алыс күннің әңгімесін, талас-тартысын жақсы жыр ету үшін, әлі де көп естіп, көп дерек жинау керек. Бар деректерді жақсы білген соң ғана, баппен жазу қажет десетін. Қазір “Қоңырәулиенің” басында ойда жоқта, Долговтың ізденгіштігі арқылы кезігіп тұрған мынау жайлар енді Көкбайды жыр жазамын деген ниетіне бұрынғыдан да берік етіп, бекіте түскен сияқты.

Оның жүзінде қазір анық көтеріңкі шабыт бар. Алыста көрінген оқшау биік – Мәйімбетке, баяғы заманның бұлдыр болмысын болжап қарағандай, үлкен көздерін сығырайтып қарап, ойланып тұр. Бір кезде оқыс өзгеріп, енді елге, ауылға қайтуға асыққанын білдірді.

Бірақ Долгов бұларды түске шейін бөгеді. Түс ауа бергенде, өздері ақтарған моланы қайтадан жауып, бұрынғы қалпына келтіріп болған соң, жолаушылар елге қайтты.

Жол ұзақ, жүретін уақыт қысқа болғандықтан, бұлар енді аттанысымен қатты жүрмекке уәделесті. Топ алдында жарау кер атқа мінген Көкбай қатты желіп келеді. Кейде жазық жерде ұзақ жарысты да өзі бастап, топты артынан қалдырмай, үнемі суыт жүргізіп отырды.

Сондайлық үрдіс, өнімді жүріс арқылы ғана бұлар Абай аулына ел жатар кезде келіп жеткен еді.

Жастар “Қоңырәулиеден” көңілді боп қайтса да, ауылға келіп, Абаймен аз әңгімелескеннен кейін, бұнда үлкен әлек туғанын білді. Болған жайды қысқа әңгімемен жастарға айтып берген Абайдың өзі. Кешеден бері ойда жоқта, жаңадан туған бір бәле басталып тұр. Тағы кесірге соғатын жанжал. Бұл тың оқиғаның тап ортасындағы адамдар Оспан мен Оразбай болыпты.

Абайдан естіген қысқа сөздің жайын осы түнде, Мағаш пен Кәкітай оңаша отауға барып отырып, Ербол мен Ақылбайдан білді. Жолдан шаршап келген Долгов Абаймен бірге отырып ішкен астан соң ұйықтап қалған. Әбіш болса, әкесінің қабағын көрген соң, оның мұңы мен уайымын сезініп, тыныш ұйықтай алмады. Әуелі жатып көрсе де, кейін қайта тұрып киініп, Мағашпен оңаша әңгімелеспек боп, соның отауына келді.

Онда Ақылбай, Ербол және Мағаш пен Кәкітай төртеуі оңаша әңгімелесіп отыр екен. Мәжіліске Әбіш келіп араласқан соң, отауда қайтадан шай қойылып, осы түн бойы, таң атқанша Абайдың жас достары кешеден бергі естілген жаманат жайлар туралы ұзақ сөйлесті.

Ербол мен Ақылбайдың кезектеп айтып, Әбіштерге толық білдірген әңгімесі мынау еді:

“Қоңырәулиеге” кетіп бара жатқан жолда, Мағаштың Әбдірахманға айтқанындай, Оспан Оразбай аулына барды екен. Бір болыс елдің билері мен елубасыларын, старшын, атшабарларын және песірін ертіп барыпты. Есболат үстіне, соның ішінде, әсіресе, Аққұлы баласы Оразбайдың өзіне салмақ салғалы, сиязды соның аулының үстінде құрғалы барады. Осы дақпыртты естіген Оразбай жылысып қалаға кетеді. Артына екі түрлі егес тастапты. Біреуі – Оспанға сияз берілмесін деп, исі Есболатқа тапсырған сәлем. Екіншісі – өз қарамағындағы екі старшын Есболаттан приговор жиып, хат мөрлеп, арыз әзірлеп алып, Оспанның үстінен Семейдің оязына, жандаралына шағым айтпаққа кетіпті.

Бұл жайын Оразбай жасырмапты. Оспанға жеткізетін кісілер арқылы ашу сөздер айтқан. Оспан болса, Оразбай мен оның айналасындағы ұрыға құрық беріп және сонымен байлық тапқан бірнеше жуан-содырды шет елмен ақылдастырмақ еді. Шыңғыс ішіндегі көптен бергі бәле, тартыс кезінде құрықсыз кеткен, тыйымсыз тентек пен терісті тезге салмақ. Бір жағы Қаракесек, бір жағы Уақ пен Керей сияқты көршілес елдердің Оразбай басынан көрген шығыны, зорлығы көп болғандықтан, сияздың басын осы ел ішіндегі ең жуан сотқардан бастамақ.

Көп тайғақ болыстың тісі батпайтын іс. Бірақ, Оспан өзі болыс болғанда, шамасы келсе, әділ боламын дейтін. Оразбай сияқты азулыдан бастап, ырқына көндіріп алса ғана өзге елдің барлығында бұның сиязы ойдағыдай жүрмек керек. Оның үстіне, Оразбай мен Жиреншені көп заманнан бері Оспан іштей жек көреді. Бүкіл Тобықты ішіндегі арам есеп, тынымсыз бәленің кесірлі көзі, ұясы осылар ортасы деп біледі.

Бүгінгі күн қанаты қырқылған құстай боп, шетінен тұралап, сорға камалып қалған Жігітек сияқты туысқан ел әлегін де қоздырып жіберген осы Оразбайлар деп ұғынады. Байлығымен, қыңыр-қияс қылығымен де Оразбай әлі күнге ешкімге ырық берген емес. Содыр-сотқарды тыю жолында қатуланып бекінген Оспан, өз ішінде дәл өзінің ағасы болса да, Тәкежанды да осындай қырына алмақшы. Кімге болсын тура сөзін таймастан бетке соғып, қатты айтатын Оспан, осылардың өздеріне болыс болмай тұрған күнінде де қатты соқтығатын.

“Қарын шашы алынбай келе жатқан халықтың анық қаскөйі осылар!” – дейтін.

Оспан болыстыққа оншалық ынтығып келген жоқ-ты. Болып отырған ұлықтығына бұл бас ұрмайды. Сондықтан ертең түсіп қалады екем деп, қорқар да жайы жоқ. Жаратылысында бірбеткей, тұтас тұлғалы Оспан атқамінер атаулының алдамшы, бояма, сиқыр-сайқал мінезінің барлығын айыра беруге де шорқақ. Бірақ бұның бетінен қандай

айлакер, залым, содыр мықты болса да жасқана жүретін. Үлкен көзінде алмас бардай. Бүкіл Тобықты ішінде дене бітімі алып сияқты келген әрі биік, әрі балғын жуан, алпамсадай.

Сол дене бітіміне орай, Оспанның қайрат-күшін де көп ел қатты тамаша қылады. Қайратының молдығын “Түйе балуан” деп, сан кісіге бір өзі төтеп беретін бұл заманның “дәуі”, “батыры” десіп те жүретін. Өзін сүзгелі келген дөнежін бұқаны сыңар қолымен мүйізінен ұстап, жұлқып тартқанда, етпетінен шөке түсіріп, тұрғызбай қойған бір ісін жұрт аңыз етіп кеткен.

Кісі алатын қабаған төбетті қапқалы келген жерінде, қара тұмсығынан самса тартып, жалғыз шертіп, омақа аттырып, талдырып түсіргені бар. Құдыққа түсіп кеткен жардай тайлақты екі өркешінен жалғыз өзі көтеріп, сүйреп тартып алғаны да бар. Ішкі мінез, қайратына осындай елден өзге зор кеуделі Оспанның алып күші қосылған соң, оның ашулы бетінен кім де болса жалтарып жүреді, тайқып соғады. Әлі күнге шейін біреуді жем етуге, арамнан олжа айыруға ауызданып көрмеген Оспан, бұл жүрген Тобықты кісілерінің бәрінің ортасында ең мырза, қолы ашық, қонақасыға өзгеше кең саналатын. Кей уақыттар бұл туралы қызық әңгімелер айтқан ағайын, оның қонақшылдығын күлкі ететін. Аулының қасынан бұған соқпай, үйінен дәм татпай өтіп бара жатқан жолаушы болса, шақырып алып, кінәласып өкпе айтады дейтін.

– Менің аулымның қасынан қонақ болмай өтетін, менің дәмімнің саған не жазығы бар? Аулымның қандай айыбы бар? Жөніңді айт! – деп, кейбір кісілерді әзілдеп, әлек етеді дейтін.

– Жұрт “қонақ шығын шақырады” деп безер болса, біздің Оспан қонақ келмеді деп, жылап отырады! – деп, Тәкежан, Майбасарлар бұны сыртынан мазақ етіп жүретін.

Сол Оспан Оразбай аулына барып, оның бұған істеп кеткен қарсылығын тамам билерінің көзінше білгенде, қатты томырылып, қайнап ашуланды. Қап-қара боп түтігіп

кеткен жүзінде түк-түгінің бәрі сояулап, үдірейіп шыққанды. Оразбайдың өз үйіне кіріп отырып, ақыра зіл тастаған. “Осыдан, жердің түбіне кіріп кетсе де, Оразбайды лақша бақыртып, байлатып алғызбай, тыным таппаспын!” – деп аттанған еді.

Оразбай қалаға шапқанда, артына ие ғып тастап кеткен – Ыспан деген інісі болатын. Ол Оспанға қарсы сөз қатқан жоқ. Үндемей аттан түсіріп, үн қатпай, сазарған күйде аттандырып салған.

Бірақ ауылдарынан Оспанды жөнелте сала, қалаға Оразбайдың артынан қос атпен кісі шаптырды. Оспанның ызалы сертін жеткізген. Сол сәлемінде: “Оспан болыс теріс азу, қара қабандай болып, қабарып кетті. Бетіне жолықса, іреп кететіндей аңғары бар. Аямасын! Қапы қалып, опық жеп жүрмесін Оразбай!” деген болатын. Ал, Оспан күймеге үш ат жеккізіп, дәл сол Есболат Қарасуынан қалаға бір-ақ тартқан-ды.

Жегін атты ауыстырып отыру үшін қасына бес-алты салт атты жүрдек жігіттер ерткен. Олардың астына да өңшең жарау, сенімді мықты аттарды мінгізген. Сөйтіп, әр бекетте аттарды ауыстырып, кезектеп жеккізіп отырып, бір күн, бір түн бойы тоқтаусыз талмай тартып, қалаға кеп түскен-ді.

Бұның алдында, Оразбайдың жеткеніне үш-ақ күн болған. Ол тілмаштар, адвокаттар арқылы қағаздарын жөнге салдырып, арыздарын орыс тілінде сайлатып алып, келесі күні сәскеде Казанцев ояздың кеңсесіне жаңа кірген екен. Оспан да жолдан келген бойында, Оразбайдың бар әрекетін сұрастырып біліп алып, үш ат жеккен күймесімен қырдан келген қалпында, Оразбай кірген есіктен ілесе қуа кірген-ді.

Бұл сағатта Казанцев кеңседе жоқ екен. Оразбай бұрын келсе де, алдағы ұзынша, салқын бөлмеде томсарған жүзбен, өз ашуымен түйіліп отыр. Оспан оны көре бере үлкен бір айлалы, жасанды құбылысқа түсті. Жасы үлкен Оразбайға сәлем беріп, жалпылдап амандасып, жарқырап, ақсия күліп, іші-бауырына кіре келді.

Оразбай бұның жүзіне қайта-қайта оқыс бұрылып, таңдана қарады. Оспан араздықты ұмытқан ба? Немесе, бұрын ұлық болып көрмегендіктен араздасып ұстасудың жөнін білмейтін аусар ма?! Оразбай осыған таңырқап, біраздан соң өзі де күле сөйлейтін болды. Оспан:

– Ораз-еке! Ашу ағадан, айып ініден! Маған томырылып кетіпті деп естіп ем! Мен, өзің білесің, қазақ баласына жалынып, жорғалап көргем жоқ-ты. Сенен қорқып отырмам жоқ. Қойның толы арыз болғанмен, одан шошиын деп отырған Оспан жоқ. Менің болыс болғаным жаңа ғана. Істеген ұлықтық қылмысым жоқ. Елге де жазықты емеспін. Ал, мынау сен кіргелі отырған ұлығың болса, оның қатынының қойнынан да шыққам жоқ. Бұны Казанцев өзі де біледі. Құдай ақына, қазір сен екеуміз қатар кіріп көрелік, әуелі сені тыңдамай, мені тыңдайтынына қолыңды бері әпкел! – деп, бір қойды.

Осы сөздердің бәрін айтқанда Оспан аппақ тісін ақситып, күліп отырып, жарқырап айтты. Сөйтіп, келесі сәтте Оразбайға:

– Мынау үйдің іші қапырық, тұншықтырып барады. Тыста көлеңкеге шығып сөйлесейік. Ашуланып кеткенінді біліп, артыңнан әдейі қуа келдім. Інілік бір базынам бар, соны тыңдап шық! Сонан соң, мен қайтып жүре берем. Арызына ара түсейін деп келгенім жоқ. Жүр, тысқа шығайық! – деді. Оразбай сүлесоктау болса да, Оспанның артынан ерді.

Далаға шыққан соң, Оспан көшенің қарсы бетінде көлеңкелеу жерде тұрған күймеге Оразбаймен бірге тақап келген еді. Көшірі Баймағамбетке үлкен көзін қысып, “әзір тұр” дегендей боп, иек қақты. Өзі Оразбайдан екі есе биік, заңғар бойымен оны бауырына ала тақап тұр. Енді өзге сөзді қойып, Оразбайға қатты ақырып, бір-ақ бұйрық етті:

– Сақалыңды... соқыр төбет! Отыр жаның барыңда, мына арбаға!.. – деп, от шашқан үлкен көзін Оразбайға оқтай қадады. Оның қыбыр еткен қимылын бағып қалыпты. Оразбай селт етіп, кейін серпіле беріп:

– Өй, қу сотқар!.. Сен не тантип... – деп, кеңсе жаққа алақтап, айғайлап сөйлемек болып еді.

Бір жалт еткенде, көшенің басқа бұрышында тұрған өз көшірін көзі шалып қалды. Тым құрса соны көмекке шақырғысы келгендей. Осы кезде Оразбайдың тартысатын аңғарын танып алған Оспан, оның ұзын қара сақалымен кеңірдегін қоса қысып, мытып жіберіп, екінші қолымен сарт етіп Оразбайды жауырынынан бүріп кеп алды. Қоянды бүрген бабындағы қара бүркіттей шеңгелдеген қалпында, Оразбайды тік көтеріп алды да, күйменің түкпіріне арық тоқтыдай қып, қойып кеп жіберді.

Осы бетте, өзі де күймеге секіріп мінді. Тыпырлаған Оразбайды кеудеден қатты бір қойып, талдырып тастады. Баймағамбетке:

– Шапшаң! Айда! Елге тарт! – деді.

Баймағамбет те аттарына бишік үйіріп, “Ну, пошел!” деп, орысша әмір етті. Ауыр күймені күлдіретіп, шапқылай жөнелді.

Ертістен бер жаққа өтіп, Шыңғысқа қарай тартатын үлкен керуен жолына түсіп алған соң, кең-байтақ оңашада Оспан арбадан түсті. Шолақ бұйрық беріп, Оразбайды өзімен бірге түсірді.

– Егесетін немесің ғой... Есіңнен кетпес иттікті өзің істеген сан иттіктің орайы деп біл! Қор етіп әкетемін. Таңмынаны, арбаның артына! – деп, өзі Оразбайды балаша көтеріп алып, күйменің артындағы кең орынға лақтыра сілкіп, бұрап соқты да, Баймағамбетпен екеуі боп, Оразбайдың арқасын күймеге беріп, белуарын, қол-аяғын арбаға шандып, таңып салды.

Сөйтіп, елге тартқан бойында, арбаға таңып алған Оразбайды дәл осы күйінде қорлап, жазалап отырып, келесі күні түнде жайлауда, Шақпақта отырған өз аулына кеп түскен екен.

Оспанның Оразбайды осылайша мазақ жазаға ұшыратып, қорлап әкелгенін білгенде, Ырғызбай іші көп дабыр айтпаса да, өзара қатты өрекіп, әлекке түсті. Бұндай іс

болар деп ойлаған біреу де жоқ екен. Барлық ағайын сөзі: бұндай істі тек қана Оспан істей алады. Достыққа да, қастыққа да араласса, үй жыққандай екпінмен араласатын Оспанның ісі. Сонда да араз адамына дәл бұндай жазаны жасаған кісі бұл өңірде болмаған. Осының арты үлкен жаулық, араздыққа, мол бөлеге соғады деп сескенген сөздер Шақпақта, Жыландыда, Керегетаста, Ботақан ошағында отырған Ырғызбай ауылдарының бөріне тарады.

Абай бұл хабарды естігенде, Оспан аулына Ербол мен Ақылбайды жіберді.

– Ақылдаспай істеген ісі еді. Ел ішінің әрекетін тілейтін бөлекор бұзықтардың айызы қанды ғой. Жамандық, жаулықты қатты ұлғайтатын іс етіпті. Енді “мол бөлеге белшесінен батқан” – деген осы. Жаманшылықтың түбінен, тек, жаманшылық туады. Жақсылық тумайды. Араз болғанмен бұлай еткені дұрыс емес еді. Бұдан ары қорламай, тез босатып жіберсін! – деген.

Осыдан өзге әбігерге де, Оспанды кінәлап сөйлеген сөздерге де, Абай еліккен жоқ. Қысылған да жоқ. Сырттай бұл жұмысты “Оспан мен Оразбайдың өзара есеп айырыған тартысы” дегендей болды да, үйінен шықпай, отырып қалды.

Оразбайды Оспанның сотқарлығынан арашалайтын кісі болып, жалған бітімшілік те жасаған жоқ. Бірақ Абай кешеден бері ұйқы, тыныштықтан айрылды. Қабағы қатып, жүдеп, өкінішке толы бір уайым ойлап қалды.

Оспанның енді бір ағасы Тәкежан болса, ол бұл тұста, үлкен айлакер атқамінердің аса сайқал құбылысына түсті. Осы хабарды естісімен Оспан аулына тақай бере, Тәкежан өрекіп, дабыл салып келді. Оспанның үйіне кірмей, атынан түсе сала, Оразбай отырған ұраңқайға ұмтылған. Үйге кірместен дабырлап сөйлеп:

– Бұл не бөле?! Неткен сұмдық?! Қазақ баласының біріне-бірі бұндай жамандық еткенін қай атамнан көріп едім?! Араздығым болса да, аямас жаулығым бар ма еді? Қайда?! Қайда Оразбай?! – деп, қасындағы жігітіне ұраң-

қайдың есігін ашқызып тұрып, осындай сөздерін айтып алып, үйге кірген.

Оразбайдың астында көнелеу тай тері бар. Басында жастық та жоқ. Ол бұралып, әлсіреп қалған күйінде, бүктүсіп жатыр екен. Тәкежанның даусын естісе де, басын көтерген жоқ. Үн де қатпады. Жаратылысында тастай қатты, қайсар біткен Оразбай, Оспан қолына тұтқын боп ілінгелі бір ауыз сөз қатпаған. Ұзақ жолда екі күн, бір түн жүріп келгенде жалғыз тамшы су да татпаған. Баймағамбет әлденеше рет жол бойында сусын мен су ұсынғанда, “тарт зәріңді!” дейтін. Зекіп, тайдырып, жауларының қолынан бір тамшы су да алмай қойыпты.

Бұл ауылға келгелі де сол мінезінен аумаған. Әрі аш, әрі үнсіз, тас түйін боп, қатып қалған емендей. Тек көк долысы, ызасы буып қойған күйде. Тәкежан бұның осындай қайсарлығын да естіп келген. Қазір қасына барып отырып, басын көтеріп сүйеп, алдымен сусын алғызып, өзі ұсынып еріксіз қымыз жұтқызды. Оразбай енді ғана жалғыз көзін ажырайта ашып, Тәкежанға қарап қысқа ғана тіл қатты.

– Құнанбай баласы, не осы жерде өлтіріп, қара сорпамды ішерсің! Болмаса, ақиретке дейін екі қолым жағанда! Тек, қыларыңның бәрін бүгін қылып қал! Жауымның үлкені Оспан, Ыбырай. Аузыма су тамызған ақың үшін сені жауымның басы демеймін. Бірақ, Тәкежан, бұдан былай сенің де аңысыңды аңдармын. Бар, басқа сөзім жоқ! – деп, айналып тағы жатып қалды.

Тәкежан өз қасындағы жігіт қосшысын тысқа шығарып жіберіп, Оразбайға еңкейе түсіп, күбірлеп сөйлеп кетті:

– Бәле бұған жеткенде, мен де құр Құнанбай баласы едім деп, Абай мен Оспанның отына күйе бермеспін. Қалаға кетерде Медеуден айтқызып жіберген сәлемің маған жеткен. Ойланбай қалғам жоқ-ты. Көрісерге күн қараң деп жүргем жоқ, Оразбай. Осы айтқанымды ішіңе түйгейсің! Бұл арада, бұдан ары шешіліп, ашыларым жоқ. Бірақ сен қалмақ емессің, ежелгі жауым сен бе едің? – деп, даусын қатайтып, дабырлап сөйлеп кетті:

– Тұр, қазір!.. Анау менің ерттеулі тұрған атыма сол қалпыңда мін де, қасыңа менің атқосшымды ертіп ал да, жөнел! Тұр!.. Мін, атқа! Менің қолымнан сені алатын құдайдың құлы шығып көрсін. Бұл иттікке бұдан ары шыдайтұғын арым жоқ! – деп, қатуланып алды.

Оразбайды қайратты қимылымен еріксіз тұрғызып, басына тымағын кигізді. Белдігін де буындырып берді. Сөйтіп, тысқа алып шығып, өзінің семіз қызыл атына өз қолымен аттандырып мінгізді де, қасына жолдасын қосып тұрып, жас жігітке бұйрық етті:

– Мына, Ораз-екенді, жолда өзім түсем деген аулына түсіріп сусындатып, дәм ішкіз де, шаршатпай, күйзелтпей, дәл өз аулына апарып сал! – деді.

Сонымен, тұтқыннан Тәкежан қолымен босаған Оразбай, Есболатқа қарай тартып кетті. Тәкежан енді Оспан үйіне келген еді. Үйдегі келін-кепшік, бөгде кісінің барлығын шығарып жіберіп, Оспанмен оңаша сөйлесті. Тәкежан інісіне де қатты ажармен қадалды:

– “Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп пе ем!” – дегендей, сенің бұл қай қылығың? “Осылай ет” – деп кім үйретті саған?

– Қорықпай-ақ қой! “Үйреткен сен” деп, Тәкежан, саған жала жапқалы отырғаным жоқ.

– Ендеше, үйреткен Абай шығар?

– Оған да жала жаптырмаймын. Істеген өзім! Сен немене өрекіп, үрейің қашып келді?

– Жаулықты осындай насырға шаптырғанды қай атаңнан көріп едің?

– Көрмесен, мен істедім!

– Неге істейсің?

– “Бұзықты тыям” деп істеймін.

– Неше бұзыққа осыны етіп ең?

– Бұзықтың басы Оразбай, әуелі соған етпесем, кімге кәрім жүреді?

– Оразбайды оқытатын сен бе едің? Ол сенің өзінді оқытам деп жүрген жоқ па?

– Ол менен арамдыққа артықпын дейтін шығар! Адалдық оның татып көрген асы емес. Сенің де, оның да арам астарың адалдық! Мен елдің көз жасын тыйып, айналадағы көрші елдің есесін Оразбай мен сенен әпермесем, өзге жаман-жәутік, жалғыз-жалқы, жаман ұрыдан әпергенім құрып қалсын!

– Ой, үйткен сенің болыстық, әкімшілігің құрып қалсын, ендеше! – деп, Тәкежан ызалы мысқылмен мазақтап сөйлеп кетті:

– “Әділет”, “адамшылық” деген осы Абайдан алған тәлімсымағың ғой. Сол “шылығың” “былық” болғанда да осылай тантисың ғой. Жетістірген әділетің осы ма?!

– Әділетім осы. Иттің жазасы иттік болмаса, өзге тілді түсінбейді. Қысқасы, өзіңнің жамбасыңа батып отыр ғой, ә? Кешегі күн сені “жау” деп, Жігітекті айдап салып, тал түсте қосынды талатқан Оразбайдың дұспаны сен едің. Бүгін бұлаң беріп, бұлтаққа түсіпсің ғой? Осыныңның сырын айтшы?!

– Мен араз болсам да, безер болғам жоқ. Сенің бастаған бөлеңе көзді жұмып, ере берер жайым жоқ. Соқыртеке ойнап отырғам жоқ, сен жетектеп апарып, жарға жығатын!

Оспан бұл жерге келгенде, Тәкежанның ендігі айла-тәсілін анық аңғарды. Жақында өзі естіген бір суық сөздің шын екенін енді түйді.

– Уәй, Тәкежан! Бір бұралқы сөзді әнеугүні естіп ем. Бірақ ондай жаманшылыққа сен басар деп ойламап ем, қимаған ем. Оразбай мен Жиренше екеуі бір Ұлжанның баласы – сенімен екеуміздің арамызға жік салмақ. Жарғақ құлағы жастыққа тимей жүр. “Азғырындыға оңай түсері осы Тәкежан болар” деп, саған неше алуан сөз салып жүргенін де білемін. Жаңа сен келіп, Оразбайдың үстіне шұрқырап түскенінде: “мені тентек іні етіп, өзі ес жиған аға болып, сырттан билегені шығар. Соның дегені болсын” – деп, қыбыр етпей отырып ем. Енді аңғарсам, сен Оразбайды жөнелткенде мені мен Абайды сатып тұрып, соның қанжығасына біздің арымызды байлап жөнелтіп отыр

екенсің. Сенен бұрын, анау арам ұлың Әзімбай, Оразбайдың азғырындысына ергелі емексіп жүр. Ендеше, дәл осы Оразбайға істеген істі мен сені сынау үшін істедім. “Шымбайына қалай батар екен! Бір жағына Оразбай түссін, бір жағына мен тұрайын! Кімге қайысар екен?” – деп, сені аңдамаққа істегем! “Атасын, анасын сатып, азғын жолға бара ма, жоқ па?” – деп істедім. Міне, бар қоймаңды ақтарып, көріп отырмын. “Осы өтірік еді!” деп, жалтарып көрші! Бірақ есінде болсын, Тәкежан. Осыдан соң, Оразбайды бір бақсам, сенің қия басқан қадамыңды екі бағам. Оның сөзіне ергеніңді көрсем, бір Тобықты емес, бүкіл қазақ баласы қарғыс айтсын, тоқтарым жоқ. Қасымнан қия басып, Оразбайға кетіп көр! Кәпір қауымында өтсем де, құрбан етіп, өзің менен “дәл ит балаңды” тура өз қолыммен бауыздап өлтіремін! Бар, сенің ендігі сөзіңді қор болып тыңдар жайым жоқ, жүре бер! – деді.

Тәкежан енді біраз сөйлесе, Оспанның ашуы қайда соғарын біле алмай, қатты сасып қалды. Ішінде бүгіп жүрген есебінің бәрін Оспан анық көріп, аямай ашып салып отыр. Інісіне енді қайырып жауап айтпай, жұлқынып орнынан тұрды да, үндемей, сазарған күйде шығып кетті.

Оспан мен Абайға жауыққан күйде Оразбай кетті. Осы жаулықтың аралығында енді қалай басарын шеше алмай, бірақ ішінен Оспан мен Абайға бірде ызалы, бөтен көңіл бекіте түсіп Тәкежан кетті.

Дәл осы уақиға үстінде, Тәкежанның бұндай мінезге ауысатын астыртын себебі де бар-ды. Оразбай Оспанның бетінен ығысып, қалаға қашарда өзінің баласы Медеуге тапсырып кеткен бір ісі болатын.

Медеу алыс-тартыста әкесі қолданатын айла-тәсілдің барлығын біледі. Ел жұмысында ақыл мен қайратты, шешен тілді бірдей байқатып келе жатқан партия-бөленің жаңа перісі. Ол, Оразбай қалаға кетісімен, Әзімбайға кісі салған. Бұрыннан айтылып жүрген, “берекенің сөзі” деген. “Құнанбай баласы мен Аққұлы баласының арасындағы алалықты жояйық. Осыған Әзімбаймен екеуміз себепші болайық.

Әзімбайдың бесіктегі қызын, менің үш жасар ұлым бар, соған айттырмақпын. Мына ел бәлесін ушықтырмай, өрттің алдын алу үшін, дәл осы күнде әдейі айтып отырмын. Тәкежан мен Әзімбай тек ырзалығын білдірсін. Ертеңгі күн Оразбайдың тобынан жүз жылқы қарғы бау жіберемін” депті.

Осы сәлем Әзімбайды емексітіп, Тәкежанды да қатты қызықтырған-ды.

Бүгін Тәкежанды төсегінен шошытып, шоршытып тұрғызған және Оразбайға арашашы етіп, оны шыжық қып тұрған осындай тұсау сөз. Оспан бұлардың тұзақтарын үзіп, талқан етті. Дәл, мынандай бұрқ етіп шыққан өрт үстінде Тәкежан құда бола алмайтын болып қалды. Жүз жылқы қарғы бау қаншалық ыстық жалынмен тартса да, бүгін Тәкежан қолына тимейді. Бірақ анық жаулық туды. Екі беттегі араздардың кімдер болатыны, отқа кімнің қолы күйетіні де ашылды. Тәкежан аулының белге соққан жыландай боп, әзірше титығы құрып тұрғаны да мәлім. Бірақ, түбінде осы бәле созыла барса, Тәкежан мен Оразбайдың ұғысуы Тәкежан мен Абайдың ұғысуынан да айқын болып қалды.

Бұлардың жауы іштен де, сырттан да шеп қосып, тұтасар түрі бар. Жастар “Қоңырәулиеден” қайтқанда, бұндағы жаманшылықтың қарасы осылай болып, дауыл бұлтындай төніп келіп тұр екен.

Тілесе, тілемесе де Оспанның асығыс ашумен салған оты, енді елден бұрын Абайды шарпитуынын барлық жастар айтыспай-ақ аңғарып отыр. Ұйқысыз, мазасыз ойлар қинаған Абайға Әйгерімнің күстөсегі тастай батады. Көп күрсініп, дөңбекшумен ұйқы қашырған Абай да бұл түнді көз ілмей өткізді.

Осы күндерде, еліне қысқа мезгілге келген Әбіштің де қалаға қайтатын шағы жеткен еді. Надзор астындағы Долговтың да Семей әскери жандаралы өлшеп берген кеңшілігі біткен екен. Бұлар бар ауыл-ағайынмен, әсіресе, Абайдың

өзімен соңғы түнде ұзақ әңгімелесті. Оның уайымына дос-жар көңілмен көп ортақтасты. Бірақ жүретін күні, аттанар сағат жетіп тұр. Әбіш пен Долгов Абай, Мағаш, Кәкітаймен құшақтасып, сүйісіп болған соң, қалың топтың көз алдында үлкен күйме тағы да жез қонырауы шалдырай түсіп, көгалды шаңсыз жолмен Семейге қарай тартып кетті.

Бұлар кеткенде, ел бәлесінен үлкен әлекті күткен қиналуда Абай қалды. Оның жақын іні, достары да қабақ шытып, қобалжуда.

Бір бұлар емес, жайлауда, ноғай аулында ынтық отпенен құпия өртеніп, Мағрипа сұлу да қалды.

Оспан ісінің әлегі Абайдың өзіне де, жақын-жарандарына да Әбіштің үйленуі жайындағы сөзді сөйлетпеді. Және жігіттің өз тарапынан, Дәрмен арқылы айтылған сөз де, бүгінде белгілі байлау жасауға жол бермеді. Дәрменнің де, Мағаш, Кәкітай, Ділдәнің де және жақында Абай аулына келіп кеткен Өтегелдінің де жалғыз білгені бар. Әбіш: “Қыз алатын болсам, жер жүзінде Мағыштан басқаны тілемеспін” депті деген, бір өзгеше қымбат сөз. Әзірге, Мағыштың құлағына жеткені де осы ғана. Сабырлы, мінезді сұлу анада Әбіштер кеткен соң, шат қиял ішінде жүріп еді. Кейін жігіт жағынан құдалық сөз келмегендіктен, өзгеше жасып, сөніп қалған. Енді тек қана жаңағы бір үлкен, жақсы сертті амалсыз медеу етіп, үнсіз қалды.

ҚАЗАДА

I

Әбіш биыл да жазғы демалысқа елге қайтқан. Бірақ бұл жаз соншалық басқа, бөтен. Бала шағынан бері елге келіп жүріп, дәл қазіргідей жүдеу жүз, жадау көңіл аға-бауырын, аулын да білген жоқ-ты.

Бұл елдің қазіргі жайлауы да Шыңғыстың сырты емес. Салқын белдер, ұзын аққан өзен-бұлақтар, көкөрай шалғындар да жоқ.

Ауылдар алыс жайлауға шықпай, бауырда, Ералыда қалыпты. Әбіштің келген кезі июльдің басы, жаз ортасы болғандықтан, кең жазықтың тықыр көгалдары тапталып қалған. Айнала атырапқа көз салсаң, сарғыш көде, бетеге басқан реңсіз дүние мол жатыр.

Сол көрініс те осы өлкеде отырған көп ауылдың мынау жаздағы жабырқау ажарына сай келгендей.

Алғашқы үш күн бойында әкесінің қасында болған Әбіш, қазір Абайдың да үлкен уайымда екенін көрді. Бір Абай емес, биылғы жыл осы отырған бар ағайын, көп ауыл тегіс қаралы. Себебі өткен қыстың бас кезінде Оспан қайтыс болған.

Ол қыс ортасында өзінің Жидебайдағы қыстауында, Еркежан үйінде ауырды. Жаратылысында алып денелі Оспан соңғы жылдар ішінде қатты семіріп кеткен еді. Ауруы не екенін аңғарып болғанша, аз күн ішінде қызуы қатты күшейді. Сол қызу өрлеген сайын, сандырақ молайып, көбінше есін білмей жатты. Атыраптағы жақын туыс,

жанашыр дос-жаранға “Оспан науқас” деген хабар жетіп үлгергенше, бес-алты күн ішінде жанталасып жатып, тез қайтыс болған.

Абай Ақшоқыдан “Оспан ауру” деген хабармен Жидебайға асығып жете бергенде, алдарынан қос атпен шыққан шапқыншы, қаза болған қайғылы хабарын да білдірген.

Алып қайрат, әділ ашу, тура мінез иесі Оспан ойда жоқтан шұғыл кетті. Артына көп арман қалдырып кетті. Сонымен қатар, өлердей өшіккен жауларының қатал дұспандығын да қалдырды. Жаназа күнінен бастап аза тұтқан жақын туыс, жанашыр дос мол екен. Некен-саяқ қатал ниетті қастары болмаса, қалың ел Оспан өліміне шын қайғырды. Оны үй іші, ағайыны, бүкіл Шыңғыс елі болып жоқтасты деуге болады.

Қазіргі жазға шейін әлі де Оспан дертінен шерленіп, қаралы көңіл айықтырмаған ағайын-туыс толып жатыр.

Әбіш келгенде, сол Оспанның қаралы жылын аза тұтқан жақын, туыс, тілеулес ауылдар Ералыда бірыңғай боп іріктеліп қалған екен. Ел аз емес. Ералы бойында жиі отырған ауылдар саны отызға тартады. Сол елдің тап ортасында Оспан аулы. Өзге: Ысқақ, Абай, Тәкежан, Майбасар, Ырсай, Ызғұтты, Ғабитхан ауылдары Оспан аулын ортаға алып, қоршай қонысқан.

Қаралы ауылдың өзі де үлкен. Он бес-он алты үй. Соның бес-алтауы өңшең үлкен, аппақ үйлер. Бәрінің сырты қаралы кестелермен, қара шашақты кең басқұрлармен безелген. Бұның үшеуінде сеп жиылған. Қалған үйлер, бата оқыршы жататын қонақ үй. Анау үш үйдің ішінде тегіс, қарабарқын реңі бар, күнгірт бояулы кілем, текемет, тұскиіз, сырмақтар төселген.

Оспаннан үш әйел қалды. Соның үшеуінің де үйлері бата оқыршы түсетін, Оспанды өз беттерімен жоқтап отыратын орын боп белгіленген.

Әбіш келгелі күнде естіп, байқап жүр: таңертең ертемен және кешкі бейуақта осы үш үйде Оспанның үш әйелі үш бөлек дауыс айтады. Жақын отырған ауылдың бәрі, бұл

дауыстар кезінде, өз орнында отырып тегіс аза тұтады. Дауыс кездерінде маңайда баланың айғай-шуын, малшы-қосшының дауырық айғайын да тыйып, басып отырысады.

Оспан әйелдерінің үлкені – Еркежан. Ол – Зереден, Ұлжаннан қалған үлкен шаңырақта отыратын қаралы келін.

Екінші үйдегі қаралы әйел – Зейнеп. Бұл – Өндірбай қызы. Баяғыда, Құнанбай Мекеге кетіп бара жатқан сапарда, Оспанға атастырып кеткен қалыңдық болатын. Зейнеп үлкен әнші еді. Әсіресе, жанынан жақсы жоқтау шығаратын, өз зарын өзінің әуенімен де айта білетін әйел.

Үшінші – Торымбала. Бұл өзге әйелдерден жас және үлкен өнері білінбеген момын, көбінше үнсіз, бұйығы адам.

Осы үш әйелдің ерін жоқтаған даусын Ералыда отырған ауылдардың көрі-жасы түгел біледі.

Әсіресе, Зейнеп дауыс айта бастағанда, бұның үйінің сыртына келіп пәуескеге мініп, немесе жүкке сүйеніп, сыбырласып отырып тыңдайтын балалар, жастар да болады.

Зейнеп ескі шежірені де біледі екен. Жоқтауының арасына Оспанның әкесі Құнанбай қажыны да қосады. Енесі Ұлжанды да туған анасындай ардақтап жоқтайды. Оспанның үлкен әкесі Өскембай биді де атап, мақтап кетеді. Кейде, ұзақ айтатын даусына бұл ауылдардың арғы атасы Ырғызбайды да қосады.

Көп жастар “Ырғызбай” деген ру атын білгені болмаса, дәл сол Ырғызбайдың өзі немен даңқты болғанын білмейтін. Ұмытқан нәсіл есепті, арғы заман адамын көп ойламайтын. Ал, мынау білгір айтқыш келін Оспанды мақтау үшін оның балуандық, батырлығын айтады. Соны арғы тектен келе жатқан ата қасиеті етіп, көтере сөйлейді. Осындайда Ырғызбайдың жас кезінде “Түйе балуан” болғанын жыр етеді. Қазақ пен Қоқан болып кездескен бір үлкен аста Ырғызбайдың бас балуанға түсіп, Қоқанның қоңыраулы балуанын жығып, бесік жамбы алғанын айтады.

Зейнептің дастанына Ырғызбайдың үлкендері тегіс ырза. “Талайдан бері айтылмаған жақсы жоқтау осы Зейнептің жоқтауы” – десіп, көп жастарға жаттап алуға да бұйыратын.

Өлім арқылы да руларының жуандығын, өзге рудан үстемдігін айтып беріп отырған келін, көп Ырғызбайды мақтандырып, көтеріп қояды. Тегінде, Құнанбай, Өскембай, Ырғызбай – бәрін мақтап, қара қазақтың “ардақтысы”, “асылы” деп, күн сайын екі рет атырапқа естіртіп, жар шашып отырған жоқтаушылар өлі Ырғызбай ғана емес, тірі Ырғызбайға да көп еңбек етіп отыр. Бұлардың айдынын асырып, кеудесін өсіреді.

Үш әйел ерте-кешкі дауыстарды ғана өз үйлерінде айтады. Ал, бата оқыршы көп келіп, жиын молайып, жылау көбейген күндерде Оспанның үш әйелі де үлкен үйде болады. Қара жамылған Еркежанның төменгі жағынан шаршыларын шорт байлаған Зейнеп, Торымбала тізелесе отырады да, үшеуі бірдей қатар жоқтасады. Үй ішінің, келушінің жылап-сықтауы баяулаған кезде, үш әйел үн салып, зар етіп отырады. Кейінірек Еркежан мен Торымбала тоқтап, Зейнепке жол береді. Көп еркек, әйелдің ендігі тыңдайтыны Зейнептің ұзақ жоқтауы. Ол үлкен шерді зор үнмен, қаралы нақыспен салмақты етіп айтады. Екі мықынын таянып алып, оқта-текте, келбетті ақсұр жүзінен қалың жасын сорағыта отырып айтқанда, анық шерлі жалын тыңдаушының бәрін тегіс шарпығандай болады.

Оспанның ерте кеткенін, жалғыз өткенін, көп арман, көп қайрат, қасиетті ішіне алтындай сақтап, шерменде кеткенін айтады. Аға-іні барлығының белін сындырып, мол дүниені иесіз қалдырып кеткенін қозғайды. Бұл елдің, ағайынның “құты”, “қыдыры”, “шопаны” жоқ болды деп жылайды.

Жауына Ғали Арсыландай қаһарлы болғанын, досына ақкөйлек, адал, мол мырза болғанын тебірентеді. Жоқтау арасында, сабырдың жөнін де Зейнеп өзі сездіреді. “Күпірлік болмасын, кәрі-жас ой түйсін. Барлық тірлігіне қанағат етсін” деген өсиет те айтып кетеді.

“Тумақ арты – өлмек. Талай мықтының, жақсының осындай асыл, жан күйері, қимасы кеткен, соны ойлайық. Пайғамбар да әрі ағасы, әрі досы Хамзадан айрылған. Біз де ынсап, сабыр ойлайық” – деп түйіп қояды.

Бұл дауыстың көп жері, әсіресе, Оспанның арман, шерін, жалғыздығын айтқанда, тыңдаушыны тегіс жылата-тын. Ақырын, үнсіз отырып жас тамызатын мұндылар аса көп болды. Абай өзі болса, Зейнеп жоқтау айтқанда, әсіресе, тақат ете алмай, егіле беретін.

Зейнептің қоңыр сұлу, әсерлі үнін тыңдай отыра, Абай қатар ойларын да көп ойлайды. Арманда кеткен Оспан, бұны да неше алуан дерт, қапаға салып кетті. Қаралы келін даусына Абай іштен өз даусын, жоқтауын көп қосып, жалғасып, бірге жыласып отырады.

Әбіш келгеннен бері Ералыға екі күндей мол бата оқыр-шы тобы келді. Абай екі күн ұдай Оспан үйінен шықпады. Әбішке де осы үйде отырып, аға зарын мұң етуге ұйғар-ғандай.

Сол аңғарды түсінген Әбіш өзі де, кеше мен бүгін көп қайғы шеккен. Дүниеде бұл білген неше алуан зәрдің ең қаттысы, ең өртегіш уыттысы осы. Әбіштің қара өзегіне қанжардай қадалып, жас жанын ойран етіп, өртеп жатқан-дай.

Тегінде, Әбіш бұл жасына шейін анық жан күйер жақы-нының ауыр өлімін көрген жоқ-ты. Өз әке-шешесі тірі. Бірге туған аға-бауырдың бәрі де аман. Жанқиысар дастан да бұны, әлі, өлім айыруын көрмеген. Сондықтан Әбіш күйреп қайғырды. Әсіресе, осы үлкен үй ішінде сол қалың шер бұны ауырлап баса түседі.

Сақал-шашының ағы биыл айқындап, молая түскен Абайдың қазіргі мінез әдетінде де өзгеріс байқалады. Ол бүгінде өте аз сөйлейді. Осы қазаның салдарынан ұзақ жалғыздық ойына кеткендей.

Бұл күндерде қасындағы достарына ақын Абайдың да тілі күрмеліп, барлық сазы сөнгендей көрінеді. Қайғы қаза Абайды соншалық сындырып, “кеудедегі саулап жанған өнер отын да өшіріп кетті ме!” – деген күдіктер Дәрмен сияқты дос інінің ойына жиі келетін.

Бірақ, сыртқа солай көрінсе де, қайғылы Абай ақын Абайды мүлде тыйған жоқ еді. Көп жұрт Оспан жайын әр

алуан айтып, жылаған шақтарда, Абай өзі де ақын тілімен іштей әлденеше жырлар шерткен.

Әр ырғаққа салып айтқан бірнеше өлеңі бар. Тек олары әзір өз бойында. Іні достың да ешқайсысына айтылмаған, көрсетілмеген. Сондай бір өлеңі, дос зары есебінде, ауыр күрсінудей, шолақ жолдармен, келте уәзінмен қайрылатын:

Жауға мылтық,
Досқа ынтық,
Жан асар ма осыдан?
Қорықпай өтті,
Жанға жетті,
Арман етті досынан.
Ел тамағын,
Жұрт азабын,
Жеке тартқан кетті гүл!
Сондай ерді,
“Ала берді”,
Табар енді біздің ел!
Өлді Оспан,
Кетті шопан,
Енді кім бар бақ қонар?
Ұрла, қарла,
Жұртты шарла,
Ойла, барла, не болар? –

деген сияқты жолдарда бір кезек, Оспанның қимас қасиетін есіне алады. Оны ойлап отырып, бүгінгі тіріде, қатарда қалған кей туыстарды еске алғанда, көңіл медеу таппай, ызалы жүрек ащы шындықты атап кетеді.

Қалған туыс мықтысы, күштісі кім? Тәкежандар ма? Оларда пасықтық бар, адамдық жоқ. Қараңғы жауыздық бар, жарқын жүз жоқ. “Кім” деп сүйенер? “Не” деп жұбанар? Көбі тегіс ұры-қар. Ауыл менен үй ғана емес, қалың жұрттың қаскөйлері, ендігі өмір не болар? Ойласа да, барласа да ем таппастай. Сондайлық қайта шықпастай, тұйыққа қамала түседі.

Тағы да өмір уын үнсіз, жалғыз жұта тұрып, оқшау ұзақ жабығып кетеді. Осы күйде түйіліп, түнеріп қалған аға ақынның жайын жас достары көп ойлап, жиі сөз қылатын. Олар Абайды алаң етерлік себептер де іздейді. Өзара ақылдары бойынша, Әбіштің келуі Абай күйін өзгертер деп сенетін. Алыстан сағынып келген бала Әбіш болғанда, оның ала келетін дүниесі де Абайға қызықты. Оқшау әңгімелер Абай көңілін басқаға бұрып, сейілтетін сияқтанушы еді.

Бірақ, Әбіш келгелі үш күн болса да, Абай әлі онымен кең, еркін сөйлескен жоқ. Жылап келген, бата оқыршы ағайын қасында әрі өзі отырады, әрі Әбішті де осы жұрттың ортасында, Оспан үйінде көбірек отырғызады.

Тек, үшінші күн кешке жақын Әбішті, Оспан үйінен, Дәрмен ертіп, көп ішінен жырып алып шықты.

Күн батуға тақаған кез. Батыс жақ кең қызыл арай боп, балқи толқып тұр. Ералының мол жазығы мен бұдырсыз алыс көкжиегі үстінде аспан өлемі ғажайып тыныш, шексіз кеңдікте.

Арқаның кешкі самал салқыны еседі. Қаралы үйдің қапалық мұңынан босанған Әбіш далада кеудесін керіп, ұзақ тыныс алды. Ауылдан шыққан бойда, екі жігіт өзен жағасына тартқан. Жүріп келе жатқан жолдарында шаң жоқ, тұтас тығыз аласа көк бетеге, жасыл шалғын бар. Табанын көк жалаған етіктер сырғанап, тайғанап, жүрісті ауырлатып отырса да, жастар өзенге жетіп, оны бойлап, төмен қарай ұзап, сөйлесіп кетісті.

Алдарында өзенге мүлде тақап, мінбелеп қонған көп үйлі кедей ауыл бар. Соған қарап бет алып келеді. Дәрменнің Әбішке айтпақ сөзі бар екен. Ол және өз сөзі ғана емес, барлық жас-жаран, іні-бала сияқты Абай достары атынан айтылмақ сөз.

Онаша шығысымен Дәрмен осы жайды бастай бергенде, Әбіш өз ойында жүрген ең соңғы, ең мазасыз жарасын ескергендей, шұғыл өзгерді. Бар қабілет, қалпымен тұтас қана Дәрменге бағынып, тыңдап қапты.

– Біз сені Абай ағама, бәрімізге ем әкелді деп күткеміз, Әбіш. Өзіміз ауыр уайымын сейілте алмай қойдық. Рас,

Оспан көп арманды етіп кетті. Марқұмның Абай ағаман інілік достығы қандай еді! Ондай боп: “саған келгенше, маған жетсін!” – деп тұра қоятын жақын бар ма, дос бар ма? Абай ағамды әкесінен бетер қадірлеуші еді. Оңай емес. Содан болар, әкең қатты қайғырып, құз басынан құлап кеткендей боп жүр. Ал, енді сенің өзің де мүлде уайымға беріліп кеткенің қалай? Бойынды жи! Бұндағыға қуат бер. Әлсіз, дәрменсіз уайым өз қолымыздан да келетін, Әбіш! Мен саған осыны айтайын деп ертіп шықтым! – деді.

Әбіш бұл сөзге көп шешіліп, жауап берген жоқ. Сөйлеп келе жатқан Дәрменнің жүзіне көлденеңнен жиі қарап, оның шыншыл түсін ұната қадалды. Жылтыр қара қасты, үлкен көзді, кесек қырлы мұрынды Дәрмен анық сұлу жігіт. Қазір, жүріс үстінде толқынып сөйлеу себебінен өң-ажары ақсұрланып, қылаңдана түскен. Ашық маңдайында, кесек мұрнының жотасында және екі бетінің ұшында жылтырап білінген сүйкімді шұғыла бар. Бұл рең де Әбіш көзіне өзгеше жарастықты көрінді.

Бірақ Әбіш өзінің қазіргі мінезі туралы ашылған жоқ. Өйткені қайратты жас, еркек басымен өз ішіндегі уайым-қайғының жайын таратып айтып, көп сөз етуді лайық көрмеді.

Ал, бұндағы жастардың Абай үшін ойлаған қамқор ойлары болса, оның жөні бір басқа. Бірақ оған да Әбіш әзірше: “мен солайша ем айтам, әкемді пәлендей етіп жұбата қоям” – деп айтуға ерте. Сондықтан бұл сөзге де көп тереңдемеді. Тек қана:

– Дәрмен, әкем туралы қамығуларың орынды. Ол кісіні бәріміз болып, алаң етуді ойлайық! – деді.

Дәрменге Әбіштің бұндайлық аз сөзді тартымдылығы теріс көрінген жоқ. Шыншыл жүрек бар. Ол өзін іспен, мінезбен ашады. Сөзбен көпсіту, созбалау бұған да жақпайды. Әбіш бұл жерде Абайдың өзіне ұқсаған баласы сияқты көрінеді.

Енді өзен жағасына жақын отырған ауылдың екі-үш иті үріп, бір-екі барақ жүн, қарала қаншықтар алдарынан жүгіре шығып еді.

Екі жігітті көріп қалған үш-төрт еркек бала да бұлардың алдарынан шықты. Бұрын сәлем берген алдыңғы жеті-сегіз жасар бала. Оған Дәрмен де жылы шыраймен қарады.

– Рахымтай, атаң үйде ме?

– Үйде емес, есік алдында отыр! – деп, Рахым ұяла тұрып жауап беріп еді.

Әбіш пен Дәрмен де және Рахымның жолдас балалары да күліп жіберісті. Рахым ұялғаннан қызарып, бір қолымен екінші қолының тырнағын тазалаған боп, шұқынып қалды.

Бұндай ұялшақ, таза, момын бала Әбішке анық ұнады. Танауының ұшы тершіп, қап-қара көздерін үлкендерге қиғаштап, қысыла қарап тұрған қоңыр баланың беті-жүзі де сүйкімді екен.

Дәрмен бұны сыртынан қапсыра құшақтап, бауырына басып еркелеткенде, Әбіш те жылтыр таза, тықыр шашынан сипады.

– Рахым, сен кім баласысың? – деп еңкейді.

Төре аға Әбішті бұл ауылдардың бар баласы сырттан білсе де, жақыннан көп көрген жоқ-ты.

Қазір Рахым оның ақ кителіне, алтынды түймелеріне, әміркен жылтыр етігіне және етігінің өкшесіндегі жылтырауық шпорына қызыға қарай түсті.

– Атамның баласымын! – деді.

– Біздің Дәкеңнің кенжесі! Көп баладан жалғыз тірі қалған көзі де осы ғой! – деп, Дәрмен түсінік берді.

Сезімді бала Рахым бұл сөздерден де қысыла түскен-ді. Ол Дәрменнің құшағынан бұралып шығып, босап алды да:

– Дәрмен аға, атама сіздерді айтайыншы! – деп сылтауратып, үйге қарай жүгіре жөнелді.

Рахым қалың жатақтың көп үйлерінің ішінде қоңырқай, бірақ сырты бүтін, кішілеу үйге қарай тартты.

– Дәкеңе сәлем берейін. Көп елден бұрын бұл кісіге кездесуім ақыл да болар. Сыншыл қарттың көреген көзі тағы нелерді біліп, бағып отыр екен?! – деп, Әбіш әзіл аралас сөйледі.

Дәрменге Әбіштің қазақша, кәрі шешен кісіше сөйлегені ұнап қалды.

– Көп тілмашқа ұқсамай, осы өзіміздің тілімізбен орамды сөйлегенің, тіпті, жақсы әдет, Әбіш! – деді.

Дәркембай өз үйінің көлеңкесінде қызыл тай терінің үстінде ағаш шауып отыр екен. Қолындағы өткір шапашотты шапшаң сермеліп, үлкен қайың қолағаштың сап жағын қырлап, мүсіндеп отыр.

Салқын кеште, қатқан қайыңды өткір шотпен қарш-қарш ұрып, жаңқалап мәнерлеу ісмер адамның бәрін де қызықтыратын іс. Бұл бейнет емес, ермек тәрізді. Әсіресе, Дәркембайдай шебер адам шапқанда шапашот әрі алғыр, әрі жеңіл қозғалады. Қолды өзі жетелеп, лыпып тұрғандай.

Әбішпен жақсы шырайда амандасқан Дәркембай, ісін тоқтатқан жоқ. Оның қалетсіз, қажырлы қимылына қызыға қараған Әбіш те, қасына отырып, күнде көріп жүрген кісідей сөйлесе бастады.

– Дәке, саушылығыңыз, қайратыңыз әлі де жақсы ма дейім. Олжаның үлкені осы екен! – деп еді. Дәркембай Әбішке сәл ғана көз тастап, күліп қойды.

– Қарағым, Әбіш, әкең екеуіңнің сөзің бір жерден шықты-ау. Анада өзіміздің бір жатақтың арбасы сынып, соның тегершігіне шабақ салып жатсам, Абай келіп: “Бәрекелде, қайратыңа ырзамын. Олжаның үлкені осы саушылығың, қажырың” – деп қояды. Мені “мойыма, беріспе. Тіпті, көнбеген соң кәрілігіне де көніспе”... – дейді. Жақсының ең алдымен адамға, әсіресе, біздей олқы-солпысы көп адамға, тілеуі жақсы болады! – деп, Дәркембай қолағашты аударып қарап, әлі де қағаздай мін қалдырмай мүсіндеп отыр. Шапашотын сілтеп отырып Әбіштен:

– Оқуың бітті ме, Әбіш? Елге мүлде келдің бе, жоқ тағы ұзап кетесің бе? – деп сұрасады.

Әбіш биыл тағы да Петерборға барып, келер жыл оқуын тамамдап қайтатынын айтты. Содан ары да үйде тұрмайды, қызмет алады. Оның бабы қалай бұйырса, солай сапар шегетінін білдірді.

Дәркембай:

– Тағы да кете-кете берем десенші! – деп, біраз үндемей қалды.

Әбіштің елде тұрмай, басқа жаққа кететінін анық ұнатпай отыр.

– Мен өзім, Абай сөзінен оқудың жақсы екеніне ден қойған кісімін. Әсіресе, орыс оқуы көзді ашып, көңілді ағартса керек. Қолды да ұзартады ғой. Осы жатақтан Абай апарып оқуға берген бірталай бала бар еді. Соның орысша оқығаны тегіс адам боп, өсіп қапты деп есіттім. Анау, Молдабай баласы – Әнияр, Мұздыбай баласы, түү-түү, Шағандағы қырғыз баласы – Омарбек деген... – бәрі де білім біліп, іске де жарап қапты деседі. Мұсылманша оқуға түсіргені тағы бар еді. Сәдуақас, Қасен, Самарбай дегендер. Олар да енді аз-аздап пайдасын тигізе бастады. Сәдуақас осы жатақтың, мына менің Рахымымдай қарашұнақтарын жинап алып, әйтеуір, қол хатын болса да үйретіп жүр. Білгеннің бәріне мұқтаж ел емеспіз бе, біз қазақ деген! Ол түгіл, осы көрілігіме қарамай, қолым іс білгендіктен маған да ділгер болады! – деп, өзін-өзі сәл мысқылдап қойды.

Дәрмен Әбішке сәл түсіндіре түсті.

– Бұ кісінің ісі, өзі қомсынғанымен, тап мына жатақ үшін үп-үлкен өнер боп алған, Әбіш. Қысы-жазы арба-шана, соқа-сайман, күрек, шот, балта, орағын үнемі баптап беретін осы кісі.

– Қазан-аяғына шейін жамап-жасқайтын жамаушысы болдым ғой...

– Қысқасы, қара темірдің де, ағаш аспаптың да түгел ұстасы болып кетті. “Қартайғанда кәрі тарлан жорға шықты ғой” – деп, бар жатақ мақтап та қояды... Өзі де мақтанды сүйетін шалым еді. Жасы жетпіске кеп қалса да, дәл сол жұрттың мақтауы қанат бітіріп, өз басымен күн көріп, қалтақтап келе жатыр ғой. Үлкен оқып, білген былай тұрсын, сәл өнердің өзіне де қазақ баласы құштар дегені со ғой... – деп, Дәрмен ағасын әзілдеп қойды.

Дәркембай Дәрменнің әзілін аңғарды да, бас изеп күліп алды. Бұл екеуі жас айырмыстарына қарамай, тең достарша әзілдесіп, қағыта берісетін.

– Е, несін айтасың, қарағым Әбіш-ау! Шапашот, балға ұстап әрекет еткен мені былай қой... Жаман-жақсы болсын, менің қобалақтағанымнан арба, шана шығады. Ол түгіл, кейбіреудің домбыраны соққылап, “әрий-айдай, бойдай талайды” бой жасап айтқанын да өнер көріп, телміріп жүрген қазақ бар ғой! – деп, Әбішке көзін қысты...

Дәрмен мен Әбіш күлісіп қалды.

– Жата тастауын көрдің бе! Оң жамбасына келсең, мінезі әлі шөлкес бұл шалыңның! – деп, Дәрмен ағасына қызыға қарап отыр.

Дәркембайдың содан арғы айтпақ келелі сөзі тағы бар екен. Енді Әбішке соны айтып кетті:

– Оқуларың жақсы-ақ-ау! Бірақ, осы оқып алып, елге қайтпай, қатыбас боп кете баратындарың жаман. Анау Молдабай баласы енді қызмет бабымен Тәшкенге кетіпті. Сен болсаң, тағы сүйтем деп отырсың. Осыларың-ақ көңіліме қонбайды. Сендерді атаң-анаң оқытты. Елің-жұртың желкілдеп өскен жемісіндей күтті. Жә, сол қызығыңды еліңе неге әкеп бермейсің, түге?! Өзің біліп, өзің ғана жетіп, жетісіп кете бермек пе едің? Көрші, әне! Бір Абай осы атырапқа қандай жарық сәуле төгіп отыр. Тіпті, әлгі әліпті таяқ деп білмейтін Баймағамбетіне шейін қасыма келіп бір түн түнеп кетсе, жанымнан ең дария ағып өткендей көп сусындап қаламын. Маңына ұрық шашпаған жақсылық, – жапанда жалғыз өскен бөйтерекше, тұл болады да қалмай ма? Жетсең жеткіншегіңмен, үйелменіңмен жетуге тырыссаңшы... Тіпті, қасқыр екеш қасқыр да, сол қасқырлығын қостасын деп, ұя салады. Тамағындағысын жырып беріп, көбейтіп күшік өсіріп, өз өнерін мұрагеріне қалдырмай ма? – деді.

Әбішті соңғы мысал қатты таңырқатты. Ол таңдана отырып, еріксіз бас изеді.

Өз ішінде жүрген, әлі әкесіне де ашпаған бір ойлары болушы еді. Сонда Әбіш “ел ортасында отырып, орысша оқуға жас буынды тәрбиелесе қайтер еді” дейтұғын. Мынау сын сөздер осы Әбіштей азаматқа халық айтатын, артатын ең ауыр қарыздай... Жас жігіт қарттың сөзін құп көретінін білдірді. Бірақ “өзім солай етем” – деген байлау айтқан жоқ.

Осы кезде азын-аулақ сауынын сауып болған, саркідір тартқан Жаңыл есік алдына келді. Қолында екі шелегі толы сүті бар екен. Дәркембайдың өзінен жасы көп кіші әйелі, Рахымның шешесі – Жаңыл тұл отырған, Бөкенші жесірі еді. Дәркембайдың алғашқы әйелі өлген соң, Жаңылды ағайын жатақтар болып, осыған ұйғарған да, екеуін қосқан болатын.

Бұрынғы әйелінен көп бала туса да, өле беріп, Дәркембайдың ең ауыр арманы бала болушы еді. Жаңылдан Рахым туды. Мінез, достық жағынан да Жаңыл Дәркембайға көрілік шағында ойдағыдай үйлескен адам болды. Ол ерінің жақсылығын, ағайынға қадірлі қасиетін анық ұқты. Өзі де оны қадірлеп, үлкен тұтып, шын тілеумен қосылған дос бола білді. Рахым туғалы ерлі-зайып тіршіліктері, тіпті, гүлденіп кеткендей. Жалғыз кенжесі өсіп, “қаратабан” боп, адам бола бастаған Дәркембай, тіпті, қайта жасарғандай болды.

Енді бұрынғыша, Абай айтқандай, күйік шал бола бермей, тірлік еңбекке де ынтасы өзгерді. Әсіресе, Рахым үшін, Жаңыл үшін жақсы еңбек етіп, жаңаша күн көруді өзіне қарыз көріп алды. Жаратылысында өмірдің оты мол, қажырлы, күшті, санасы да қуатты Дәркембай алпыстың ішінде қайтадан өз белін өзі көтеріп, үлкен қасиет тапты. Ол осы бар жатақтың ұстасы, ісері, табыскер, талмас шебері боп алды.

Бұның ендігі тіршілігі осылай түлетіп, қайта қанат бітіргенін жақын достарының бәрі аңғарды. Әсіресе, Базаралы мен Абай айқын таныған. Сонымен, Абай жыл сайын соғымына бір жәрдем етсе, жаз сайын өз үйі – Жаңылға деп бір сиыр, екі-үш бие сауын жіберіп отыратын.

Ал, биыл Оспан өлгелі осындағы бар жатаққа сол Оспан үйінің сауын сиыр, сауулы түйе және қой мен ешкі тұяғынан оннан, бестен сауын үлестіріп берілді. Оспанға тие берсін үшін және қаріп-қасерге жәрдем жасау, осындай жылдың ең үлкен жақсылығы болады деген үшін, Еркежан іркілмеген.

Жатақтардың өткен қыстан жүдеу шыққанын білген Абай, өзі араласпаса да, Баймағамбет арқылы Еркежанға сәлем айтқан. Кейін Дәркембай мен Баймағамбет, сол жөнде бөлген сауынды, жатақтарға өздері айдап барып, үлестіріп берген-ді.

Жаңа, Жаңылдың қос шелегі бірдей толы сүттің келуінде, осындай көмектер де себеп болатын.

Дәркембай әйелі келген соң жұмысын доғарып:

– Жаңыл! Үйіңе қонақ кеп отыр. Қандай қонақ! Менің жай-күйімді білем, сәлем берем деп келген ғой Әбіш. Рахым екеуің барып, мал әкел. Қазан-суынды өзірле! – деді.

Жаңыл да іркілген жоқ. Келісімен Әбішпен жақсы аман-дасып:

– Қалқам, Әбіш-ау, қара жерге отырып қапсындар ғой! Тұрындаршы, орын жайлап берейін! – деп, шапшаң қозғалып, үйден таза сырмағын әкеп жайды.

Ерінің жаңағы сөзін осы әрекет үстінде ести сала:

– Ол сөзді сізден бұрын Рахым айтқан жоқ па! Қой сауып отырған маған жүгіріп келіп... “Апа, бол, қой сауғаныңды қой. Кіші ағам қонақ ертіп келді. Бол тез!” деп, мені қолды-аяққа тұрғызбай сол әкелген жоқ па! – деді.

Рахым ұялып, шешесін түрткілеп, “айтпа, болды, қой” дегендей оралып жүр. Қонақтардан бетін жасырып, шешесін тасалай береді.

Дос-жар, қонағуар үйдің іші өзірлігін жасай бастаса да, Әбіштің бұларды шығындатқысы келмеді.

– Жоқ, Дәке!.. Жоқ, жеңеше! Малды ауызға алмаңыз. Малды қойыңыз. Біз қайтамыз. Тек, шай-май ауыз тисек болды. Тіпті, болмаса, әдемілеп сүт пісіріп беріңіз. Мен еттен де, кейде қойдың сүтін артық көрем! – деді. Дәрмен билік айтты:

– Дәке, жеңеше! Әбіштікі рас. Келгелі әлі әкесімен де кең отырып сөйлесе алған жоқ. Бүгінгі кеште ауыл қонақтан саябыр еді. Абай ағам Әбішпен сөйлесуге тосып отырған болар. Бәрінен ақылы, қазір, жеңеше, сен шапшаң “ақ ірімшік” жаса, соған балқаймақ қос... Сөйтіп, қазақтың “ақлақ” дейтін асын әзірлеп бер. Мен білсем, Әбіш соны Петерборда күнде жеп жүрмеген болар!

Әбіш бұл сөзді қатты қостап:

– Содан рахат ас жоқ. Күнде жемек түгіл, жылына бір жемеп ем. Өзі сағынған асым. Жеңеше, соған кіріс! – деді.

Бұл үйді өз үйіндей етіп, билей сөйледі.

Аздан соң, кеш қараңғысы атырапты көзден жасыра бастағанда, еркектер үйге кірді. Үй ішінде құрғақ тезектің оты маздап, кішілеу қазанның түбін жалап, ернеуін де шарпып аймалап, жанып тұр екен. Төрге сырмақ, көрпе салынған.

Дәркембай тыстан бастаған әңгімесін айта кірді. Сөз Әбіштің сұрауы бойынша жатақтың жайына ауысқан.

– Бұл жатақ елі, Әбіш шырақ, соңғы екі-үш жылда тағы тұралап қалды ғой. Тұралатып кетті, ондырмай тұралатты ғой, бұл екі-үш жыл... – деп, Дәркембай сөйлей жүріп, аласа төсек жанына отырды.

Әбіш оның қасына тақау жайғасып, қарттан көзін алмай үнсіз отыр.

– Ана жылғы Тәкежан дауының шарпуы осы жатақты жанап өткенін Дәркембай былтырғы жылы да Әбішке айтқан-ды. Бірақ, жылдан-жыл өткен сайын, атқамінер атаулының айласы мен арпалысы әлденеше құбылады. Енді биыл не күйге ауысқан бөле, қаза бар?! Соны момын, бейнетқор көптің аузынан есіту Әбішке тың кітап оқығандай көрінеді. Ел тірлігіне көп сәуле төккендей, көзін ашқандай әңгіме күтеді.

Қазір ол Дәркембайдан бұрын сұрамаған бір сөзін сұрап қалды:

– Дәке, менің сізден сұрайын деген бір сөзім бар. Осы жатақтың немесе анау Жігітек кедейінің дәл сонадағы,

шабуыл үстіндегі мінезі қандай болды? Аузынан жалын атып тұрған Тәкежанның қалың қосын қуып алғанда, кедей атаулының өзі не ойлады? Тек қайраты, айбаты батыл Базаралы ғана соны істетті ме? Жоқ, кедейдің өзінің де ерлігі, тәуекелі, ұжым табандылығы жетекші болды ма? Осыны бір сұрайыншы деп ем. Тіпті, қыстығүні Петерборда осындай тартыстың бірін жазған орыс кітабын оқып отырып, “сол кезде біздің Ералы жатағы не ойлады, не мінез танытты екен? Соны Дәкеңнен бір сұрамаппын-ау” деп, өкініп ем! – деді.

Дәркембай Әбішке сынаған сияқты емес, сүйсінгендей қарап қояды.

– Ойыңды дұрыс ұқсам, “сондай сын кезеңде ел дегеннің де тамыры танылады ғой. Соны қалай аңғардың?” деп отырсың ғой! – деді де, біраз қозғалыңқырап, қазан астын қағыстыра түсіп, сөйлеп кетті. – Айтайын... Айтсам және жаппай жатаққа ырзалығымды айтамын. Тіпті, Жігітектің Базаралыға еріп аттанған бар кедейінің де мол қасиет көрсеткенін айтамын. Ол өзі бір бөлек ұран боп шықты ғой. Анық сіңірі шыққан кедей ұраны еді. Кейін аңғарсам, сол қимылды Базаралы бастамапты. Елдің зығыры қайнап, уыты жеткен өз ашуы бастаған екен. Осы момын, бейнетқор қара халқың сол іс үстінде дүр сілкінді ғой!.. – дегенде, Дәркембайдың көз ажары отқа толып, жайнап ашылып кетті.

– “Бір Тәкежан емес, сан Тәкежандар бар-ау! Осы қыс бойы асқындай соққан ақ борандай боп, сойқанды бір сала түссек!” – дегенде, көп азаматты өзім екеш өзім де танымай қалдым! Қалада бөле ұлғайып, жер де айғай, көк те айғай боп кеткен соң, “тәк-тәк”-пен зорға ұстап қалдық. Базаралы болса, көп үшін барды да, жалғыз басын талауға салды. Бірде-бір артынан ергенді ұстатпады. Өзі де қылыштың жүзіндей, қатердің үстінде жүрді. Ол үшін сират көпірі болмады ма? Соның бәрін ойлап, басып қалдық, Абылғазы екеуміз. Болмаса, “өртейік те өртенейік! Бұл қарғыс күнге сонымен қош айтайық!” дегенде, дәл осы жатақтың жас

бала, желекті келініне шейін тас түйін, бекініп алмады ма! – деп, өз ортасына, әсіресе, жатағына риза екенін бірталай таратып айтты.

Тағы бір оралып, сүйсініп әңгіме еткені Жігітек кедейінің жайы еді:

– Ерді ел туғызады. Айналасы, ортасы отсыз болса, жігіт отты қайдан алады? Базаралы билікке отырып, ел ортасына естімеген өкім жайын әкелді. Тәкежан жылқысының тұяғына екі бестіден беретін болды. Соны дәл бір ғана көктемде бермесе, жалғыз Базаралы емес, сан азамат сорлайтын болды. Осыны көрісімен Жігітектің және осы жатақтың бәрі бірдей тағы тістеніп, шыдап тұрып берді. Көшіп жүрген азын-аулақ күнкөргіші бар ел жатақ боп, оқ тигендей жер бауырлап жатып қалды. Бірақ қыңқ етіп, сыр берген жоқ. Әл-куаты бар ер-азамат Ертіс бойлап, орыс ішіне пайдаға, жалдамаға кетті. Тек, әйтеуір, ел бірлігінен, қайсарлығынан танбады. Осы екінші сын ұзаққа созылған анық ауыр сын еді. Бұл кедейің соны да көрді. Көрді де көтерді. Осыған шейін жеткен көп жасымда, бейнет еліне барымша ырза болғаным сол. Шындап келсе, орнын біліп бастаса, килігер жауын анық танытып берсе, бұл ел сорлы неге болса шыдайды екен. Қалың сауырлы қара нарым екен дедім ғой!.. Содан бері жоқшылық айыққан жоқ. Қайта жыл-жыл сайын жаншып жатыр. Бірақ, не керек, сол бір сын белімді сындырмады. Тіпті, белімді көтеріп кетті. “Тәңір-ай, ендігі анау-мынау жоқшылық қысымы бұйым ба?” деген тәуекелге келдім. Тіпті, осы айтқаным елдің де сыры, өзімнің де шыным, балалар! Менің жетпіске келе бере қолөнерге, ісмерлікке табынып отырғанымның да сыры сол! – деді.

Әбіш Дәркембай бойындағы қасиетті тамаша етеді. Осыны ел сыпаты деп ұғына отырып, Базаралыға да өз ішінен үлкен құрмет сездіргендей болды. Дәркембайдан оның бүгінгі жайын сұрап еді.

– Бүгінгі... жайы ма? Бүгін Базаралыдан күй кетіп тұр ғой! – деп бастап, Дәркембай оның ауруын айтты.

Қазір Базаралы көптен төсек тартқан ауру екен. Маңында қалған ағайын оның жайын қатты уайым ететін көрінеді. Сар төсек болғалы үш ай бопты. Үзіп-жұлып әкетіп те бара жатқан жоқ. “Бірақ түбі мығым бір жауым жетті ме деп қауіп қылам” – деп айтат дейді өзі.

Дәркембай Шүйгінсуда жатақ боп қалған кедейлер жайын да айтты:

– Тәкежанның бар алымын түгендеп беріп құтылса да, көп кедей әлі күнге жуан атаулының көз қырынан қақас қалмапты. “Неге тентіреп кетпейсің?”, “Неге есігіме қайыр тілеп келмейсің?”, “Іріп, тозып, шашылып кетпей, әлі де ел болғансып, бас құрап неге отырасың?” – дейтін болса керек. Әсіресе, Тәкежан, Әзімбай, Майбасарлар әлі күнге қағып-соғып, нұқып кетіп, түйіп кетіп жүретін көрінеді. Ол мінезін біздің жатаққа да үнемі істейді. Тек құдайға қарағаны емес, Абайға азын-аулақ жалтақтағаннан тірі қойып жүр. Болмаса: “кеше қосымды қоса шабыстың, үйелменіңмен өртесем ғана рауа” деген сөзді Әзімбай дәл өзіме бір емес, үш рет айтты. Әлі де жерімізді жеп, егін-пішенімізге жылқысын түсіріп, қырсығын ұдайы тақап жүреді! – деді.

Базаралыға қайта оралғанда, Дәркембай тағы бір сүйсінген сөзін айтты:

– Оразбай деген соқыр пері бар емес пе! Былтыр Оспаннан көргенін көрге кірсе ұмытар ма! Бір жағынан соқтығатын жауын белгілеп, бір жағынан соған қаптатам деп, тыным алмай жасақ жиып жүр, дейді. Жалғыз Шыңғыс емес, көрші Бұғылыдан, ар жағындағы Шағаннан да қолшоқпар болатын жуан-жуан тамырлар тауып жүр. Былай өтіп Қоңыр-көкшеден, қалың Мамайдан, Мырза-Жөкеңнен де дамыл алмай кісі тартып жатыр. Тобықтының ішкі шебін өзінікі етіп алу үшін Жігітекке тағы шырға тастайды. “Құнанбай баласының өз арасын ірітсем” дегенде көкірегі қарс айрылады. Осындай есептің біріне жаратқалы Базаралыға кісі салыпты. Жақында Абылғазы келіп кетіп еді. Базаралы өзінің бар жауабын, жау сырын маған әдейі сәлем ғып айтып жіберіпті, – деп, насыбайын иіскеді.

Жаңыл бұл кезде асын қамдап, шай жасап жүрген. Дәрмен ағасының сөзін Әбіш түгел естісін дегендей, бұл әңгіменің үзілмеуін қостайды. Соны ойлап, Әбішке Дәркембай сөзін ұғындыра түсті. Ағасына да: “айта бер!” деген белгі сияқты.

– Баз-екеннің бұл кісімен бар сыры аралас жақын адам ғой. Біле берсін және Абай ағама да білдірсін дегені болар! Дәркембай Дәрменнің зеректігіне риза боп қалды.

– Бәсе, дұрыс айтасың. Сыртынан қапсыра құшақтағалы жүрген жау бар. Абай “қапыда қалып, опық жеп жүрмесін” деген болар. Өзінің жауабында: “Оразбайға сәлем айт. Мені маймыл етіп, өзі түлкі болмақ қой. Маймылды түлкі жолдас қып жолға ертіп шығыпты. “Не көрсек, бір көреміз. Не тамақ кездессе, бөліп жейік” – депті. Келе жатса, бір темір қақпан жатыр. Ортасында қып-қызыл ет тұр екен. Түлкі маймылға: “Қонақсың, жаңа жолдас болғаның осы, жол сенікі. Анау етті сен жей ғой!” – депті. Маймыл қақпан сырын білмей, басып қалса, аяғын шауып қалып, темір қақпан ұстапты да қалыпты. Түлкі етті өзі қағып жейді. Сонда маймыл зарлап: “Не болдым, сорладым ғой!” десе, түлкі жұбатып, өсиет айтыпты ғой... “Екі түрлі бақ болады. Біреуі – басқа, біреуі – аяққа қонады. Мынау саған қонған сол! Тепкілесе кетпейтін темір бақ деген осы” депті. Сол айтқандай, Оразбай “Жігітекті алдадым” деп жүр ғой. Алдағаны рас болса, мені тепкілесе кетпейтін темір баққа жеткізген. Мешеу боп елім жатыр. Төсекке таңып, тапжылтпай басып, белім жатыр. Темір бақты тапқан кедей көп еді ғой. Соның бірімін. Желігім жоқ, желік болмаған соң, бәлем де жоқ. Елігерім де жоқ. Және “араз бол, жау бол” деп маған қарсы қоймағы Абай ғой. Біз Абаймен жау емеспіз. Сан сындар болған. Абайға қарсы азғаным жоқ-ты. Әлі де азбаймын. Ағайын енді менен аулақ жүрсін!” – депті.

Дәркембай әңгімесін айта отырып, “ақлақты” Әбіштің алдына тақап қойып, қонақтарын кең пейілмен сыйлауын да ұмытқан жоқ. Табақ жиылып, шай ішіліп отырғанда тағы бір сөзін қоса айтты:

– Абылғазы айтады. Оразбайға осылай жауап бере отырып, “күндердің бір күні болар. Тірі болсам, Абайға ендігі Жігітек баласының жаулық істемей, дос болып, қасынан табылғанын көрермін. Сөзім Бейсембі, Әбділдаға өтпес. Бірақ олардың азғырындысымен жүрген Жігітек баласының, тегі, есі кіріп болар. Сонда менің өсиетім дарыған кедей туысымның шебі тұтасып, саны молайғанда, Абаймен тегіс елім болып табысар. Артыма тілек етіп, тастап кететінім де сол өсиет. Туғанымнан бері бүгін, міне, өлмелі күніме шейін Ырғызбай мен Жігітек жуандары елмен елді қоспай, арасын ашып келеді ғой. Оразбай, Жиренше Абайға қарсы жау жинағанда, Шыңғыс елінде анық табан тірерім Жігітек деп отыр ғой. Бірақ бүгінгі Жігітек бұрынғы Жігітек емес. Бұл момын, кедей, еңбек көкसेген Жігітек. Бұның жауы Абай емес... Бұның досы Дәркембайдың жатағы екеніне көз жетті”... депті. Бұнысы Абайға да, маған да мегзеп жатқан бір өріс деп ұқтым!

Көп елдің арасына көп бәлекор тастап жүрген жаулықтың шоғы бар. Соны қырағы көзімен көріп, біліп отырған Дәркембай Әбіш арқылы Абайға білдіріп отыр.

Қаладан келген, оқу-білімі бар, тың қуат-қайраты бар балаға дос қарт әдейі айтып отыр екен.

Әбіш бұл жайды жақсы түйді. Дәрмен екеуі ел жата да-лаға шығып, Ералы жазығымен қайта аяндағанда, бұл сөздердің жалғасын өзара созып, ұзақ әңгімелесіп кетті.

Жырақтау жерде қалың ауылдың кешкі оттары көрінді.

Түн жым-жырт. Жел де жоқ. Бірақ сәл ғана білінген, сызды салқын бар. Толған ай дәл төбеде биіктеп, нұрлана жарқырап тұр. Жұлдыздар да алыстан, ұзақ ұшқын шашылғандай сәл ғана жылт-жылт етеді. Бірақ аспан әлемі ерекше кеңейіп, шексіз жиһан барынша ғажайып жайнап тұр. Көрмеге шыққан сиқыр ғалам әлсіз адам ойымен, қиялымен ойнағандай. Көз шарасына, ақыл санасына сыймастай алып, барлық адам ойын осы бір тынып барлап тұрған ұлы тыныштығының өзімен де кішірейтіп, тозаңдай елеусіз етіп, бағындырып тұрғандай.

Жарық айлы түн дүниесі адамды әлсіз, болымсыз, қыбыр құрттай етіп, жүдетіп тонайды. Астрономиядан хабары мол Әбіш, жұлдыздан планеталарды айырып қарап, әр жұлдыздың өзі бір күн системасындай өлшеу, мөлшер жеткісіз әлем екенін ойлай түсті. Сондай жұлдыздар миллиард болғанда, жер бір-ақ қана нүктедей. Ойлаған сайын біржола жердің өзі түк емес екенін еске алды. Ондағы адам ше? Әлдеқандай Тобықты ше?! Әбіш мысқылды жүзбен ақырын ғана үнсіз жымыды. Бір кезек ол жер үнін, тынысын тындайды. Анда-санда салмақпен үрген иттер даусы келді. Бірі алыстан, бірі бертіннен кезектеп үрген, бір шеттен бір шетке үнмен хабар етіп жатқан түнгі тірлік белгілері. Оқта-текте күзетші еркек үні қысқа қайырған айтағын атайды. Жіп-жіңішке, таза дауысты келіншектер, қыздар айтағы да еміс-еміс келеді. Арқаның түні көкшіл емес, қара көлеңкелі қараңғы келеді. Бірақ дәл бүгінгі түн олай емес. Өзінше бір алуан көкшіл-бозғыл түн.

Жастар келе жатқан жазықтың шалғынды жері қара барқын тартса да, бетегелі, көделі көп аймағы қылаңғытып тұр. Ай сәулесі астында ақ желеңдеп, күлдібадамдап, айқындамай бұлың береді.

Тыныш түннің боз көделі даласы сыбдырсыз, үнсіз, құбылып толқып жатқандай. Ай астында ақшыл дала қызусыз, жарықсыз бір бұлдыр сәуле береді. Фосфор сәулесіндей еміс сәуле. Жусан, тарлау, қазотының иістері де ауық-ауық демді шалады.

Дәркембай әңгімелерінен ауыр ойлар алып шыққан Әбіш, ауылға жетуге асыққан жоқ. Біраз үнсіз, күрсіне түсіп, дүниені тамашалады. Сағынған ел, сағындырған жайлау шақтарында осындай түндер оған әсіресе, қайта оралмастай, енді қайтып бұны толқытпастай көруші еді. Олай емес екен. Егер, көңілді кірбің ой баспаса, бүгін Әбіш атқа мініп ап, ағындап шапқылар еді. Тынымсыз ойнақ салып, еркіндеп көсіліп, ыстық қызық, белгісіз бұлдыр бір түн тұманын қуалар ма еді! Түс тұманындай жұмбақ шақты барынша қызықтар ма еді! Әлденеге, әлдекімге душар болуды іздер еді...

Сондайлық сәт сейілген жас көңілмен Әбіш, көптен өз көңілінде келе жатқан қиын жайын сұрады.

– Жә, Дәрмен, Мағрипа қалай? Оны неге айтпайсың? Дәрмен іркілген жоқ.

– Мағрипа бұрынғы қалпында ғой, Әбіш! Өзгерген еш-нәрсе жоқ. Мағаштың хатынан бәрін өзің біледі деп айтпай келем ғой!

– Мағаш хатын мен қыстың басында алғам. Одан бері де жеті-сегіз ай өткен жоқ па?

Дәрмен Әбіштің көңіліндегі күдігін дәл және тез ұғынды.

– Айлар түгіл жылдар өтсе, жылжыр ма екен орнынан! Енді аңғарып жүрміз, Мағрипа саған деген берік көңілден жаңылар емес. Былтырғы маған айтқан жалғыз ауыз сөзінді медеу етіп қалыпты ғой! Өзі саған аса ынтық тәрізді.

Әбіш бұл сөзді бөліп, жеңіл күрсініп қойды.

– Бірақ менің әлі де байлауым жоқ. Әлі де түз құсындай алыстамын ғой. Алдымда тағы бір жыл бар. Оның ар жағындағы тағдырды тағы кім біледі? Белгісіз күткізу әділетсіз көрінеді...

– Рас. Әке-шеше, аға-туыстары Мағрипаның жіпсіз тұсалғандай болғанына қысылатын болса керек. Бірақ біздің ауылдар кеңшілік береміз деп жүрген жоқ. Былтыр болмаса биыл... тіпті, болмаса – өзің айтқан ендігі жыл, әйтеуір батаны бекітеміз деп жүр. Ал, Мағышқа осы жазда үміт беріп, серт байласып кетпесең, ұзақ қинауға салған боларсың. Осыны ғана айтпақ едім. Мағрипаны ойламасыңа болмас, Әбіш! – деп, сөзін бітірді.

Әбіш бұған қарсы сөз айтқан жоқ. Қайта, үндемей бас изеді де, себепсіз ауыр күрсініп, кеудесін ұстады. Дәрменге жауап қатқан жоқ. Өз ойынша, сау болған күнде де, Әбіш дәл осы шақта өзінің үйлену жайын айта алмас еді. Оның ойына бүгін кеште Дәркембайдың, осы Дәрменнің өзінен білген ел дерті, әке қайғысы еріксіз оралды. Мағрипа туралы жанағы Дәрмен білдірген ең соңғы жай да қинайды. Ол жөнінде жігіт енді бір байлау айтуға міндетті.

Бірақ ауыл қаралы. Әке жүрегі онан да жаралы. Және ол айналаның жәһил зұлымдығынан хабарсыз... Ол үшін де ойлану керек... Қиналып ойланып, ұғыну керек. Әбіш қамқор оймен ширығып асығады... Көзге көрінсе, көп түйінмен қазір өзі күреске түскісі келгендей, ызаланып қыстығып та кетеді. Бір кез, бұны үндемей барлап келе жатқан Дәрменді қолтықтап алды.

– Дәрмен-ай, бұл жауыздыққа жаза жоқ. Есіл сорлы ен сахараның иесізі-ай десеңші!.. – деп, күрсініп алды. – Оразбайды ел ішінде қостайтындар бар. Олар және көп, солай ғой, ә?

Тұманды сезімді ойдың бәрін серпіп, бүгінгінің ауыр күңгірт шындығына көшті.

– Солай екені рас, Әбіш, естідің ғой... Бірақ Дәкең іркіп айтып отыр. Одан естігенің тек шет жағасы десеңші.

– Ал, Оразбайдан басқалар да сондай бәле қуған тынымсыз ба? Бұл Шыңғыс ішінде кімдер сондай?

– Кімдер дерің бар ма? Ол жандар алыстан, жақыннан да табылады...

– Алысы кім? Жақыны қайсы, екеуін де, сол екі шетін де айтшы!

– Алысы, мысалы, Жиренше, жақыны – тіпті, анау төбесі көрініп отырған өз аулың – Тәкежан.

– Тәкежан да ма? О да тынымсыз ізденіп жүр ме?

– Жоқ, оның жауығы бір алуан. Ол әзір ашық емес, қарауыл қарап, нысананы әр жерден құрып жүр... Ал, Жиренше, Оразбай қанша тынымсыз болса, бұл ел ішінде о да тап сондай.

– Не істеп жүр сонда?

– Не істегеніне көп айғақ айтпай-ақ қояйын. Тек, бір ғана мысал сөзді тыңда... Осы көктемде, ел қыстаудан әлі көшпей тұрған кезде, Жиренше бір топ кісімен Асылбектікіне қыдырып кепті. Жазға салым сүр жесу, қыдырып қонақ болысып, сақтаған сыбаға жесу бар ғой. Асыл ағаңдікіне келе бере, амандасып болмастан Жиренше: “Е-е, байғызым, үнсіз, қыбырсыз жатырмысың тастың түбінде... Түбін ойлап жатырсың ғой байғызша!” – деп күліпті. Бай-

ғыз үн қатпай, қыбыр етпей, күндіз жатып, түнде ғана аз ұшады. “Неге қыбырламайсың сен?” – деп сұрағанда, “мен түбін ойлап тыныш жатам” – дейді екен ғой. Қазақ солай әңгіме етеді. Асыл ағаң бұлардың желіктірген сөзіне елікпей жатқан момын жанның бірі болу керек. Ананың бізге ермейсің деп кекеткені ғой. Асыл ағаң Жиреншеге іле жауап беріпті. “Е-е, сен де жүрмісің, бәбісегім!.. Әр қидың түбіне бір барып бәбісек көкекше “пыс” деп қойып, Олжайды түртіп оятып жүрсің бе, бәбісегім!” – дейді. Көрдің бе, Әбіш?! – дегенде, Әбіш те, Дәрменнің өзі де қатты күлісіп алды.

Әбішке айдарлы ала қанат, сақау көкек – бәбісек елестеді.

– Ойпыр-ай, қандай шебер жандар! Тіл қандай, тәсіл қандай!.. Сәл ғана қағысқанда, ап-азғантай сөзбен қаншалық жайларды түйген екеуі де? Дәрмен-ау, бұл бос сөз емес, нағыз шебер арбасу ғой. Патшалықтар арасында үлкен елшілер болады, дипломаттар дейді оларды. Соғыс, бітім, сауда, талас-тартыс – бәрінің сөзін екі патшаның арасында жүргізетін солар. Нағыз айлалы, айтқыш және өлердей қу адамдар солар. Мына Асыл ағаң мен Жиренше соның нағыз шеберінің бірі ғой!.. – деп, тағы да таңданып күліп келе жатып, Әбіш бұрынғы ызасын ұмытып, кең бір түйін жасады:

– Сорлы өнерпаздар! Бұнша ақылды, бұнша айлалы шебер бола тұра, қайтіп шыдасын! Жақсылыққа жұмсар ма?.. Ол жақсылығың қайсы? Әрі надан, қараңғы, әрі жабайы жадау сахара анау. Күні тумай жүрген қу өнер!.. Жамандыққа жұмсамай қайда қойсын?! – деді де, күліп жіберді.

Дәрмен Әбіш ойының оқыс сыны мен байлауына таңданып келеді. Бұған Әбіш қазір ойшыл, сыншы боп көрінді. Ішінен: оқу-білім ағартқан жап-жас жігіттің жақсылығын тамашалайды. Ол үлкен достық жақындықпен Әбіштің қолын қолтығымен қатты қысып қойды.

Енді бір кезекте Әбіш бұдан Тәкежан жайын сұрады. Дәрмен бұл арада бар білгенін түгел ашқан жоқ. Жақын

ағайын арасына суық сөзді өсіріп айтқысы келмейді. Бірақ Әбішті мүлде хабарсыз қалдыру да дұрыс емес. Анығын Мағаштан ұғына жатса да, ол қазір Дәрменнен де, көптің ішінде жүрген кей жайды білу керек.

– Тәкежан ағаң тәсілде жүр дейді... Анығын көзбен көрмеген соң, айту қиын... Ішінен азып алса да, аңысты аңдап, өзінше бір сылтау тосып жүр, дейді ғой...

– Бұл қалай сөз, Дәрмен? Ұғымсыз ғой...

– Қысқасы, Абай ағамнан айрылысу мына қаралы жылда маскара болар еді ғой. Содан жасқанады. Екінші жағынан, Оразбайлар: “Ада-күде сөзін берсін. Істейтін ісіміз тақау. Қосылмаса сырт қалғаны”... – деп, асықтырады екен. Содан енді Абай ағаммен өкпелесіп, айрылысудың сылтауын іздепті. Дәл осы кезде сол сылтауды тауыпты деседі.

– Не сылтау? Қандай қылықты бағады екен?

– Сылтауы – Оспан үйінің дүние-мүлкін үлеске салу жөнінде!..

– Үлеске?! Оспан ағам жылы толмастан, көзі жасырынып болмастан ба?

– Несін айтасың! “Айрылар дос ердің артқы қасын сұрайды” – дейді ғой. Абай ағама осы жөнінде ең ауыр салмақты салып-салып қинап отырып, сондайдан бір өкпе, сылтау тауып, содан ары жаулар жағына шықпақ, дейді. Онысы не сөз, не жұмыс туралы болады? Бұны енді аз күндегі іс пен мінезден өзің де көрерсің! – деп, Дәрмен іркіліп қалды.

Әбіш те енді арғы жағын қазбалаған жоқ. Ең ауыр түйінге сыр жеткенде, “қалғанын әкем мен Мағаштан ұғынған мақұл” – деп білді.

II

Күз түсіп қалған. Шыңғыс сыртындағы жайлаудағы ел қауырт көшіп, Ералы үстіне келді. Көршілес қоныстар, күзектерге де сыбайлас ауылдардың талайы келіп орнап жатқан.

Оспан аулына тағы да бата оқыршы көп келіп, алғашқы бір жұма, он күн ұдайы қонақ күтумен өтті.

Бүгін таңертең Абайға болыстың атшабары келіп, бір топ хат, қағаз әкелді. Қазіргі уақытша болыс Оспанның кандидаты Шәке болатын. Бұның жас жігіт атшабары, ұзын бойлы, иір келген, жіңішке қара Бегдалы Абайға қағаздарды берумен қатар, болыс айтқан бір сәлем барын да білдірді.

Үйде Еркежаннан басқа да әйелдер бар. Пәкизат, Әубәкір сияқты жастар да бар еді.

Абайдың қасында отырған Мағаш атшабарға “ол сәлемді айта бер!” дегендей мезіреті жасаса да, Бегдалы:

– Абай аға, өзіңізге ауызба-ауыз, оңаша айт деген Шәкенің сәлемі бар еді! – деді.

Абай шапан жамылып, ақ елтірі жеңіл тымағын киіп, тысқа шықты.

Оңаша отырысымен Бегдалының түсіне ойланып қалған үлкен көзбен қадалды да, үндемей тыңдап отырды.

– Шәкенің айт дегені тағы бір қағаз жайы, Абай аға. Мынау өзіңізге жіберген шақырту бар екен. Ояз кеңсесінен шыққан шақырту дейді. Ал, болысқа осымен қатар тағы да бұйрық жазылыпты. Онда: “Абай ағамның осы шақыртқан жерге баруы міндетті”, “соны болыс пен тілмаш бақсын, жеткізетін болсын” дегендей аңғар байқалады, дейді. “Үстінен шағым бар да, ұлықтың мұрты сол жалақорлар жағына бейім бе деп қалдым” – дейді Шәке... “Жеткіз” дегені сол еді... – деп, Бегдалы сөзін бітіргенде, Абай үндеместен орнынан тұрды да, үйге кетті.

“Бір ауыз сөзі жоқ. Қыңқ деместен кеткені қалай? Ұлықпен көп істес боп, еті үйреніскен бе? Әлде маған істеп отырған қыры ма?” – деп, ішінен таңырқаған Бегдалы өз бетімен қала берді.

Абай үйге кіргенде, Әбіш конверттерді жыртып, бар қағазды оқып шыққан екен. Әкесінің сұрауы бойынша баян етті.

– Мынау бір қағаз Семейдің уездный начальнигінен. Өзгелері хаттар. Біреуін Евгений Петрович өзіңізге жазып-

ты. Екінші бір хат Долгов досыңыздан. Оның маған да жазған хаты бар екен... Екеуі де көп сәлем жолдапты. Саулығыңызды, еңбектеріңіздің жемісті, көрікті болуын тілеп жазыпты.

Михайлов пен Долгов хаттарын естігенде, Абайдың қабағы ашылып, сүйсінген жүзіне біраз жымыған ажар білінді. Бірақ жаңағы Бегдалы айтқан сөз есінде болғандықтан, ояз қағазының жайын қайтадан анықтай сұрай бастады да, сол қағазды өзі де оқымақ боп, қол созды. Әбіш үй ішіне бұл қағаз жайын мәлімдемес үшін әкесінің қасына ұмтылып, тақап келіп, ақырын күбірлеп оқып берді.

Ояз Ибрагим Құнанбаевтан түсініктер, жауаптар естімекші. Губернатор кеңсесі де соны талап етеді. Сентябрьдің бесінде Қарамола деген жәрмеңкенің орнында Семипалатинск, Устькаменогорск, Зайсан уездерінің бас қосқан чрезвычайный съезі болады. Сонда Құнанбаев келу шарт. Келмей қалуға жол жоқ дегенді сездірген.

Евгений Петрович хаты да Абайдың үстінен көп арыздар барлығын айтыпты. Ол өзі осы күнде Ертістің бойын ғылым жөнімен шолып жүрген еді. Жақында Семейге келіп, бұрынғы таныс чиновниктердің кейбіреуімен кездескенде, бұның досы Абай жайында шағымдар барын айтысыпты. Осының үстіне және Омскіден Лосовский хат жазған. Ол қазір генерал-губернатордың кеңсесінде айрықша тапсырылатын істердің чиновнигі екен. Ол да корпус атына, Абай үстінен тағы да тың арыздар түсіп жатқанын сездіріпті. Михайлов осыларды айта келіп, Абайға: “Аполлон құрбандығының орнына сізден, қырдың сутяжникитері мен губернаторлар кеңселері взяткамен подпискадай құрбандық талап ететінге ұқсайды. Менің мәслихатым, шақыру болса, қандай шенді чиновникпен болса да, өзіңіз жүз көрісіп, ашық, батыл сөйлесіңіз. Сіздің сахара халқы алдындағы беделіңіз бұл күнде молайған. Оны мен Зайсан, Устькаменогорск уездерінің қазақтарымен сөйлескенде көп аңғардым. Және осы үшін, әсіресе, мақтанып, қуанып қалдым. Халқыңыз сіздің қасыңызда. Одан үлкен тірі күнде

ескерткіш жоқ. Ал, тірлік деген – тайталас, күрес екенін Дарвинсіз де, сіз екеуміз түсінген едік қой” депті.

Абай осы хатты Әбіш оқып отырғанда, құлшынып ояңандай болды. Иықтан басқан зіл салмақ ықтатып, тірліктің өзіне де салқындатып бара жатқандай еді.

Михайлов достығы мен оның сондай әр кезде мойымас балғын, батыл ойы тағы да бір келіп, қолтығынан демегендей. Бар жаманшылықты терең ой, философиялық даналық астамдықпен жеңе алады. Соған ғана қол артсаң, әр ылаттан, құнсыз жауыздық, қастықтардан биік бойлап, асып озып, артыла қарауға болады. Сонда бүксіп, бықсыған қызғаныш, айлалы жаманшылық, күндестік – бәрі де тобығыңнан келмей, тозаңдай елеусіз болып қалады. Абай ойына осындай өжет серпілу берген Михайлов анық аянбас дос еді. Сондай достықтың өзі, бір өзі ғана ақын көңілін үмітті сәулеге бөлегендей.

Әбіш бұл кезде Долгов хатын да оқып болған. Ол өз өмірінің соңғы өзгерісін жазыпты. Көп жылдар бөгеті мен жандармдар кеңселерінің арада тұрғызған қоршау құлапты. Ақыры, Нифонт Иванович өзінің сүйіктісі Сашаға үйленіпті.

Саша Шейнина қалыңдықтар ішінде ерен жолы бар, өзгеше қалыңдық. Ол Долгов айдалған Харьковтан, сондағы университеттен Долговпен бір кезде айдалған еді. Қажырлы революционер қыз Сібірдің айдауын, талай этап абақтыны көрді. Жап-жас басымен нелер суық, сұмдық ортаны көрсе де, қажымақ түгіл, қынжылмай да келген.

Айдау кезі Тобылда, Курганда, қараңғы қыстақтарда тұрғанда Долгов екеуін дос етіп қосқан еді. Бертінде Долгов айдау үстіне айдау алды.

Әбіш Нифонт Ивановичтің бұл сырларын үй ішінде Мағаштарға қазір әдейі бір мол баяндап берді. Көп қайғының қайғысы, көп бейнет көрушінің бейнеті, жауыздықтан қажығанның көрген жауыздығы – бәрі де қайратты, ақылды, асыл адамға кездесе, түк емес боп қалады. Долгов пен Сашадай отты жастар өмірі соны танытады дегендей, үлгілі мысал түрінде айтылып отыр.

Долгов өзінің үй ішілік сырын және Тобылдан Семейге қарай екінші айдалуын биылғы кездесуде Әбішке кең әңгімелеп берген екен.

– Бір жазалыға екінші өкім тағы болушы ма еді! Нифонт Ивановичтің екі айдалуы қалай? – деп сұраған Мағаш сөзінен соң, Әбіш анықтап айтып берді.

– Ол айдалуының себебі не десеңші?! Иә, сол Долгов істеген мінез Россиядағы ірі революционерлердің бірнешеуі ғана істеген, үлкен айдын есепті бағаланады. 1881 жылғы Екінші Александрды халық қамқорлары атып өлтірген күндерде жаңа патша болып Үшінші Александр таққа отырады. Сол күндер бүкіл Россия халқынан және соның ішінде, әсіресе, тұтқында, абақтыда, айдауда жүрген революционерлердің бәрінен де ант алды. “Жаңа патшаға қас етпейміз, адал ниетпен бағындық” деп ант беру керек еді. Өзі айдауда жүрген Нифонт Ивановичке осындай талап айтылғанда, ол: “ант бермеймін” деп қарсы тұрып апты. “Неге ант бермейсің?” деп, бұның жаңа патшаға бойсынбаған сөзін естігенде, уездік, жандармдық орындар дүр сілкініпті. Қауып алатын, қабаған иттей қарапты. Долгов бірақ жасқанбаған.

“Мен өзім еркіндікте жүрген жан емеспін. Патшалықтың жазалауында жас өмірім өртенген адаммын. Бір патшадан соны көріп, енді тағы сондай екінші патшаға қайдан сенімді кісі бола қалам? Бәрібір сенімсіз саналған адам екем. Менен ант алудың не қажеті бар? Менің жазам өзгеріп, жеңілдік алып отырғам жоқ. Ендеше, патшаның ескісі де, жаңасы да бір болғаны. Мені қинау да өзгермейді. Олай болса, менде өзгеретін орын жоқ!” депті.

– Пәле, сорлы! Тіпті сөз осыныкі емес пе?

– Бәсе, енді не десін? – десіп, Мағаш пен Кәкітай да Долговты қостап қалды.

– Бірақ осы Долгов айтқанды айдаудағы адамның көбі айта алған жоқ. Бәрінен де ант алынған. Жалғыз-ақ, орыстың жақсы жазушысы Короленко соны істепті. Ол айдауда емес, еркіншілікте отырып-ақ ант беруден бас тартқан.

Сол үшін оны да Сібір айдатыпты. Долгов аман қалсын ба? Оны Тобылдан Омскіге, одан Семейге айдап, екінші жаза қосу содан туыпты. Сол кездерде бұны жақсы көретін Саша Тобылда қалады. Ол бұның әйелі едім деп арыз берсе де, екеуін бірге айдамайды. Кейін арғы-бергіден ізденіп, Долговтың соңынан жетуге талаптанса да, Саша рұқсат ала алмайды. Қағаздарың бойынша ерлі-зайып кісілер емессіңдер, Долговқа баруыңа жол жоқ деген. Сол Саша бертін келгенде азаттық алады. Бірақ сонда да қайтпай, талмай, енді айдауда қалып бара жатқан Долговтың соңынан ерікті тұтқын болмаққа ізденеді. Долгов айдалған орынға барам дейді. Оған да жандарал, жандармдар кеңселері жібермей қояды. Арада сан рет арыз, тексеру, ізденудің айлары өтеді. Бірақ, сонда да Саша еріксіздікке көніп, ұзақ уақыт қуып жүріп, Долговты іздеп табады. Ең ақыры, жақында ғана жандарм кеңсесінен рұқсат алып, екеуі шеркеу жолымен зорға некеленіпті.

Әбіш әңгімесі үй ішіне Долговты түгел еске түсірді. Оның жайын сөз ету барлық бұндағы достарға қызықты көрінеді. Үйге соңырақ кеп кірген Көкбай мен Дәрмен де “жарқын жан”, “отты қайрат иесі” десіп, Долговтың өзін де және ерекше өмірі, тағдыры бар “жалын жас” – Сашаны да мақтасып кетті.

Мағаш ояздан келген қағаздың жайсыздығын ескеріп, сол туралы сөйлеп, ақылдасуды қажетірек көрген еді. Оған әлденеден Абайдың өзі қарсылық байқатты.

Долговты тағы есіне алды.

– Долгов ұзақ өмір жасаса, ұзап өсетін адам боп көрінеді. Россияны біздің қазақ біле ме? Өзгені қойып, менің үстімнен арыз жаздырып жүрген Оразбайлар не біледі? “Ақ патса”, “жандарал”, “корпыс”, “ояз” – осылар ғой білгені. “Орыс” десе – урядник, стражниктерді есіне алады. Соларға қарап, ішінен сасық паңдық білдіреді. “Сасыр бас орыс” деп күлмек, мұқатпақ болады. Мені ақ патшаға қарсы деп жамандағанда, Михайлов, Долговтарды айтып, атап та жүр ғой. Бірақ бұларды кім деп білгенін ойлаңдаршы! Ұры-қар,

қазына талағандар деп біледі. Тәкежан мен өзі аттандырып жүретін тынымсыз ұры, барымташы Саптаяқ, Күсен, Мыңжасар, Серікбай деп біледі... – дегенде, жастар еріксіз күліп жіберді. – Сонда кісімсінген өздерінің бар қасиеті жаңағы “ұры-қар” деген Долговтың бір тал түгіне тати ма екен?

Қазір мысқылшыл, алғыр ойы оянған Абай шабытты күйде шешен де көреген. Өзі күлмейді. Бетінің қаны тартыла түсіп, көздері кең ашылып, жайнап қарайды. Онда да мерзімді, сәулелі от оянған.

– Шүкірлік, мың шүкірлік! Анық қалың қазыналы, өнер мен ой қазыналы ел – орыс еді. Соның ығына арып-шаршап, азып-тозып, “ақтабан-шұбырындымен” келген менің елім еді. Қараңғы жұртымен, меңіреу сахарасымен келіп еді. Тым құрса, сол сахараның алғашқы елшісі, баршысы боп өмір кешіппін. Құда, тамыр емеспін, паралап достық тапқам жоқ. Бірақ шын жақсы орыстың шынайы жақсылығына қол арттым. Өзім ғана артқам жоқ. Міне, құдайға шүкір, азды-көпті алғандарыңмен сендер де қол артып отырсың. Біздің бәріміз, тек алғаш оянғандар болармыз. Бірақ бізден, сізден кейінгі нәсілдің ырысын айтсаңшы! Олар барғанда молынан барып, халық пен халық болып қабысып табысады. Тарих көші солай бағытталады. Осыным рас емес пе, Әбіш?! – деді.

Әбіш үнсіз мақұлдап, барынша ден қойып, басын қайта-қайта шұлғыды.

Жастар Абайдың бұрын көп айтылмаған үлкен түйінді сөзін аңғарып, тегіс қыбырсыз, қатты ойланып қалған екен.

– Сол жақсы өріске беттеп көшкен ел керуенінің көш басшысы бола алсам, менің еңбегімде арман жоқ. Тіпті, бейнетім де – табысым. Біреу болмаса, біреуге “жақсылық тегін табылмайды”, “ізденумен, қиналумен табылады екен” – дегенді аңғартар. Бұны да сол жақсы орыстың үлгісінен мың мәртебе көріп отырғаның жоқ па? Менің алғаш дос тұтқаным Пушкин, Лермонтов не көрмеді? Герцен, Чернышевский қандай жаһаннамдардан, қандай зәрлер татып өтті! Мынау Михайлов, Долговтар өздері көріп

жүрген қуғын-сүргінді анық әкелері мирас қып қалдырған сыбағасындай біледі. Қынжылып, қыңқ етері бар ма? Піл сауырлы ерлік, қайсарлық, тұрақтылықты да орыс ерлері танытады. Қазақтың да сендердей жас буынынан, кейінгі нәсілінен, ұл-қызынан осындай тәрбие-тәлім соңында адамдығы өскен қауым шығар-ау! Тірлік етсең, бейнет кешсең, күңіреніп өтсең де, “осындай мұрат үшін өтіп едім” – деп, дүниеден көшуге жарасаң, бір өмірге сол да жеткен сый ғой!.. – деп, біраз ойланып отырып қалды да, артынан тағы бір соңғы сырын қосты:

– Мен өз өмірімде оған жетпеспін... көрмеспін, ол күнді. Бірақ алда заман қатты өзгеріп, қауым мүлде басқаша дәурен жасар. Басқа заңдар туғызып, үлкен ырысқа түгел халық болып еріскен күндер болады. Келер ол жақсы күндер!.. Соған сенумен дүниеден кеткен, өз өмірлерін құрбан еткен талай абзал жандар бар. Олар көреген, қырағы ойшылдар еді. Қата етпес, сол сенімдері... Мен де осы жазда Оспан қазасының соңында сынып жамалғандай, бір өткелден өткендеймін. Сондағы ендігі өмірім алдағы болашақты қиялдау мен көксеуге берілген сияқты. “Сол бұлдыр болашақ үшін бір шөмшектей, бір ғана кірпіштей болса да кесек қалап кетсем армансызбын” – дегендеймін. Сөйтіп, біздің мұсылман ғұламалары талай жүз жылдар “ақыр заман”, “ақирет күн” дегенді құлаққа көп құйып келсе, мен өзіме ең “ақыл заман”, “жақын заман” алдымда қол созып тұрғандай көремін... Халқыңды, қауымыңды соған әзірлей беруді ғана біл дегім келеді! – деді.

Соңғы “ақыл заманға” ұйқастырып айтқан “жақын заман” Дәрменді, Кәкітайды тапқыр шешендігімен қатты сүйсіндірген еді. Олар іштен құптаған бойда Абайдан көздерін алмай, тағы тіленгендей қадалып қапты. Бірақ Абай өз сөзін тамам етті. Ұзын қара шақшадан салмақпен сілкіп отырып, алақанына насыбай салды да, ерніне қағып салып, үндемей айнала қарап, отырып қалды.

Үлкен дәріс тыңдағандай болған жас достар біраз уақытқа бірге тынып қалды. Дәрмен, Мағаш, Кәкітай үшеуі

бір-біріне үнсіз қарасқанда, бәрінің көзінде де бұл сәтке үлкен ырзалық бардай.

Бұлар көп уақыттан бері аға ақынның жаңағыша лаулап жанғандай кесек ойларын, шешен өсиетін ести алмай қалған. Әбіш келгелі де ойшыл кеңестің кезі келмей жүрген.

Кәкітай кең шешілген Абай ойын барынша құп алғанды білдірді.

– Тілеуің бергір, Михайлов пен Нифонт Иванович хаттарының өзімен де жақсы қозғау салды-ау! Көптен бері айтылмаған сөз туды ғой! – деді.

– Аға, осы сөздеріңізді жазып қалдырса да болғандай екен... Келешекпен үндесіп, тіл қатысып қалғандай ойлар ғой!.. – деп, Әбіш енді әкесін жазуға да жетектегендей.

Сөзсіз қимыл, қабақпен, ажарлы көзқарастармен өзге жастар да осыны құптағандай. Бірақ Абай салқын ғана, қысқа жауап айтты.

– Бұны ең алғаш айтып отырған мен емес қой! Әбіш, өзің білесің... – деп, қасындағы Пушкин томын қолымен сипалады да, – айтылмап па еді:

Товарищ, верь, взойдет она,
Звезда пленительного счастья... –

дегенді Пушкин айтып қоймады ма? – деді.

– Әрине, айтылғаны рас. Бірақ кімнің қалай айтуында көп мән бар ғой. Және орыста көп жан айтса да, біздің қазақта әлі бұған ұқсаған өршіл-үмітшіл ойды болашаққа арнап айтқан жан жоқ қой! – деп, Әбіш тағы да қиялап отырып тілек етті. Абай үндеген жоқ.

Әбіш осы ойдың желісінен айрылғысы келмей, енді Долгов хатын қайта қарады да, тағы сөйледі:

– Бұндай үлкен пікірді қайта-қайта айта берсе де ескірмейтінін Долгов та ескерген екен. О да жаңағы ағам айтқан ойдың бір жағын жақсы таратыпты. Мынаны қараңдаршы! – деп, хатты оқи отыра, қазақшылай кетті. – Ибрагим Кунанбаевич, бүгінгі еңбек, әсіресе, сіздің ақындық еңбек,

болашақ үшін жасалады. Болашаққа кетеді... – депті. Мінеки, дәл жаңағы ағамның ойымен қабысып жатқан жоқ па?

– Аса жақсы! – деп, Абай да сүйсінді.

Долгов хатын әлі қолға алған жоқ еді. Енді бірталай уақыт үнсіз қадалып оқып қалды.

Осы күні кешке, ымырт жабылған соң, Абай өз аулына кеп, аттан түсті де, Әйгерім үйінің киіз есігін көтеріп ашты. Үй іші қараңғы екен. Ешкім белгі бермеді. Тыста да Абайдың атын ұстап, алдынан шыққан кісі болмаған.

Абай қараңғы үйдің ішіне бас сұғыңқырап тұрып:

– Әйгерім?! – деді.

Сол сәтте үй ішінен, төсек жанынан сергек қозғалып, Әйгерім жауап қатты.

– А-а-б-а-й! Сізбісіз, Аба-ай! – деген үні соншалық бір оқыстан қуанған белгідей. Жіп-жіңішке әсем даусы барынша жақын леппен жан тартқандай, ыстық көрінді.

Абай есіктен шапшаң аттап кіргенде, Әйгерім қарсы басып, қасына келіп қалған екен. Ерінің қолына қарсы созған жүзікті, білезікті жұп-жұмсақ кішкентай саусақтары ып-ыстық боп майда тиді.

– Сағынып қалыппын ғой, Әйгерім! Даусың қандай нәзік шықты. “Абай” деп, атымды атағанның өзін де әндей күйлеп, созып айттың ғой. Үніңнен айналайын, көңіл жүдеп келді... Жұбатшы, жылытшы нәзік деміңмен, емшім менің!.. – деді.

Әйгерім Абайдың мол денесін иығынан асыла, құшақтаған күйде, жалындаған жүзін күйеуінің төсіне басты...

Ақырын ғана сыңғырлап, сонша нәзік талдай баяулап қана тіл қатты:

– Өзім де сондай сағынып ем. Күнім!.. – деді, осы айтқанына, ашылғанына ұялғандай боп, Абайды қатты құшақтап қалып, бетін оның қолтығына жасырып, ықтай түсті...

Оспан өлгелі Абай да, Әйгерім өзі де қаралы болды. Көп уақыттар Еркежан қасына барып, бата оқыршы жиі келген күндерде Әйгерім де ұзақ жылап қайтатын.

Абайдың қабағы ашылып, жабық көңілі жадыраған емес-ті.

Бірақ сонда да, екеуі де өздерінің бір-біріне арналған, әлі де ыстық сезімін аздырған жоқ-ты. Қайта оразадай шыдасып, тек қана қабақпен, айнымас шыраймен ішкі сыр аңғарысатын. Өздері іркіп, тежеп жүрген көңіл де, сенімді берік достық та, тұрақты үлкен махаббат та өз-өзінен от алып асқындай түсетін. Нелер қымбат ыстық шақтарын сағыну күшейткен... Осы күні сол сағыныш Әйгерімді, әсіресе, мегдетіп жеңгендіктен, ол кеш болса ұйқысыз, жалғыздықта, оңаша ғана болуды тілеуші еді.

Қызметкер әйелді ерте босатып, үй ішін тыныштап, жапа-жалғыз қалды. Жаңа Абай келер алдында кейбір алыс жолдан, ұзақ күндер айрылысу соңынан, ерінің бұны сағынып келетінін еске алып жатыр еді.

Бұл заманда екі жүректе де қылшықтай күдік жоқ.

Ауылда сөзуар кемпір көршілер, кейбір сыпсыңқұмар абысындар Оспанның жесір қалған әйелдерін сөз етеді. Өздерінше сырттан ұйғару, көлеңкеге тон пішу, долбар жасау әркімде бар.

Бұл ауылдардың өздері ғана емес, тіпті, бүкіл Тобықты көлемінде өсектер айтып, арғы-бергіні орағытып көйтіп отыратын қартаң шалдар, қазымыр кемпірлер де “Оспанның арты не болатынын” сөз қылмай отырмайтын.

Сондайда өздерінің ұйғаруы бойынша: “Оспанның үш әйелі қалса, оған орай үш ағасы да қалды. Үшеуіне үш келін тап келіп тұр, таласы бар ма? Тек қайсысы қайсысын алар екен? Кәп сонда ғой!” – десіп, тамсана сөйлейді. Сондай сөздер Оспанның жылы тақаған сайын күн санап көбеюде.

Әйгерімге де осындай желеу алған сыпсың сөз жетпейді емес. Бірақ, ол өзінің әлі күнге бір әжім түспеген, нұрлана толған аппақ қызғылт жүзін жарқырата күлетін де, үндемей ғана өте беретін. Қымсынатын бұл емес, күдік ойлататын Абай емес. Бұл жүректер алаңсыз достықтың жүзіне шаң да қондырмастай.

Әйгерім бүгін кеште Абайды өзі де сағынып қарсы алғанда, бұны жаңағыдай айналып, аймалаған Абай бейілін көрді. Бір-ақ сәт ішінде Әйгерімнің жүрегін барынша таза, жарқын сеніммен, алғыспен де балқытып кетті. Сол себепті, Абайдың бұны “айналайын” – деп, баласындай бауырына басуы жаңалық болса, Әйгерімнің де “күнім” – деп айтқан сөзінде, анық өз аспанындағы күнін сезгендей, илану бар еді.

Сағыныш лебі билеген ыстық шақтан соң, Абай Әйгерімге ақырын үнмен, аз ғана үй ішлік мәслихат айтты.

– Әйгерім, біраздан соң жастар осында келмекші. Әдейі бүгін бір үй іші кеңесті оңаша сөйлесейін деп, Мағаш, Әбіштерді осында шақырдым. Сен қазір барып мал сойғыз, шай әзірлет! – деді. Әйгерім үлкен шамды жағып, кең столды Абайдың алдына жайды да, қалыңдап көрпе салып, биік төсегінен екі үлкен ақ жастықты ерінің шынтағы астына қойды. Сонымен, жүре бермек еді. Абай сәл тоқтатты да:

– Лермонтовты әперші! – деді.

Әйгерімге Лермонтов кітабы күнделік үй іші дүниелігіндей таныс. Тозыңқыраған томды Әйгерімнен алысымен, Абай арнаулы бір бетті шапшаң ашып, үңіліп қалды...

Жастар келгенше Абай кітаптың ашулы бетіне жиі қарап отырып, жазып жатыр еді. Соңғы бір ауыз өлең өзін де қатты қобалжытты. Шабытты толқын қозғау салып, құбылып құйылғандай:

...Кім білер жабырқаңқы жазған сөзім,
Жібермей, көп тоқтатар оның көзін!
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Секілді, өткен жанның бір күмбезін...

Күндіз жастарға айтқан сыр қиялдың бір тарауы осылайша Байрон, Лермонтов үндеріне сай келумен шыққандай. Батыл дауыс пен қатқыл үн тастамады. Қоңыр кеште баяу қоңыр, мұнды саз сәл шертіліп басылды. Болашақтың оқушысына емеурін арқылы сыпайы, сараң сәлем жолда-

ғандай. Онда да сезімтал, танығыш, ойшыл оқушымен “жабырқанқы сөз”, “күмбез” деп елес беріп, тартынып тілдескендей.

Жастар бұл үйге қалың тобымен, тыстағы әзіл, дабырымен сергек ажар ала кірді.

Абай олармен араласа отырып, Әйгерім қолынан шай ішті. Соңғы жыл дағдысы бойынша ол шайды аз ішетін. Долговтың жүрек қамында, саушылық жөнінде айтқан мәслихатынан бері Абай сұйық асты аз ішуге тырысатын. Әсіресе, шайшыл әдегінен өзін-өзі тежеп жүретін.

Мағаш бұл отырыста әкесі бұлардан кеңес сөз күтеді деп білген. Оның ойы “күндізгі ояздың қағазы туралы ақылдасармыз” – деген еді. Өзі сол қағаз келгелі, ішінен көп мазасызданып, қынжылып жүрген.

Әкесіне жаны ашыған көңілмен “жараның үстіне жара” төнгендей боп, үлкен қастық жотасы көрінді. “Ағамды қайтіп сақтаймыз, қиналуын қалай азайтамыз?” – деп, әртүрлі байлау ойлап келген-ді.

Қазір Абайдан тек сол жөндегі сөз шығар деп отырғанда, бұның ойына әзірше мүлде кірмеген бір тың сөз басталып кетті. Оны осы жастардың мәслихатына салғалы, алдын ала сайлаған Абайдың өзі болды:

– Жә, шырақтар, мен бүгін сендердің алдыңа өзіміздің ағайын-туыстың жаңа бастап отырған бір сәлем сөзін салмақшымын. Бүгін таңертең маған Есіргеп келді. Оны жіберген Тәкежан мен Ысқақ. Менің бір аға, бір інім. Екеуі менен оңаша сөз байласып, енді мені де ақылына алмақ болып отыр! – деп, біраз бөгелендеп қалды.

Кәкітай өз әкесі Ысқақтың аты Тәкежанмен қатар аталғанда, Абайға ауыр ренішті жай бар ма деп қысылып еді. Ол өзі Ысқақтан туғанымен, Абайдың тәрбиесінде өсіп, туған баласындай боп кеткендіктен, Ысқақтың сөзі, ісі, мінезі болса, барлығын да ең әуелі Абай көзімен қарап бағалайтын. Әке-шешемен аз араласады. “Абайға жайсыз мінез Ысқақ жағынан ғана тумаса екен” – деп, үнемі іштей күдікте, сезікте жүретін.

Абай өзінің бөгелісінде Кәкітай жүзінің қысылған өзгерісін бақты да, оны тыныштандыра сөйледі.

– Иә, екеуі менен бұрын, өзара ақылдасыпты дегенім болмаса, сөздері орынсыз емес сияқты. Үй ішінің, осы ауылдың ортақ ісі болғандықтан, мен сендердің кеңесіне әдейі салып отырмын. Тәкежан мен Ысқақ екеуі Оспанның жылын берейік дейді.

Мағаш өзі күткен кеңес бұл емес екенін еске ала отырып, дағдылы шапшаңдығы бойынша:

– Е, Оспан ағамның жылы толмай тұрып, ол кісілердің асыққаны несі? – деп қалды.

– Асыққанда орынды дәлел бар тәрізді – деп, Абай Мағашқа бір рет көз тастады да, енді Көкбайға бұрылып, соған алдымен ақыл сала сөйледі. – “Оспанның жылы толғанын күтсек, ол декабрь ортасы. Қалың қыс кіріп қалады. Қыстауда, таршылықта отырып ас бере аламыз ба? Қыс қандай басталады? Ол да мәлім емес. Қазір болса ел жиын, шаруаның тығыл-таяңы жоқ. Енді бір он бес-жиырма күнде жылын беріп үлгеруге болады. Одан кешіксек, күздің жауын-шашыны тағы келеді. Отын-су да қиындап кетеді. Елден ел ажырап, қыстау сағалап, бытырайды. Енді қалған екі-үш айдың айырмасы бар ма? Осындай жер кеңірек кезде жылын берейік” депті! – деді.

Әуелі жұрттың бәрі аз ойланып қалып еді. Абай сабырмен мәслихат тосты. Біраздан соң Көкбай тамағын кенеп алып:

– Абай аға, менің ойымша, сол кісілер дұрыс айта ма дейім. “Ас” деңіз, “жыл” деңіз, әйтеуір, қалың жиынды жөнелту керек. Соған дәл осы мезгілден қолайлы кезді мен де таппай отырмын! – деді.

Әбіш те, Кәкітай да осыны қостады. Ақыры Абайдың өзі де қарсылық білдірген жоқ. Осыған байлағандай боп, Көкбайға ертең барып, Тәкежанға соны айтуға да тапсырды. Мағаш та әкесі ұйғарған соң, қарсы болған жоқ. Бірақ өзінің мінезді, көңілшек адамгершілігі бойынша, жаңағы байлауға жалғас бір кеңес қосты:

– Осы байлау дұрыс шығар, аға, – деп, Абайға ойлана қарады да, – жалғыз-ақ, ендігі жайды, кісі салысып, елші жүргізіп сөйлеспей-ақ, үй іші кеңесі еткен мақұл болмас па? Оспан ағам үйіне бар үлкендер жиналып отырып, анау үш келініңіздің басын қосып және олардың балалары – Әубәкір, Пәкізатты да қастарыңызға алып отырып, ақылдасу дұрыс-ау деймін! – деді.

Бұнысы Абайдың ойына келмеген екен. Ол осы ақылды аса дұрыс көріп, тез құптады. Өздерінің оғатын түзеген Мағашты ұнатып қалды.

Көселеу ақсұр жүзді Мағашта, кішкене нәзік денелі болғанмен, аса бір кең адамгершілік, мінезділік бар. Ол әрдайым өзгенің қабағын, жай құбылысын жақсы аңдағыш, сергек. Бұның басындағы Абай сүйген, қымбат санаған қасиеті.

Сөйтіп, Оспан жайындағы сөз бітіп еді. Мағаш қазіргі анық кеңесті өзгеге бұрды.

– Ал енді, осы бүгінгі кештің үлкен жұмысы бағанағы ояздың қағазы емес пе? – деп, Әбішке қарап: – Соны ақылдасқан жөн емес пе? – деді.

Әбіш те осы туралы әкесінің күндізден бергі алаңсыздығын аңғара алмағандай:

– Бәсе, білмеймін. Ағамның не ойлап, неге байлағанын мен де әлі ести алмадым, – деп, Абайдан жауап күткендей қарады.

Абай енді ісшіл, ширақ ажармен шапшаң, қатаң сөйлеп кетті:

– Е, оның не ойлап, не байлайтыны бар? Евгений Петрович хаты шешіп қойған жоқ па? Жиынына барам, ұлықтармен жүз көрісіп, айтатын айыбын естіп білем. Жаламен де, жалақормен де сол өздері атаған майданда кездесем... Ол сонымен бағана шешілген – дегенде, Мағаштың күндізден бергі жабық жүзі күдігінен арылып қалды.

Өзге жастар да бұл жайды үлкен түйін санап жүр екен. Енді олар да Абайдың оңай шешкен батыл байлауын қабақпен құптағаннан басқа сөз айтқан жоқ.

Тәжірибелі Көкбай Абайдың жүзінен сенімді байлау аңғарды. Бұның қаупін жойған аз ғана сөзде Абайдың көп жаманшылықпен майдандасып көрмегі анық білініп тұр. Сонысымен аға дос өз бойындағы тәуекелін, шыдамын танытты. Және ондай сын, қысылшанда жас, әлсіз тобына күш салмай, ақыл да қоспай, өз бетімен бір өзі шыдасуға табылып отыр. Бәлкі, жастарға Абай тәрбиесі дәріс есепті болғандықтан, бұларды кей сұмдық бәледен таза сақтағысы келетін шығар. “Ондайды көп ойлатып бұлардың көңілін бұзбайын. Тұнығын лайламайын” деген сияқты. Абай мінезін Көкбай осылай топшылады.

Тәкежан, Ысқақ мінездерінің де Көкбай білетін және осы барлық жас сезетін астары бар. Абай оны да ашпады. “Кейін өздері көріп, аңғарсын” дегендей. Тек шақыртуға баратын байлауын айтумен қатар, бірталай уақыттан соң Абай:

– Қарамолаға жауапқа бармас бұрын, Оспанның жылын беріп үлгерудің де мәні бар екен. Әлі бір ай уақыт бар ғой!.. – деді. Бұнысы өзінің іштегі бар ойлаған ойының жалғасы сияқты. Алғашқы сөздермен байланысы жоқ, бір долбар тәрізді.

Әбіш өзінің түсінбеген жайын өзгелерден бұрын айтты:

– Бұл екеуінің не жалғасы бар, аға?

– Жалғасы... – деп, Абай алысқа қарағандай боп, көзін сығырайта түсті де, – жалғасы болмаса құба-құп... Қалай да, сыртпен тартыссам, осы жөнде алаң қалмасын... Бұндағылардың көңілі орнықсын! – деді.

Бұнысы Көкбай үшін шетін сырдың жайын тартынып айтқан тұспалдай.

Дәрмен болса, зерек көңілмен өзінше топшылады. “Тәкежан осы Оспан жөнінде сылтау таппайтын болсын. Сол тұсалып жаулар жаққа шыға алмасын!” деп отыр. Шақыру мен Оспанның жылын беруді Абайдың жалғастыра айтқанын Әбіш аңдамаса да, Дәрмен өзінше түйді. Түгел ашылмай отыр. Бізді “кейінгі мінездерден, істерден өздері аңғарсын деп отыр екен ғой!” деген ойға келді.

Келесі күні Оспанның үлкен үйінде бар туысқандардың жиыны болды. Оған Оспанның әйелдері мен асырап алған екі баласы қатынасты. Үлкендерден Тәкежан, Абай, Ысқақ болды. Жастарды бұл жиынға қатынастырмады. Олардан тек Әбішті ғана кеңеске алысты.

Еркежан мен Зейнеп әуелде Тәкежан бастаған сөзді тосын көріп, мақұлдамағандай еді. Артынан, Абай ұғындырған соң, үндемей қалысты.

Сөйтіп, осы жиын байлау жасап, Оспанның жылын енді жиырма күнде беретін болды. “Ас” демей, “жылы” деп жариялауға ұйғарысты.

Тегі “ас” деген салт соңғы бірталай жылдан бері бұл елдер әдетінен қалыңқырап бара жатқан-ды. Соның салдарынан Құнанбай өлгенде де бұл ауылдар ас бермеген.

Осы үшін Абайды алыстан, сырттан кінәлап сөйлеген сөздер көп болса да, ендігі өлімнің бәрін де Ырғызбай ортасы “ассыз” атқаратын болған. Оспан турасында бүгінгі кеңесте осы “жайды қалай етеміз” деп Тәкежан сөз бастағанмен, өзі де “ас” деп өзеуреген жоқ. Бұндай аз уақыт қалғанда, “ас” деп жарияламас болар. Анық “асқа” бекінсе, ол туралы жарым жыл бұрын, кем қойса, үш-төрт ай бұрын “сауын” айтса болар еді.

Оспанға арналған қаралы мерекені әр сылтаумен тез атқарғысы келген Тәкежан өзі, ең алдымен ас мезгілі емес екенін білетін. Бұл жерде өзгенің ойында жоқ “ас” жайын ауызға алғаны, қаралы келіндер алдында тәуір көрінбек. “Ауызға да алмады” – деген кінәдан өз басын арашаламақ болғаны.

“Жылы” деп шешкен соң, оған шығарылатын мал саны, шақырылатын ел көлемі аталды. Бар Ырғызбай боп Оспаннан пайда көрген. Сол себепті, Тәкежан мен Ысқақтың айтуы бойынша, ол ағайынның бәрі де шығынға ортақ болуға әзір екен.

Шақырылатын ел көлемі де мол. Сонымен, Оспанның өз малынан, Құнанбай балаларының малынан және көп ауыл Өскембай, исі Ырғызбайдан тегіс сойыс, беріс малы әзірле-

нетін болды. Бұл мөлшерді де Тәкежан мен Ысқақ әзірлеп келген көрінді. Олар жүз қара, бес жүз қой шығаратын долбарды айтты. Абай мен әйелдер ондай молдыққа қарсы болған жоқ.

Әбіш болса, “асты” құптамағандай, мұндайлық бос шығынды да түсінбеді. Ол көп тыңдап отырып, өз ойын айтып та қалды.

– “Ас” мақұл емес болғанда, мынау істің қандай айырмасы бар? Екеуінде де дос-жар ғана жиылмайды. Ас ішіп, ат шаптырып, балуан күрестіріп, “қызық, сауық жасаймын” – дейтін, еріккен көпшілік жиылады. Өлген адамды ойлайтын, оның әруағын еске алып, құрмет тұтатын сол көпшілік пе? Ол емес! Олардың ішінен жүзден бірі ғана соны ойлар. Мал, дүние шашылады. О да орынсыз, бір-ақ күннің табағы, тамағы үшін ғана қырылады. Осылай еткенше, басқа бір, ең үлкен игілік жұмыс тауып, қыруар малды сондай орынды пайдаға, өнімді бір жақсылыққа жұмсау жол емес пе? – деді.

Тәкежан Әбіштің сөзіне таңданған жоқ. “Орысша өскендіктен, түсінбестік етіп отыр” – деп, сәл кешіріммен, күлімсіреп қарады.

– Е, шырағым-ау, атамыз қазақ жолы сол емес пе? Бұндай жиында мал шығыны орынды. Жұмсалатын жолы да осы. Оны, тіпті, шарифатымыз да құптайды ғой! – деді.

– Шарифат құптағанда, қаріп-қасерге берілсін деп құптайды! – деп, Әбіш өзінің әр жайды біліп, ойланып сөйлеп отырғанын танытпақ болды.

– Өзі тоқ, қызықмасы жиынды, қымызбен қыздырып, етпен кептей түс демейді. Мен білсем, осы жолы шығаратын мал түгел жұмсалсын, бірақ анық мұқтаж, нашарларға үлестіріліп берілсін... Өлген жанның артын солай күтсе, мақтан үшін, атақ үшін емес, игілік үшін күткен болар еді ғой! – деді.

Әбіштің оқшау ойларын Абайдың ұғына түскісі келді.

– Кімдерге беріп, қайда жұмсаса мақұл дер едің?

– Кім деріңіз бар ма? Жоқшылық жүдеткен ел аз ба, айналамызда? Ең алдымен мынау қалың жатаққа беріп,

солардың жүдеу шаруасын аз да болса сүйеп кетуге болмас па еді? Олар болса, шетінен осы ауылдың көп заманғы малшы, қосшы, көршісі емес пе? Тіпті, шынға келсек, ата-аналарымен ұзақ еңбек еткен... Арқа-басы жауыр боп, тозып, азған күйлеріне тым құрса осындайда қарасса не-теді? Сіздердей ел кісілері оқта-текте осылай ойласа, обал бола ма?

Сөзі Тәкежандарға жат көрінгенмен, дәлелді сияқты. Әбіштің өзі ойламаған түрде, сөзі шешен боп айтылды. Абай осы жағын ғана аңдап, баласының байлауынан жаңа буынның жаңа үнін естігендей болды.

Өз ішінде Әбішке қарсы дау ойлаған жоқ. Бірақ Тәкежан үшін “тікбақай” сөзі тек бір үстірт, жеңілдік есепті болды. Ол бұған ой тоқтатқысы келмеді. Тек мырс беріп, жақтырмай күлді де:

– Жатақ-сатақ деп неғыласың, Әбдірахман. Кедей десек, ол кедей өздеріміздің бүгінгі көршілерімізден де табылады. Ескеретінін ескерерміз! – деп, мойнын Ысқаққа қарай сырттап бұрды.

Ысқақ та Әбіш сөзіне бөгелуді ойлаған жоқ. Ол әзірге шейін екі ағасының сөзін тыңдап, үнсіз отырса, енді Әбішті тоқтатпақ боп, қысқа ғана түйін айтты:

– Жылын бергенде, қайыр-садақалық мал да бөлінер... Сонда көрілер, оның қазір не сөзі бар? – деді.

Абай бұл арада үндеген жоқ.

Кеш бата, кеңестің бар жағын шешкен ағайындар тарай берді.

Абай да Әбішті ертіп, өз ауылдарына қайтты. Атқа мінбей, екеу ғана боп, ақырын жаяу басып, әңгімелесіп кетті.

Қазір Абай, Әбіштің иығына бір қолын асып келе жатып, оның жаңағы сөздерін еске алды.

– Сен дұрыс сөз айттың, Әбіш... Жоқ-жітік, жатақ туралы айтқаныңның бәрі де жай сөз емес. Өнімді, өрелі сөз. Бірақ осыны кітаптан ұққан ойша айттың ба, жоқ, жатақ жайын білгендіктен айттың ба?

– Кітаптан ұққаным мен жатақтан көргенім екеуі дәл қосылған соң айттым.

– Жатаққа барып па едің? Әлде Дәркембайды көрдің бе?

– Дәркембайды да көрдім... Жатақтың әр үйінің өзіне де күнде жаяулап шыққанда бас сұғып, байқап жүрмін.

– Оның жақсы екен, Әбішім... Ал, Дәркембаймен сөйлескенің тіпті дұрыс. Сен екеуміз кітаптан оқып білгеннің көбін Дәркембай өмірден бақылап білген...

– Өз аузымен татып та білген...

– Иә, рас, ащысын татып білген, ауырын арқалап білген. Тарқамас қу түйіннің көбін ақылды басымен ойлап, барлап білген. Онымен іштесіп сөйлессең, анық халық үнін де, мұның да ұғасың... Бірақ сенен тағы бір сөз сұрайын... Ал, Оспанның “жылы” деп мал шығардық, соны себездеп көп жатаққа бір қара, жарым қарадан бөліп бердік. Рас, сен айтқан қызықмасыларға жіберген бос шығыннан бұл көп пайдалы. Әрбір нашар үйге жеке бір қара тисе, бірер айға болса да үлкен олжа. Уәләкин, халықтың сондай қалың көпшілігінің мол мұқтаждығы қайда? Оларға мынау істемек ісің не талшық болмақшы? Бұл бір шөкім ғана, зәредей ғана, тіпті, болымсыз жақсылық қой... Ал, сен қараңғы кедей жұртыңның ең алғашқы емшісі екенсің. Сенің сол қалың көпке, халқыңа арнаған басқа ойың, мұратың, жәрдемің бар ма?.. – деп, Абай баласына барлап қараған.

– Мен әлі оқуды тауысқам жоқ қой, – деп, Әбіш әуелде өз ойларын жия алмай қалды. Дайын жүрген байлауын да әзірше суырып сала алмады. Абай шапшаң жауап қатып, өз сөзін аяқтай түсті:

– Рас, тауысқан жоқсың. Бірақ тауысуға жақынсың. Мен бір сенің басыңа да арнап айтпаймын. Оқуды тауысқан қазақ баласы да бар ғой. Естуімше, Қарқаралыдан, Омбы, Қараөткелден және онан арғы Орынбор, Тройскіден, Кіші жүзден де оқып жүрген қазақ жастары шыға бастады. Жыл құсындай сендерсің. Жаңа дәуреннің алғашқы келгіні боласыңдар. Жә, халық туралы, оның бүгінгі ауыртпалығы

туралы, болашақ тағдыры туралы ой іздегенің, соны жиып түйгенің бар ма? Бұны мен бір саған емес, сенің өзіңді қоса, бар тобыңа айтам. Орысша оқуға, дұрыс жолға түскен барлығыңа, қазақ жасына айтып келем... Осыны айтшы!

– Әуелі бір нәрсенің басын аша сөйлейік, аға. Жаңағы сіз санаған, көп жерде оқып жүрген көп қазақ жасы азғантай ғана оқып, ерте тоқтап қалып жүр...

– Рас... Рас, – деп, Абай Әбдірахманның сөзін бөле берді де: – тоқтап қалып жүрген жоқ. Топтап барып тілмаш, песір болып жүр. Көбі және песір де бола алмай, кесір боп жүр. “Қазақ жаманы орыс бола алмайды да, орыс жаманы қазақ бола алмайды” дегенді біздің халық соларды көріп айтып жүр. Бұл не деген сөз? Менің ұғуымша, терең сын. Яғни, әуелі жақсы қазақ болып алмай, жақсы орыс та бола алмайсың, яки, әуелі жақсы азамат болып, өз ортана, өз халқыңа адамшылық танытпасаң, өзге елдің адамы болып та жарытпайсың деген сөз. Ал, біздің көп шала оқығандар жетістірген күнде тәуір чиновник болады екен. Салтыков-Щедрин мен Толстой масқаралап, әшкерелеген қу-құрдым төрешік болғанша, болмай-ақ қал, – деп ойлаймын.

– Білемін. Сіздің “Интернатта оқып жүр” – деген өлеңіңізді маған Петербург пен Омскіде жатқа оқып беріп, қатты мақұлдаған жастар болған-ды.

– Мақұлдаса, оларың ойлы жас екен. Сын көтерер қымбаты болғаны ғой. Ал енді сол жастарың бар, өзің бар, жанағы сөзіме не жауап айтар едіңдер?

– Жауабы әзірше біреу-ақ па деймін, аға... – деп, Әбіш ойланып, іркіліп сөйледі. – Жауабы: “оқу бітіреміз де, қызмет етеміз! Елге сол қызмет бабында пайдалы боламыз” дейді ғой.

– Қызмет бабы жандаралдың, ояздың, соттың алды ма? Ондайларды көріп те жүрміз ғой. Жаңа жол, өзге өріс тауып, соны халқына, тобына таратып іс ету қайда? Немесе, орыс даналарындай халық қамын ойлап, өсиет таратып жүрген бар ма?

– Әй, ондай әлі жоқ қой... Ондайлық білімі толып, өнері асқан жоқ қой...

– Бәсе, сондай қазақ оқығанын көрмей жүрміз... Мен соны тосқан әкенің, ағаның бірі едім!.. – деп, Абай бұл әңгімеге қанағаттана алмай, үндемей қалды.

Әбіштің есіне енді бір жаңа нәрсе түсіп еді.

– Қазіргі оқығаннан сіз ойлаған адамды таппадым. Бірақ осындай көрнекті өріске қадам басқан бір-екі кісі қазақ оқығандарында болған екен. Естімесеніз, соларды айтайын.

– Олар кім?

– Бұның бірі осыдан жиырма бес жылдар бұрын, жастай қайтыс болған Шоқан Уәлиханов деседі. Екіншісі – Орынбор маңынан шыққан Ыбырай Алтынсарин! – деді.

Абай Алтынсарин атын естіген екен. Шоқанды білмеді.

Әбіш солар жайын бірталай таратып, жақсы бейілмен айтып шықты. Шоқан турасында Сібірдің көп ірі адамынан қатты мақтаған сөз есіткенін айтты.

– Жалғыз-ақ, кітабына, қалдырған жазуларына кездеспедім. Өзі қазақ халқының қамын ойлауда көп ірі сөздер сөйлеп, жазып өткен кісі дегенді оны білген екiнiң бiрi айтады! – деді.

Абай да, Әбіш те ол адамның әрi жастай кетiп, әрi жазғаны жоғалғанын өкiнiш еттi.

– Ал, Алтынсарин русско-киргизская школа ашқан. Өз білімін қазақ жасын оқытуға жұмсаған. Көп жерде школар салдырып, артына шәкірт қалдырған. Және кітап та, өлең де жазған. Халық үшін іс те, өсиет те қалдырған, анық жемісті еңбекке берілген сол адам екен! – деді Әбіш.

Абай Алтынсаринді есіне алды. Орысша интернатты, школарды қазақ үшін ашуда анық үлкен еңбек етіп кеткен қамқор азамат сол екенін айтты. Бірақ кітабын әлі қолына түсіре алмапты. Әбішке сол Алтынсариннің бар кітабын тауып беріп жіберуді тапсырды. Сөз аяғында Әбішке қарап:

– Ал, осы Алтынсариндей еңбек етсе, олқы бола ма? Бір үлгі осы болмас па еді? Бұған не айтар едіңдер? – деді.

Дәркембайға соңғы кездескелі Әбіштің өз ойында жүрген бір ниет бар-ды. Қазір әкесіне соны айтты. Бағанадан бергі Абай қозғаған сөзге өз басының әзірге жауабы осы болатындай етіп, сенімді сөйледі:

– Әрине, бұл үлкен үлгі. Егер бар оқыған, жақсы білім алған қазақ жастары, тіпті, өзді-өз еліне, оязына барып, сонда Алтынсарин ашқандай бір-бір орыс школын ашса, бүгінге, әзірге үлкен істің басы сол емес пе?

– Бәсе... Бар мұқтажды бұл шешпес! Бірақ көп жоқшылығымыздың әзірге ең ауыры – жарық жоқтығы, білім, өнерден қақас қалған қараңғылығымыз ғой!

– Ендеше, тағы айтайын, аға. Менің өз басымның алдағы күнге арналған байлауы осы! – дегенде, Абай үндемей, Әбішті белінен құшақтап, бейілденіп тыңдай бастады.

– Мен оқу бітіріп, өз басыма ерік алып болған соң, тура осы елге, тіпті, дәл осы Ералы, Ақшоқыға келіп, школ салдырып, сонда осы атыраптың бар баласын орысша оқытуға кірісsem деп жүрмін. Әнеугүні Дәркембай: “Білген білімді қойныңа салып ап кетпе... Еліңе жарық әкел. Артыңда бауыр жеткіншегің, өренің бар. Соларды өзіндей орысша білімге жетілт” деді. Сонысы бір Дәркембай сөзі емес, халық тілегі сияқты. Бүгіннің де, келешектің де менен тілейтін қарызы есепті. Тіпті, шынды айтайын. Жаңа анау ақсақалдармен сөйлескенде түгел ашпадым. Анығында мен Оспан ағама арналған малды жұмсап, жатақ ортасына школ сала берсе деген ойды ойлап ем... Осыған дәл биыл бекініп жүрмін, бұған не дер едіңіз? – деп, Әбіш сөзін бітірді.

Абай баласына тез жауап қатты:

– Бұған менің алғыстан басқа айтарым бар ма, Әбішім!.. Міне, сен өрісінді тауып, жолыңды аштың... Енді, қалған оқу да, одан арғы талап та осы ниетіңе жетектесін. Сен еліңе келіп, мынау жатақтардай көп елдің малшы-жалшы нашарларынан өнерлі, қайратты азамат өсіріп шығарсаң, өз басың түгіл, атаң менің де халық алдындағы көп қарызымды өтемес пе ең? Осы елдің жас буынынан сен ұстаз боп, тағылым айтып отырсаң, мен арманы бар әке болам ба? – деп, үні өзгеріп барып тоқтады.

Енді біраздан соң, Оспан үйінде сөйленген сөзге оралды.

– Ал, әзірше болса да, Оспанға шығарылатын мүліктен жатаққа үлес беру деген сөзің орынды. Бұны ертең, дер кезінде мен де қостаймын. Мал берілгенде оны тарататын Тәкежан, Ысқақ үшеуміз боламыз. Сонда менің еркіммен де аз мал үлестірілмес. Бәлкі, аналардан гөрі мен молырақ тарататын болармын. Сонда сенің сөзіңді орындап, жатаққа барынша мол ғып бергіземін! – деді.

Бұл кезде екеуі Әйгерім үйінің жанына жеткен еді. Әбіш сәл іркіліп, кеудесін басыңқырап, оқыс тоқтап қалды. Абай бұған айналып, бөгеле берді де, жөн сұрады. Әбіш азғантай қабақ шытып, кеудесінен қолын түсірді.

– Кеудем шаншып қалғаны. Кеше түнде жеңіл жатып ем, суық тиіп, шаншу қадалып қапты! – деді.

Өз ішінде не бары, не білгені белгісіз. Бірақ жаңағы жайсыздау қимылын қазақы адамша сөз қылды. Елге келгелі бұндай оқшау белгі болған жоқ-ты. Бұның шаншу деп түсіндіргені Абайға да жат хабар боп көрінген жоқ.

Арада жеті-сегіз күн өтті. Бүгін түсте Дәрмен мен Әбішке тілдескелі Өтегелді келіпті. Оның арнап әкелген тапсырынды сәлемі жоқ. Бірақ өз көңілімен Мағышқа батып жүрген белгісіздік жайды анық сезінетін. Жалғыз Мағыш емес, ноғай аулының үлкендеріне де түйін болған қиыншылық бар. Тегінде, бұлармен құда болуға қазақтың қай аулы болса да бейілді еді. Осы жазда Мағышты екі жерден сұрап келгендер де болған. Тек былтырғы күзде Абайдан бұрын Ділдәнің Тұрайға және Мағрипаның шешесіне астыртын айтқан сәлемі бар-ды.

“Бөтенге алаң болмасын, құдай қосса, Әбіш пен Мағрипаның бақытын қызықтаймын деген ниетім – ниет. Тек, шыдамын, сабырын сұраймын” деген болатын.

Содан бері жаңғырған бір ауыз сөз жоқ. Жіпсіз байланғандай Мағрипа отыр. Ноғай аулының үлкендері құдалық жөнінен биыл сөз тосарлық мезгіл де жетті. Бірақ “Оспан-

ның қазасы, Абайдың содан бергі қайғысы қаралы жыл ішінде жаңа қызықты ойлатпайтын шығар. Әзір уәделі сөз басталмады деп, айып етуге болмас” – десіп жүретін.

Ал, әйелдер, жас жеңгелер болса, Әбіш келгеннен бері қарай тым құрса Мағрипаның өзіне арналған бір ауыз сәлемі болмағандықтан, еріксіз қынжыла бастаған. Өтегелді бұл жайлардың барлығын да аса жақсы аңғарады. Және де Мағрипаның өзінен әлі наразылық тәрізді жарым ауыз сөз шықпағаны да бұған белгілі. Тегі, бұл жөндегі сырдың бәрі Өтегелдіге мәлім. Ол Мағышқа осы күзге шейін жұбаныш боп келген себепті де білді. Өткен қыс басында Дәрмен мен Өтегелді Мағашқа кезектеп айтып отырып, Мағрипаның жайынан Әбішке інілік хат жазғызған. Сонда Әбіш Петербордан жауап хат жазды.

Жалғыз Мағашқа жазған жоқ, осы інісі арқылы Мағрипаға да жазған. Қысқа ғана тартымды, сыпайы тілді хат еді. Сол хаттың тұсында Дәрмен мен Мағаш Өтегелдіні шақырып алып, хатты Мағрипаға осы арқылы жіберген. Ал, Өтегелді “құр хат тасушы бола алмаймын, е, қарап тұрып жеңге білмейтін сыр бола ма екен? Омай шикін, о несі? Әуелі мына менің өзіме оқып бер! Сонан соң, Көзжақсыма өзім апарам” – деген.

Көңілденіп қалжақтап және ойнақыланып отырып, хаттың сөздерін түгел ұққан-ды.

“Алмақ ойым бар. Тілек қосайық, маған ырза болсаңыз, көңіл білдіріңіз!” деген сияқты сөздер айтады ғой деп, үміт еткендердің бәрі де Әбіш хатынан жарымады.

Тек қана: “Ғазиз құрбым, сізді мен ұмытқам жоқ. Көңілімде сізге арнаған құрмет қадірім мол. Сонымды білдіріп қана сәлем жолдаймын!” – депті.

Өтегелді мұндай хатпен, ондай сыпайы биязылықпен істес боп көрген жоқ еді.

– Осы төрең не деп отыр өзі? “Мен саған құмармын, ғашық болдым. Аз уақытта ауылдарыңа елші барады. Маған адал жұпты болам деп серт уәденді берсең екен” деген сөзді осының аузына құдай неге салмайды? Турасын

айтса, біреу ат-шапан айып ала ма? Мынасы не? Тағы әрі-сәрі, тағы әуре-сарсаң. Мен енді алатын бопты деп барам ба? Жоқ, айттырмайтын болыпты, тек сыпайы ғана сәлем айтыпты деп барам ба? – деген.

Біраз даусын өзгертіп, жаңағы сөздің бәрін өкпелеген баланың үніне салып, Мағаш пен Дәрменге қырындап, қиғаш көз тастап отырып, кейде ашудан жыларман болып та, ойнақыланып сөйлеген.

Әбіш хаты Мағрипаға жеткенде, оның шаттығы соншалық зор болды. Бірнеше күндей Өтегелдіге Мағрипаның күлкісі жиі естілді. Қыз үнемі баяу, биязы үнмен неше түрлі әндер салатын. Сол күндерде және де қолынан Абайдың қолжазба кітабын тастамады. Әлденеше үнге салып, нәзік сырлы махаббат жырларын оқиды. Әсіресе, Татьяна! Сорлы Татьяна, жас жүректің толқынын қандай айта білген! Кейде Мағрипа үн салып, қайталап, Өтегелдіге де естіртіп:

Шыдар ем күйіп, мен жанып,
Айында бірер көрсем де, –

деген саналы шерді басып, дауыстап өтеді.

Немесе тағы бір сәт:

Ғашық-ақпын, тағдыр араз,
Толқынамын, қайтейін, –

деген саналы тілмен айтқан, сабыр жеңген мұңды мұңдап өтеді.

Осының бәрінің қатарында Әбіштен келген сәл ғана емеурінді иланғыш көңілмен, барынша қуанып қабылдаған. Соны таныған сайын Өтегелді Әбішке наразы боп, өзінен сабырсызданып, бүліне түсетін.

Енді міне, әбден тозып жеткен шыдамының жайын өз аузынан жеткізбек боп келген еді. Әуелі Дәрменге сөйлесті. Дәрмен оны осы ауылда қондырып, сол күні кешке, оңашаға Әбішті алып шығып, ойдағысын түгел айтқан.

Әбіш бұл әңгімені және де ұзаққа созған жоқ.

– Өтегелді келіпті. Мағыш соншалық үмітпен, сеніммен менен лебіз күтеді дедіндер. Ал, менде бір ғана сыр бар. Сол сырымды Мағрипаның өзі білсін! Оған өзім өз аузымнан жеткізейін де, өтінейін. Ренжітсем, жапа жасаған болсам, өзім ғана кешірім сұрайын. Өтегелді екеуіңнен енді менің бір тілегім болсын. Мен сені ертіп, аз күнде кешкі бір мезгілде ноғай аулына барайын. Сол кеште бір сағатқа менімен Мағрипаны дидарластырыңдар, – деді.

Әбіштің Мағрипамен көрісуі қажет екенін Дәрмен Өтегелдіге оңай ұғындырды. Осымен әуелі Өтегелді суыт жүріп, ноғай аулына барды. Мағрипаның өзіне сөйлесіп, содан кейін Мұсабайдың әйелімен сөйлесіп, үшеуі боп Әбішке жауап қайырды.

Екі күн өтіп, үшінші күн кешке Өтегелдінің отауында Мағыш пен Әбіш екеуін ұшырастырмақ болды. Осы хабарды Дәрменге Өтегелді тағы жеткізді де, өзі уәделі түнде ауыл сыртында, бұлармен кездесетін жерді айтысып, қайтып кетті.

Үшінші күні, айтысқандай ел жатар шақта, Әбіш пен Дәрмен екеуіне, ноғай аулының беталдындағы шолақ адырда, жаңғыз аяқ тастақ жолда Өтегелді кездесті.

Күздің түні салқын болса да, жарық айлы, жайлы тынық еді. Әбіш пен Дәрмен Ералыдан көп жұртқа білінбей шыққан. Мал кешкі өрістен қайтар шақта, атүсті жүрістер еленбейтін кезде аттанып кеткен. Әлі Оспанның жылы берілген жоқ. Ауыл, ағайын ортасы қаралы күйден ауысқан жоқ. Бұл уақытта қалыңдық, құдалық деген жайларды, өзге жағының барлығы сай болған күнде, Әбіш өзіне мезгілсіз санар еді. Қазір, әсіресе, сыр шашпау қажет. Сонымен, бүгінгі жүріс, келіс жөнінде сырға араластырған адамдары болған жоқ.

Жастар арасына Өтегелдінің делдал болып тұрғаны бүгін емес. Ол өзі туралы бұл жөнде “ата кәсібім осы” – дейтұғын. Үстіне сұр шекпен киіпті. Астындағы аты ақсұр, жер қылаң екен. Тақыр жолдағы тұяғының тықырынан ғана Дәрмен “келе жатыр!” – деп, аңғарып қалған.

Күздігүнгі бетеге, көде, тобылғы, бозқараған да жарық ай астында қылаңытып, сұрқыл тартады. Түнгі жүрістің сырын іріккен ыңғайлы, ықшам жігіт те өне бойымен, ат-тұрманымен сондай реңге ауысқан.

Әбіш “келе жатыр!” – дегенде, сенбеп еді. Тек, ат тұмсықтары түйісермен болған шақта ғана, сырлас жігітті көріп қуанып қалды.

– Өй, Өтегелді-ау, жер астынан шықтың ба, жаным-ау? Сикырың бар ма? Мүлде көрінбейсің ғой! – деді.

Өтегелді жауырынын қиқандатып, кужаңдап алды. Соған соң атының жалына жабысып жата қалып, Әбішке төменнен сығалай қарап тұрып:

– Мына қарашы! Нағыз ұрының өзі емеспін бе! “Иткөрмес” дейтін ұры біз боламыз! Қазір ауылға кірсем, қандай сақ қаншықтар болсын, мыңқ ете алмай қалады! – деп, мақтанып алды. – Ал, мезгіл жақсы. Ауылдың көбі жатып қалды. Енді екеуің ақырын ілбіп отырып, анау сары жұлдызды беттеріңе ал! – деп, батыс жақтағы бір жұлдызды қамшысының ұшымен екі жігітке ұзақ көрсетіп, көзестіріп тұр. – Сол жұлдызды бетке алып, аттарыңның тұяғын ғана қыбырлатып, асықпай жүріп отырыңдар. Ауылдың қарасын көргенде тоқтандар. Мен өзім қайта оралып жетемін, – деді.

Кейін, шалғай кетпес үшін, жаңағы жұлдыздан басқа екінші белгіні тағы айтты.

Ноғай аулының сыртында үлкен заңғар биік Доғалаң деген тау болатын. Қазір жігіттерге ай астында, сол таудың ирек-ирек тасты жотасы айқындай көрініп тұр. Төменгі жағы түн мұнарына оралған. Биік аспан да ай сәулесімен бозғылданып, сәл ғана көкшіл мұнарланады. Осындай шексіз, жиексіз, буалдыр дүние арасында айқын етіп, қатты сызылған иректтей қоңырқай тау жотасы көрінеді. Жаңағы сары жұлдыздың астын ала, бір серек тас ерекше биіктеп, бөлініп тұр екен. Өтегелді тағы да қамшысын нұсқап, сол тасты мына жігіттерге және де анық белгі етті.

– Тура ат маңдайын сонау тасқа дәлдеп ұстандар. Ал, мен жөнелдім! Борсылдатып шауып барып, хабар айтып,

“кел” – дейтін кезін дәлдеп келемін! – деді де, шаба жөнелді.

Осыдан соң бір сағат шамасында, аттарын аулаққа, қалмақша байластырып тастап кеткен жігіттер қатты ұйқыға батқан ауылға келді.

Мағрипа мен жеңгесінің соңғы байлауы бойынша кездесетін үй Өтегелдінің отауы емес, Мұсабай үйінің жанындағы қонақ үйі, ақ отау екен.

Әбіштер кіргенде сол отауда дөңгелек стол жаюлы, үлкен шам жанып тұр. Төрде қонақтарға жайылған көрпе бар. Мағрипа мен жеңгесі оң жақтағы биік сүйек төсекке тақап, түрегеп тұр екен. Мағрипаның үстінде кемзал. Сыртынан киген қалың қара жібек бешпент бар. Басында ана жолы Әбіш көрген және қыс бойы мұның есінен кетпеген алтын зерлі, үкілі тақия. Мағыштың қазіргі жүзінде қобалжу бар. Сондықтан да оның өңі аса аппақ көрінеді. Және былтырғыдай алғашқы жастық тұсындағы уыз толықтық биыл ысылыңқы. Оның орайына үш жағы сәл келтелеу, көтеріңкі, сұлу қырлы мұрны түп-түзу боп айқындай түскен. Үлкен сұрғылт көздері әлі де мол саналы, нұр шұғыласын шашқандай. Қонақтар алғаш кірген жерде аппақ боп кеткен жүзі, енді қасына Әбіш келіп, қалаша қол алысып амандасқанда, бір сәтте қып-қызыл боп ду етіп, ыстық толқын атып қалды.

Мұсабайдың әйелі Әбішке апа есепті болғандықтан, жылы шыраймен жақсы амандасты. Үй ішінде қайнап тұрған самауыр бар екен. Жеңге өзі қызмет етіп, шай жасап, Мағышты да, Әбіш пен оның жолдастарын да өз қолынан сыйлады.

Шай үстінде Әбіштен қанша уақытқа келгенін, енді қанша оқитынын, оқу бітірген соң қайда болатынын есті жеңге байыптап сұрады. Үй ішін әңгімелестіріп, сөйлестіріп, сәл әзілдер де айтыстырды. Алғашқы кездесудің бөгеліс қиыншылықтарын оңай жеңді.

Әбішке апа боп отырып, оның ой-ниетін білуінде ешбір өрескелдік жоқ. Қайта, аса орынды. Және бұның өзі білмек

боп сұрағансыған жайларының бәрі Мағыштың да ойындағы сұраулар. Епті жеңге сонымен екі жастың арасына лайықты дәнекерлікті биязылықпен атқарды.

Шай ішіліп болған соң, Өтегелді мен Дәрмен “ат-мат” – дегенді сылтау еткен боп, бір бөлек кетті. Жеңге де асжаулық, ыдыс-аяқ әкеткен боп, өз бетімен шықты.

Оңаша қалған Мағышқа Әбіш енді бұрыла қарап, сәл қобалжыған үнмен алғашқы сөздерін бастады.

– Мағыш! Бір көруді өтініп ем. Қабыл алғаныңызға ең алдымен алғыс айтайын.

Мағыш жауап қатқан жоқ. Сәл ғана қысылып, жымыды да, Әбіштің жүзіне бір сәтке жалт етіп, көз тастады. Жігіт нені айтпақ боп келді? Бүгін оның аузынан Мағрипа не естімек?! Бұл күнге шейінгі өмірінде ешбір жігітпен мұндайлық оңаша сыр бөлісіп көрмеген таза, жас сұлу ұяла қысылып, үркектеп қарады. Әсіресе, осы жігіт бұл күнге шейінгі мінездерімен, бүгінгі сөзімен де Мағышқа шын жұмбақ. Ол осыдан соң, ұялу мен қымсынудан ба, жоқ әлде Әбішке барын түгел айтқызып, тыңдап алмақ па? Әйтеуір, көпке шейін өзі жауап айтпады. Әбішке анда-санда көз тастап, оның айтқандарын тыңдаумен болды. Соның орайына Әбіштің әр кезек айтқан сөздеріне өз ішіндегі сезімін, жауабын іштей ғана сөйлеп, айтып отырғандай. Әбіш аз ойланып отырып, ендігі сөзін бастады.

– Қадірлі Мағыш, мен осы келгенде, ең алдымен сізден кешірім өтінгелі келдім.

Мағыш ішінен: “Кешірім деп неге айтады? Жазықты ма еді маған?” деп ойлады.

Әбіш сөйлеп отыр.

– Мен сізді байлаусыз, жауапсыз ұзақ күттіргеніме кешірім сұраймын.

Мағыш өзіне: “Мен кінәлап па едім?” – деді.

Оның жүзінде қазір ыстық ойнаған қызыл арай дуылдап, қалың жайылып тұр. Жігіт әлденеден қиналғандай, қабақ шытына түсті. Жүзі де қазір өзгеше, жүдең тартқан. Бірақ сонша биязы, әдемі Мағыш жүрегіне аса ыстық тиеді.

– Кешірім сұрайтыным, бүгін байлауымды әкелсем, “игіліктің ерте-кеші жоқ” деуге болар еді. Бірақ мен бүгін сізге, әке мен шешеме, аға мен ініме, бірде-біріне айтпаған шынымды, іштегі өзіммен ғана жүрген бір сырымды әкеп отырмын. Сол шынымның алды, мен бүгін де байлаулы ниетпен кеп отырғам жоқ!.. – дегенде, Мағаш өңі тағы да аппақ боп шұғыл өзгеріп кетті.

“Ендеше, неге келді екен?!”

– Шыным мен сырым сол, Мағыш! Мен сізді былтыр бір көргеннен аса қадірлі, асыл жан деп бағалағам. Бірақ, сізді жан біткеннен қымбат көре тұра, мен әлі де бір үлкен бөгетке қамалып жүрмін. Сізбен сөз байласуға, серт түйіп, ертең ата-аналарымызға “құда болыңдар” деуге менің батылым бармайды. Өзіңізге ғана ашамын деген сырым мен сол бөгетімнің жайын айтайын.

Мағыштың жүрегінде бұл кезде үлкен уайымды күдік оянды. Ол Әбіштің жүзіне енді ашық кінәға толған көздерін тура қадап отыр. Ойында: “Сырым дегені басқа адаммен сөзі бар. Басқа да сүйгені бар. Оның болмасына мүмкін бе? Мұндай жігітті сүйерлік жас жалғыз мен бе екем? Бөгетім дегені – сонымен байласқан серті бар ғой! Ендеше, әсіресе, оны маған әкелер, маған ашар не жөн бар?” дейді.

Бірақ Әбіштің жүзі соншалық кінәсіз, таза сияқты. Ол бір қызарып, бір ақшылданып, сұрлана түсіп, сөйлеп отыр:

– Бөгетім, сырым деп, екі айырып айтқаныммен, екеуі бір ғана нәрсе, Мағыш!

Мағыш та ішінен: “Әрине, біреу болар және нәрсе емес, қыз шығар” – деп ойлады.

Қазір соның “атын ба, жөнін бе, біреуін естимін ғой” – деп сәл ойлап қалғанда, қыз жүрегі тітірегендей боп, барлық іші мұздай түсіп, қатты қиналып қалды.

– Сол айтқаным өзге емес, менің науқасым, Мағыш...

– Қандай науқас? – деп, Мағыш бірінші рет Әбішке шапшаң сұрақ бергенде, жүзі де қайтадан ду ете түсті.

Әбіш айтқан сөзден шошынарын да, қуанарын да білмегендей. Мұның күткені мүлде басқа еді. Өмірге қадам

басып кірмей жатып, әлдебір бақталасы бардай көрген аңқау көңілін енді өзі кінәлағандай: “Ал, науқас, әрине, өзгеше! Бірақ мынау Әбішті осы қалпында сол науқасымен-ақ жатсынар ма? Тағы, тағы!.. Білмек керек”.

Енді Әбішке мүлде басқаша, жылы шыраймен, барынша ден қоя қарап қалыпты.

– Былтырдан бері, Петербордағы докторлардың айтуы бойынша, менің өкпеме науқас ілініп келеді. Қысқасы, не керек, сол науқас турасында мені емдеп жүрген үлкен доктор маған өзір үйленуге болмайды, дейді. Әсіресе, алатын жарыңызға сіздей науқасты адамға тиюге рұқсат жоқ, дейді. Осы, Мағыш, менің бөгетім де, сырым да. Бүгін сізге әкелген, өзіңізге ғана білдіріп қайтпақ болған шыным, барым осы!

– Осы ғана ма, Әбіш?!

Мағыштың екі бетінен ыстық қан ойнап, үлкен көздері жалт етіп, төңкеріле қарады. Әбішке соншалық сенген, сүйінген және қадірлеп жақындаған шырай білдірді. Жігіт таң қалып, Мағыштың жүзінен, тіпті, алғыс та танығандай.

– Науқас, жұқпалы науқас дедім ғой! Арамызда екеуімізді қоспай тұрған ауыр сырым, қапалық қайғым, қатал тағдырым сол дедім ғой!

Жеңілдікпен емес, аса бір үлкен байлауды барлық адал берік жүрегімен шапшаң ұйғарған Мағыш, енді өзіне-өзі танылмастай, сонша еркін ашылды. Жай ойласа, өзге шақта мұншалық дәрежеде шындап, барынша, батыл байлау жасай алмас еді.

– Науқасыңызға қиналамын, Әбіш. Бірақ бөгет дегеніңіз сол ғана болса, оны мен үшін ойлап, мені сақтамақ ниетпен бөгет десеңіз, мен жауабымды айтайын. Тірлік шын сүйген жанмен жаныңды қызыққа да, қауіпке де түгел қосқан күні шын жақсы тірлік болса керек. Мен Абай ағамның кітабынан ұққаным рас болса, осылай еді. Жан қиысқан достықты іздеймін. Сіздің басыңызға не келсе, соны бірге көтеріп, өмір кешіп өтсем, арманым жоқ!

– Жаным, Мағыштай, сіз мені сонша сүйдім дедіңіз бе?

– Сол сүюдің жолында маған ешнәрсе қауіп емес!
– Жаным-ау, Мағыш-ау, ұғынып айтып тұрсыз ба?
Арамызда өлім түр ғой? Ажал! Менің науқасым күшейсе, сізге жұқтырам ғой?

– Сол-ақ па?

– Өлімге бірге ала кетемін ғой, ажал ғой!

– Сізден айырылған күн, тілегенім сол ажал болсын, – деді де, Мағыш ыстық кесек жастарын төгіп-төгіп, жылап жіберді.

Әбіш өзі сүйген сұлудың жаны қандайлық таза, асыл екенін көрді.

Жаңа ғана айтылған сөздерден анық бақыт тапқандай. Естігенін бар тірлік тілегімен құптады. Енді жылап қалған Мағышты қалай шапшаң құшақтап, қалайша жасты көзінен, суланған жүзінен шапшаңдата сүйгенін өзі де аңғармай қалды. Бұл қимылға қарсылығы жоқ, қайта осы көз жасы үстінде арманын, бақытын тапқан Мағыш та Әбіштің мойнына аппақ ұзын саусақтарын созды.

Екеуінің дәл осы сәтте бір-біріне осыншалық ашылуы, ұмтылуы ойда жоқтан, оқыстан туған халдей. Бірақ бұлары сонша заңды еді. Жаңағыдай бірінен-бірін алыстатып, айырып тұрған “дерт”, “бөгет”, “тағдыр”, “ажал!” дегендердің бәрінің жағасына соғып қайтты. Қиналу шақтары енді ауысып, анық махаббат біріне-бірін ұғыстырып, оң қаратқанда ықтиярдан тыс, ыстық жалынмен қауыштырды.

Бұдан кейін бірталай үнсіз күйде бір-бірін қуанып тамашалағандай. Екеуі де шын ұғысып, табысқандай, анықынтық жандардың үнсіз бақыт шағын өткерді.

Бірақ айырылар кез жетіп еді. Әбіш сөзді тез байлады.

– Жақында Оспан ағамның жылы беріледі. Соның соңынан ауылдарыңа құда түсе менің жақындарым келеді. Енді, Мағыш, сіз менің өмірімдегі ең жақын, ең ғазиз қадірлімсіз. Фашығым да, жарым сіз! – деді.

Осы сөзбен өз бақытын да айтты. Мағыштың шаттығын да аспанға асырғандай болды. Таң ата аттарына мініп жат-

қанда, бұнда қалғалы тұрған Өтегелдіге және Дәрменге де Әбіш өзінің байлауын білдірді.

– Қуаныштымын, екеуіңе де барымша ырзамын! Бұйырса Мағыш менің жарым болады. Сөзіміз шешілді. Оспан ағамның жылын берісімен, біздің ауылдар құда болысады! – деді.

– Е, күйеу-жан, аузыңнан айналайын! Бәсе, үнемі орысшылай бермей, төрешілемей, өзімнің осындай қазағымның жолына келші, тегі, – деп, Өтегелді әрі құттықтағандай, әрі “бұрынғы мінездер орынсыз” деп кінәлағандай, көңіл білдірді.

Әбіш пен Дәрмен ноғай аулына ендігіде күйеу боп келетін болып, қуанысып қайтысты.

ҚОРШАУДА

I

Оспанның жылын бергелі он күн өтті. Бүгін күндіз Тәкежан үйінде бір топ кісі қонақ болып тараған. Ол бөтен қонақ емес, Ысқақ аулының кісілері. Екі туысқанның бірін-бірі шақыруға себеп болған сылтау ерулік...

Оспанның қонағын атқаруда Құнанбайдың бар аулы араласты. Келген жиындар мол болғандықтан, әр ауылдың жұрты да, ат-арқаны да тозды. Енді жұрт жаңғырту керек еді.

Соны ең алдымен ойлаған Ысқақтың кербез, паң қатыны Мәніке, күйеуін өзі билейтін ерке бәйбіше, ірге аударып қонды. Әдейі Тәкежан аулының қасына тақап кеп орналасты.

Тәкежан мен Қаражанның енді Ысқаққа тізе қосып, үнемі ақылдасып, біргелесіп істейтін істері туды. Осыны ойлаған екеуі Ысқақ пен Мәнікені, бар естияр үлкендерді көрші-қоландарымен ерулікке шақырған.

Түстік жеп болған соң, үлкен үйден еркектер тарады. Ысқақты Тәкежан өзі ертіп, ұраңқайға кірісті. Ере келген өзге еркек-әйелдің бәріне Мәніке өзінің әмірлі, қатаң үнімен бұйрық етіп:

– Жә, біздің ауылдың кісілері! Ахкем үйінде қонақ болдың, ішер асынды іштің (Ахкем деп ол қайнағасы Тәкежанды айтатын). Енді қайтындар. Малдарыңа, шаруаңа жөнел, түге! – деді.

Сөйтіп, қонақтан Қаражан үйі сейілгенде, өздері онаша сөйлеспек боп, екі абысын ғана қалды.

Ашаң, салқын жүзді Қаражан бұл күнде кексе тартқан. Ал Мәніке бұндай емес, толық қараторы, бұғақты, кесек келбетті әйел. Ақылды қоңырқай көзінде үнемі жинақы от бар. Көтеріңкі, шолақтау, сәл домалақтау біткен мұрны мен үнемі кекесінге әзір ажарлы ернінде, иек, бұғағында бұл әйелдің көпшіліктен бөтендеу ірілігі, салмақ, тәкаппарлығы танылады.

Киімді де осы өңірде Мәнікедей сәнді, таза киетін кісі жоқ. Кимешек, шаршы мен көйлекті үнемі көкбараздап, шытырдай қып қою осы Мәнікеден басталған. Қалың қара жібек кемзасында қымбат тасты үлкен күміс түймелер бадырайды...

Мәніке баланы да аз тапқан. Қазір бұдан туған бір ғана қыз бар. Ысқақтың екі баласы – Кәкітай мен Ахметбек алғашқы әйелінен туған-ды. Олардың шешесі өлгенде, Мәніке Ысқақтың жалғыз нақсүйері боп қалған.

Күйеуіне еркелеп, оны еркін билеп алуда Мәнікенің тәкаппар, паңдығы ғана себеп болған жоқ. Бұл сөзге жүйрік, сыншы, тура тілді би әйел. Сол еркелік салдарынан ол соңғы жылдар бұл елде жоқ бір осалдық істейді. Күйеуімен қосылып әпиін тартатын болған.

Тәшкендік керуендерден әпиін, наша алғызып отырып, үй ішіне өзінше бір сауық орнатып, “зауық” етеді. Сондай еркіндеп алып, елтіген кезде Ысқаққа болсын, басқа кіші-тімтайлы көрші қонаққа болсын, үнемі асқақ сөйлеп дағдыланған.

Жаратылысындағы сөзшең, естілігіне өршілдік қосылған соң бұл әйел үнемі шалқып, білгіш, сыншыл және ойына келгенін айтқыш та болып алған. Бұның бетінен әйелдер емес, Ырғызбай, Олжай ішінің көп еркектері де тайқып жүретін.

Осы жеңгесі асқақтап, тым тәкаппарланып барады дегенді естіп жүрген Оспан, өлер жылында, бұған бір қалжыңмен қатал сын айтып, бетін қайырған.

– Сен күйеуіңді билеп, кекір кербез болып алдың. Тазалығың, паңдығың жер басқанның бәрінен жоғары. Тек,

айналайын, бір ғана сыр айтшы. Осы сен ғой бәрімізден артықсың, менсінбейсің, өйткені туысың, жаратылысың біздей балпаяқ қазақтың бөрінен басқа. Сені адамзат емес, биязы нәзік перизат деп білеміз. Ал, енді осы сен де біздей – күнәлі пендедей бойыңнан нәжіс шығарасың ба, жоқ әлде сенің сарайыңа батпаған артық зат та хор қызынша, жұпардай тарап отыра ма! – деп күлген-ді.

Бұл бір ащы мысқыл еді. Бір Мәніке емес, кербезінген тәкаппар адамның бөрінің де көкірегін басқандай ойлы, өткір әжуа болатын.

Мәнікенің тілінен реніш көрген үлкендердің көбі осы сөзді әр саққа бұрып, бұдан да тұрпайылап, әр жайды өз тілімен атап, сырттан күлісіп жүретін.

Мәніке Ысқақ үшін намыс жыртуға, ашу айтып, айдын көрсетуге де шебер. Ол ыза кекесінді де қатты ұстайды.

Осындай бар мінезін бар жұртқа қолданғанымен, Мәнікенің тісі батпайтын бір ғана кісі бар. Ол – Абай. Ол да қайны болса бір сәрі еді. Өзі қайнаға, оны және Мәніке амалсыз кішілік жолы, келіндікпен “Әйнеке” деп атайтын.

Іштей Мәніке Абайды ұнатпайды. Оңашада Ысқаққа, малшы көршіге Абай аулын, Абай балаларын, тіпті, Абайдың өзінің кей мінезін де жақтырмай, сыртынан қыжырта сөйлеп отырады. Өзі және Абай айтты деген күндегі сөздің бәрін естіп, жадына сақтай біледі. Бірақ оның жақсы сөзіне бұл сүйсінген емес.

Ал, бұның сыншы ойына сәл оғат, тұрпайы естілген сөз болса, қатқыл еріндерін бұралта көтеріп, шүйіре түсіп, мұқата сөйлеп қалады:

– Қойшы, тәйірі, айтпашы сол бір татып кеткен сөзді... Жай кісі емес, тіпті, Әйнекем сөйдепті дегенде, қарным ашып қалады! – деп, немесе: – Құсқым да келеді, – дейді, – білгіш болғаны, ақылды данышпан болғаны со ма? Сондай ақылды кісі де адаса береді екен! – деп қоятын.

Кейде Абайды “Мәніке келіні осылай кекеп отыр” – дегенді естігенде, Әйгерім сыңғырлай күліп қалатын. Ол үшін ұялғандай, қып-қызыл боп отырып, бұ да бір күні өзінің сыпайы, шебер мысқылын айтқан:

– Бір Әжекеңе, – деп Ырғызбай деген атасының атын атай алмай, – екі бірдей кемеңгер қайдан ғана сыя алсын-ау! Абай білгіш болса, біздің Мәніке келін одан да озған. Бір қазанға екі дөйдір қошқардың басы сыймай жатқаны сол емес пе? – деген.

Әрі “келін” – дей отырып, әрі Мәнікенің нәзіксінген сұлу әйел, кербез басын “дөйдір” қошқар деу соншалық кереғар, оқыстан оқтай тиген өтімді мазақ болатын.

Қазір сол Мәніке Қаражан абысынымен үлкен, құпия сыр айтысып отыр. Сырлары еркектер туралы. Соның ішінде өздерінің күйеулері мен Абай туралы сөйлеседі. Бұлар турасындағы бар сөздің басын қосып отырған Оспанның мүлкі мен жесір әйелдерінің жайы.

Екі абысын тегінде ақылды, би бәйбішелер болудың үстіне, ерлерін өз ырқына бағындырудың үстіне, дүниеқор, малжанды әйелдер. Соры ма, ырысы ма, әйтеуір, тағы бір өзгешеліктері бойынша намысқор кісілер. Ол намысты және әйелше ойламай, еркекше, тіпті, сол еркектер үшін де өздері ойлайтын.

Осы сипаттары билегендіктен, бұның екеуі бірігіп, Оспанның жылын бермес бұрын бір сөзге әбден келіскенді. Онысы, өз күйеулеріне өздері бұйырып, үстеріне тоқал алғызбақ. Оспаннан қалған әйелдерді ең алдымен өзді-өз күйеулеріне таңдатып алғызбақ.

Әнеугүні Оспанның жылын ерте бергізуді де Тәкежан мен Ысқаққа екі жерде осы екі әйел бұйырған. Келер үлес туралы қауіп ойлағандықтан солай еткен.

Ал, қауіпті ең алдымен еске алушы Әзімбай мен Мәніке болған-ды.

Өз әкесіне Ысқақты үнемі серік етіп, тізелерін біріктіріп отыруды Әзімбай “биылғы есептің үлкені” – деп білген. Оспанның үш ағасы ең жақын мұрагерлері болғанда, соның екеуінің сөзі бір жерден шығып отырса, бұлар әлді болады. Әзімбай үй ішінде Тәкежан мен Қаражанды шүйлеуден басқа, Ысқаққа айтатын сөздерін, есептерін алдымен Мәнікеге келіп айтатын. Биыл осы жеңгесі мен Әзімбайдың оңаша сөзі көп болған.

Сондай сөздің бірінде Әзімбай Мәнікеге:

– Жөнеше-ау, осы біздің кісілердің не білгені бар? Үлкен үйге Абай орнап алды ғой. Бұлар жыл уағы жетсін деп қаңқиып жүр... Аналар болса, Оспанның баласы деген боп, бір ұл, бір қыз немересін ие ғып қойып еді. Енді ертеңді-кеш Еркежанның үйінде Абай болады. Бар баласы нөкерімен үлкен үйден шықпайды. Тек жүр ме? Ертең болатын үлесті астыртын қамдасып жүр ме? Соған кімнің көзі жетті?.. Не ойлайсыз? – деп еді.

Мәніке сонда Әзімбайды қостап, мұрнын көтере сөйлеп, Абай жағын мұқата кекеткен:

– Е-е, тәйір, мен оны әлдеқашан білгем... – деп бастаған. Өз ақылына өзі сүйсінгіш Мәнікенің әр кезде сөз әдеті “е-е, мен оны әлдеқашан білгем” дегеннен басталатын. – Әйнекем қайғылы да өзі, қамқор да өзі боп, өрмегін тоқып жүр. Еркежанды сиқырлаудың қамында ғой. Болмаса, дауыс айтатын қаралы қатын емес, үлкен үйден биыл қысы-жазы неге шықпай қойды дегенді мен ойлағалы қашан! – деген.

Әзімбай Мәнікенің білгіштігін айламен мақтай түсетін:

– Біздің ақсақал мен Ысқақ ағама осы ақылды құдай білдірмеген соң, не дерсің?! Ертең ауыздары аппақ боп, қара жерге отырғанда бір-ақ білер. Сөйтіп бір өкінсе екен! Аңқаулығынан, адалдығынан ғана бір опық жесе екен!.. – деп те арбайтқан.

Әкесінің дүниелік есепке түк “анқау” да, “адал” да емес екенін білсе де, Әзімбай сондай сөздерді тіл ұшымен айтқан болады. Абай мен оның жақындары бұл сөздерді шындықпен жиі айтатын болса, Әзімбай бұндай сөздерді әдейі ойнап, сайқалданып айтатын.

Мәніке оның жаңағы жалған бейқамдығын аңдамады. Бұны да жастығынан шалағай деп біледі. Сол себепті:

– Жарайсың... Сен де жетістірдің. Әкесі мен ағасына көрген, сезгенін айтып, ақыл қосады десем... Сен де “опық жесе екен” – деп жүрмін дейсің. Сонда, бар дүние-мүлік қолыңнан кетіп қалғанда, сенің табатын олжаң қайсы? – деп, бұны да шенеп қояды.

Әзімбайдікі айла. Ол осындай сөздермен бірер күн Мәнікені сөйлетіп, өзін оның алдында “бейқам” етіп жүрді. Жеңгесінен мысқылдаған сөз естіген сайын, өтірік аңқаусиды. Сөйтіп барып, артынан Мәнікенің ақылын енді түсінген кісі болды да, бір күні оған:

– Енді осы ақылыңды Ысқақ ағама және менің шешем, анау абысыныңа өзің ұғындыр! – деп тапсырды.

Тегінде өз әкесінің Қаражаннан қорқатынын Әзімбай жақсы білетіндіктен, ерекше бір қауіпті тағы ойлайтын. Онысы, Оспаннан қалған әйелдің бірін алуға Тәкежан батпай, Қаражаннан қорқып қала ма деген қауіп.

Ал, жесірін алмаған әмеңгер, мал-мүлікке де қолын сұға алмайды.

Әзімбайдың ішке бүккен ең үлкен күдігі сол. Болмаса, жолы үлкені Тәкежан болғандықтан, алғашқы таңдау бұныкі. Олай болса, үлкен үй Еркежанмен қоса бұлардың сыбағасына кетпек керек. Әзімбайдың арманы да, алыспағы да сол үй турасында. Абайдың үлкен үйшіл болуынан бұның ерте күнде сескенгені де сол үшін. Ал сөйтіп, Тәкежан жесір алмақ керек. Бірақ осыған әкесі қорғанып қалса, бар есептің құрығаны.

Талай рет әкесі мен шешесіне осы жөнді өзі айтуға да оқталып еді. Бірақ әке-шешесінің арасына бұндай жолда жоқ сөзбен сұғылудың бабын таппаған. Сонымен, Мәнікені алыстан шырғалап, оның мақтаншақтығын пайдаланып, өзі аз уақытқа оған ақымақ та көрінген боп, мысықша ойнап жүрген мәні бар. Мәнікенің тағы бір жақсылығы – сырға берік. Үй ішін, ағайынды бүлдіріп аларлық сырын ол ашпайды. Осындай баспалдақпен келген Әзімбай Мәніке арқылы бірталай ниеттерін, өсиеттерін астыртын жүргізіп келді.

Қаражанды Мәніке арқылы үстіне қатын алдыртуға көндіртті. Оспанның жылын мезгілінен ерте бергізді. Енді бүгін ерулік үстінде Ысқақ аулын жақсы күтіп, төбеге көтеріп сыйлауды да, үндемей жүріп, Әзімбай өзі басқарған.

Дәл қазір екі абысынды оңаша қалдыртып, ендігі тың сөзді емін-еркін сөйлеттіруге де сырттан үйшік құрып жүрген Әзімбайдың өзі.

Мәніке мен Қаражан оңаша қалысымен, Әзімбай үй сыртында, есік алдында бір құрық жонған боп отырып алды. Және өзінің әйелі, қалың қара келіншек – Мәтішті шақырып алып:

– Мынау үйге, апамның үстіне жан кіргізбе. Анау ұраң-қайда ағамдар отыр, оларға да біреу кіріп, сөздерін бөлмесін. Өзің бақ! – деп, салқын қабақпен ақырын бүлк етіп тапсырған-ды. Осылайша ендігі Құнанбай аулында жаңа басталатын тартыстың ішкі арқауын өз қолына қымтып ұстап алған Әзімбай еді.

Қара қарғаның қанатындай немесе көмірдей жылтыр қара, көлемді сақалы бар, жалпақ қызыл жүзді, ісінген қалың қызыл қабақты Әзімбай, осылайша тор құрып қойып, өзі құрық жонып отыр. Ойының бәрі ішкі тартыс пен тәсілде... Кейде бітік, қысық көздерін төмендете қиғаштап қарап, өз есептеріне сүйсінгендей, болымсыз күлімсіреп те қояды. Көз алдынан Құнанбайдың үлкен шаңырағына тиісті, мыңға тарта “қан жирен”, “құла жирен” сәйгүліктер “біз сендік!” деп, шұбалып, жон жүндері жылтырап, өтіп-өтіп жатқандай болады.

Мәніке болса, бұл кезде Қаражанмен сыр бастаған.

– Жеңеше-ау, Ахкем не дейді? Енді сөз бастаймыз дей ме, жоқ па?

– Кім білсін. “Неге асықты. Жылы толмай не бопты?” деп, аналар мен қатындар кінә тақпаса деп, кібіртіктеп жүр ғой деймін.

– Бәсе... “Дәуде болса осылай дейді-ау” – деп, әлдеқашан ойлап ем. Бұл кісі де, біздің үйдегі қайыңыңыз секілді момын ғой... Екеуі де жалтақ емес пе! Әйнекемнің қабағына қарамай ас іше ме, түге!..

– Немене, келін, бұлар әлде құр қалып бара ма?

– Жылын бермей тұрып жамбастаған кісі, енді ай қарап жүр ме?

– Ал, қандай боп жатыр екен! Астыртын оқыс сөздері естіле ме? Не білдің!

– Сыбыс сөзін естірте ме? Бірақ жылын ерте беруге көнген кісі артын ойламады деп пе едіңіз?! Бұл кісілер ойламағанды ол жақ кесіп-пішіп қойған ғой. “Бұлар жылын ерте бергізсе, мен оның ар жағын қамдап қояйын” деп, үлкен үйдің астынан ит, үстінен құс ұшырып жүр емес пе? Оны айтсаңыз, сол Еркежан үйінде Әйнекемдік емес кісі бар ма? Ауыл-аймақ, малшы, көршіні түгел өзіне ойыстырып қойған шығар. Екі бірдей немересін ие ғып, оны ұстап отыр. Тіпті, тұмсық сұғар жер қоймас үшін бар баласы өрен-жаранымен сол үлкен шаңырақты қоршап, шырмап жатқан жоқ па?

– Кенженің өзі де көзі тірісінде, туысқан ішінде бір Шыраққа табынып кетті ғой. Марқұм, сол кезде-ақ қойны-қонышына жиғаны өңшең Шырақтың тараптасы болды ғой...

– Енді оның үстіне, мына күнде сол кісілерінің бәріне өз сөзін сөйлетіп жүр ғой. Өзінің ниетіне астыртын ойыстырмай тұра ма?! Олай десеңіз, әуелі өзі үндемей-ақ соларға сөйлетіп, жайғатып жүрген шығар.

– Сол кісілерінің ішінде сенің балаң да жүр-ау!

– Жеңеше-ай, Кәкітайды біздің бала деп несіне айтасыз! Ол Әйнекемнің қанжығасында кеткен бір жан емес пе? Сол кісінің өзі мен балаларының шылауында жүрген ақкөйлек, аңғал сорлы ғой...

– Сорлы емес, Шырақтың сөзін қостап, сойылын соғып та жүрген жоқ па екен?!

– Бірақ Кәкітайда не қауқар бар? Бұл кісілер екеуі бір болғанда, Әйнекем жеке, жалғыз өзі ғана болар. Бала, немереге қалған сөз бен есе бар ма?

– Тек соны айтпасаң... Кәкітай әкесіне қарсы шығып, Шырақ жағын күшейтіп жүрмесін әлі. Осыған уақып бол, келін, әсіресе, күйеуіңе осыны ұғындырып қойғайсың! – деді.

Бұл Қаражанның өзінің ғана сөзі емес. “Мәнікемен сөйлескенде Кәкітай жайын айтып қой” деп Әзімбай тапсыр-

ған-ды. Ойланып қалған Мәнікеге Қаражан өз сөзінің шешуін айтты:

– Бұл екеуі бір боп тұрса, сөздері жеңеді. Ежелден екі “қылаң” бір, екі “қара” бір еді. Бүгінде қарадан жалғыз Шырақ қана қалды ғой. Жанағы өзің айтқан сөздің бәрі де көкейіме қонады. Бәрі орынды. Шырақтың үлкен үйді торлап жүргенінде сөз бар ма? Бірақ соның бәрін жеңгенде, бұл екеуі өздерінің екеу боп тұрған бірлігімен жеңеді. Оның үстіне, бірі үлкендікпен жол алам десе, кім қарсы тұра алады? – деп, Тәкежанның жолы мүлік үлесінде бөлек екенін анықтап айтып, басын ашып алды.

– Шырақ болса, ортаншы... Одан сіздің үйдің де жолы артық... Енді қалған үшеуінің кішісі Төрем ғой, – деп, Ысқақты да көтеріп қойды. – Әйтеуір Кәкітайдан енжар сөз шығып, шырық бұзып жүрмесін! – деп, сөзін бітірді.

Осылай екі абысынды кезек жанығандай боп, қоздыра түскен жанды сөз, енді-енді түйінді жеріне тақалды.

Бұл екеуін бір-біріне әрі тату тілектес етіп, әрі іштерінен кей жайдан аңдыстырып, шарпыстырып қойған да Әзімбай.

Ол әр сөзді сараң етіп, төтесінен қайырғандай, бір-ақ айтып қалады. Сонда айласын да, бөлесін де аңғартпайды. Томаға-тұйық турашыл кісі боп көріне біледі. Үнемі томсарған салқын, әрі шыншыл жүзбен сөйлейді.

Осы тәсілдері арқылы ол өз сөзінің шыны қайсы, әзілі, қалжыңы қайсы екенін де танытпайтын. Жас күнінен іші мен сыртын бөлек ұстап, шебер ойыншыдай құбыл болып алғандықтан, өзгелерді мазақ етіп алдағанда да оңдырмай ұтатын.

Екі көршіні бір-біріне шағыстырып, араз ету, екі малыны қымызға қыздырып ап төбелестіру, екі сөзуар мылжыңды әдейі қажастырып қойып, қырқысқан дауға салу – Әзімбайдың жас күнінен бергі ермегі.

Бүгін екі бірдей ақылды, айлалы шешелерді де бұл тек аласыз көңілмен кездестіріп отырған жоқ. Ойын есебі емес, шын есебіне керек болғандықтан сөйткен.

Мәнікені керегіне, көмегіне жаратумен бірге, оның өзін де, бір шетін қатермен сескендіріп қойған-ды. Бұнысы Еркежан жайы.

– Жеңеше-ау, менің шешем көнбегенде, неге көнбейді десеңші?.. Ол кісі үстіне тоқал алдырам десе де, дәл Еркежаннан қорқады ғой. Өйткені Еркежан бар малдың, қазынаның тап ортасында отыр. Ондай қатынға қандай еркек табынбайды? Және өзі сұлу, мінезді. Ерге де, елге де жаға біледі. Оны алған күйеу, басы алтын еркек болса да, айналып үйіріліп, тек соның қасынан шықпайтын болады ғой! – деп, Әзімбай осы жағын аса төндіріп айтқан. Бұнысы Қаражан ғана емес, ең алдымен Мәнікенің өзіне де оқтай тиді...

Оның өңі қашып, тамсанып қалды. Екі көзі де аларыңқырап, шаншыла қарады... Аузы жаман үйренген дағдысына басып:

– Е-е, әлдеқашан... – дей берді де, өтірік айта алмай тоқырап қалды.

Әзімбай айтып отырған жайды өзі “әлдеқашан” түгіл, осы шаққа дейін де ойламапты... Қаражанға деп айтылып отырған қауіп, бұған да дәл осындай қауіп қой. “Неғып есім шығып жүрген?” дегендей, қатты қобалжыды. Бұның осы түрін баққан Әзімбай тағы да аңдамағансып отырып, қауіпті ұлғайта берді.

– Зейнеп, Торымбала деген сөз емес. Олар сіздің екеуіңнің де тасаңда жүре береді. Ал, нақсүйер боп қалған, өзі жастау Еркежан әлі де нақсүйер болғысы келмей қоя ма? Біздің әкеміз болса, өз әйелінің ырқына көнген, момын кісі! – деп бір қойды.

Онысы Тәкежан емес, анығында дәл Ысқақты ойға ала отырып, соны айтқаны... Мәніке ішінен енді бұрынғыдан да бүліне түскен:

– Тек, әйтеуір, шешемнің өзінен туған мен сияқты азамат баласы бар. Жұбанышы сол болады деген болмаса, көнуі қиын. Оның үстіне, сіздей жас емес, тоқырап, ерден шығып та қалған жоқ па?

Бұл сөздердің ішінде әр жайдың бәрі бар. Мәнікеде Әзімбай әдейі қадап айтып отырған – “өзінен туған” еркек

бала да жоқ. Ендеше, Ысқақ Еркежанды алам дей қалса, ол Ысқақты жасырақ деп таңдай қалса, Мәнікенің күні не болмақ?! Қаражандай мосқал емес. Ер қызығынан Мәніке неге түңілсін?! Өзінен қызықтыға Ысқақты неғып қисын?

Әзімбай Мәнікеге осының бәрін сездіріп, түйсіндіріп болып алды. Бұнымен ол, ең әуелі осы ойынға араласып отырған екі әмеңгердің біреуін, яғни Ысқақты, Мәніке арқылы, көзірден анық атсыратты. Өзі би, өзі ерке Мәніке енді Еркежанды өлсе алдырар ма екен? Сөйтіп, ең әуелі таластан Ысқақ бір шықты.

Екінші, сол қауіп Мәнікені тыныш қоя алмайды. Сондықтан ол Еркежанды Тәкежанға телуге жанын салатын болды. Ал, Қаражанды осы Мәнікенің тілімен, еппен көндірмесе, Тәкежан өздігінен “Еркежанды алам” деуге бата алмайды.

Әзімбай үшін әкесі Еркежанды алмай, Зейнеп, Торымбаланың біріне тайқып түссе, онда баяғы үлкен үйдің бұлар ырқынан кеткені.

Қаражанның Кәкітай турасындағы арбасу сөзі айтылып болған соң, Мәніке ендігі әңгімені Әзімбайдың жаңағыдай шүйлеуі бойынша жағалатып келіп, Еркежан басына бұрған.

– Жә, женеше, енді “қайсысы қайсысын алады?” – деген түйін сөз бар ғой! Осыны не дейсіз?

– Өзің не деп жүрсің, сен айтшы! – деп, Қаражан әуелі Мәнікенің шынын айтқызбақ болды.

– Қайдан білейін, талассызды алам десе, біздің кісілер ана екі тоқалды алар. Бірақ, талассыз болғанымен, онысы талайсыздық қой. Бұнда бәрінің таласы Еркежан ғой. Ол болмаса, сөз ғып не бар, тәйірі! Сонда жолы үлкен, жасы үлкен Ахкеме Еркежаннан басқасының лайығы бар ма? Өзгенің таласар не дәрмені бар?! – деп, Қаражанды бағып, тоқтап қалды.

Қаражан бұл тұста анық сескеніп, қабақ түйіп, үндемей отыр.

Бірталай алай-түлеймен іші қайнайды. “Өз нәсіліне болса екен” деген малға да, қазынаға да қызығады. Еркежан қаупін де ойлайды. Толқып отырып:

– Ал, осы Еркежанды алмай, оның малынан, мүлкінен бөліп алмайтын несі бар? – деп көріп еді, Мәніке оған бастырмады.

– Тұу, жеңеше, ол не дегеніңіз? Өзге қатындарды алғанда, олардың өз еншісіндегі малы бар емес пе? Соны береді де қояды. Еркежан мүлкін, ол үйдегі малды үлеске салдыра ма?! “Ортада тұрсын” дейді де, қол тигізбей қояды ғой. Сонан соң Әубәкір бір ие, онан әрі Әйнекем өзі ие болады да қалады ғой...

– Солай болады дейсің, ә?..

Мәніке абысының толқуын бағып, енді ең соңғы салмақты сөзін айтты.

– Сіздің Әзімбайдай балаңыз бар. Өзіңізден туған өренжараныңыз құдайға шүкір, “қағанағы қарқ, сағанағы сарқ” ана сіз емес пе? Еркежан не? Ол малдың қоршауында тұрғанмен, бір жалғыз қу томар емес пе? Ахкемнің де жасы болса, сіз қызғанатын шақтан өтті... Осындаймен сіз “жолы болсын” демесеніз, бар үлкен үй, мол дүние Әйнекеме кетті!.. Соның ұрпағына жем болды, өзімнің балам құр қалды дей беріңіз... Менің әлдеқашан... білгенім осы! – деді.

– Сонысы бар... Сонысы бар? – деп, Қаражан жағын таянып, амалсыздыққа шырмалып, жүдеп отырып қалды.

Ұзыннан-ұзақ өмірде кейде қытымыр, қатал атанып, кейде сақ, сараң атанып жүргені кім үшін еді? Бір Тәкежанның абырой, атақ дүниелігі үшін солай болыпты. Одан өзге оның баласы, ұрпағынан басқа жанның жайын ойлап көрді ме екен? Қиянатсыз, әрі қызықсыз салқын өмірін Тәкежан деп өткізгенде, бірде-бір өзге еркек бар екен деп ойлап па еді?.. Енді міне, ажар тозып болғанда, ежелгі дос азып отыр. Күйеуін өз қолынан, өзінен зор... Зор емей немене, әрі бұдан сұлу, әрі бұдан жас және мол байлығы бар тоқалға бергелі отыр...

Қаражан көпке шейін үндемей қалып, бір кезде жарылғандай болып өкіріп, жылап жіберді... Солқылдап қатты жылап алып, бойын зорға дегенде қайратпен тежеді.

– Семіз бәйбіше марқұм, – деп Ұлжанды есіне алып, – айтып еді-ау, бір күйген күні... “Әйелдің көрген күні құр-

сын. Ерке бол, еркін бол, ердің көңілі сенен ауған күні ескі ұлтарак құрлым құның жоқ” – деп. Еркегің сенен тоқалға бұрылып алғанда, сен көшкен жұртыңда ұмыт қалған күшік құрлы болмассың-ау, ә-ә? Сен қыңсыларсың, жас төгерсің... ол болса жаңа жардың бет қызылына қызығып, тарта бермек... Солай ғой! – деп, тағы жылады.

Мәніке ендігі сөзді доғарып, тек Қаражанның көнуіні бағып отырған. Қынжылсын, жас төксін... Бірақ Қаражан енді көнуге бейімделді.

Мәніке соған әлденеден мәзденіп ырза болды. Абысынына көрсетпей ернін көтеріп, бір шүйіріп те қойды. Өзі жеңгендей, масаттанып отыр.

Ақылды, тәсілқой, айтқыш болғанмен, бұл әйелде өрескел бір сезімсіздік болатын. Онысы, кісі қайғысын танымауда.

Тегінде, көздің жасы жылаушыға ғана ауыр емес, көрушіге де ауыр ғой! Оны сүйоге, тамашалауға болмайды, тек түсіну керек. Адам басындағы қайғыға ортақтасу – әрбір бауырмал, адал адамның әдеті. Ал, дәл жылап отырған адамның жүзі мен еңіреген даусы ешкімге де сұлу, нақысты боп көріне алмайды. Ондай жүзді жақсы көрудің өзі де қиын. Мәніке болса, сондай жылау мен көз жастан жиреніп отыратын. Бір өзі мен тек өз үй ішінің жылағаны болмаса, өзге адамның жылағанына қайысудан бұрын, ең әуелі ыза болатын.

Сондықтан көрші, малшының баласы мен үлкені өліп, қайғылы үй іші жылағанда, бұл қатал, әмірлі бәйбіше жыласпай тұрып, әуелі сол үйдің келіні, қызына зекіп, ұрсып, жазғырып отырып басу айтатын. Көңілқостық білдіру орнына ұрсумен тыятын. Өзі “әлдеқашан біліп” қойғыш болғанмен, осындай шын сезімге топас, көн кеуде болатын. Сол Мәніке Қаражан қайғысына да қынжылып, қайысқан жоқ... “Не десең де көндің ғой” – деген байлаумен кетті.

Әзімбай да кешкі салқын түсе, үлкен үйдің көлеңкесінен тұрды. Жіңішке қайың құрық сыпталып, жонылып болғанды. Үй ішінде шешесінің жылаған үнін естігенде, ол да

күйреген жоқ. Қайта, “Мәнікенің жолы болды, бұл жақсы ырым екен” деп, орнынан тұра берді. Ағаштың жаңқасынан екі етегін қағып, тазарып тұрды. Қаражандай жалғыз анасының көз жасынан да “етегін қағып”, “маған түк керегі жоқ жас” дегендей, сырт қарап тұрған-ды.

Жылтыр қара мұртының астынан қып-қызыл еріндері күле түсіп, аппақ тістерін ақситып, Мәнікенің қасына ерді. Оны Ысқақ аулына қарай жаяу ертті де, үй ішінде өткен кеңесті тыңдаумен болды.

Ұраңқайда Тәкежан мен Ысқақ арасындағы оңаша кенес ерте біткен-ді. Олар әйелдерді қалай үлесуді сөз қылған жоқ. Бір жағынан, ол өздерінің іштерінде әлі шешіліп болмаған түйін. Екінші жағынан, әңгімені бұдан бастау лайық емес, ерте көрінеді.

Екі әменгердің өзiргi сөзi: “Абайды қалай ақылға аламыз, өзіне тура ақылдасамыз ба, жоқ араға кісі саламыз ба?”, “Кісі жүргізсек, кімді көмекке аламыз?” дескен жайдан басталды. Бұл жөнде олар Абаймен екі араға кісі салып сөйлесу мақұл десті. “Әнеугідей Абай өзі: “Бірігіп отырып шешейік” десе, ондағысын көреміз. Әзірше ара ағайынның ең жақын, естияр кісілерін алайық та, солар арқылы, алғашқы сөзді байлайық” – деді.

Алғашқы сөзі – қазір Оспан мүлкін, әйелдерін үлеске саламыз ба, жоқ па деген туралы. Араға жүргізетін кісілерді бұл екеуі көп талдап, көп сөз қылды. Ақыры кеп, тоқтағандары Шұбар мен Ербол.

Екеуінің бар есебі бойынша, тегінде, қиғаш сөз шықса Абайдан шығады деп білді. Ол ең әуелі “үлесті қоя тұрайық” деуі мүмкін. Оған дәлел де табады. Әйелдерді де оңай ойыстырады. Екінші, бұлардың ойынша, Абай үлкен үйдің мүлкіне немерелері арқылы жарым-жартылап ие боп отыр. Сондықтан үлесерлік ең үлкен мүлікті тағы көп себеп тауып, қорғаштауы мүмкін. Үшінші, өзі, Мәніке, Қаражан, Әзімбайлардың айтуы бойынша, сол мүлікке, үлкен үйге жанасып жүргендіктен, асықпай отырып, іргесін мықтап көміп алуға бейім. Осы себепті Абай үлестің сөзін әдейі создырып кетуге тырысады.

Бұлай болған соң, енді Абайға салатын кісілерді оған сөзі өтерлік досынан, жақын адамынан алу керек болады. Ерболды осы есеппен таңдасты. Ал, Шұбарды іштесіп, шындап келгенде, Абай емес, бұларға бұрады деп сеніседі. Оның Абайға да жағатын айласы бар. Бұның үстіне, өзі ең жақын туыстың бірі. Үлес сөзінде оның сыртта қалуына да болмайды. “Сен неге араласасың?” – деп, кінә тағушы да болмайды дескен.

Осыған байлап алған соң, дәл сол күннің өзінде Ербол мен Шұбарды Ералыға, Ысқақ аулына шақыртып, екеуі кісі шаптырды.

Келесі күні таңертең Шұбар мен Ербол Ысқақ үйінде болып, түстік жеп отырып, бар сөзге қанып алды. Елшілікке жүруге екеуі де қарсылық білдірген жоқ. Тәкежандар бастаған сөзді, Оспанның жылы беріліп болғандықтан, орынсыз да көріскен жоқ. Тек, Ербол өз ішінен “Абай қуанатын сөз емес, Оспан уайымын тағы да ұлғайта түсетін бір жара ғой. Бірақ бұдан құтылар шарасы бар ма? Оның басына әлек сөз бола қалса, мен қайтіп тартынайын?! Бірге көтеріп көрем де. Қолымнан келсе, әлдебір жөнде көмегім тиер” – деп ойлады.

Күндіз бір орайда Мәніке Шұбарды оңашалап алып еді. Сонда бұл жақтың тілегі етіп, Еркежанды Тәкежанға ұйғаруды айтып қалды: “Жол да соныкі! Оның үстіне, Ысқақ та осыны қостайды. Қаражан болса рұқсат берді. Үш жесірді үлесетін үш әменгердің екеуі осыған байлаған соң, өзгелер шырық бұзбас. Және дүниелік үшін бір аға, бір інісінің көңілін шайлықтырмас. Оларды өкпелетпес”, – деп, бірталай дәлелмен дауды да айтып қалды.

Мәнікенің соңғы кезде үнемі шарпысқаны Абай... Кейде атын атасын, кейде жаңағыдай атамай сөз жолдасын, дау айтсын, кекетіп жауықсын, – бәрінде ұстасқаны бір Абай болып алды. Бұрын Қаражан Абайды жақтырмағанда, “Тәкежанға оң қарамайды” деп кінә қылушы еді. Мынау Мәніке Абайды ұнатпағанда, түп-тура қаражүзді қызғанышпен ұнатпайды. Абай неге жақсы? Бұның күйеуінен

неге артық? Неге бар ел соны “білгіш”, “данышпан” ғып алды? Мәніке Абайға ең алдымен осыны кешпейді.

Шұбардың ішкі қоймаларын өзі білетін Мәніке, жаңа оны жекелеп отырып, алдағы мақсатты да әдейі танытып қоюды қажет деп білді. Осымен Әзімбай, Тәкежаннан басталып, Мәніке, Қаражаннан өтіп, Ысқақты қосып алған құпия кеңес қазір Шұбарды да ілестіріп алды. Шебі тұтасып келе жатқан тартыс жотасы осылай көрініп тұр.

Енді бұл айлалы, астарлы қиын іс пен сұмқыл мінездер өзінің бар күшін, қулық, салмағын жиып болып, Абайды соққалы төніп келді.

Бірақ сыбыры көп, шоғыры мол әлек болып көрінгенмен, дәл Абайға жеткенде, бұл жұмысқа ол абыржыған жоқ. Шұбар мен Ербол келіп, оңаша отырып сөз қатқанда, Абай салқын ғана тыңдап, шолақ қана жауап айтты.

Ербол Абайды көрмес бұрын Мағаш үйіне бөгеліп, сонда Ақылбай мен Мағаш екеуіне істің жөнін білдірген. Оларға: “ақыл көмектерің Абайға керек болар. Қасында болып, біздің сөздерді бірге тыңдайсыңдар ма, қайтесіңдер?” дегенде, Ақылбай бұндай тартыс сөзді сүймейтін, ел сөзінен ұдайы қалыстығы бойынша салған жерден тартынды:

– Жо, мен неғылайын!.. Абай ағам өзі бірдеңе етер... Мағаш болмаса... Мені неғыласың!.. – деді.

Мағаш өз әкесі үшін қынжылып:

– Тағы бір бықсыған мазасыздық жетті-ау, ағамның басына... Қарамолаға жүргелі, жауапқа барғалы отырғанда, не көріне қалды екен, сонша тықыршып! – десе де, бұл сөзге кірісуді өзіне лайықсыз көрді.

– Үлкен туыстар мен ағам өзі білетін істер ғой. Біз сұғынатын жер емес. Жалғыздығын аяғанымыз болмаса, “мал үлеседі, мұраға таласады екен” деп, ардан аттаймыз ба? Мені де, тіпті, біздің айналадағы жас атаулының бәрін де, бұл істен аулақ етіңіз. Досыңның жүгін өзің арқалайсың да, Ербол аға! Бізді бұл ақылға қоспаңыз, – деген.

Соңғы кез жастардың аса бір қызықты еңбекке, өнерге берілген күндері болатын. Ендігі айналысқандары – ақын-

дық өнер. Жаңа туған өлеңдер, дастандар жайындағы аса қызықты, қызулы кеңестер еді.

Ерболдан бөлінгеннен кейін, Мағаш пен Ақылбай сол өздерінің дос ортасына қайтты. Ұранқай іші қызу әңгіме, күлкі. Даурыққан үндерге толы.

Үй ортасында маздап жанған түтінсіз от бар. Онда ет асулы тұр. Үй ішіне жағалай қалың текемет, түскиіз, кілемдер тұтылған. Жерде ұзын жүнді аппақ сеңсеңнен жасалған бөстектер, арқар терілері. Киімді күзге лайық етіп, жұқа күпіден, тиін, күзен сияқты жеңіл аң терісінен бешпентше тіккізіп киген жастардың бас-аяқтарында да жылы киімдер.

Бұл мәжіліс ортасында ақындардың өздерінен басқа тындаушы достары да бар. Жиын ортасында Әбіш отыр. Жақында қаладан келіп, осы топты қуанта жеткен Долгов та бар. Қазір ол да, осы үйдегі бар адамдардай, қазақша бешпент ішік киген. Аяғына қара барқытпен көмкерген, ұзын байпағы бар жаңа қара саптама киіпті. Басына Тобықты үлгісінде түлкі тымақ та тігіп берілген еді. Бірақ қымыз ішіп, қызып отырған Долгов түлкі тымақтан бас-құлағы жыбырлай берген соң, оны тізесіне салып қойып, басына киюдің орнына екі қолын сол тымақтың ішіне тығып жылытып отыр. Тағы біразда аяғын қалың етік пысынатқан соң, оны шешіп, астына басты. Енді оқта-текте түлкі тымақтың ішіне екі аяғын да тығып жылытып қояды.

Әбіш пен Дәрмендер бұл мінезіне кешіріммен күледі.

Күшті ашыған қою қымыз бұл жиынды сәл қыздырған кез. Дөңгелек столға айнала отырған ақындар тобында Кәкітай, Мұқа, Дәрмен, Әлмағамбеттер бар.

Жаз бойы ел қыдырып қайтқан Баймағамбет те қазір осы жиынға келіп отыр. Оның бүгінгі ақындар қасына келуіндегі бір мән бар-ды. Үйіне ала жаздай оралмай жүріп, кеше түнде ғана келген. Ал, бүгін таңертеңгі шайда сәлем бере барғанда, Абай оған мысқыл айтқан.

Бұл күндерде тамаша ертегіші, әңгімеші Баймағамбет қалың елге аса қадірлі адам боп кеткен. Қай қыстау, қай жайлауға барса да, әр ауылда бұны қуанып қарсы алатын ата-аналар, жас қауым өте көп болады.

Солар бір үйінен бір үйіне, ауылдан аулына шақырып қонақ етіп, қысы-жазы демей Баймағамбетке Абайдан ұққан әңгімелерін, хикаяларын айтқызатын. Оның айтуында: “Үш мушкетер”, “Он жыл өткен соң”, “Король қатын Марго”, “Ақсақ француз”, “Петр Пелекей”, “Сохатый”, “Бассыз салт атты” деген романдарды жұрт қатты құмартып тындайтын.

Баймағамбет бұл күнде жаңағы романдарды анық жазылып баяндалған, кітап хикаясындай жеткізеді. Абай өзі оқыған романдарды Баймағамбетке бар ынтасын салып айтады. Көбінше, кітапты қолына алып отырып, нелер нәзік көркем жайларды бұлжытпай аударады. Ол асықпай айтатын да, Баймағамбет сан рет қыбыр етпестен құлай тындайтын. Баймағамбет кейін сол әңгімені Абайдың өзіне бір-екі рет қайта айтып беріп, түзеттіріп, қабылдатып алады. Сонан соң, ауылдан бір шығып алса, талайға шейін оралмай қояды. Үйде қатын-бала қалады, ол ойда жоқ. Малшаруа да ұмытылады. Оның қайта оралғанын күтіп, кейде сағынып, Абай жүреді. Көп кешіккен уағында ызаланып, сыртынан ұрысқансып та қоятын.

Бүгін таңертең Абайдың үстіне Баймағамбет кіргенде, Абай оның сәлемін алмастан бұрын жүзіне жалт қарап, біраз отырып қалды. Баймағамбеттің көзі өткір, үлкен, көкпеңбек. Қабақ түгі ұзарып, түксие түскен. Бет-аузын ұзын қалың сар сақал басқан. Сырт ажарына қарағанда, ол сапсалмақты сияқты. Бірақ мінезінің пәруәйсіздігі ес кірмеген балаға тең. Досының сондайлық ерсіліктерін ойлап, Абай күліп жіберді.

Баймағамбет секем алып:

– Е, неге күлесіз? Неге, неге күлдіңіз? – деді.

Үйде Әйгерім шай жасап болып, енді жағалай шыныаяқ ұзатып жатыр. Самауыр жанында кесек, сұлу жүзді Зылиха отыр. Бұлардан бөтен кісі жоқ еді. Абай үйі бүгін сирек күйде, оңаша болатын. Соны да аңдаған болу керек, Абай енді Баймағамбетке көзбе-көз, тура шабуыл жасады.

– Бақа, сен білдің бе? Аңада бір күні, сен жоқта, үйіңнің маңына барсам, Қарақатын бір өлең айтып отыр! – деп,

Баймағамбеттің әйелін еске алып: – Өзі ағып тұрған ақын екен ғой! Бү не айтады екен деп, тақап барып тыңдасам, сұңқылдап соғып отыр. Айтқаны жоқтау:

Ажының жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды!
Бүйтері бар түбінде
Әуелде мені неге алды?
Желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай!
Жоқтамасам обал-ды! –

деп, сенің қаңғыбастығыңды дауысқа кіргізіп отыр! – дегенде, Баймағамбет бетінің түгі түксие түсіп, бұртиып қалды.

Абай оның жүзіне қарап, бар денесімен селкілдеп күліп отыр. Тентектік еткен ініге қарап, кешіріммен күлгендей.

Сыңғырлаған әсем даусымен Әйгерім де ұзақ күлді.

Зылиха күлкіден қысылып, бетін есік жаққа бұрып алыпты, иығы ғана дірілдейді. Баймағамбет бұларды тегіс көріп, ызалана түсті.

– Е, не бар? Не бар? Қатындар да күледі! Қатындар да күледі! О несі екен? – дей береді.

Абай “қайтер екен”, “не жауап айтар екен” дегендей тосқанда, Баймағамбет бүлініп отырып, жалғыз ғана сөз тапты.

– Ал, “бөріктіңің намысы бір”, мен үшін өзіңіз бір ауыз сөз айтпадыңыз ба, сонда? – деді.

Абай осыған орай іле-шала, дәл осы арада туған бір ауыз әзіл өлеңді және айтып жіберді.

Қарақатын дегенде Қарақатын,
Үзіп-жұлып ала бер қанағатын!
Ала жаздай байың кеп бір қонбайды,
Қазақтың не қыласың шарағатын! –

дедім мен оған. Бұныма не дейсің!

– Е, жетістіріпсің! Халыққа жеткен ақылың, Қарақатынға келгенде, осы болғаны ғой! Жетістіріпсің! – деп, Абайға өкпелегеннен бір-ақ шыны шай ішіп, кесені төңкере тастады да, тұра жөнелді.

Қазір ақындар үйіне келген, осылардың біреуіне Абай мен Қарақатынға қарсы өлең шығартып алмақ. Бірақ қазір өз қолқасын айтудан тартынып отыр. Көпке салудан іркіледі.

Ақылбай мен Мағаш Ерболдан ажырап, осы үйге кіргенде, бұлармен бірге Шұбар да келді. Үй ішінде әндетіп айтқан өлең заулап тұр. Қолына домбыра алып, әсем қоңыр үнмен желдірте, әндете түсіп соғып отырған Дәрмен екен.

Иығына барқыт жағалы, қалың қаптал шапан жамылған. Жаңа тігілген жеңіл түлкі тымақты шекесіне сала киген. Үстелге мінбелей отырыпты. Алдында жаюлы жазба кітабы бар, соны тасқындап әндетіп айтып отыр.

Ақылбайлар кіре бере әрі терең ойлы, әрі шын шабыт тудырған жолдарды естіді. Төрге жылдам шығып, үнсіз отыра қалысты.

Әбіш пен Көкбайлар сияқты, бұлар да Дәрменнің аузына бар ынтамен, сүйсінуге қадалған. Сұлу ақынның жыры кейде терең толқып, кейде ызамен ширығады. Ағындап келе жатқан үлкен шабыттың үрдіс шабысы бар.

...Тыныштықта мезгіл бедеу, жыр тумайды,
Сәттер бар, қасіреттен ой тулайды.
Толқыған теңіз атқан меруерттей,
Сол шақта найзағайдай сөз зулайды...

...Ажалдың аш шеңгелін көріп келген,
Қапада өткен зар мен қайғы тергем!
Ескінің айыбын ал, мінін қаз деп,
Сан рет ақын аға нұсқа берген.

Уә-а!

Мен көрдім кешегі өткен ел күйігін,
Көп кездім сарын тыңдап бел биігін.

Зар шегіп, батар күнмен бірге батқан,
Аямас жас ұланды ел биі кім?

Мен көрдім қан жылаған екі жасты,
Мұндары күңіrentіп тұр тау мен тасты.
Айқасқан құшағынан қарғыс ұқтым,
Өз зарым сонау зармен араласты...

Мен көрдім қатал күннің Қабан биін,
Ашамын ауыр сырды, сақта, жиын!
Жырға – жан, өзіме өріс берген Абай,
Алдында ардақты аға түсер күйім, –

деп барып, тағы біраз ағындап шириға түсті. Көңілдің шыңы мен сынын сан Кеңгірбайларға қарсы, қатал айтып барып тоқтады.

Долгов Дәрмен жырына ақындардың барынша ұйып, сүйсініп, құлақ салғанын түгел тыңдаған-ды. Енді оның тілегі бойынша, Әбіш дастанның аяқталуын анықтап, жеткізіп жатыр.

Мағаш, Кәкітай, Мұқа мен Әлмағамбет ақынға достық қуаныш айтады. Бұл дастанның басын тыңдамаса да, жаңағы өзі келген тұсынан айып тапқан Шұбар қазір суық жүзбен сөйледі. Ол бұл үйге аз уақытқа кірген еді. Белін де шешкен жоқ-ты. Қолынан қамшысын да тастамаған. Қазір сол тобылғы сапты сарбас қамшыны Дәрменнің қағазына нұсқап отырып, сөзін айтты. Қысқа болса да, соққыдай суық сөз:

– Мынау өнер емес, у ғой! “Қабан би” дегенің бір тайпа елдің қастерлеген әруағы. Қайда қаңғып, нені тантип кеткенсің? Ертең жұрт естісе, осы күнгі тірі ұрпақ білсе, жүрегі түршіксің дейсің бе? Абай ағамды “ақылшым” деп атапсың. Бірақ ол кісінің жақсы өсиетіне онсыз да өшігіп жүрген тоңмойын, надан дұшпанның бәрін тағы да уықтырып, өршеленте түсерсің. Таратпай, тыю керек мұндай сөзді! – деді.

Бұл үйде отырған жиыннан жасы үлкен және елдің бар сөзіне араласып жүрген өзі. Қазір үлкен абырой алған, ағайынның пысығы да, белдісі де осы Шұбар. Оның сөзіне дәл алғаш кезде жауап айтатын кісі болмады. Шұбар бағана Тәкежандар тапсырған жұмыспен келгенін енді есіне алды. Жаңағы түйілген қабағын жазбастан, шығып кетті.

Ол сонымен, қатал үкім айтып кетсе де, үй іші оның сөздерін елең қылған жоқ.

Әбіш Долговқа енді ғана баяндап болған еді. Долгов сүйсінген жүзбен тыңдап отырған.

– Джаксы, Дәрмен! Джигит, жақсы ақын! Молодец! – деп, ұмтыла түсіп, Дәрменнің қолын алып, ұзақ уақыт қатты қысып, сілкіп қойды.

– Олең, поэзия осындай шындықты осылайша, батылдықпен, ызамен айту керек! – деді.

Әбіш оның ойын қазақшылап, Дәрмендерге жеткізе отырып, өз сөзін қоса айтты:

– Міне, “жаңа дәуреннің жаңа жыршысы туады” деген осындайдан. Жауыздық, надандық, зорлық және неше алуан өктемдікпен ақын алысу керек. Халық атынан алысын! Жазықсыз көптің әділ өкімін айтсын. Оның қатты қарсылығын, жиренішін ірікпей, тайсалмай айту шарт. Біреудің биіне, бір елдің ханына, тағы бір жұрттың патшасына қарсы шын арлы ақындар айтып келген сөздер, осындай тұрғыдан шықпақ керек. Халықтың алтынындай сақтайтыны, нәсілден-нәсілге жеткізіп қадірлейтіні де осындай жырлар болмақ! – деді.

Долгов та өз ойын анықтай түсті:

– Дәрмен, Мағаш, сендер осы өздеріңнің өмірінде болып жатқан нелер ауыр жаманшылықты да, қызықты тартыс, өжет қимылды да жазуларың керек. Мысалы, мен айтар едім, ана жылы осы өз елдерінде болған Базаралының қайратын да жазуға болады, – деді.

Дәрмен бұл сөздерді кең ұғынғанын білдірді:

– Көкейіме Нифонт Ивановичтің сөзі қатты қонады. Әлгі Шұбар тулап кетті ғой. Ол Кеңгірбайдың ұлы боп,

ұрпағы боп намыс етіпті. Ал, Әбіш, жаңағы өз сөзің мен Долгов сөзі анық дұрыстық сөз болса, онда мен де кеше Құнанбай жазықсыз қанын төккен Қодардың ұлы, ұрпағы болсам нетеді? Ызалы кекпен жырласам жол емес пе екен? Тірі болсам, сол Қодарлар көрген қорлықты айту қарызым болар. Нифонт Иванович, есіме жақсы салдыңыз. Базаралы да менің сүйсініп, ширығып жырлайтын ерімнің бірі екенінде дау жоқ! – деді.

Қазіргі сәтте Дәрмен алдыңғы шабытты күйінен қызулы өнімді ой тауып, үдей түскендей. Халықтың ұлы, саналы ақын сол халықтың ызасы, намысыменен қатты ширыққандай. Алысуға шығып тұрған қайратты қайсардай, дүр сілкініп алғандай болды.

Әбіш, Мағаш, Кәкітайлар Дәрменді жақсы ұғынды. Оның жаңағы өлеңін де, кейін айтқан ойын да тегіс қостап, мақтап қабылдасты.

Әбішке ендігі Дәрмен осы жұрттың бәрінен де қымбат, қадірлі. Және зор өнер иесі боп көрінді. Соның үстіне, ең ыстық досындай сезіледі. Қуантатын достық. Бұл араға Әбіштің алғысы да, өз басының қуанышты бақыты да қоса құптап араласқандай. Бүгінгі күнде Әбдірахман өмірінің жарық, жарқын күніндей етіп, Мағышты әкеліп қосқан да осы Дәрмен.

Қыз бен жігіт арасы шалғай кетер болғанда, бар бөгеттерді Әбдірахманға жеңгізген де Дәрмен.

Оспанның жылын беріп болған соң, Ақылбай, Көкбай және Дәрмен өзі болып, ноғай аулына барып, құдалық сөзді түгел байласып, баталасып қайтқан. Оған аз ғана күн өтті. Сол барысында Мағрипаға Әбіштен хат апарып, Дәрмен жас жігіт үшін аса қадірлі жауап хат әкелген. Мағыштың хаттағы тілі әрі нәзік, сезімтал жүректен туған, әрі шешен, өзі де бір көркем, ыстық сәлем еді.

“Осы өмірде, айналада болып жатқан жайларды да жазу керек” дегенді еске алып, Мағаш үй ішіне тың әңгіме айтты. Ерболдан өзі естіген, Тәкежан аулында болып жатқан неше алуан айла-амалдар жайын баяндады. Және жалғыз

еркектер емес, бүгінгі сөздің не бөлесі Мәніке мен Қаражан сияқты бәйбіше қатындардан шығып жатқанын білдірді.

– Нифонт Иванович бұған не дейді екен? Осындай істің айналасында да сан сорақылық бар ғой. Сондайды жаз дей ме екен? – деп, Әбішке ақыл салды.

Долгов Әбіштен Мәнікелер мінездерін естігенде, ылғи күліп тыңдады.

– Қызық, өте қызық! “Тарих сахара тірлігінде жай қозғалады, өзгермейді” дейсіздер. Ал, осы айтып отырғандарыңның бір өзі қатты өзгеріс белгісі емес пе? Жақында ғана, Құнанбайдың аға сұлтан кезінде Өскембаевтардың аулында бірде-бір бәйбіше осындай сөздерге араласа алар ма еді? Ал, бүгін сөздің басы, даудың түбі ең алдымен осылардан шығып жатыр. Рас, надан, сорақы, тұрпайы түрде шығып жатыр. Бірақ осының өзінде бірталай заман өтіп, бұрын ойға келмес, жаңа мінез-тартыстар туып жатқаны көрінбей ме? Аға сұлтан семьясы бір әміршіге бағынудан кетіп, көп ұсақ әміршіге бытырап, бөлініп жатыр. Әрбір дәуірден “сұлтандық”, “хандық” кеткенде осындаймен кетпекші. Біз “Россияда абсолюттік монархия – патшалық кететін мезгіл жетті” дегенде де, осындай қауым тіршілігінде туып жатқан өзгерістердің молдық себебінен айтамыз. Ал, мынау қатындарды жазуға әбден болады. Бірақ оларды жазғанда, әрине, Базаралы сияқты ерді жазғандай сүйініп, көтеріп жазу емес, жиреніп, ажуалап жазу керек. Күлкі ғып масқаралап жазу керек. Ох! Сіздердің топтарыңызға ең керек жазушы – бір ғана адам дер едім. Ол Салтыков-Щедрин. Қандай керек! Щедрин қазір осы сіздер үшін қаншалық қымбат, қажет үлгілер берер еді! – деді.

Әбіш бұл сөздің бәрін жиынға өз жанынан да мол таратып, жақсылап жеткізді. Ел тірлігіндегі кейбір сорақылық, өрескелдікті күлкі етіп жазу – “асыл өнер, ардақты өнер” дегенді естігенде, Көкбай мен Кәкітай Долговқа қазақ ішінде ондай мысқыл мазақтың көп тарап жүретінін білдірді.

Ойы баяу тараса да, көп жайды терең түсінетін Ақылбай, жаңағы Мәнікелер жайын ойлап қалып еді. Ол енді өзінің сол жөніндегі бір долбар, болжауын айтты.

– Сол бәйбішелерді осылай етіп отырған кім екенін білесіңдер ме? – деп, үй ішінен сұрай түсті де, өзі шешті. – Олардың екеуін де алдап қайрап, қолтықтарына дем бүркіп, осылай етіп отырған, мен білсем, дәл Әзімбай! – дегенде, үйдің іші түгел мақұлдап, күлісіп те қалды.

– Рас, оның ата кәсібі осы!

– Ол біреумен біреуді қағыстырып, қажастырып отырмаса, ішкен асы бойына батпайды. Томсарып отырып, алдауға келгенде, жым-жырт аққан қара су сияқты.

– Алдампаздық және біреуді сонымен мазақтағыштық мінезге келгенде, ол адамның айлакері! – десіп, Кәкітай, Көкбай, Ақылбай, Мағаш – бәрі де Әзімбайдың бәле тудырғыш, қоздырғыш тәсілдерін еске алысты.

– Екі кісіні төбелестіргіші қандай! – деп, Әлмағамбет те қостап еді.

– Е, ондағы ұстазын білмейсің бе? Үлгі алатыны Қалдыбай ғой! – деп, Кәкітай тың адамның атын атағанда, көпшілік сол адамның бәріне мәлім күлкі мінезін еске алды.

Әбіш енді сол Қалдыбай туралы сұрап еді.

Кәкітай екі көзі күлімдеп, қатты дауыстап, бір күлкі әңгімені айтып кетті.

– Қалдыбай деген, сыртына қарасаңыз, өте салмақты, аз сөйлейтін, аса тыныш, момын адам сияқты. Соның аулында бір көршілес, есерлеу жігіт болса керек. Қалдыбай жігіттің өзіне байқатпай, оны әркімге ұрындырып, төбелестіре береді екен. Бір күні көрші ауылдың тағы бір соған ұқсаған және мықтымсыған жігіті келіп, Қалдыбай үйінен шай ішіп отырыпты. Сол кезде, анау аулындағы жігіттің осы үйге тақап келе жатқан үні естіледі. Ол есікті ашып кіре бергенше, Қалдыбай екі жігітке естірте, бірақ қатынына айтқан боп, бір ауыз сөз тастайды:

– Япыр-ай, осы екеуі қырбай деп еді. Қақтығып қалмаса игі еді! – дейді.

Сонда үйде отырған желөкпелеу жігіт, анау кірген жерде:
– Әй, сен менің үстіме неге кіресің? – дейді.

Анау дүрсе қоя береді.

– Е, сенің үстіне мен кірмей, ененді... – дегенде, Қалдыбай іле жөнеліп:

– Айттым ғой, бұл екеуі енді төбелеседі! – деп қалады.

Сол-ақ екен, отырған жігіт:

– Сен не дедің, атаңды... – деп, орнынан жұлқынып қозғала береді.

Сонда Қалдыбай дастарқанның бір шетін шапшаң жия беріп:

– Ал, қатын, енді бұлар төбелесті! Пай-пай! Аяқтарының астында қаламыз-ау, ойбай! Шыныаяғыңды жи, ал ұстасты! – дейді.

Енді екі аусар жігіт біріне-бірі тап беріседі. Жағаласып қалады. Сол кезде Қалдыбай қатынына:

– Бұның екеуі де дәусіген неме болатын. Сен екеуімізге араша бермейді, былай тұр! Бері шық! – деп, үйдің ішін төбелеске босатып береді.

Аналар жұдырықтаса бастайды. Сонда өзі төсектің үстінде тапжылмай отырып Қалдыбай:

– Айтам ғой араша бермейді деп! Ойбай, қатын, жүгір! Сен барып Ұзынаяқ Мұсаны шақырып кел, сол айырсын! Менің дәрменім жоқ! – деп, отырып алады.

Қатынын жұмсаған Ұзынаяқ Мұсаның үйі дәл жарты шақырым жерде. Әйел кетерде бұл айғайлап та қояды.

– Келсін деп айт! Әйтпесе, ол келгенше, бұл екеуінің төбелесі басылмайды! – деп қалады. Сөйтед те, өзі тағы жым-жырт отыра береді.

Екі жігіт әлі төбелеседі, әлі төбелеседі. Айыратын кісі жоқ. Арашашы болмаған соң, өздігінен тоқтауды екеуі тағы намыс көреді. Жеңілгеннен тоқтады демей ме! Сонымен, сілесі қатқанша төбелеседі де, біраз уақыт тұрып-тұрып алып, тағы жұдырықтасады. Әбден титықтап болысады. Сол заманда, зорға дегенде Ұзынаяқ Мұса келсе,

екеуінің бар қуаты бітіп, ырсылдап, тек қана құр ұстасып тұр екен.

Ұзынаяқ Мұса есіктен кірместен-ақ, “араша” деместен-ақ сілесі қатқан бойларында екі даңғой бірін-бірі қоя беріп, құлай-құлай кетісіпті! – деді.

Көкітайдың әңгімесін алғаш естіген Әбіш ішек-сілесі қатып күліп тыңдады. Кейін өзінің көтеріңкі, көңілді қалпымен Долговқа түгел жеткізіп, күлкі түрде әңгімелеп берді. Долгов та қатты күлді. Ол басын шайқап, таңданып:

– Мистификатор! Ловкий мистификатор! – деп күлді.

Аз уақытта бұл топ және де ақындық еңбек жөнінен әңгімелесіп кетті. Енді Көкбайдың Абылай жайынан жазған дастаны сөз болды. Ақылбай жазып жүрген “Зұлыстың” жайы, Мағаш жазам деп ниет қылған “Медғат-Қасым” турасында да көп ойлар айтылды. Жастар тобы кешке шейін осындай бір нәрлі, ұзақ дәрістей мәжіліс атқарып жатқанда, Абайдың жалғыз өзі жаңа шыққан әлек сөздің әуресінде отыр еді.

Абай Тәкежандар сәлемін жеткізуші Шұбарды тыңдағанда, оның жүзіне салқын, сыншы ажармен қарап отырып:

– Олар осылай депті. Ал, сен өзін қалай дейсің? – деді.

Абайдың жалтаң сөзді сүймейтін мінезін Шұбар жақсы біледі. Және қалтарыс, бұлтарыс жасап көргеніңмен, оны танымай қоймайды. Соны шапшаң еске алған Шұбар өз ойын да айтты.

– Жылы берілген соң басталып отырған сөз ғой. Бірер айға асықпаса да болар еді. Бірақ сөз басталып қойған соң, созғаннан да не түседі деп білем!.. – деді.

Абай да осыны ойлағандай болды.

– Ендеше, айтып барыңдар. Мейілдері білсін. Лайығы осы болды деп ол екеуі шешсе, мен шырық бұзам ба? Бастасын сөздерін!.. – деп, біраз отырып қалды.

Көңілінде Оспанды аяған бір уайым туды. Ол өліп, бүгін оның арын үлеседі деген сұмдық шығып отырғаны мынау.

Ойласа, бар өмірде Оспан мен Абай үшін Тәкежан мен Ысқақ туыс еместей, алыс жандар боп өткен екен... Енді

Оспан жоқ. Бұлар болса, қылшығы құрамаған, тың, сергек, естияр болып, дүниелік үшін ентелеп отыр. Келіп отырған Шұбар да олар сөзін, мінезін теріс демейді.

Абай өзін осы туыстар арасында жалғыз, жапа-жалғыз сезінді. Бірақ ол бұның үйренген күйі, ендігі өмір сыбағасы – жалғыздық. Осыны еске алу ойы мен бойын тез жиғызып, іштей оңай қатайтты.

– Жалғыз-ақ өтінішім – бұдан ары көзбе-көз отырып сөйлесейік. Сен екеуің бастан-аяқ болындар. Және Оспанның олар да біздей туысы еді ғой, ана Смағұлды, Шәкені де шақыртсын! – деді.

Осы күні түс ауа Оспан аулына бар туыстар жиналды.

Абай ең алдымен Тәкежанның өзін сөйлетті. Тәкежан ұзақ сөйлеп, “өлгеннің артынан өлмек жоқ”, “тірі пенде тірлігін етеді”, “енді Оспанның артын тыныштайық” деп келіп, әуелі, оның малын үлесу бір шешеден туған үш туыстың еркі екенін айтты. Ысқақ пен өзінің сөзі қосылғанын сездірді. Үлес жөнінде әлі ойын ашпаған Абай болғандықтан, енді бұның өзінен ішіндегі ниетін сұрады.

Абай бір жұмада өзінің Қарамола шербешнайына жүретінін ескертті. Жолға екі-үш күн керек. Сонда бұндағы іске төрт-бес күн уақыт бар екен. “Бес күнде бітпейтін сөз бола ма? Тек ойдағы ниет, байлаудың бәрін ашып, ортаға салу керек”, – деді.

Өзінен күткен алғашқы жауап мал-мүлік үлесі болғандықтан Абай:

– Үлес болсын, менің қарсылығым жоқ, – деген.

Тәкежанға: “Қалай үлесем дейсің? Бар малды, қыстау, қонысты, үй-мүлікті өзің тегіс еске, есепке ал да, өзің үлес-тір. Өзің биле!” – деді.

Осымен алғашқы күн барлық ағайын болып, түгел тобымен Оспанның бүгінгі қолда бар жылқысын, қойын, түйе, сиырын тегіс есепке алумен болды.

Оспанның үш әйелі үш қыстауға ие болатын. Үлкен үй, Еркежан қыстауы Жидебай болғанда, соның күншығыс жағында үш-төрт шақырым жердегі Мұсақұл бұл күнде Зейнеп қыстауы болған. Тәкежан Шыңғыстан мол қыстау

салып, сонда көшіп, Оспанмен келісуі бойынша Мұсақұлды Оспанға беріп еді. Үшінші қыстауда Оспанның кіші әйелі Торымбала бар. Ол қыстау Барақ деген жерде, Жидебайдың батыс жағында. Бұл да қозы көш жерде.

Қазір ол қыстаулар мен көктем, күзеу, жайлау атаулыда соңғы жылдар Оспан аулы отыратын: Құдық, Бұлақбастау, көл, өзен, қорық, пішендік – бәрі де есепке алынды.

Алғашқы күннің сөзі Қаражан, Мәнікеге жеткенде, ол екеуі тамсанып, таңырқап қалысты. Абай “үлес болсын” депті, “барды өзің үлестір... үлкен сенсің” деп Тәкежанға жол беріпті. Өзі таласатын кісі тәрізді емес... – дескенде, Мәніке:

– Әйнекемнің бұнысы шыны ма, сыры ма! Кім білсін... Артын күтейік... Ал, Ахкеме беріпті ғой, онысы рас болса, ертең Ахкем бар үлестің үлкенін өзі алатынын айтып берсін. Несіне күмілжиді? Кісіге айтқызып неғылады? Үш туысқан бірігіп кесіп-пішеміз деген екен. Енді өз қолына беріліп тұрған тізгінді өзі билесін, босатпасын! – деп мәслихат етті.

Осы кеңес өз көңіліне де ұнаған Қаражан Әзімбаймен де оңаша сөйлесті. Ол да “дәл осы сөзден басқа сөз жоқ” деген.

Сонымен, Тәкежанға “үй ішінің, ағайынның ақылы осы” деп, Қаражан байлау айтты.

Ертеңгі бас қосуда Тәкежан үлкендік жолы бойынша, үлкен сыбағаны өзі алатынын сөйледі. Абай бұған да қарсы болған жоқ.

Сонымен, күзеу, көктеу, жайлауда Тәкежан мен Ысқақ алатын жерлердің бәрі шешілді. Малды да ұзын мөлшермен Тәкежан өзі орайлап сөйледі. Өз сыбағасын, Ысқақ сыбағасын атады да, Абайға: “Сен нені алмақсың, соныңды енді өзің айт” деп еді.

Абай: “Әзірге мал үлесін де, қоныс, өріс үлесін де Оспан үйінен алмаймын”, – деді.

– Бұл үй атамның, кешегі анамның үйі. Орны жоғалып кетпейді. Жоғалтуға бізде ерік жоқ. Бар үлестер алынған соң, кім ие болса да, қарашаңырақ қалады. Кімнің үлкен үйге

ие болсаң да, менің үлесім жойылмайды. Қазір өз мүлкім өз басыма жетеді... Үлесте мені бар дендер. Бірақ дәл қазір маған деген малды, жерді бөліп, жырып бермей-ақ қойыңдар. Ал, екеуің маған қарамай, алатыныңды ала бер! – деді.

Абайдың бұл сөзі өзге туыстарды ойға салды. Олар екінші күн, күні бойы бұған “үлесіңді сен де ал” деп көп жабысты. Бірақ Абай көнбеді. “Бұның өзгемізге бөгет” дегендей сөйлеген Тәкежанға, Абай тағы анықтап ұғындырып берді:

– Сендерден өкпе-назбен жырыла кетіп отырғам жоқ. Оспанның арты сылдырап қалмасын, үлкен орын ойсырап қалмасын деп отырмын. Көп болса, екі-үш жыл өтер, тағы да үлкен үйдің малының олқысы толар, сонда аламын. Тың үлес сұрамаймын. Осы бүгін атағандарыңды ғана аламын да, қанағат етемін! – деді.

Тәкежан үйінде осының артынан сөйлеген сөзде Әзімбай әкесіне ендігі айланы өзі айтып берді.

– Абайдың сізге бергені рас болса, дәл үлкен үйге өзім кірем деңіз. Және Еркежаннан сөз бастамасаңыз, онда бергі сөздеріңіз бәрі де бергі жердегі “қайла шарғы” ғой! – деп, бүлк етті.

Соңғы күндер әке-шеше арасындағы сырға сырттай араласып, бойы үйренісіп алған арамза жігіт, енді қай арамдықты болса да бастайтын, батыл айтатын кезіне жеткен. Тәкежан үшінші күннің кеңесінде анық тың сөзін, үлкен сырын айтты.

– Жолым үлкені рас болса, Абай, Ысқақ екеуің болып, бар байлауды маған бергенің рас болса, ендігі сөздің үлкені қыстау екен. Және бәрінен түбегейлі сөзі шаңырақтар, жесірлер жөні екен. Сол шешілсе, өзгенің бәрі өзінен-өзі шешілгелі тұр. Оспаннан қалған үш әйел бар. Орайына үш әмеңгер бар екенбіз. “Солардың кімін кім алады?” деп айнала жұрт та, өзіміз де әлі шешпей келдік. Енді менің айтқанымды алсаңдар, сол жесірлер туралы сөйлесейік! – деді.

Ысқақ бұған қарсы емесін Абайдан бұрын айтты. Оны “осындай кезеңге жеткенде, Ахкеме жәрдем ет. Үнемі Әйне-

кемнің жауабын күтіп, оған айтқызбай, өзің бұрын айтып қал. Екеуіңнің шебің бір екенін танытсаң, Әйнекем ойланып сөйлейді” деп, Мәніке бүгін әдейі шүйлеп жіберген.

Абай жауабында бұл сөзге де қарсылық білдірген жоқ.

– Қалаған жесіріңді айтыңдар, ауызға алыңдар! – деді.

Енді туыстарының шынын айтқызбақ.

Тәкежан ол сырын іріккен жоқ. Өзінің Еркежанды алатын ниетін ашып салды.

Абайды енді “дәл осы тұста қайтер екен” деп, Шұбар да бағып еді. Не жауап айтарын Ербол да, басқа туыстар да білмеген-ді.

Абай бұл сөзге де жауабын іріккен жоқ. Тәкежанға билік, ерік өзіне берілгенін тағы айтып келіп, ендігі таңдау да оныкі екенін айтты.

Сөз бұл ортада шешіліп қалды. Енді біраз отырыстан соң, әуелі Тәкежан үлесі тегіс анықталу керек екені мәлім болды. Ол аларын алып болған соң, өзге екеудікі оңай шешіледі.

Ал, Тәкежан алатын мұраның үлкені Еркежаннан бас-талған соң, енді онымен сөйлесу керек. Осыны ауызға алған Ысқақты Шұбар мен Ербол қостады. Бұл кезге шейін көп үндемей, құр тыңдаушы боп келген Шәке де қазір сөз қосты:

– Бір Еркежан емес, үшеуімен де сөйлесу керек қой. Тегі, осы сөздердің бәрінде, бас-аяғында сол кісілер неге сырт қалады? – деп аз тоқтады.

Ысқақтың ойындағысы бұл сөз емес-ті. Ол қазір тек Тәкежан алатын Еркежанды тілге көндіру туралы ғана сөйлесу керек деп білген.

– Е, бәріне бірдей сөйлесудің не керегі бар? Еркектің келесі шешетін сөзге қатынды ақылшы етуші ме еді? – деп, Ысқақ жақтырмай қалды.

Шәке бұл жауапты, тіпті, орынсыз көрді.

– О не дегеніңіз, Ысқақ аға?! Өздеріне ақыл қоспай, сырттан бұйрық етіп үлесесіз бе? Бұлар сондайлық бөтен, бөгде жандар ма еді? Олжаның малын үлескендей болғаны

ма? Өздерінің еркі мен тілегі бар адамдар емес пе? Жастары да он жеті, он сегізде емес. Бәрі де естияр... – деді.

Шәке ағайын ішінде Абайдың өсиетінен, мінездерінен көп үлгі алам дейтін жақынның бірі. Қазір ол ешкімге алдын ала ақылдаспаса да, өз көңілімен Тәкежандар ниетінде зорлық пен надан әдеттер барын аңғарған. Екі-үш күннің сөзінде үнсіз тыңдаушы боп келіп, өзі араласатын сөзді дәл осы кезең деп білді.

Бұның соңғы сөзін елемей кетуге болмайды. Іштерінен оны жақтырмаса да, Тәкежан, Ысқақ, Шұбар бәрі де үндей алмай, күмілжіп, бөгеліп қалды. Абай бұлардың түстеріне жағалай қарап, әлі де өз ішін ашпай, барлаумен отырған.

Шәке бастаған сөз Абай айтатын, соған жағатын сөз екенін Ербол да танып отыр еді. Ол қалыс ағайынның сөзін осы шақта батыл айтып жіберді:

– Бәрекелді, Шәке дұрыс айтады. Дауы жоқ, көрнеу тұрған жай ғой. Бұл әйелдер бәріне де жақсы келін ғана емес, іні-бауыр есепті де боп кеткен. Өздеріңнің етбауыр жақының, үй ішің емес пе? Үшеуінің де алдарынан өтілу осы отырған бәріміздің де қарызымыз. Сөзді осылай шешу керек! – деді.

Тәкежан Абайға қарады.

– Сен не дейсің?

– Мен бір-ақ нәрсеге қарсымын. Ол – зорлық! Қалай байлап, қалай үлессен де, осы әйелдердің ықтиярынсыз шешпейсің, Тәкежан... Одан өзгенді өзің біле бер, билей бер!.. – деді.

Сөз осымен анықталып қалды.

– Ендеше, үшеуіне де сөз салайық. Ал, Шұбар, Ербол, сендер ендігі сөзді соларға жеткізіндер! – деп, Тәкежан байлау айтты. Өз ішінен “кедергі туса осы жерден туады” деп күдік ойлап қалып еді.

Шұбар мен Ербол кетер кезде:

– Әуелі үшеуінен бір-ақ сөзді өтіліндер. Ата жолы, шарифат жолы бұйырып отыр. Тірі отырған әмеңгерлері бар. Бәрі де ерге тисін деп кесіп отырмыз. Алдымен осы-

ған ризалықтарын білдірсін! – деп, біраз отырды да, ең соңында Шұбарға қарап, тағы бір ақыл қосты: – Біріне-бірі қара тартып, аңысын аңдасады ғой. Сөйлесуді Торымбаладан бастандар. Өзгелерінен жасы кіші. Бұл жерде сол бастап, өнеге көрсетсін! – деді.

Сонымен, Шұбар, Ербол екеуі үш жесірмен сөйлесуге беттеді. Ең алдымен барғандары Торымбала еді. Ол кесімді жауап айтпады. Шұбар қанша ұғындырып, төндіріп көрсе де, Торымбала берік сөзін бермей қойды.

Әзірге айтқан екіұдай жауабы: “Мен Еркежан мен Зейнептің алдына түспеймін. Солардың сөзіне қарап жауап айтамын. Әзірге мені зорламаңдар!” – деді.

Екі елші осыдан соң Зейнепке келді. Оған Шұбар ұзақ сөйледі. Жырақтан орағытып, жол білетін, көсемдік ететін жесір екендігін, әсіресе, басып айтты.

Бұның сөзінің кезінде ажарлы, есті жүзін еркектерге толық бұрып алған Зейнеп, кірпік қақпай, ойланып тыңдады. Қамыққан да, таңырқаған да жоқ. Ербол өз ішінен: “Зейнеп бұл сөзді бұрын естіген кісіше тыңдап отыр. Әлде осы әйелдер екі-үш күнгі сыбырды естіп, өзара ақылдасып алды ма екен? Олай болса, бұ да Торымбаланың жауабын бере ме?.. Еркежанға сілтей ме!” деп ойлады.

Бірақ Зейнеп сөйлегенде, бұл ойлағандай болмай шықты.

Оспанды жыл бойы тамаша жоқтаған осы. Бар ағайын мен бата оқыршылар: “Шіркін, Зейнеп-ай, қандай аңырап отыр!”, “Кеудесіндегі шері, көзіндегі жасы, аузындағы сөзі – бәрі де анық адал жарды танытады-ау!”, “Кім арманда өтпейді бұл өмірден, бірақ артында дәл осы Зейнептей зар етуші болса, өлімнің өкініші бар ма?” деп, сырт кісілер де аңыз еткен.

Зейнеп Оспанның жылын ерте беруге де қарсы болған. Алғаш сол сөз шешілгеннен бастап, дәл жылы берілетін күнге шейін ол өзінің жоқтауын тағы да түрлеп алды. Күніне екі рет емес, тіпті, үш қайтарадан дауыс айтып отырды.

Шұбар бұған келгенде: “Қиыны осы болар-ау”, “Қайғысын көпке паш қып еді. Сол шерден бұл әлі қайтқан жоқ кой” деп күдіктенген. Алғашқы сөзді шеберлеп, баптап айтқаны да сол еді. Енді осы Зейнеп екі елшіні таң қылды.

Анық бір айналуға келместен-ақ, ол көне кетті. “Ата жолынан азбаймын. Айтқаныңнан шықпаймын, шырық бұзбайын, ағайын! Қалғанын өзің біле бер”, – деп отыр.

Сырт пішінінен білдірмесе де, ішінен бұны сәл мысқыл еткен Шұбар: “Алда бақыр-ай!” деп қалды да, үндемеді.

Зейнептің бұлар күтпеген тағы бір сөзі бар екен. Ол ашық, анық дауыспен сонысын да айтып салды. Өзі қайратты, қырағы, турашыл әйел болғандықтан, еркектердің осындайда жағалатып, созбалап, мәймөкелеп сөйлегіш әдетін Зейнеп ұнатпайтын. Бүгін бұл арада Шұбарлар айтпағанмен, ертең оралып тағы келетін, тағы бір саты сөздің барын да ол танып отыр. Соны айтты:

– Біліп отырмын. Бүгін айтпағанмен, ертең соны ашасыңдар ғой. Тағы бір жайды айтайын. “Кімнің кімге тигің келеді?” деп те сұрайсың ғой, әлі. Менің жауабым естеріңде болсын, – ол жөнді де өздеріңнің ықтиярына бердім. Үш жесір қалсақ, құдайға шүкір, үш әмеңгер қалыпты. Қартайып, жер тіреп отырғандар олар емес. Менің де уылжып, он жетіде тұрған жасым жоқ. Үшеудің бірі бес-алты жас үлкен, бірі бес-алты жас кіші болар. Қырықтың іші мен елу айналасындағы еркектің “кәрісі анау”, “жасы мынау” дері бар ма?! Бәрі де орта жасты. Бәрі де толған адам. Қарыстан сүйем жуық деп неғылайын! Өздерің шеше бер! – деді.

Шұбардың бұл жауапты ести отыра, қалжың айтқысы да келіп еді. Ішінен: “тимеймін” деп әлек сала ма десем, “ал” деп әлек салғалы отыр ғой. Әлі де бір байды алып жегелі отыр-ау!” деп, мысқыл ойлады да, сәл ғана езу тартты.

Зейнеп аңғарып, ашуланып қала ма деп, өз бетіндегі көңілді ажарды шапшаң бұра қойды.

– Жеңеше, ақылыңнан айналайын. Тәлімсіп, қылымсымай, барды бадырайтып бір-ақ айтып бергенің қандай жақсы еді! – деп, күліп қойды.

Ербол екеуі Зейнеп үйінен ұзаққырап шыққан соң, еркін сөйлесіп, күлісіп кетті. Шұбар әзіл бастады:

– Тілеуің бергір, алдыма өзі түсіп жосып кетті ғой. “Тигізетін байың кәне! Қайсысы болса да жарай береді. Тек өпкел де, қолыма бір тигізші” деп отыр ғой!

– Рас тіпті ... Өр ғой... Жалтақтай ма!

– Е-е, сол өр болғандықтан, ерді бұрын алып жатқанын көрмейсің бе, айлалы қызыл түлкідей...

– Бәсе десеңші, мына әменгерлеріне өзгелерден бұрын жотаға шығып, жонын көрсетіп отыр.

– Бұландап, сағымдай толқып, көз тартады, ә-ә, мен мұңдалап!.. – деп, Шұбар да ысылған аңшылардың тілімен, Зейнепті тәсілқой түлкіге теңеп, ажуалай тамашалады.

Сыпайы жүзі бар, аз сөзді, ұстамды Еркежан бұлармен сәл салқындау амандасты. Сұңғақ, ұзын бойлы, тіп-тік, жіңішке денелі Еркежанның бет бітімі де қазақ әйелінен басқалау болатын. Ақ, қызғылт реңінде, жоталы, кесектеу біткен түп-түзу мұрнында, ұялы келген үлкендеу қой көздерінде, сопақтау бетінде – әр тұқымның араласынан туғандай келбет бар.

Үйді оңашалап алған Шұбар, бұған да Зейнепке айтқандай ұзақ сөйледі. Бірақ оның сөзінің артын аяқтамастан-ақ, Еркежан жылап жіберді.

– Сөзінді андадым, Молдажігіт! – деп, жасқа толған көздерін Шұбарға ашумен бұрды. – Майдаламай-ақ қой. Сорлы болған күйімді май сылаумен жазам деп пе едің? – деді де, дауыстап жылаған бойында, қасындағы жастыққа бетін басты. Жер бауырлап, өксіп жылап жатып алды.

Шұбардың сөзі еріксіз тоқтап қалды. Еркежан кейін біраз бой тоқтатқанмен, ішіндегі ыза да, күйік те кеміген жоқ.

– Мен бай іздегем жоқ. Кенже өлген күні, – деп Оспан-ды ауызға алып, – ант еткем-ді. Өзімен екеуміз жөргегінен алып, бауырымызға салып өсірген балапанымыз бар. Әубәкір мен Пәкізат. Мен баласыз қатын емеспін. Осы екеуінің ғана тілеуін тілеп, Кенженің артын күтіп, дүниенің

өзге тілегін тыйып отырам деген антым бар. Айтпа маған, сұмдық сөзді. Үш қайнағама осынымды айт. Үлкен үйден сүйреп тастаса да, енді ерге тимеймін. Болмаса, осы шаңырақты кешегі енемнің, Кенженің шаңырағы атандырам да, тапжылмай отырам... – деді. – Сөз осымен бітті, – деп, Шұбар мен Ерболды қайта сөйлетпеді. Салмақты, салқын жүзінен қатал тілекке қатты бекінген қайрат көрінді.

Шұбар қайыра, қайта жауап айта алмады. Ең соңғы кезде Еркежан көз жасын тыйып, Шұбарға енді қайта келіп сөйлеспеуді бұйырды.

Бұл үйден жолы болмай шыққан елшілер Торымбаланыкіне қайта соқты. Оған Зейнептің ғана жауабын, байлауын білдіре отырып Шұбар: “Көну керек” дегенді батыл айтты. Торымбаланың жастығы, момындығы бар. Еркежан мінезіне ырза болмаған Шұбар, бұған әдейі салмақ сала, бұйыра сөйлеген.

Зейнептің сөзін қайта сұрап, ұғынып болған соң, Торымбала да көнді.

Әйелдердің сөзін Шұбардан толық естіген жерде Тәкежандар үндемей, дағдарып қалды. Бар есепті бір Еркежан бұзып отыр. Ол көнбеген соң үлестің не мәні бар? Айлакер Тәкежан енді іштей, сенімсіз бір күдікке ауысты. Аңдығаны Абай болды. Сонымен, әйелдер жайын қоя тұрып, Абайдың өзіне сөз салды.

– Жә, жесір үлесеміз деген екенбіз. Мен болсам, тілегімді айттым. Ысқақ та жесір алуға әзір отыр. Ағайынның алдына барымызды ашып салдық. Ал, осы Абай, сен не дедің? Сен кімді алмақсың? Соныңды айтшы! – деді.

Абай түк бөгелген жоқ, Тәкежанның жүзіне салмақпен кадала қарады.

– Мен не дедім? Таңдарым да, таласарым да жоқ... Жесір алам деп пе екем? Мен ешкімін де алмаймын...

– Е, бұ не дегенің?

– Бұ қалай сөз? – десіп, Тәкежан мен Ысқақ қатар сұрады. Шұбар, Смағұл, Шәкелерге де Абайдың жауабы оқыс көрінді. Олар да бұның жүзіне тегіс қарап қапты.

– Мен сендердің үлескенінді көрейін деп отырмын. Болмаса, қатын алғалы келді деп пе едің?..

– Қой ол сөзді! Біз алғанда, сен неге қаласың?! Әмеңгерлік қарызың көні! Айтпа алмаймын деген сөзді! – деп, Тәкежан бұл інісін билеп сөйлегендей болды.

Абай кекесінмен күле түсті:

– Немене, зорлықпен қатын әперуші ме едің маған?

– Жолдан шығам десең өзің білесің. Болмаса, “ерік”, “зорлық” деп таңдаушы ма еді ата жолы.

– Ата жолы... Заман өзгерген сайын жол да өзгереді. Ата жолыншыл болсаң, қан жеп отырмас па едің осы күні?! Ол жолдың да талайы тозып, талайы өзгерген...

– Е, олай болғанда, текке сөйлеп отырмыз ғой, тәрізі... Абай, осы қойсаңшы, тегі, сондай ұя бұзар сөзді.

– Сенің ұяңды мен әлі бұзғам жоқ... Жер үлесем дедің, қарсы болдым ба? Малын алам дедің, дау айттым ба? Қатын үлесем дедің, қой дедім бе? Таңдаулысын алам дедің, қарсы шықтым ба, таластым ба? Қашан бұздым ұяңды? Барына көніп, үнсіз отырғам жоқ па?

– Көнгенің шын болса, сен де жесір аласың.

– Жоқ, шырағым. Ол еркелігінді көтере алмаймын. Еріксіз апарып қойынға салатын, жесір қатын Абай деп пе едің? Не дегенің? – деп, Абай зілді ажармен Тәкежанға қайта қарады.

– Неге алмайсың?

– Алмаймын.

– Алғаш жесір алған сен бе едің?!

– Жоқ, алғаш алмайтын менмін.

– Себебін айтшы, ендеше?

– Себебі сол, сүйген жарым бар. Одан басқадан жар тауып, жарастық іздемей-ақ қоям ендігі өмірде. Алғың келеді екен, өздерің үлес те, ала бер!..

Осы сөзден соң жиын аңтарылып қалды. Аздан кейін Тәкежан қайтадан әйелдер жағына сөзін бұрды.

– Абай көнбесе, ықтияры. Бірақ көнбегеннің бәрі бұғалық әкете бермес. Әйелдер жайын сөйлендер! – деп, Ысқаққа қарады.

Ысқақ бұның аңысын танып, Еркежанның “ерге тимеймін” деген сөзін теріске шығарды. Тәкежан екеуі кезектеп отырып, Еркежанды көндіру керек, көнбесе де тигізу керек. “Көнемін” деп әйелдің бәрі бірдей айта бермейді. Жылап отырып та бағынатын, – дегенге сая бастады.

Бірақ бағанағы бетінен ауыспаған Шәке, бұған қарсы шықты. Смағұл да:

– Өзге әйел емес, Еркежан басын олай етуге болмайды! – деді.

Абайдың ойы айтпаса да мәлім. Сондықтан Шұбар да дәл Еркежанды олай етіп алуға болмайтынын айтты. “Бұрын бұндайда зорлық болса, ол жас келіншек басына істелетін. Ал өзі бір ауылдың және қарашаңырақтың, үлкен үйдің иесі болып отырған, бауырына бала басып отырған, ел анасы боп қалған әйелді оңай қоржын көруге болмайды”, – деді.

Осымен Тәкежан, Ысқақ екеуі ғана бірыңғай, өзге туыс бірұдай боп қалды. Сөз аяқсыз боп, шешілмей тұр. Осы дағдарыспен бүгінгі жиын тағы тарасты.

Соңғы кезде Тәкежан қабағын түйіп, ашулы, наразы жүз көрсетіп, үндемей кетті.

Осы күні кеш бойы, түн бойы Тәкежан үйі мен Ысқақ үйінде кезек кеңес болды. Әзімбай мен Мәніке, Ысқақ пен Әзімбай, Тәкежан мен Ысқақ болып жанталасқан күбір-сыбыр таңға шейін басылмады.

Бүрсігүні Абай жүріп кетеді. Соңғы күні барды шешіп, бетті ашып қалу керек. Таң алдында ғана, аз ғана дамыл алған мұрагерлер бүгінгі шайларын да ерте ішті. Сәске болып, бие байлар кезде Шұбар да осында жетіп, бар сөзге қанып алды.

Тәкежан аулына Ербол да шақырылған еді. Ол кешірек келген де, бұндағы сөздер аяқталып қалған екен.

Енді Тәкежан мен Ысқақ бұрынғыша, бетпе-бет отырып сөйлеспейді. Ауыр түйін тақап тұр. Бұндайда ұшқын-дап шыққан шашау сөзден өрт шығып кетуге болады. Жақын ағайын қызу үстінде түс шайысып қалмас үшін, енді араға кісі салып сөйлескен мақұл десті.

Тәкежан мен Ысқақ ішінара Абайдың турашыл, қатал сөзінен, алғыр-айтқыш шешендігінен де жасқанады. Көлденең ағайынның аузын бұлардан бұрын алып қоятын, өзіне тартып әкететін қуаты бар. Сөзден ұтылса, жолдан жеңілу де қиын емес. Сол есептері бойынша кісі арқылы алыстан арбасып, арам күрес жасағандай – “шаптан тіреп” алысатын болды. Абай шалып жықпасын деп, өздерінің бөксесін алысқа салып күреседі.

Бұндағы ағайынның талабын естіп, Абайға жетпек үшін Ербол мен Шұбар атқа қонуға айналды. Екеуі кермедегі аттарына келгенде, Әзімбай да атқа қонғалы тұр екен. Қасында жас жігіт атқосшысы бар, алысырақ жолға жүргелі тұрған тәрізді.

Шұбар бұған қарап:

– Немене? Сен бір жаққа жүргелі тұрмысың? – деді.

– Жүргелі тұрмын! – деп, Әзімбай қабағын тыжырайтты да: – Бұнда ағайын ішінің сөзі жүрек айнытып, бұзылып барады. Осыны көрмейін деп, басымды алып қашып барам! – деді.

Бейне бір таза жүрегі түршігіп, адалдық ақтығын арашалап бара жатқандай.

– Қайда жүресің?

– Е, әлгі Медеу, тамыр болайық деген соң, бір қыран бүркіт тауып бер деп ем. “Сол бүркітін алғызып қойдым, келіп алып кетсін” деп сәлем айтыпты. Соған бара жатырмын! – деді.

Ерболға да, Шұбарға да сыр мәлім болды. Әзімбай әдейі жүріп кетпей, Ерболдарды тосып, осы бүгін кететін бетін елеусіз етіп айтып кетпек. Жай ғана жұмыстай сөйлегенмен, бұл кетісте тартыс жатыр. Әдейі, дәл бүгін сөйлетін қиын сөздің үстінде Абайды жасқантып алмақ. Медеу – Оразбай баласы. Ол ауыл Тәкежанды үнемі шырғалап тартып жүр.

Әзімбай осыған мегзеп, іс етіп тұр. Қазір Абайға бұның қайда кеткені жетеді. Ағайыны қымбат болса, Абай бүгінгі айтқан Тәкежан сәлемдеріне көнеді. Көнбесе, одан бөлініп,

Оразбайға кетуге Тәкежан мен Әзімбайдың қол-аяғы шешіледі.

Шұбар бұның бәрін аңғарумен бірге, дәл осы кезде Тәкежанның Оразбайды тапқанын мақұл көрмейді. Іштей сыр танысып, арбасып тұрған қалыпта, ол Әзімбайға:

– Е, асығып қайда барасың. Мына сөз аяқталсын. Ауыл іші жайғассын, содан соң бүркітіңді алмайсың ба? – деді. Шынымен кетпегенін тілегендей.

Әзімбай жауап айтпай, үндемей тұрды да, атына мініп кетті.

– Өкпеші ғой!.. Тағы өкпе арқалап барады ғой анау! – деп, Шұбар Ерболға түсінік айтты.

Бұл сөзде де есеп бар. Өзінен Ерболдың Абайға жақынырақ, сырласырақ екенін ойлап, Шұбар әдейі Ербол Абайға “үлкен бәленің жотасы көрініп тұрғанын айта барсын” дейді. Және Әзімбай арам, бұзар демейді. Жазықсыз, тек “өкпеші” баладай ғана ғып, оның қимылын, қылмысын әдейі бүркемелеп, жеңілдетіп сөйлейді.

Абайдың қасына келгенде Ербол жаңағы көргенін жасырған жоқ. Жәй бөгде сөз айтқандай етіп, Әзімбайдың Оразбай аулына жүргелі жатқанын білдірді. “Жүріп кетті” деген жоқ. Себебі, Ерболдың аңғаруынша, бағана Шұбар айтқан соңғы сөзден соң, Әзімбай үндемей кеткенде бүгін жүрмейтін боп, сөздің артын тосуға көніп кетті. Соны Ербол біліп қоймасын деп, Әзімбай әдейі үндемей кетті. Қас-қабақты бұ да бағып, танып үйренгендіктен, қазір Ербол Абайға өзі көрген мінезді жай ғана хабар етіп сөйлеген. Оны көптіріп, үлкен етіп көрсетудің қажеті жоқ. Тек бір хабар түрінде Абайға жеткізіп қою тағы дұрыс. “Абай әр алуан қимыл, қыбырды біліп отырсын. Қайсыдан қандай сыр аңғаруды, қандай байлау жасауды Абай өзі де табады” деп ойлады. Досының зерек, сергек көңіліне үнемі сенетін Ербол, өзі де осындай байыпты ұстамдылық көрсетті.

Абай Әзімбай хабарын естігенде үндемей, біраз бас изей түсіп, ойланып қалды да, артынан тез өзгерді. Бір ойға қатаң бекіген ажар көрсетіп, асығып, ширыққандай Шұбарға жалт қарады да:

– Кәне, Тәкежанның тілегін айтшы! – деді.

Тәкежандар кеңесі Абайға екі түрлі талап қойып, жүк артқан. Біреуі – “Еркежанға Абай өзі сөйлесіп, Тәкежанға тиюге көндірсін” дейді. “Болмаса, екінші байлауды қоста-сын. Егер Еркежан тимеймін деген сөзінен қайтпаса, бар әмеңгері болып зорлықпен көндіреміз. Тәкежанға еріксіз тигіземіз. Абай осы жөнде бізбен бір болсын” депті.

Абай бұл сөздің екеуіне де көнген жоқ. Сонан соң, күні бойы Тәкежан аулы мен Абай аулының екі арасында ерсілі-қарсылы елшілер жүрді. Абайдың кесер сөзі:

– Мен өзім Еркежанды алмаймын. Алам деген Тәкежаннан қызғанбаймын. Бірақ зорлап алма. Олай етем десең, қарсы шығам. Зорлық істетпеймін! Кісі сал, сөйлес, көндіріп келіс те, ала бер! Осыдан өзге сөзім жоқ. Енді мені қажамаңдар! – деген.

Кейін Еркежанға тағы кісі жіберілді. Ол – Ысқақ еді. Барды айтып, жалынып та, жабысып та көрді. Еркежан қатты қайрат көрсетіп, кешегі Шұбарға берген жауабынан аумай тұрып алды. Сөз тағы тұйыққа тірелді.

Осы кезде Тәкежан үйіндегі кеңес ең соңғы, ең салмақты және ең аямастық бәле сөзін шығарды. Бұл Еркежан мен Абайға қатар жасаған қысас еді. Осы сөзді Шұбар мен Ерболдан жолдап отырып, Тәкежан анық суық сыр ашты:

– Ағайын арасына лаң түскелі отыр. Дәл осы жерде ұғыспасақ, Құнанбай ортасы бүлінгені. Айырған Еркежан мен Абай деп білемін. Артқы күн не болады, кінәні өздерінен іздесін. Тек көрісерге күн жақсы болғай-ақ та! – деп, барын айтты.

Бұл сөзбен қатар қойған талабы: “Еркежан күйеуге тимеймін десе, сол орнында отырсын. Бірақ Құнанбайдың, Ұлжанның бар баласына үйі де, мүлкі де анық ортақ шаңырақ боп отырсын. Қазір Абайдың екі немересі Еркежан қолында отырғанда, біз бұл үйді бәрімізге ортақ деп білмейміз, Абайдың ықпалында отыр дейміз. Дегені болсын Еркежанның, бірақ Әубәкір мен Пәкизатты үйінен шығарып, Ақылбайдың өзіне қайтарсын!” – деген.

Абай бұндайлық сұмдық сөзден жаны түршіккендей қиналды. Анығында Әубәкірді, Пәкизатты “өз немерем” деп өмірде ойлаған емес-ті. Барлық ауылдар, еркек, әйелдер, көрші-қоландар тегісімен ол екі баланы Оспан мен Еркежанның ғана өз тумасы деп білетін. Бірақ Тәкежан айтқызыған сөздің бәрі де жыланның зәріндей, ысқырынып у төгіп тұр.

“Күні ертең жауыңның қасынан табылам” деп отыр. Осы жаймен қатты қиналып, ойланып қалса да, Абай сынған жоқ.

– Мен мұншалық қатал зұлымдыққа баспаймын! Тыңдағым да келмейді. Барыңдар, не десе де ана Еркежанның өзінен естіңдер. Байлауын өзі айтсын! – деді.

Еркежан бүгін бұл зорлықтың тұсында жылаған жоқ. Біржола алысуға әзірленіп, қатайып алған екен. “Бұлары маған істеген қысас қой. Мені үлкен үйден кетсін дегені ғой. Жарайды, оған да көндім, кетейін де, осы ауылдың шетіне, бір лашығымды тігіп, оқшау отырайын. Мен Кенженің нақ-сүйері едім ғой, азын-аулақ еншімді бөліп берсін. Бұл шаңырақтан кетсем де, Кенженің әруағынан кетпеймін, азбаймын. Оның баласы етіп, бауырына салған екі жетімегінен айрыларым жоқ. Соларды алып, бұл үйді тастап шығамын” деді.

Көп ырғасып, ұзақ күн саудаласса да, Тәкежандар бұл сөзден де ұта алмады. Айтқандары өтпейтін болды.

Осыған соңғы байлауды еріксіз, көңілсіз түрде уақытша бір келісімге тіреді. Ең әуелі үлес сөзін осымен тоқтатын болысты. Тәкежан мен Ысқақ екеуі де әзір Оспан әйелін алмай тұра тұратын болды. Әйел алынбаған соң, мал-мүлік үлесі де кейінге қалды. Еркежанды әлі де асықпай ойыстыру керек.

Сөз соған келген соң ендігі бір тың байлаулары:

“Оспан үйі орнында тұрсын. Еркежан бұрынғыша үлкен үйде отырсын. Бірақ ол үйде тек Абай нәсілі ғана болмасын. Олардың мал-дүниеге бас-көз болуға жастары да кем. Және өзге екі туыстың көзі, үлкен үй мүлкіне ортақтасып

отыратын болсын. Сөйтіп, Ысқақ пен Тәкежан баласының біреуі Еркежан қолына, тағы бала боп қоса кірсін” – деді.

Абай бұл сөзге түк қарсылық айтқан жоқ. Еркежан да оңай көнді. Бірақ, ол таңдайтын болса, өз қолына Ысқақ баласы Кәкітайды кіргізіп беруді сұрады.

Әзімбай Тәкежанның жалғыз ұлы болғандықтан, оны Қаражан жібермеймін деп еді. Сөйтіп, үлес дауы кейінге қалды да, уақытша тыныштық үшін, Кәкітай Оспан үйіне әрі бас-көз, әрі киімшең бала боп кіретін болды.

Төрт күнге созылған ауыр тартыс осымен, кеш бата біткен еді.

Абай ертең Қарамолаға жүрмек боп, Әйгерім үйіне жастарды жиып, соңғы бір тыныштық кеште жан шақырғандай болды.

Алдыңғы күндердің әлегін жастардың бәрі естіген-ді. Абай ондағы жексұрын мінездердің бәрінен жиренгендіктен, қайта есіне алғысы келген жоқ. Тек, бір-ақ қана түйін сөз айтты:

– Менің Қарамолаға жауапқа баруым мен Оспанның жылын беруімізді Тәкежан әдейі байланыстырды ғой. Соны сезіп, ішіндегісін түгел шығарып, танытсыншы деп ем. Қай сылтаумен жауыма қосылар екен? Оны күшейтіп, маған қарсы салуға шынымен басар ма екен? – деп ем. Енді ашылып, шешіліп отыр. Тәкежан Оразбайға сөз қосады. Оразбай болса, Тәкежанмен дем қосып ап, маған қарсы шебін күшейтеді. Мұра дауы артымда қалып бара жатқан жоқ. Енді Оразбай арқылы осы Қарамоладан алдымнан шығар! – деді.

Ертеңгі күні он шақты кісі жолдас ертіп, Абай Қарамолаға аттанбақ.

Осы күн Тәкежан ауылдарынан Әзімбай да аттанып, бұл жолы тура беттеп, Оразбай аулына кетті. Абайға өкпе-леген Тәкежанның сыр, сәлемдерін ала кетті.

Жесір алынбай қалды. Осыны естіген жерде Зейнеп өзінің биік, сұлу төсін көтере түсіп, Тәкежан аулы жаққа көз

сығырайта қарап, ернін шығарды. Өз төсіне сенімді, ерке наздық көрсетті. Ол төсіне сенсе сенгендей. Өйткені Жиренше “бүркіттің үлкен сыны төсі ғой. Жақсы бүркіт Зейнеп төсті келсеші!” – депті. Қазір Зейнеп өзінің осындай аңыз болған төсіне сенген-ді.

II

Абай Қарамолаға көп жолдас ерткен жоқ. Өз жақындарынан қасына алғаны ежелгі үзеңгі досы Ербол мен Көкбай, Баймағамбет. Жастардан: Мағаш, Дәрмен ерді. Жатақтың жас жігіттерінен Серкеш дейтін пысықша жасты Дәркембай қосқан. Осы сапарға Абайға еріп, бұл күнде қартайып қалған ақын Байкөкше де шыққан. Өзге жастан Кәкітайдың ергісі келген-ді. Абайға керек кейбір қағаздарын жазу үшін Әбіш те бірге ермек болып еді. Бірақ Абай оның екеуіне де ауылда болуды ұйғарды. Пысық, ширақ, әрдайым өжет, сергек Кәкітайды Абай бұрынғы сапарларда көп ертсе де, қазір басқа байлау білдірді:

– Сенің керегің мен көмегің көп-ақ болар еді. Бірақ, кешегі ағайынның байлауы бойынша, сен Оспан үйіне бала боп кіресің. Үлкен ауылдың, мол шаруаның басы-көзі, иесі сен боп қалдың. Сен сол міндетіңе көңіл бөлмесең болмайды. Және Тәкежан мен Ысқақ сені сонда кіргізуді ұйғарған соң, сен орнықпай, тағы маған еріп кетсең, тағы да ыбыр-жыбыр қоздана береді. Сен сол жұмысыңда қал!

Ал, Әбішке көп дәлел айтқан да жоқ:

– Сен оқудан демалысқа келген адамсың. Қырдың тартысы мен таласы, маған деген жау-жаласы бүгін басталып, бүгін тынып жатыр ма! Сенің жәрдемің қарлығаштың қанатымен су сепкендей, жамандық өртін тыя алмас та. Өз маңдайыма жазылғанды өз иығыммен көтеріп көрермін, қарағым. Сен алаң болмай, демалып, әл жиып, тынығып ал! – деген.

Дәл аттанар кезде, Абайдың оңаша шығарып алып, ақылдасқан жалғыз адамы – Долгов болды. Долгов Абай

сөзін тыңдамас бұрын, сырлас достық ажарымен, бір жайдан өтіліп алды:

– Ибрагим Кунанбаевич, көңілсіз жолға барасыз. Уақыт та қысқа. Кейбір ұсақ нәрселерді айтпаса да болар еді. Бірақ енді тез көрісеміз бе, жоқ па?! Сондықтан айтып қалайын деп отырмын. Мен сізді, сіздің ауылды соншалық жақыным, досым көріп алыппын. Семейде жүріп, сіздердің біреулеріңді көрмесем, сағынамын. Мен келгелі сізге үнемі қиыншылық, қапалық күндер болды. Ал мен сондайда бірдеме жәрдемімді беріп, көмек етсем дұрыс еді. Әзірше, ешбір достық пайдам тимеді. Әрине, оның себебін өзіңіз де түсінесіз. Оспанға сіз ас бергенде көмегім тимесе де, сахараның сол әдетін көрейін деп келіп ем. Онда көмегім болмады. Одан кейін, сіздің сахарада жаңада шыққан Салтычиха, Кабанихалар жасаған әлек, әурені көрдіңіз! – деп, күлді де, Мәніке мен Қаражан мінездерін есіне алды. Бұнысына Абай да күлді.

Долгов әлі де күле отырып:

– Мирасты бөлуде Құнанбайдың бір баласы Нифонт Иванович болмағандықтан, тіпті, немере Мағаш, Әбіштер де араласпағандықтан, мен және де араласа алмадым. Онда тағы көмегім тимеді. Ал, осы қазір кетіп бара жатқан жолыңызға, тіпті болмаса, кейбір сөз көмегім, мәслихатым керек болар. Менен не туралы болса да сұраңыз! – деді.

Абай Долговтың бұндайлық әзірлігіне, шын достық бейіліне алғыс айтты. Осыдан соң:

– Семейдің губернаторы осы жолы Қарамолаға келуі керек. Ол менің бұрын кездеспеген адамым. Қандай мінезді чиновник? Және сонымен қалайша сөйлескенімді мәслихат көресіз? Өз кеңсесінің бір адамдары арқылы сөйлесем бе? Немесе, өзім жүзбе-жүз сөйлесем бе? Жоқ, әлде, менің үстімнен жауларым беріп жатқан арыздар көп қой. Сансыз жала, жалған шағымдар болу керек. Сол ретте, адвокат жалдап алам ба? – деді.

Долгов бұл жайлардың жауабын тез ойлады.

– Қазіргі Семипалатинск губернаторы жаңа келген адам ғой. Қаладағы адвокаттар мен ірі чиновниктер арасындағы пікірлерді естігенім бар. Бұның бір мінезі – “өзінен қорқып, жасқанған адамға рахымы жоқ” дейді. Ал, “тура, батыл жауап айтатын адамдарға кейде ойламаған, күтпеген кешірім жасайтыны да болады” деседі. Осыны бір ескеріңіз! – деді.

Абай бас изеді.

– Бұны білдіргеніңіз жақсы болды.

– Екінші – әдейі сізге бір айтайын деген сөзім – патшаның қай чиновнигі болса да, қазақ даласын “жабайы, қараңғы, надандар даласы” деп біледі. Ал, сіз олардың қайсысына кездессеңіз де, сол далада Ибрагим Кунанбаевич бар екенін аңғартыңыз! Білсін олар! Осы елдің ішінен туып, осында өмір кешіп отырып, адамшылық қасиет, әділет, шыншылдықты және де поэзияны, культураны сол чиновниктердің бәрінен де артық түсінетін, сүйетін Ибрагим Кунанбаевич бар екенін білдіріңіз! Намыспен танытыңыз. Ызамен білдіріңіз! Ең ақыры, бұл сіздің халқыңыздың намысы! – деді.

Долговтың қазір жүзі қызарып, қабағы түйіліп алыпты. Үлкен көкшіл көздерінде қайнаған ыза, әділ ашудың оты білінген. Абай өз ішінен: “Айдау қорлықта жүрсе де, жай бір сейілде жүрген кісідей. Қымсыну, жасқану жоқ” деп, орыстың тұтқындағы, айдау каторгідегі сансыз көп халық ұлы, өршіл ерлерін есіне алды.

Долговтың жүзіне шын сеніскен аға-інідей, бауырлық жүзбен күле қарады. “Қайран, есіл ердің тұқымы!” деп ойлады. Сыртымен, Долговқа қысқа ғана жауап айтты. Оның ақылдарын жадында тұтуға уәде берді.

Дәл осы кезде, бұлардың қасына үсті-басы шылдырлап, аяғын сарт-сұрт басқан біреу келіп қалды. Екеуі де жалт бұрылып қарап еді, қастарында, жер астынан шыққандай, сарала қылыш асынған, қызыл жиекті киім киген, орта жасты жандарм түр. Ауылда, сахарада – анық сарала жандарм!

– Господин Долгов, его превосходительство Семипалатинск полицмейстерінің арнап тапсыруы бойынша сізді, рұқсатсыз киргиз даласына кеткеніңіз үшін, лезде тауып, тұтқынға алып, қалаға жеткізу бұйрығымен келіп тұрмын. Тез менің соңымнан еріңіз! – деді.

Абай таңданумен қатар, ызаланғандай болатын. Ал, Долгов түгі кетпеген кісідей, жаңағы сіресіп, шытырлап тұрған жандарм төресіне, тіпті, бір елеусіз, болымсыз жандай қарады. Оқыстан келгеніне бір сәт те шіміріккен де жоқ. Көзін сәл сығырайтып, қатаңдау үнмен, жай ғана жауап тастады:

– Мен естідім, түсіндім, полицейский мырза! Әуелі ана үйге кіреміз. Сіздің артыңыздан қазір ғана еріп кетпеймін! Оны сіз білуіңіз керек! – деді.

Полиция адамы түс шайған болып:

– Жоқ, бөгелуге кішкентай да аялым жоқ! Қазір маған еріңіз... – дей беріп еді, Долгов үлкен кекесінмен, салмақпен күліп жіберді:

– Артыңыздан қазір еріп, Семипалатинскіге, жүз шақырым жерге, менің жаяу бармайтынымды жақсы білесіз! Сіз естіген де боларсыз. Мен жаяу түгіл, Тобольскінің жанындағы станицадан өзіңіздей жандармдар жөнелтеміз дегенде, шылдыраған қоңырауы бар тройкеге де тез мінгем жоқ-ты. Әуелі ат тапқызып ерттетіңіз! Өзіңізде ат болмаса, осы ауыл иелерінен, әдеппенен – деп, соңғы сөзді нығыздай түсіп, – маған арнап, ат сұрап алыңыз. Ал мен, биыл соңғы рет жақсылап тұрып, тойғанымша қымыз ішіп аламын! – деді.

Енді ғана Абай екеуі саспастан, орындарынан тұрысты. Осы күні түске жақын Абай Долговпен жандармның көзінше құшақтасып, сүйісіп қоштасты. Абай қадірлі досын тағы да, белгісіз жаза сапарына қия алмайды. Барлық ақын тобы жиын тұрып, қымбат қонақты амалсыз аттандырып салды. Олар ұзап кеткен соң ғана, Абай да атқа қонған.

Сонымен, аз жолдаспен кеткен Абай, Қарамоланың шер-бешнайына онша асығып жүрген жоқ. Жолшыбай өзін жақсы көретін дос-жар, меймандос ауылдардың біріне түс-

теніп, біріне қона жатып, үш күн жүрді. Тек, төртінші күні ғана, бұл жолаушылар тобы Қарамола тұсына жетіп, Шар өзенінің бойын құлдап келе жатты.

Мезгіл кешке тақаған болса да, сентябрь айының бүгін ерекше жылы болған ашық күні әлі де салқындаған жоқ. Атқа да, адамға да жайлы, баяу ескен қоңыр жел бар. Шардың жіңішке өзені көп бұралып, мөлдір суы үзілмей баяу ағады. Кей жері жарлауыт болса, көп ағысының бойында әдемі, майда, көкмайса шалғын бар. Өзен түбі таза құмайт, қатқыл керіш болғандықтан, су айнадай мөлдір боп сырғиды. Күзгі шөптің сәл сарғыш, буалдыр бойын жағалап, кейде майда жасыл шалғынды ақырын сілкіте тербетіп, бауырлай сылдырайды. Бұл өлкенің далалары қоңырқай. Ұзақ жота, белдері қазір бозғыл тартқан. Бірақ шөп атаулы көкшіл реңінен мүлде айрылған емес. Күздің жауыны қайта жетілтіп, боз көденің бауырына қайта қауындап шыққан ұсақ көк те бар. Әр түп көде бозғыл-бурыл, кейде алкүрең боп көрінеді.

Күзге қарсы асықпай баппен жаратып мінген құр аттар, шалғын бойында жиі пысқырынып, суатқа қарай мойын соза түсіп, жіті басып келеді. Шардың суын құлдап келе жатқаннан бері қарай, жолаушылар өзенді екі рет кесіп өткен еді. Енді үшінші рет тағы көлденең өтетін болды. Кеңдеу тықыр шалғынды аралап келіп, жолаушының үлкендері Шар суының молырақ жайылған жайдақ бір тұсына тура келіп килікті.

Алда келе жатқандар Байкөкше, Абай, Ербол. Бұлардың аттары Шардың мөлдір суына ауыздығымен бас қоя берді. Ұзақ жүрістің мерзім дағдысын жақсы білетін және осы топты Қарамолаға қарай өзі бастап келе жатқан Байкөкше, қазір барлық топқа үлкендік әмір етті:

– Аттарыңның ауыздығын алыңдар! Енді Шарды қайта өтпейміз. Кешке таң асады ғой. Ел орынға отыра барып қалармыз. Аттарды біраз суытып, анау арғы жағада сәл шалдырып та алайық! – деген.

Жұрттың бәрі атының ауыздығын аттан түспей тұрып алды. Абайға қатар келе жатқан Ербол, Абай еңкейе бер-

генде, оның денесінің толықтық, ауырлығын еске алып, өзі бұрын еңкейді. Әуелі Абайдың атының ауыздығын алды. Абай бұның қимылына сүйсінсе де, жеңіл әзіл айтты:

– Япыр-ай, тым құрса “өз атын өзі суғаруға жарамайды”, – деп мазақ та қылмайсың. Үп-үлкен басыңмен өзіңнен бұрын мені ойлауды бір қоймайсың-ау, Ербол!

Ербол күліп қойды.

– Е, баяғыдан бойға сіңіп кеткен жаман әдет қой. Сені “осындай шаруа қолынан келмейтін епсіз бақыр” – деп, мүсіркеп үйренген әдетім ғой!

Мол дене, кесек келбет, қабілеті бар Абай туралы Ерболдың “бақыр”, “мүсіркеу” деген сөздері жақсы әзіл еді. Жолдастары да күліп тыңдасты.

Байкөкшенің аты өзгелерден озыңқырап, кең суға бата жалдап, тұнықты ішіп тұрған. Ол Абай мен Ербол екеуіне сықсия қарап, жымия бұрылды.

Шоқшалау сақалы бұл күнде тегіс ағарған Байкөкшенің әжімді жүзінде кесек мұрны ғана көрнекті кескін байқатады. Қабақ еттері салбырай түскен. Көздері бозғыл ажар танытқан. Сол сығырая қараған көзінде шамдай жарқырап, ұшқын атып тұрған сергектік байқалады. Абайға күліп қараған көз жанарында аса алыс, бірақ өте жарық жұлдыздың жымындап, шұғыла шашқан сәулесі бардай.

Ол екі досқа қарап, қалжың айтты:

– Уәй, бұл не түгі! Бірінді бірің аяп, аялап не деп тұрсың?! Ақсақ пен соқырдың жолдас болғанындай, екі ғаріп боп сүйенісе қалғандары несі? Алдымызда шарай топ тұр, қаулаған дау, лаулаған от тұр. Соған балуанға түсермін деп келе жатсам, екеуің де алпамсадай бойыңмен өстіп, маймақсып, мүләйімсіп қалғандарың неменен бұл? – деді. Екеуін қатаң сынап, түртіп оятып тұрғандай.

Аттардың сілкініп, пысқырып ауыздық-сағалдырықты, ер-тұрманды шылдырлатып, тыныштықты бұзып тұрғанына қарамастан, Байкөкшенің әзілін барлық топ түгел естіді. Көптен үндемей келген аға жолдас жаңағы сөздерін аса сергек ажармен, салмақпен айтты. Ойнақы нақыспен, қағыта сөйлеген.

Жұрт тегіс сергіп қалды. Аты суға қанып болған Байкөкше үзеңгілікке келген суды жалдатып, арғы жағаға қарай өте берді.

Абай өзінің екі жағындағы Көкбай мен Ерболға кезек қарады да, алдында кетіп бара жатқан Байкөкшені нұсқап, бір байлау айтты:

– Түрін байқадыңдар ма? Өңінде үлкен шабыт оянып тұр. Мен білсем, осы кәрінің жыны бунап келеді. Қазір өлең айтады, көрерсіндер! – деді.

Көкбай үндемей, Абай жүзіне қарап келе жатыр. Бұрын андаған тәжірибесі бойынша, Көкбай Абайдың осындайдағы байқағыштығын жақсы білетін.

“Абай кісінің ішіндегі өнерді көре біледі. Кейде сол өнердің адам бетіне түртіп шыққан жанарын таниды!” – деп, бұрын кей жастарға айтқаны да бар-ды.

Қазір ол, үндемеген бойында “Абай осы жолы жаңылды ма екен, жоқ па екен?” деп, бір ойланды. Екіншіден, “Абайдың танығаны рас болса, Байкөкшенің шабыты қалай серпіп шығар екен?” деп, таңырқай тосады.

Өзі де шабытты, отты ақын Көкбай ақындықтың ойда жоқ оқыстан, шапшаң тұтанып шыққан кезін өз көзімен көруге әрдайым ынтығады.

Артқы топтан озып барған Байкөкше, өзеннің жағасына тақау біткен дөңгелек көденің шетіне түсіпті. Атының ауыздығын алып, шылбырымен оттатып тұр екен.

Абайлар қасына келгенде, әмірлі бұйрық етті. Даусы бағанағыдан да сергек, ажарлы.

– Жә, бөрің де ат шалдыр! Түс тегіс!

Жұрт үнсіз бағынды да, сарт-сұрт аттан түсіп, шылбырмен оттатып, ортаға Байкөкшені алып, қоршалай тұра қалысты. Әлі де өңі толқып тұрған Байкөкше, басынан тымағын ала берді де, “ахау!” деп, өзінің жарықшақ, бірақ әлі де зор үнімен шабытты бір сазға басты.

Сығырая қараған ұзынша, қысық көздерінің қос жанары шамдай. Көз шарасынан төгіле саулаған шұғыла бар. Түйілген қабақ, сұрланған жүзінде қарт арлан тағының айбарлы, ызғарлы ашуы білінгендей. Салған жерден сөзі

саңғырлап, тыңдаушының сезім-санасына дөп тиіп, қозғай соғып тұр. Төгіліп тұрған шешен, әсем, алғыр өлеңде мазмұн да бөлек. Ол Абайға бұрылса да, анық қасиетке толы, шын шабытпен ширыққан тәкаппар жүзін аспанды мегзей, көтере түседі. Абайға жоғарыдан көз тастап сөйлейді. Өзінің үлкен мерзіміне сенген, көрегенше сөйлейді. Алдағыны болжап, бұлдыр сөзден бастады. Өткен түнде түс көріпті.

Түсінде: жалғыз Абайды қоршаған маңайды көріпті. Мұнар басқан бұлыңғыр күн екен. Ерте ме, кеш пе, аңғармапты. Қай мекен екенін де білмепті. Бірақ бұлдыр сағым ішінен, жапа-жалғыз Абайды көреді. Ол сақтанып, бірдеңені күтіп тұрғандай. Сол шақта бір үлкен қарбалас, ұйқы-тұйқы күй болады.

Енді аңғарса, Абайға жан-жағынан көп жаракты жыртқыштар ұмтылған екен. Бірі – қабаған қара төбеттей. Біреуі – бүйірі солған, аш көкжал бөрідей. Тағы бірі – қан иісін сезіп жаланып жүрген түлкідей. Қара жалды қабыландай, әлденелер қамап қысып алған.

Тағы бір ұйқы-тұйқы қарбалас болып кетеді. Мұнар ішінде, ұмар-жұмар күй Байкөкшенің көзінен жыртқыштарды да, Абайды да жасыра береді. Жүрек суылдап, көзге жас келеді. “Абай!” деп айғайлап, ұран тастайды. Жасқанған көзін енді бір кезде жаңағы қатер майданға қайта тастаса, дүние өзгеріп кетіпті. Күн шайдай ашылған екен. Жаңағы жыртқыштардың ортасында енді Абай емес, бір арыстан ортқып тұр. Аспанға атылып, жан-жаққа құлаштап от лақтырғандай, қайрат төгеді.

Қара төбет, көк бөрі, зымиян түлкі, теріс азу қабыландардың жүні менен қанын жаңағы арыстан айналаға шашып, боратып төгіп жатыр. Белі сынған, жілігі үзілген, көзбасын қан жапқан өңшең қанқор, жаман жау енді сімтік-жәутік бопты. Әр жерде қыңсылап, ыңырсып өлімші боп, өзді-өз жарасын жалап, жатып қапты.

Майдан басылған. Енді биік орында, жапа-жалғыз тұрған арыстан: “Тағы да жауың бар ма?” дейді. Тақыр тасты тарпынып, сойылдай құйрығын шабынып, өз жонын өзі сабалап, айбат атып тұр екен.

– Көргенім осы, ал, жігіттер, атыңа қон! – деп, Байкөкше сөзін бітірді де, атына қарай қозғала берді.

Дәрмен, Көкбай, Мағаштар таң-тамаша, қайран боп тұр.

Олар енді: “Әттең, есіл сабаз”, “Айтқаның келсін, дуалы ауыз!”, “Асылым, дегенің болсын!” – деседі. Сүйсінген сөздерін бітіре алмай жатты.

Абай мен Ербол үндеместен Байкөкшенің соңына ерді. Кеш тақау, қоналқалық жерге әлі де жүре түсіп жету керек. Байкөкше енді арттағыларды қатарына ілестірмей, алға өзі түскен бойында, күдері бел күреңін ұзын қамшысымен қатты соғып қалып, бұлаңқұйрыққа салды. Борт-борт желіп жөнелді.

Артағының бәрі де созыла шұбатылып, еріксіз қатты желіске түсті. Байкөкше алда жалғыз келе жатып, енді ғана езу тартты. Дәркембай құрдасын еске алған-ды.

Бұны осыдан төрт күн бұрын өз үйінде қонақ қып отырып, Дәркембай барлық жайға қандырған болатын. Сонда Абайдың Қарамолаға шақыртумен бара жатқанын айтқан.

– Қырда – қаракөңіл қазақ жуаны боп, қалада – парашылы төре, ұлық жуаны болып, бәрі қосылып Абайды қамағалы тұр! Сен осы жолы қасына ер. Есебін тауып Абайға канат бітір, қайрат бер! Дәл осы күні өзгенің сөзі емес, сен екеуміз дем беруіміз керек. Жалғыз Абайды сүйейтін күніміз жетіп тұр, – деген. Байкөкше бұл сырын әлі бірде-бір жолдас, жолаушыға ашқан жоқ-ты.

Сондайлық сақтаулы сырлар, көңілдегі әр толқын ойлар, қауіп пен үміттер шарпысқан күйде бар жолаушы осы күні кешке Қарамолаға жетті. Абайлар бар тобымен келіп, Айтқазы тіктірген қонақ үйге түсті.

III

Осыдан бір күн бұрын Қарамоланың басына Оразбай да кеп түскен-ді. Ол көп кісі ертіп, сауын, сойыс малдарын айдап, үйлер көшіріп келіп орнаған.

Абайдан Қарамолаға қарай бір күн соң шықса да, ол осыған суыт жүріп, бір күн бұрын кеп түсті. Қарамола шер-бешнайынан Оразбайдың ентелеп күткен есептері көп. Ең үлкен мүддесі – осы жолы қырда қазақ, ойда ұлық жаулығын жиып келіп, неғылса Абайды мерт қылу жолында.

Солайша қызынып, ширығып күткен жиынға кешігіп шығуының да себебі бар-ды. Жақында, Ералыда Құнанбай балаларының арасында Оспан мұрасы туралы болып жатқан тартыстың дерегін күткен. Сол тартыс арқылы Тәкежан бұның қолына кеп тие ме деген үміт, есебі бар-ды.

Өз аулында жатып, тыным алмай, тың тыңдап, Тәкежан мен Абай арасы ашық араздыққа шыққанын тосқан. “Бүгін”, “ертең” деп, Тәкежан да байлаулы жауап бере алмай, Оразбайды Қарамолаға жүргізбей, тоқтатып отырған.

Ақыры, Абай мен Тәкежан келісім таппай, алшайысып кетті. Көптен “Оразбай аулына аттанамын” деп жүрген Әзімбай соңғы күндерде шынымен сонда барды.

Бұны Оразбай мен Медеу алғаш келген кеште-ақ, оңаша алып отырып, сыр сұраған. Бірақ Құнанбайдың айлакер, жуан, тәкаппар немересі Оразбайдың ентелеп, жабысып сұраған сырларының көбін түгел ашып салған жоқ. Сараң, сырдаң ғана сөйлеп, аз ғана сырдың ұшығын берген.

Онысы: “Абай Тәкежан мен Ысқақты өкпелетті. Айла-сын, абыройын өткізіп, Оспан үйінің мүлкін, мұрасын өз уысынан шығармай, басып қалды. Жолы үлкен болса да, Тәкежан момындығынан жаза шекті. Әзір тиісті сыбағасын ала алмай, Абайға ренжіді де, сөзді тоқтатты”, – деп баян еткен.

Бұның ар жағындағы ішкі тайталас, тартыстың біреуін де Әзімбай айтқан жоқ. Бірақ Оразбайға керегі сездірілді.

Тәкежан Абайға өкпелепті. Ендеше, ол араздыққа басқаны. Абаймен араз қырбай болса, түбінде Оразбайды табатыны бұрын да шешілген. Әзімбай осы хабарды әкеліп отыр. Оның үстіне, бұл ауылға өзі келіпті. Онысы да аз сыбаға емес.

Оразбай Әзімбайды бағып, аузынан шыққан сараң сөздің барлығын көңілімен де, жалғыз өткір көзімен де

жұтып отырды. Рас, аз сөзді, тартпа жігіт бұның жетектеп сөйлеткісі келген жайларының көбіне баспады. Соны аңғарған соң, Оразбай Медеу мен Әзімбайды оңаша қалдырды. Өзі күн батар кезде атына мініп, желі басына, қалың жылқының Қарасуға қаптаған селіне барып араласты. Тынымсыз қозғалысқа түсті.

Доғажал, кең сауыр, қояндай аппақ боз, аяңшыл аты кешке жақын лыпыл қағады. Қасына ешкімді ертпейді. Жалғыз өзі ашқарақ арлан бөрідей арлы-берлі сабылып, тыным ала алмайды. Ойда жүр.

Оразбайдың “мындарының” көбі қылаң болатын. Жұртқа айдын, мақтан үшін бұл бай жазды, күзді күндер бие байлатқанда салқар ұзақ желі қаққызады. Жүзге жуық құлын байлатады. Барлығы да боз биелер тобы. Жылқысының ішіндегі көп ат-айғыр, мама биелер, дөнен, бестілер өмірі жүген-құрық көрмеген шу асаулар болады. Сол жылқылары шетінен үркек, қашаған. Көп тағыдай жосып жүретін, айдынды асаулар.

Өз малының ортасында арнаулы мақсұтсыз, сабылып жүрген Оразбай есеп ойлайды. Ақбоз аттың тоқым-көпшігі де аппақ. Өзі болса, жеңіл ақ репестен кең жұқа шапан киген. Басында жұқа ғана аққоян бөркі бар. Үңірейіп, семіп қалған соқыр көзін анда-санда аққоян бөркімен сығып, сүртіп тастап, өзін-өзі қамшылағандай, қиналып ойланады.

Ішінде қуаныш есебі де жүр. Ол мұны қыздырып, қоздыра түскендей. Жаулығы мен кегі бар Құнанбай емес, бұл күнде бір Абайға төніп қадалып алған-ды.

Әрине, бұл күнде тірі болса, оның жарғыласып, жағаласатын жауының бірі Оспан болар еді. Аса кекшіл, қайсар, катал Оразбай “жаулықты ұстаса Құнанбайша ұстану керек” деп білетін. Сондағы кешпес кегі қазір Абай басына түйілгендіктен, ол соңғы екі-үш жыл бойында Абайдың басына үнемі тор құрумен болған. Қалада талай ұлық пен тілмаштар Оразбайдан сан айғыр үйірі жылқыларды шығындатып, параларды жеген.

Қарамола шербешнайына Оразбайдың сол жақтан құрған торы мойын созып бір барып жатыр. Оның үстіне, бүкіл Семей оязы мен осы шербешнайға келетін Өскемен, Зайсан ояздарының жуан содырының бәріне де Оразбайдың тор шырғасы созылып жетіп болған-ды.

Сияз болатын өлкедегі Керей, Матай болыстары, байлары, қажылары “Оразбай” деп, осыны ауызға алатын болған. “Ылди бойы” деп аталатын Ертістің арғы-бергі жағасындағы Уақ, Бура, Найман, Бәсентиіннің де бай-бағландары Оразбаймен соңғы жылдар табысып, ауыз жаласып қалған. Қаланың көп сомалы байларынан да Оразбайдың құда боп, тамыр боп, мол алық-берікке араласып алған жуандары көп. Ал, қырды да алса, бес болыс Тобықты көлеміндегі елдің жарымынан артығы бұл күнде Оразбайдың уысына келіп түскен.

Осындай алыстан торлаған шептің түйілетін жанды жері енді Құнанбай аулына келіп тірелген. Абайды қамаған жаулықты тағы бір кезек “өзінің аулынан, аталас бауырынан шығарсам” дегенде, Оразбай ішкен асын жерге қоятын.

Тәкежанды араз етіп, оны үй ішінен қадалтып қойса, Оразбайдың айлакер есебі бойынша, Абайдың тақыр қолтығына кезеліп отырған қазаның оғы сол болмақ.

“Тұрт, сайтан!” деп, Оспан мұрасының әңгімесіне Оразбайдың ынтыққаны осыдан. Бүгін сол арқауы да қолына келіп тиіп отыр. Енді аянбастан, аялдамастан қимылдау керек.

Осыдан бірер күн бұрын, Қарамолаға өзіменен тізе қосып, айдынды боп бару үшін бірнеше жуандарды шақырған. Ақ киімді, ақ боз атты Оразбай қалың жылқы суға қанып, түнгі өріске кеткенше аттан қонбай, жалақтап жүрді.

Жалғыз көзі бағанадан шолып жүр. Бұның аулына топтобымен кеп түсіп жатқан кісілер бар. Абралы, Молдабай, Жиренше, Байғұлақ сияқты өңшең салмақты серіктері болу керек. Қонақтар Оразбайдың үлкен үйінде кешкі шайды алдарына ала бастаған кезде ғана, Оразбай өзі де кеп аттан түсті.

Бұның аулына келген ел жуандарын қарсы алып, қабак шырайымен, күтім бейілмен ырзалап жүрген пысық інісі Ыспан бар екен.

Көселеу ақ сұр жігіт Ыспан Оразбай келгенде, орнынан тұрып, оның қолынан қамшысын, бөркін алып, жоғарыдан орын босатты.

Осы түн бойында Оразбай мынау сырлас жуандарының бөріне Абайды жамандаумен болған.

– Қазақ Ыбырайды “әділ” деп, “ақылды, кемеңгер” деп, адасуын қоя ма? Көр міне, “әділ Абайдың” істеп отырған арамдығын. Өзге қазақты қойып, бір ата, бір анадан туған Тәкежан, Ысқақты қанқақсатып отыр. Ол екеуін мұрадан біржолата құралақан қалдырып, Оспан мүлкінен, Құнанбайдың қара шаңырағынан қуып шығып, бардың өзін бір өзі тартып басып алыпты. Әділі осы ма? Жақсысы осы ма? Бүгінгі тіріге, кешегі өткен өліге, келер нәсілге, бәр-бөріне арамдығын, зорлығын түгел өткізіп отырған жоқ па? “Осы, бір Оспан мұрасы Абайдың абыройын айрандай төгер!” деп ем, айтқаным болды. Елді азғырып, кешегі жақсы Құнанбайдың артын аздырып, үй іші бір ұяның берекесін тоздырып отырған Абай осы. Кімге қиянат жасамай отыр? Ата жолынан өзі де азды, тіліне, өсиетіне, соңына ергеннің де бөрін аздырып-тоздырып отыр! – деп, үлкен айыптар тағып, екіленіп, есіп сөйледі.

Бұның Оспан мұрасы турасында айтқан сөзі мұнда отырған қонақтарына естілмеген, тың сөз екен. Молдабай салқын қабакпен Оразбайға қырыс көз тастап, “бекер айттып отыр-ау!” деп ойлады. Осы сөз шын болса, ол да Абайды өзінің іштей жек көретін қызғанышы, бәсекесі бойынша, айыптауға әзір.

Абралы, Байғұлақ та естімеген екен. Тек еміс, сыбысты Жиреншенің ғана білгендей тәрізі бар. Молдабайдың іштен ойлаған күдігін Абралы, Байғұлақтар сыртқа шығарып айттып қалды.

– Осы хабар рас па екен?

– Осы айттып отырғаның шын ба, Оразеке?! – десіп, қатар сұрасты.

Оразбай айналаға тіксіне қарап, жүзіне шыншыл, турашыл кісімсінген ажар жиып, қатаң сөйледі:

– Е, өтірік айтып мені қарабасып па? Құдай бар ғой! Мына дастарқан үсті... Осы сөздің шындығына иманым кәміл! – деп салды.

Осыдан соң, шайдан кейін ұзақ ішілген қымыз үстінде, кеш піскен құлын етінің үстінде де, Тобықтының жуан содырлары бар айыпты Абай басына үйіп-төгіп жалалап, қаралаумен болды. Қымыз үстінде бір кезек әңгімеде: “Осы Абайды қазақ неге жақсы дейді? Осының аузына қарап алыс-жақынның бәрі неғып ұйып қалды!” деген сөз туды. Бұны өзі түкпірлі, ойшылдау кісі Байғұлақ бастаған-ды.

Оразбай оған қабақ тыржытып, қолын сілкіп, теріс қарады. Мазасыз ойы көп, орамды Жиренше болса, Байғұлақтың жаңағы сөзін жауапсыз қалдырғысы келмеді. Күле отырып, кекете мысқылдап, байлау айтты:

– Е, “Абайды кемеңгер” деп жүр, “шешен” деп жүр. Бізді болса, оның басындағы сол алтын шоғын қызғанған “білімсіз надан” деп жүрген жоқ па! – деп, Оразбайдың қытығына тиіп, өзінің мысқылшыл мінезіне басты.

Оразбай ыза мен кекесіннен ширғыып, шоршып түскендей болды:

– Кемеңгерлік... Арам емес пе! Білгір болып не біліпті?! “Ата жаман, әке жаман, қазақтың қара жолы жаман” деген білгірлік бола ма? Немесе, “болыс жаман”, “би мен бай бұзақы”, “дін үйреткен молда-сопы жаман” деген білім бола ма?! Нәсілді – атадан, халықты – ежелгі ата-баба жолынан аздырып, адастырып отырған “данышпандық” бола ма?! Өнер шашып отырған жоқ, зәр шашып, тұнығымды лайлап, жер өртеп отыр демейсің бе, ол арамқатқыр “данышпандық, білгірлікті!” – деді.

Жиренше әлі де үнсіз күліп, жауырынын құйқылжыта қозғалтты. Оразбайды шапқа түртіп, тулата түспек.

– Е, бірақ осыныңды ұғынған қазақты, көрі-жасты көрмей бара жатқан жоқпыз ба? “Абай сөзі” деп, ала қағаз танығанның бәрі де қойны-қонышына соның ана бір тақ-

пақ, судырлақ сөзін тығып алып жүрген жоқ па? Осы балабауырдың бәріне сенің сөзіңнен бұрын, соның сол жер өртегіш сөзі жетіп жатса қайтесің, Ораз-еке! Ал, осынымды өтірік деші, кәне? – деп жағалай қарады.

– “Абай өлеңі, Абай сөзі” дегенді бала-шаға түгел оқып, әнші-домбырашы түгел айтып келе жатқаны бар ғой. Түгел әуендеп, ел ішін кернеп келе жатқан бір бөле бар екені рас қой! – деп, Абралы да күдік айтты.

Оның өзін Абайдың мысқылдап, әзілдеп айтқан өлеңі осы биылғы жыл құлағына жетіп, Абайды сырттан жазғырып жүретін.

Бұның сөзін Оразбайдың өз інісі Ыспан да қостады:

– Ораз-еке-ау, жуандықпен, мықтылықпен елемеген боласың-ау! Бірақ сол Ыбырайыңның сөзі, тап биыл жазда өзіңнің анау отауыңда отырып, сабақ оқыған немерелерің, інілеріңнің кітабынан да шыққан жоқ па? Өзіңіз сонда қалай бүлініп едіңіз, есіңізде ме?! – деп, күліп қойды.

Оразбай бұл тұста тағы да қатуланып, томырықтана сөйледі. Белгісіз біреудің әкесін де еске алды.

– Осында бір сөлмірейген Жуантаяқтан молда алып едім, балаларға иман үйрет, намаз білдір, қол хатын үйрет деп алсам, өзі бір есі жоқ дәндүріс болу керек. Тегі, көп оқып, көп тесілген кісінің миы ашып, ауысып кететіні көп қой осы! Миы ашыған бір көкми екен. Бұ не оқытып жатыр деп, бір күні үй жанында тыңдап отырсам, балаларды маңыратып, Абайдың бір тантағын сөзін жаттатып отыр. Болысты мазақ қылады. Осы мына Молдабайды айтқаны ғой деймін, – деп, үндемей отырған Молдабайды қағытып, кекесінмен күліп қойды.

– Ел билеген жақсының бәрін ластап, былғапты да қойыпты. Қолымда қамшым бар еді. Жынымның түскені сонша, жаңағы Жуантаяқ молданың жоны-сыртын сойып-сойып, сол күні жаяу айдап тастадым, итті! – деп, осы мінезін үлкен үлгі етіп сөйледі.

– Тантайтпай, тыйып жүру керек. Ел ағасы халық ортасына келген қаскөйлікпен алыспас болса, азбағанда не

болады?! Әр заманның өзінде бір әзәзіл шығады демеп пе еді? Абайды жақсы деп жүрмісің? Ол – “жақсылық” деген жалған тон киген, бұл заманның азғыны. Мен алысқанда, осының әзәзілдігінен елдің кәрі-жасын сақтаймын деп алысып жүргем жоқ па? Мына дастарқан үсті, одан басқа Абайдан мал алайын, олжа түсірейін деп жүрмін бе? Өз басымды ақтайын, қорғайын деп жүрмін бе! Ата-бабам жолы үшін, “соның жауы деп” алысып жүрмін. Көресің ертең, тап осы менің айтқанымды анау ақ патшаның ұлығына шейін айтады. Өрдегі қазақ пен ойдағы қазақ түгел торығып айтады. Бір Тобықты емес, осы күнде Абайдың зәрі шашылып, жетіп жатқан жердің бәрінің игі жақсысы жиылып отырып айтады. Ояз осы жолы қағаз жіберіп, Абайды шақыртып отыр ғой. Тілмашынан хабар алдым. Ол өзі менің тілеуімдегі адам. Сол айтыпты: “Менің аңғаруымша, ояз бен одан арғы ұлықтардың да Абайға кәрленуі мығым көрінеді. Осы жолы Абайың жел қуған қаңбақтай жер аударылып, төңкеріліп кетер” депті. Біз Қарамолаға сол Абайдың айдалғанын көзімізбен көріп, артынан топырақ шашып қалғалы барамыз. Мен соған аттанамын, жарандар! – деді.

Қонақтар көбі Оразбай сөзін үнсіз құптап, бастарын жиі изей түсіп тыңдаған еді. Тек, Жиренше ғана жаңағы Оразбайдың соңғы айтқанын тың бір сөзбен бекіте түспек болды:

– Ел жақсысы мен ұлықтар бірігіп, осы жолы Абай басына анық бір тықырды таяп тұр екен! Енді мен бір нәрсені айтайын. Дәл осы жолы Абайға әруақтың да қарғысы тимей қалмас! – дегенде, Оразбай, Абралы екеуі де Жиреншеге жалт-жалт қарасты.

Жиренше қабағын суыта түсіп, өзін ширықтырған ызамен сөйледі.

– Кеше осылай аттанарда, дәл Шұбардың аузынан тағы бір сұмдық сөз естідім. Шұбардың өзі, тегінде, Абайды жағалап жүргенімен, кіресілі-шығасылы адам. Кеше сол Абай аулынан ашуланып қайтқан бір себебін айтты. Тегінде, Абайдың аулы жын ойнағы ғой. Айдалған орыс па, ақ

патшаның дұшпаны ма! Әнші-ыржаңшы, қықым-сиқым ба, бәрі маңына бір ұя боп, оралып жүреді ғой. Соның біреуі, әнебіреу Дәрмен деген бірдемесі, жаңағы Оразбай айтқандай, ыртаң-жыртаң өлеңсымақ шығарыпты. Сонда Қабекенді, әруақты бабам Кеңгірбайды “пара алған, өз күшігін өзі жеген, қасқыр, қабан” деп, масқаралап сөйлепті дейді. Шұбар соны естіп, жағасын ұстап келді. “Түңіліп қайттым, Абай өзі де қаңғып адасып жүр. Өзгені де құтыртып, әулекі етіп болыпты” деп келді. Көрдіндер ме, мінеки! – деп, Жиренше әлі де түсін суыққа салып отыр.

Оразбай тағы да көтеріліп, қайнай сөйледі:

– Көріп отырмын! Ұлды атадан, қызды анадан, халықты қасиетті бабадан, атам қазақ жолынан адастырып баратқан азғынның өзі! Қолдан келсе, барынды салып, аласаптап, айдағаннан басқа жоқ! – деді.

Осындай байлауға барлық достарын, үзенгі жолдас серіктерін иландырып, ертіп, Оразбай келер күні, таң қылаңдап келе жатқанда, алыс сапарға жол тартқан.

Отыз-қырықтай ел жуандарынан, жігіт-желеңнен нөкер ерткен Оразбай, өз аулынан шығысымен қатты жүріске салып, суыт кетті. Араға бір-ақ қонып, Қарамолаға Абайдан бір күн бұрын келіп түскенде, ол және де бір есеп ойлап келген. Түстік мезгіл бұрын барса да, Абайдан бұрын өзге ел жуандарының аңысын аңғарып, аузын ала бермек. Абай туралы бұрын сыр тартып, әр сатыда сөз байласып, ниет танысып жүрген өзіндей содырлы, сайқалдың көбімен аужай түйіспек.

Өзі алдын ала көшіртіп жіберген екі үлкен үйге алғашқы күн құлын, еркек қой, бағландар сойғызып, бір топ қонақ шақырған. Онда жиналған адамдары, тек, Семей оязының қыр болыстарынан келген ниеттес, сыбайластары болатын. Келесі күні Қарамолаға жиылған болыс, би, бай, жуандар арасында таңертеңнен-ақ ауызға “Тобықты Оразбай байдың” аты көп алына бастады.

Сол күні түсте Оразбай ту бие сойғызып, өз үйлерінің қасынан, Аршалының болысы Рақыштың аулынан алғы-

зып, тағы да екі үлкен аппақ үйлер тіккізді. Сабалап қымыз әкелдіріп, сабылтып жігіт-желең жүргізді. Түс кезінде түрілген семіз боз биені ұзын бұғалық, тар ноқтамен қылғындырып әкелді. Бүгін жиылған көп достарының алдында бата тілетіп, көлденең тартқызды.

Қасындағы Тобықты жуандарының жасы үлкені Байғұлақ еді. Содан бата тілетті, бозқасқа сойғызды. Бүгін, кешегі қонақтарының үстіне, Семей оязының қала маңындағы болыстарын, Ертіс бойының болыстарын шақыртыпты. Оның үстіне, Өскемен, Зайсан ояздарының осы жәрмеңкеге келген көп жуандарын, бай-бағландарын да қоса шақыртқан. Өрдегі Семіз Найманнан Құрбан дейтін байжуан бар. Ертіс, Алтай төрінен, Қаратай елінен келген Ережеп шақыртылыпты. Керей, Матайдың, Мұрын, Сыбанның да толып жатқан мырза, төрелері осында. Барлығын қонақ еткен бір Оразбай.

Ол бүгін де киімді жұпыны киініпті. Үстінде ақ шапан, басындағы аққоян бөркі ауыспаған. Бірақ төр алдында өзі отырып, бұрыл араласқан, сояу талды, ұзын қара сақалын сипай отырып, әрбір сөзді батыл, қатал үнмен өзі бастап сөйлейді. Кеше де, бүгін де “бір облысқа жуық елдің даушары, ақы-пұлы, момындардың есе-сыбағасы” деген сөздерді бұл топ сөйлеспейді.

Анығында, осы шербешнай қалың ел, көп бұқараның сан жүздеген жылаулар, арыздары бойынша шақырылған шербешнай болатын. Оразбайдың үйіне жиналған дәл осы отырған жуандардың содыр-сойқанынан туған талай ұрлық, барымта, неше алуан зорлықтар, кісі өлімдері де болысқан-ды. Бірақ қаза мен жазаны шеккен бұлардың өзі емес.

Енді, анық әділет таразысы құрылып, ел арызы тыңдалатын болса, дәл осы сәре түскен мырза-жуанның өздерінің көбі жауапкер, айыпкер болар еді.

Үш ояздың начальниктері келеді. Семей облысының әскерлік жандаралы келеді. Ол ұлық не бұйырып келеді, бұларға мәлім емес. Бірақ осындайда бірін-бірі оққа байлап

бермес үшін, шеп тұтастырып жатыр. Бозқасқаның қанымен, сорпасымен татулық табысады. Шербешнайды өз бастарынан аман атқарып жібермек.

Бұлардың аузы бірігіп алса, ұлық кәрі қадалса да, қағазына іліндіре алмайды. Осымен алыстан, қабақпен сыр танысқан көп алаяқтар, Оразбайдың бозқасқасына әрқайсысы өз ішінен сақ есебін ойлап келген.

Қымыз, ас үстіндегі қысқа кеңестерінде жаңағыдай түпте жатқан түйіндерін бұлар ашқан жоқ. Бір үйге бас қосып, бір бақырдан сорпа татысқаны “жетті, болды!” деп біліседі. Бұл шербешнайда бұлар бірін-бірі жамандамайды, жараламайды. Қайта, бірі кетіп бара жатса, өзге бәрі бірігіп соның жолында алысып, сіресіп көреді.

Сөйтп, бұлар есебі біріккен кезде, ел есесі, көп момынның көптен жүрген арызы, мұңы тағы да бүктемеге түсіп, елеусіз, ескерусіз қалатын жайы бар.

Оразбай қонағындағы жиын ертеңгі күнгі келетін ұлықтар жайын, олар қасына еріп шығатын қазақ төресі, тілмаштар жайын сөз қылысты.

Енді бір кезекте, Оразбай өзінің қыңыр, қияс, қаскөй мінезі бойынша орайын тауып отырып, әңгіменің бетін Абайға бұрып алды.

Құнанбай баласы Ыбырайдың жайын бүкіл Семей облысы түгел біледі екен. Оның сөзі, әсиеті жетіп жатқан елдер де көп. Абайдың атын Оразбай алғаш ауызға алғанда, қонақта отырған ел жуандары емес, жай момындау ақсақал, бірен-саран бөгде жандар сүйсініп, еске алғандай болды. Бірақ Оразбай әңгімені тезінен теріске бұрып жіберді. Әуелі: “Абай ұлықтың теріс хатына ілініп тұр” деп, өздері ұлықшыл, жағымпаз, дәрежеқұмар болыс-төрелерді бір түршіктіріп алды.

– Семейдің оязы кәрін тігіп, шақырту жіберіп, Абайды осында алдырып отыр. Облыс соты көп іспен тергейтін тәрізді. Және, әсіресе, жандарал кеңсесі қатты ашулы, кәрлі дейді, Абай басына. Осы жолы Абай мерт болмаса неғылсын! Ертең осы бәріміздің шарай тобымыздың алдында

жауап алатын түрі бар деп, жандарал мен ояз кеңсесінің тілмаштары бізге сәлем жолдапты! – деді.

Бұл айтылған сөздеріне қарағанда, Оразбайдың өз басы жау ма, қалыс ағайын ба? Қандайлық көңілмен айтып отырғанын білдірмек емес. Бірақ, кейіннен бір-екі айналыс сөзде жуандар ішінде Абай үшін қынжылатын ажар көрсеткені болмады. Қайта, бәрінде де Абай басына, оның абырой-атағына қызғаныш ойлаған қыжыл бардай. Осыны аңғарып, кейбіреулерінің ұшқындаған сөздерін тыңдап алған соң, Оразбай енді сөзінің бетін ашты.

Сонан соң, Абайды ақ патшаға қарсы деп те жамандады. Елді мұсылманшылық жолынан, ата заңынан аздырушы деп те кінәлады. Қазақ жолымен келіп, өзге жуандар бұл күнге шейін естімеген тың жаланы тағы тапты. Онысы Құнанбай балаларына ортақ болып қалған мұраны Абай өзге туыстарына бермей, тартып алыпты. Қазір сондай зорлық етіп отыр! – деген сөзге сайды.

Осыған жалғастыра, Абайды сараң, қарау, дүниеқоңыз етіп те көрсетті. Соның айғағы деп: “Әкесі Құнанбайға ас бермегенін қайтесің!” деп те салған. Бұл жөнге келгенде, барлық жуандар жамырасып сөйлеп, Абайды бір ауыздан кінәлады.

Қымызға қызып алған Сыбанның тәкаппар бір төресі қолына домбыра алып, тыңқылдатып отырып, бір ауыз өлең де айтып салды:

Сәлем де Ыбырайға, бөлем еді,
Ас беріп Қүн-екемді елемеді,
Ел жиып, ағайыннан алғыс алса,
Аз ғана шығасыдан өле ме еді? –

деп тоқтағанда, барлық топ қарқылдасып, мәзденіп күлісіп қалды.

Бұл төре, Абай сияқты, Қаракесек Бошанның жиені болатын. “Бөлем” дегенде, соны еске алып айтқаны. Өлеңінің аяғын ұйқастыра алмай, “өлер ме еді” деген сөзді әдейі “өле ме еді” деп айтқанын өзінің ерен тапқырлығындай танытты.

Сол бір олақ сөзін, әсіресе, қатты даурығып айтып, елден бұрын өзі тарқылдап күлген-ді.

Абайды жамандасу жолында демдері қосылған жуандардың ішінен бір кезде Керей Рақыш одағайлап шықты.

– Осы, әкеден бала артық туа ма? – деп, жұртқа айнала қарап, жауап күткендей.

Көпшілік “әкеден бала артып тумайды” дегенге бейім сияқты.

Рақыш сол аңғарды түйіп келіп, Оразбайдың ыңғайына қарай ықтап отырып, Абайды жамандап кетті:

– Ал, ендеше, осы Абай, кешегі мұнарадай болған, қалың қазаққа бірдей абыройы бар Құнанбайдан өзін “артық тудым” деп отыр ғой. Көзі тірісінде әкеменен жағаласып, жарғыласып өтіп еді. Өлген соң да сол әкенің атақ-даңқы аспасын деп, өзі басып отыр. Ас бермегені сол емес пе?! Ол әкеден қалған мал-мүлікті өзге тең туған туыстың үлкені, кішісі бар, біреуіне де берместен қараулық, қорқаулық етіп, тағы өзі басып отыр. Осының өзі-ақ ата мен баланың арасында заманның азып, бұзылып бара жатқанын көрсетіп отырған жоқ па! Көр топырағы жасырынбай жатып, әкесіне азғындық қиянат жасап отыр! Және осыны асқақтықпен істеп отыр! – деді.

Оразбай бұл сөзді іліп әкетті:

– Бәрекелді, дұрыс айтады Рақыш, “Қалың қазақ арасына сөзім жайылып жатыр, мені сынамайды. Мен не істесем де жол болады” деп, елдің ежелгі қарыз-қағидасын бұзып отыр. Жаман жаманшылық етсе, оны тыятын талқы бар. Ал, осындай өзі “жақсымын” деп шығып, өзі жаман жора бастап отырған, кешегі шын жақсының бауырынан шыққан, елбұзар азғынға не істеу керек? Тым құрса, осы отырған өздеріндей ел жақсысы осындайларды арадан аластамас болса, жақсы болғаны қайсы, қасиеті қане? – деп, талай бәлені төндіріп кеп тоқтады.

Сонымен, бозқасқаға шақырылған барлық жуан, ұлықпен атқамінер атаулының бәрінің алдынан Оразбай өзіниетін танытып, өтіліп алды. Бұның ендігі есебі бойынша,

осы жиында болған адамдармен әр жерде оңаша жүргізіп, оқшау-оқшау сөз байласу ғана қалды. Бүгінгі жиынның табысы мол. Үш-төрт дуанның жуан атаулысы Абайды қорғап, оған ара түсіп, бір ауыз үн қататын тәрізі жоқ.

Екінші – ертең ұлыққа Оразбай бастап арыз-шағымды молайтып берсе, осы отырған топтың талай адамы оңаша тергеуде Оразбайды қостап шығатыны даусыз.

Үшінші – осы көп өлкеден жиылған барлық бай-бағланның арасында Оразбай найза басы боп көрінуге жарады. “Оразбай – бай” деген, “Оразбай – ендігі Тобықтының үлкен сөзін ұстаған, әлді, белді жуаны” деген атақ пайда болды. Оның үстіне, осы Оразбай қаланың тілмаштарын да паралап алып қойған. Ол жағымен де ілік-жілігі көп, кірер есік, шығар тесікті білетін айлалы, алғыр, мықты болып көрінуге жарады.

Ертең ұлық алдында Абайдың қол-аяғын буып беруге Оразбай айнала құрсау салып, қоршау жасап отырғандай.

Қонақтарын таратып, кешкі салқында тысқа қымыз сапыртып, ішіп отырған Оразбайдың көңілінде өзі құрып қойған тордың барлығына дән риза болған, тоқмейілдік бар.

IV

Қарамола басына Абай дәл осы кеште аз ғана топпен келіп, елеусіз ғана түсті. Оның келгенін сол іңірдің өзінде-ақ Оразбай біліп қалды. Абайға бұрын “халық сыйлап, би боп кете ме” деп, “күніміз түсе ме” деп, өзге елдердің жуаншонжарының көбі жалтақтай қарайтын. Іштерінен жаулық ойлап жүрсе де, оның сынынан, әділ қазылығынан қорқып, жасқана жүретін.

Сонымен, Абай барған жиындарда оған “сәлем береміз, амандасамыз” деп келетін топтар көп болушы еді. Бүгін Абайдың қасына қара халық адамдарынан арыз-мұңдары көп кісілер ғана келді. Атқамінер жуандардан бірде-бір кісі келген жоқ.

Селдір топпен келген Абай, өзінің азғантай дос-жарандарының арасында бүгінгі күнді оңаша, тыныштықпен өткізді.

Келесі күні, түс кезінде үш-төрт дуанның болыстары, жуандары ұлықтар түсетін ақ үйлер жаққа жалтақ-жалтақ қарасып тұрды.

Болыс атаулының мойындарында жез шынжырға орнатылған үлкен жез знактар бар. Бұрын аталары сыйға алған шенді шапан, оқалы тон жамылғандар да бар. Аталарының өз кезінде алған сый шапандарын бүгін өз беделі таусылған ұрпақ, нәсілдің кейбіреуі әдейі киіп алыпты.

Кең алаңды қоралап, дөңгеленген алқа-қотан тұрыс бар. Әншейінде қазақ жиыны үнемі отырып сөйлесетін болса, қазір ұлықтың алдынан шыққанда, аяғынан тік басады. Намазда сапқа тұрғандай, амалсыздыққа көнеді. Наразылық, қажығандық білдірмей, шеттерінен шыдауға тырысады.

Дағдылы әдеті бойынша, ұлықтар бұл жиынның алдына келуге асықпайды. Болыстардың аяққа басып, күткеніне бір сағат өтсе де, ақ үйлерге тақау жүрген атшабарлар, қызыл бөрік стражниктер, одан ары тұрған ұсақ төрешіктер, жасауылдар қатарларында әлі қарбалас қимыл жоқ.

“Қарамола шербешнайына дәл қазір, барлық ұлық келіп жетіп, тігілген үйлерге түсті” деген сыбысты мына тұрған атқамінерлердің бәрі де естіген. Бірақ, іштерінде байлары, үлкен көпес саудагерлері, аталы жуан болыстары, “пәленше-екең” аталған төрелері, қажы, молдалары болса да, әлі бұл тұрған қазақтан бірде-бір үлкен ұлықпен дидарласқаны жоқ.

Тек, бұлардың атшабарларын, әр болыстың бірді-екілі пысықай старшындарын ғана Қарамоланың приставы күн шықпастан шақырып алып, ұлықтардың алдынан шығуға, тігілген үйлерін күзетуге іріктеп алып кеткен-ді.

Ұлы сәске кезінде Қарамола жәрменкесінің басы ыңшың, у-шу, әбігер қарбаласқа ауысқан. Шаңдатып шапқылаған жүздеген аттылар жосыды. Қоңыраулары шылдырап, үлкен күймелер тройкалары лек-легімен келді.

Дәл осы жолғыдай боп, анық салқар көш бойына шұбатылып, шапқылаған шанды шабуылды жаңағы тұрған болыстардың көпшілігі “бұрын көрмеген едік” дескен. Бұл жолы ұлықтар үлкен айбатпен келеді. Бас түйістіріп келе жатқандардың өзі де әншейін емес. Тегінде, екі-үш крестьян начальнигі мен бір ғана ояз болып, ел ішінде бас қосқанда да үлкен әбігер болушы еді. Мынаған үш ояз келді. Олардың әрқайсысының өз қоластындағы бесті-алтылы крестьян начальниктері бар. Соған сай, пристав урядниктер қоршаулары тағы көп.

Осындай үш ояздың үлкенді-кішілі ұлығы болып, бүкіл облыстың үстінен қарайтын әскери жандаралды ортасына қоршап алған. Жандарал болса, өз жүрісін айдын салтанатпен, мықтап келістіре білетін аса мәнді, бапшыл адам. Бұл жолы оның осы қазақ ортасына шығуына ерекше мән беріп, облыстық полицмейстер кеңсесі жай пристав, урядник, стражниктерден басқа, әлденеше жандарм офицерлерін, арнаулы полицейлерін қосқан-ды.

Тілмаштар мен әр кеңсенің хатшылары және әр дәрежелі советник, тайный советниктер тағы да мол топ болатын. Патшалықтың осындай бюрократтық, шеншіл шұбар тобы Қарамоладай кішкене жәрмеңкенің атырабын селдей басты. Күймелердің өзі құнан шаптырым жерге үздік-создық созылған.

Ұлықтардың осындай айдын, айбатпен келіп түсіп жатқанын естігенде, өз басының кіріптарлығы жоқ, қайта ұлықпен астыртын жең ұшынан жалғасы бар болыс пен жуандар алыстан сүйсінеді. Айдаладан табынып, іштерінен де, сыртымен де барынша қошемет танытады.

Мынау тұрған знақты, оқалы тонды, кәрі-жастан шыққан ұлықсымақ, төресымақтардың барлығы да сол жаңағыдай көңілде.

Абай қоралай тұрған топтың орта тұсына кеп, алға таман шықты да, тыныш қана жүзбен, болашақ күйді тосып қалды.

Осының сәл алдында, өз ісінің аңғарын байқамақ боп, бір таныс тілмаш арқылы жаңа келген Лосовскийге сәлем

айтқан-ды. “Маған сәл уақытқа жолығып кетсе екен!” деп, өтініш білдірген. Сонда Лосовский өзі түскен үйден жылмаң етіп шығып, салқын қабақ түйген бетте, Абайдың алдына келіп, аса тұрпайы, жат мінез көрсетті. Корпус кеңсесінің бұл күндегі тайный советнигі – бұрынғы Лосовский емес. Абайдың үстінен түскен көп арызды, оязға қосылып, Абайға қарсы қатал түрде жұмсамақ ниеті бардай. Тек жандаралдың қандай байлау жасайтыны мәлім емес болғандықтан, Лосовский өз сырын тұпа-тура аша алмады. Бірақ, сонда да Абайдың сұраған сөзіне жауап бермей, айтайын дегенін тыңдамай, бір-ақ қана қатал сөз тастаған:

– Ибрагим Кунанбаев, бүгінге сіздің ісіңіз жаман! Өте жаман. Неге жаман болғанын мен айтпаймын. Өйткені сіз бар нәрсені білетін білімді, тәжірибелі адамсыз. Аса білімді адамсыз! Сол өте көп білгеннен, әсіресе, айыбыңыз үлкен болуға мүмкін. Осыдан басқа менің сізбен сөйлесетін сөзім жоқ. Көріскенше! – деген де, түксиген қабағын жадыратпастан, қайта айналып жүріп кеткен-ді.

Абай осы кездесудің соңында, қасына ере барған Көкбай мен Дәрменге өзінің ісі осы жолы жайсыз бола ма деген қауіп айтқан.

– Лосовский құйрығын сыртқа салып қалыпты. Бұл күнге шейін әділеті бар тәуір чиновник пе деп, үміт ететін кісінің бірі осы еді. Менің аман-сау күнімде тәуір шырайы бар сияқты еді. Қазір ұлық кеңселері теріс қарай бастауымен бірге, бұ да бұзыла қапты ғой. Сөзімді, жөнімді сұрамастан оскырып, үркіп тұрғанын көрдіндер ме?! – деп, Лосовскийден қатты түңіліп қалған.

Ынта, бейілдері тек жоғарғы ұлық жаққа ауып алған, өзге адамға көз де, көңіл де тоқтата алмай алақтаған болыстар Абайды байқаған жоқ. Бірен-саран жақын жерден танығаны болса, онымен ерін ұшымен ғана амандасады. “Ұлық”, “ұлық”, “жандарал”, “ояз”, “біздің ояз”, “әлгі біздің нәшәндік” десіп, тыным ала алмай іштерінен пысып тұр.

Әр болыс, төрелер “осы жолғы ұлықтың оң көзіне түсіп қалсам” – дейді. “Өзіме арнаған бірер ауыз жылы сөзін

естіп қалсам, мынау топтың алдында, тамам қазақтың көзінде, бағым қандай өсіп қалар еді!” деп арман етеді.

Абай ызалы намыспен ширығып тұр. Кейбір өзіне қарап, алыстан бірдеңе деп сөйлеп тұрған болыс, жуандарға аса салқын қабақ тастайды.

Ол бұл жерге жұрттың барлығынан кеш келген екен. Енді сәл тұрып, жаңағыдай болыстар ажарын аңғарған кезінде, ұлықтар үй жағында жиі қозғалған қарбалас басталды. Жез қылыштар, жарқырауық түймелер, оқалы погондар болыстардың көздеріне жарқ-жүрқ етіп, оттай ыстық боп басылды.

Бұндағы сапқа тұрған барлық қазақ болыстары шапшаң сыбырласып, шолақ-шолақ үндермен дабырлап, қожырап қалды.

– Ал, келе жатыр!

– Ұлық келеді!

– Ояздар!

– Ал, жандарал шығады!

– Пай-пай! Осы ұлықтың осындай бір айбаты-ай!

– Қошеметші нөкерінің өзін қарашы!

– Көздің алмасын сорады ғой?!

– Қайтіп ықтатып, сілкіндірмесін!

– “Ұлықтың пысы басады” деген осы ғой! Тіпті, арқама шейін тоңазып кетті! – деп, өздері болыс болмаса да, бір жуанның шылауында қошеметші боп жүретін билер, атқамінерлер тыным ала алмай тұр.

Енді біразда жасауыл, жандарм, урядниктердің бері қаптап шыққан тобы, болыстар қоршауының екі шетінен кеп, қақ жарылып, тұра қалды. Сонан ары осы жарылған топтың тап ортасында, көптен күткен ұлық қонақтар көрінеді. Үлкен шендер, крест, медальдар таққан жарқыраған, сәнді тобы шыға келді.

Ең алдында келе жатқан шалқақ төсті, биік бойлы қасқабас төре. Ол келбетті адам. Дөңгелек жирен сақалы бар. Екі иығын жаңа эполет басқан, төсінде оқалы аксельбант. Толықтау қарнын көлденең буған оқа белбеу бар. Төсінен

қиғаш түскен, әсем бауға ілінген, қаралы күміс сапты, сәнді сұлу қылыш бар. Бұл ұлықты өзге қошеметші қоршаудың бәрі жалғыз оқшау бөліп, алдына салыпты. Арт жағын ала полковник шеніндегі үш-төрт ояз келеді. Солар тобына ілесе, штатский қара фрак, сюртуктер киген советниктер, хат жүргізушілер келеді. “Жандарал! Жандарал!” десіп, болыстар қатары сусылдаған сыбырмен, үн берісіп қалды. Қамыс, құрақ басын ақырын жел желпіп, судырлатып өткендей, қысқа сыбыр қазақ тобын түгел айналып шықты.

– Жандарал!

– Ақ жандарал!

– “Ақ жандарал” десе дегендей!

– Өзі де аппақ марқасқа ғой! Айдыны да, келбеті де келіскен екен! – десіп, бағанағы қошеметшілер әлі де тыным ала алмайды.

Жандарал жандармдар қатарынан шыға бере, оң жақтан бастап, қазақ болыстарының знақты адамдарының бәріне жағалай қол беріп, амандаса бастады. Дәл жандаралдың сол жағында “керегім бола ма?” деп, ентелеп келе жатқан аласа бойлы, семізше, шардақы денелі, таңқы мұрын, бітік көз қазақ тілмашы бар.

Ұлыққа ең алғаш қол созған болыс Керей Рақыш еді. Ол шошақ төбе, қара елтірі тымағын кеудесіне басқан. Өзі жотасынан оқ тигендей, шұғыл бүгіліп, иіле қалыпты. Екі аяғы тыным таппай қозғалақтап, өбектеп кетті. Орта жасты адам болса да, әлі біткен кісідей. Буынын бекіте алмай қалбақтап, құрақ ұшты. Тілі де күрмеле береді. Бар аузына түскені “здәрәсти, тақсыр!” деген сөз болды.

Одан кейінгі болыстың да ақыл тоқтатып, ес жиғаны болған жоқ. Бұлар да тыпырлап, тымақтарымен немесе бөріктерімен кеуделерін, қарындарын басады. Иіле бүгіліп, өбектеп, бейшара боп қалды. Бейне бір іштері ауырған кісідей тынымы-тыныштығынан айрылып, құдайына жазып, жорғақтап тұр. Олардың жағалай айтқаны сол Рақыштың бір сөзі “здәрәсти, тақсыр! Здәрәсти, тақсыр!” болды.

Жандаралдың артында келе жатқан суық түсті ояздар мұрт астынан жымияды. Жандарал қазақ тобын жағалап, орта тұсқа шейін келді. Әлі күнге “здәрәсти, тақсыр”-дан басқа, жөні түзу сөз тапқан бір қазақ жоқ. Бірде-біреуі жандаралға өздерінің аты-жөнін айтуға да жарамады.

Енді бір кезекте жандарал Абайға тақап келіп еді. Оның мойнында знагы, үстінде оқалы шапаны жоқ. Бірақ қалаша, сыпайы, сұлу тігілген ұзын бешпент, жұқа сұр шапаны бар. Келбетгі жүз, ойлы пішінді Абай, бұның қасына жандарал келгенде, еркін, маңызды тұрған қалпынан титтей де өзгерген жоқ. Жандарал бар қазақтың тобынан басқарақ ажары, келбеті бар бұл қазаққа бір секундке таңырқағандай көз тастады. Абайға да бас иіп, қол созып амандаса берді. Сол кезде Абай да салмақты сыпайылықпен, тәрбиелі адамның қозғалысын жасап, бас иіді:

– Здравствуйте, Ваше превосходительство! – деді. Және ілесе жандаралдың қолын қысып, амандасып жатып: – Ибрагим Кунанбаев! – деп, өзін атап таныстырды.

Бұрын бөгелмей жүріп келе жатқан жандарал, енді Абайдан жарым адымдай кейін басты да, жалт қарады.

– Кунанбаев? А-а, әлгі ел бүлдіргіш Кунанбаев сіз бе? Абаймен екеуі осыдан соң қарсы көз қадасып тұрып қалып, орысша жауаптасып кетті.

Абай тез жауап берді:

– Иә, сол менмін, Ваше превосходительство.

– А, сіз неге ондай болдыңыз?

– Мен алысамын! Себеп оңай...

– Неге алысасыз?

– Алысу – тіршілік заңы. Дүниеде жанды, жансыз заттың бәрі де алысумен тіршілік етпей ме? Мен ғана емес, тіпті, сіздің өзіңіз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Жандарал сәл ойланып, тоқырап қалды. Тағы бір адым шегіне түсіп, Абайдың бас-аяғын барлап, сүзе қарап өтті. Тағы да қадалды:

– Сіз немен, кімге қарсы алысасыз?

– Мен жауыздықпен алысамын.

– Сізді неге көп жұрт жамандайды?

– О да ғажап емес... Тірлікте жауыздық көп пе? Жақсылық көп пе? Менің білуімше, жауыздық пен жауыздар көбірек... Ендеше, олардың үні молырақ болуы да заңды...

Айнала жұрт жым-жырт тынып қалыпты. Оразбай тұрған жақ шетте қазақша сыбыс, сыпсың сөз суылдап естіліп тұр. “Жауаптасып қалды ғой!”, “Ұлықтың түрі кәрлі емес қой!”, “Тілге келсе, тәсіл тауып кетер ме?” деген, қожыраған күдік сөз бен сұрақтарды Молдабай, Абралы, Жиреншелер айтып тұр.

“Ұрсып тұр ма?”, “Тергеп тұр ма?” деп, саңыраудай алақтап, жаманшылық тілесе де, дымы құрып тұрған Оразбай, өзіндей орысшаға меңіреу Жиреншеден ентелеп жауап күтеді.

Жандарал Абай қасында әлі қарап, әлі кетпей тұрып алды.

– Сіз солай дейсіз бе?

– Солай деймін, Ваше превосходительство!

– Осы айтқандарыңыздың дұрыстығын сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

– Бекіте аламын деп бек сенемін.

– Ну... көрейік! Менің соңыма еріңіз! – деп, жандарал бұйыра сөйлегендей болды да, ілгері жағалап жүре берді. Абай бар қазақтың қатарынан шығып, салмақпен басып, жандаралдың қасына ерді.

Жай қара қазақ түгіл, тілмаштарға да жандаралдың жаңағы ең соңғы сөзі мен мінезі аңғарылмай қалды.

Абай “алыс” дегеннің жалпы жайын айтып қана қойған жоқ-ты. Дәл осы сәтте сол “алысты” өзі ізденіп те тұрған.

Жандаралдың соңына осындай алыс-тартысқа анық бекінген бейнемен ерді. Мынау ұлықтың жаңа, ең соңғы сәтте не мінезге мінгенін ол да анық танып, аңғара алмай келеді.

Бірақ шапшаң қағысқан сауал, жауапта Абай өзі жандаралды бірнеше рет тоқыратқанын енді анық есіне алды. Қандай кәрмен жаза кессе де, бұл ұлықпен ол алысып қал-

мақ. Ызалы қайсарлыққа нық бекіген байлауы бар, сонымен келеді.

Бойы биіктеп, шоқтығы шығыңқырап, қазіргі Абай, тіпті, ажарланып алған. Қатар тұрған ұлыққа қол қусырған жағымпаз болыстардың қасынан Абай өзі де ұлықша, асқақ басып өтті. Жандаралдың қазақ басшысына бар кездескені осы екі-үш минут бойында жағалай амандасып өтумен тамам болды.

Ол топты айналған бетінде, алғаш келген ізіне қайта түсті де, бөгелместен кете барды. Топтан шыққанда артына таман бұрылып, Абайдың келе жатқанын аңдап, соған бірер сөз үн қатып бара жатқандай.

Оразбай, Жиреншелер ұлық кете салысымен қатардан ұмтылып, Абайлардың сыртынан ентелеп, қарап тұр. Бұлардың сорына жандарал өзге, артындағы жолдастарына, ұлық нөкерлеріне қарамай, әлі де жалғыз Абаймен жауаптасып барады. Ең соңғы кезі бұл жөнелістің сырын ашса керек. “Абай жандарал үйіне кіре ме, жоқ, есік алдынан ұлық оны басқа біреулеріне тапсырып бере ме!” деген ең соңғы үміт бар еді.

Жиренше жандаралдың қозғалысына қарап тұрып, екі бүктеп алған қамшысымен санын бір салды. Жандарал өзіне тіккен сегіз қанат ақ үйге Абайды бірге ертіп кіріп кетті. Және басқа ұлықтан бірде-бір кісі бұл үйге кірмей, тыста іркіліп тұрып қалды. Кейін көрші үйлерге тарасып кеткен ояздар мен советниктердің жоталары ғана көрініп қалды.

Жиренше мен Оразбай жаңағы көз алдынан өткен сырт ажарға қарап, іштерінен тынғандай болса да, әлі де қазіргі тұрған жерлерінен кете алмайды. Үнсіз қалпында екеуі де “әлде не болар екен!”, “қайтер екен!” дегендей. Бір үміт, бір күдікпен аңырып, жандарал үйінің есігіне қадала қарайды.

Арада бірталай уақыт өтті. Екеуінің жанына тағы бір қазақтар кепті. Олар әлденеге көңілденіп, көтеріле сөйлеген адамдар тәрізді. Жиренше мен Оразбай қатар бұрылып,

оң жағына қараса, бұларды табалағандай боп, күлісіп тұрған Абайдың кісілері екен.

Ол: Дәрмен, Баймағамбет және жатақтың жас жігіті Серкеш.

– Мысы біржолата құрысын жаулардың, ананы қара! – деп, Серкеш Баймағамбетке жандарал үй жағын нұсқап, тағы бір жақсы белгі көрсетті.

Бітіктеу кішкене көзін сығырайтып, аузын мол ашып, мәз болып күліп тұр. Баймағамбет те қазір бұлардың көзіне түскен бір болымсыз көрініске анық көңіл бөліп, қуана сөйледі. Ол Дәрменді түртіп, ақ үйлер жақты нұсқап тұр.

– Анау урядникті көрдің бе, Дәрмен! Подносқа қойып екі стакан шай апара жатқан жоқ па? – дегенде, Дәрмен де сүйсініп күліп жіберді.

Жиренше мен Оразбайдың бұл болымсыз көріністен түйген жайы анық соққыдай болды. Екеуі қолдарын бір-ақ сілтеп, қабақ түйді де, сырт айнала жөнелді.

Абайдың үш жолдасы мына жаулардың титығы мүлде құрып бара жатқанын тез аңғарып, әдейі даурыға сөйледі. Дәрмен бұрылып бара жатқан екі жуанның жотасынан оқ атқандай боп, олар үшін қазадай болған хабарды әдейі күліп айтып тұр.

– Жандарал Абайды айдатпақ түгіл, ардақтап жатыр. Үстіне оязды кіргізбей, жалғыз Абайды ғана кіргізді. Дәйім осылай Абай ағамның абыройы асын! Қызғаншақ жауыздың қарасы батсын! – деді.

Өлеңдете сөйлегендей, көп жау, жауыздарға лағынет үкімін айтқандай сөйледі.

Оразбай мен Жиренше бұның бірталай сөзін естіп тұрса да, елемеген, аңдамаған кісі болғансыды.

Дәл осы кезде Оразбай, Жиреншелердің ұлықтар үйіне қарап тұрған аңысын байқап, жаңа жандаралды шұлғып қарсы алған бір-екі болыс та тақап келді. Оның біреуі сөзуар, бәлеқор, пысықша болыс – Рақыш болатын. Олар Оразбай мен Дәрмендердің аралығынан келіп:

– Е, немене, не аңғардыңдар?

– Әлгі Абайды қайда әкетті?! – десіп, сұрау сала келіп тұр.

Дәрмен мен Баймағамбет осы арада бір-біріне қарап, ақырын иек қағып, көздерін қысысты. Сол сәтте “әу” десіп алғандай, екеуі алма-кезектеп, жандарынан жаңа шығарған лақапты даурығып айта бастады.

Әдейі Рақыштар мен олардың ар жағындағы Жиреншелерге естірте сөйлеп тұр. Барды біліп, соған көпіріп, қуана дабырлап тұрған кісілердің қалпына ауысқан. Әуелі Дәрмен бастады:

– Е, “жандарал Абаймен осы жолы келіседі!” – деген сөзді текке айтты дейсің бе?

– Е, сол сәлем анық-ақ болды!

– “Өзге қазақты кісі көрмейді. Болыстар бар екен дейтін жандарал жоқ. Олардың знағын тазы иттің мойнына таққан қарғысы құрлы көрмейді!” деген сөз де дұрыс болды! – дей түсіп, Дәрмен бұрыла берді. Төстеріндегі знағын жалтыратып тұрған Рақыштарды жаңа байқаған боп, сәл қысылғанысы да:

– “Болыс – болыс емес, бар болыстың ұлығы, осы жолы Абай болады” деп, советниктің өзі де айтыпты ғой! – деп қойды.

Баймағамбет іле жөнеліп:

– “Жандаралмен ұзақ сөйлессе болды, Абай, тіпті, төбе би де болады” депті советник!

– Оның рас. Дәл осы бүгін сонау үйден Абай төбе би болып шығады, көресің!

– Рас-ақ болды. Қара қазақтың айтқан сөзі емес. Үлкен ұлықтың өз кеңсесінен шыққан сөз бекер болушы ма еді? Көресің бе, әне! Жандарал үйінде тек жандаралдың бір өзі мен Абай ғана!

– Үндеме, сөздің бәрі пісіп жатыр! – деп бұлар тоқтасқанда, енді аңғарса, Рақыштар ымдап шақырған тағы бір үш-төрт болыстың бәрі Дәрмен мен Баймағамбетті сыртынан қоршап алыпты. Жаңағы сөздерді түгел естіп тұр екен.

Мысы құрыған Жиренше де жақындап кепті. Ит көрген текедей боп, иегі мен сақалын омырауына тыға түседі. Екі көзін ежірейте қарап тыңдап қапты.

Дәрмендер болыстарды жаңа байқаған боп, енді сыр білдірмегенсіп, сөздерін тыя қойды.

Рақышпен жастау, көселеу бір болыс екеуі мына екі жігітті жағалап кеп, жаңағы естігендерін қайта сұрастыра бастады.

– Өй, не дедіңдер, шырақтарым-ау! Абайға ұлық солай сәлем айтып па?!

– Әлі, солай деп советниктен сәлем кеп еді де! Түу, біздің қазақ та надан-ау! Сол Абайдың абыройын қызғанып, қастық ойлап, ит боп жүргендері де бар-ау! Оны білдіңдер ме сендер?! – деп, осы соңғы сөзді Рақыш Дәрмен мен Баймағамбетке шынымен жағынып айтты.

Дәрмен күліп жіберді. Рақыш кеше ғана Оразбайдың үйінде Абайды мұқатушының бірі болған. Енді бір айналмастан-ақ “жел аңғары қайта соға ма” деп, бұлаңдап тұр. Дәрмендерді анық Абайдың тілеулес кісілері деп біледі. Солар енді, Абайға Рақышты жақсылап айтып барсын деген есеппен шаң тастап тұр.

Оны Дәрмен ғана емес, Жиренше, Оразбайлар да түйді. Екеуі де қол сілкіп, түстері қарауытып, бұзылған қалпында амалсыздан сырт айналып кетті.

Осы кездерде Абай мен жандарал арасында бірталай арбасып, андысқан әңгімелер өтіп жатқан-ды. Жандарал топ алдында сұраған сауалдарының аңғарымен үйге кірген соң да, Абайдан оның не мақсат үшін және қандай жандармен жауласатынын сұраған.

Абай осы ретте, қазір осы Қарамолада шербешнай съезд шақыртып отырған зор-зор дауларды, ел шабуларды, барымтаны, үлкен тынымсыз ұрлық сияқты қылмыстарды санап өтті.

“Осының бәрі қағаз жүзінде сансыз көп ауыр жұмыстар болғандықтан, ояздар тыя алмай, мировой судьялар анық бұзық, жауыз адамдарды жазалай алмай қойғандықтан,

міне, үш-төрт дуанның көп болыстарының арасындағы тартыстар облысты билейтін кеңсеге де түсті... Сіздің өзіңіз ықтиярсыз, сол көп арыздарға көңіл бөліп, жаманшылық, жауыздықпен алыспақшы боп, араға келіп отырсыз. Қылмыстардың атын санасак: ұрлық, өтірік, куәлік, талан-тараж, кісі өлтіру, үлкен шайкалар жасап, бір елден шығып, екінші елге барып мал талап қайту. Соның ар жағында әрбір мықты адамдардың сүйеуі, жауызды жаманшылықтан ақтап алатыны, жалған приговор жасау, біреуді өтірікпен жазалау, – осы істердің бәрінің үстінде пара, заңсыз теріс билік, көп елді, момын елді жем ету, шығынға батыру. Мінекей, осындай істің бәрін жиып келгенде жауыздық атанады. Жаманшылық атанады.

“Соны істейтін кім?” десеңіз, көбінше елде отырған малы көп, жігіті көп және, керек десе, қазыналық печаті, кеңсесі де бар, әр болыста отырған атақты әкім адамдар. Ал, барлық тынымсыз, шексіз көп жауыздықтар нәтижесінде малынан айрылатын, есесіз қалатын, әділет таппайтын көп момын халық болады. “Адал еңбекпен тыныш тіршілік етемін” деген еңбек иесі көп халық, жаңағы мықты жауыздардан ұдайы зорлық көріп, теңдік таба алмай, жапа шегеді”, – деп сөйледі.

Анық бір облысты басқарған үлкен әкімге алғаш рет бетпе-бет кездесіп қалған соң, Абай “арты не болады?” деп ойлаған жоқ. Халық атынан ұлыққа білдіруге қажет болған ауыртпалық істер мен мол мұқтаждықтардың бәрін айтып қалмақ болды.

Осы айтқан сыны, көпшілік арызы, мұңы сияқты сөздер, жандарал аңғара білсе, Абайдың кіммен жауласатынын да анық ашқандай. Ол өз басын ақтап, я өзінің жауы боп жүрген адамдардың атын да атаған жоқ.

Жандарал Абай сөздерін тыңдай отырып, бұл адамның жай бір арыз, приговорларда жүретін, қатардағы айлакер емес екенін аңғарды. Аңғарған сайын, Абайға іштей жауығып, жатырқай қарады. Бұл киргиз жандаралдың сахарарда “кездестірем” деп күтпеген адамы. Өзінде “халықтың

қамқоры боламын деген, оның сөзін сөйлеп жоқтаушы, алысушы боламын” деген кескін байқалады. Бір кезек жандарал Абайдан іштей үркіп те қалды. “Мынау айтып отырған сөздері әлі “азатшылдық”, “халықшылдық”, “социалистік” ойлармен жалғасатын программа емес пе екен?” деп те сескенді.

Бірақ кейін “ол аталған заттар әлі сахарадан алыс болу керек, мына сияқты қырдың киргизына ондай ойлар жетпеген болу керек. Бұл адам өз көргенінен өзінше теріс, қыңыр ойлар түйіп жүрген бір жапа-жалғыз “оригинал” болар!” деді. Және сондай көп адамның тәжірибесіз аңғалдығы бойынша, “кімге қалай айтуды білмейтін олақ адвокат-сымақ болар” деп, алғашқы ойын түйді.

Осыдан кейін Абайды тағы да сөйлете түсіп, сырын ашқыза бермекке бекінді. Оны жаңағы айтқан қамқорлық сөзінің бетімен жетектей бастады.

– Құнанбаев, не себепті сіздің жаңағы маған айтқан сөздеріңізде жамандаған адамдарыңыздың барлығы біздің сайлап қойған судьялар, волостной управительдер және әртүрлі беделді, инабатты адамдар болып шығады? Сіз бұнымен кімді жамандап отырғаныңызды аңғарасыз ба? Біз киргиз даласына тандап отырып, әкімдер сайлаймыз. Сіз оның бәрін жаман дейсіз, жауыз адамдар дейсіз. Оныңыз, менің аңғаруым рас болса, сіздің өзгеден бөлек убеждениеңіз емес пе? – деді.

Абайға салқын қарап, сынап, торып сөйлеп отыр. Бұл сөздің артында “елдегі әкімдер жаман болса, оларды сайлап қойып отырған біз де жаман боламыз ғой! Айтпағың сол ма?” дегендей, Абайды айыптауға бейім ажар көрсетті.

Бұл ара арбасудың анық шетін, қатер жері еді. Абай айтарын айтты, “ар жағын қорыту әкімнің өз міндеті” деп, ішінен ойлады да, өзімшіл, зорлықшыл ұлықпен бұдан ары шыншылдыққа басып, сыр ашысып сөйлескісі келмеді. Салмақпен қарады да, күліп жіберді:

– Ваше превосходительство! Мен ғұмырда бірінші рет сіз сияқты үлкен әкімге кездескендіктен, сіз билеп жүрген

сахарадағы шын ауыр халдерді айту қажет қой деп білдім. Шынын айтсам, жаңағы мен айтқан көңілсіз халдер туралы бір мен емес, сұрастырсаңыз, барлық сахараның мол халқы да айтар еді. Сізге кездесуде менің өз басым үшін, әділеттен басқа өгінетін ешнәрсем жоқ. Мен әкім боламын дейтін кісі емеспін. Сіз болсаңыз, зор әкімсіз. Қолыңызда көп күдірет күші бар. Жаманшылық, жауыздықты тыямын десеңіз, қолыңыздан көп нәрсе келеді. Ал, сізге біздің сахарамыз турасындағы шындық халдің көбі мәлім емес деп білемін. Соның біразын болса да сіз біліп кетсе екен деп әдейі айттым! – деді.

Жандаралдың аңғаруынша, Абай енді сақтанып сөйлеп қалды. Бұл айтқанына ашуланып, кәр тігуге орын да жоқ. Аз үндемей отырып, әлі де суық жүзбен жауаптасып отырған жандарал, сөздің бетін енді басқа бір жаққа бұрып кетті:

– Сіздің айтуыңызша, киргиз даласын билеп отырған киргиз халқының өз адамдарының бәрі де парақор, жалғаншы, дінсіз, қатал, зорлықшы. Қысқасы, өңшең қиянаткер адамдар. Өз ортасына, өз халқына үнемі қастық ететін адамдар. Бұл не себепті осылай? – деп, өз сұрағымен өзі ойланып отырды да, өз бетімен тағы шешу айтты:

– Сіздің айтқаныңыз тура болса, бұл халықтың ең инабатты, беделді, не малды-әлді деген адамдары осындай болса, онда барлық киргиз халқында әлі жабайылық, әлі жыртқыш, қараңғы жауыздық күшті болғаны!.. Мен осылай деп білем! Халық тарих жағынан осындай төмен сатыда, жабайылық қалпында тұрғандықтан, біздің патшалықтың жәрдемі тиюі қиын. Біздің әкімдер кінәлі емес. Қазақ сахарасының ғасырлар бойы қалыптанған өзіндік жабайылығы кінәлі! – деді.

Абай жандаралдың бұл сөзінен үлкен ұлықтың қаншалық топас, әділетсіз, өзімшіл екенін аңғарды да, үндемей тартынып қалды.

Жандарал енді өзінше бір ойға ауыса бастап еді. Ол Абайға қадала қарай түсіп, тағы бір сөзді бастады:

– Осы болып отырған тарихтық трагедиялық түзелмес халдің себебі не екенін де мен аңғарамын. Оның себебі: сіздің халқыңыз тұтынған дінінің өзінде де жыртқыштық пен қаталдық көп, – деді.

Біраз ойларын таратып айтып, жандарал ислам дініне шабуыл жасады.

– Мораль, адамгершілік, әділет, ар деген қасиеттің бәрін әр буынға, әр қауымға, әр халыққа оның діні тәрбиелеп сіңіреді. Ал, магомет дінін алсаңыз, оның құдайының өзі де тек кәр қылушы, жазалаушы, зорлықты қостаушы құдай! – деді.

Абай бұл төренің қыңырлығына енді күдік еткен жоқ. Өзінің діндарлығы да онша намыс шегіп қозданған жоқ. Сәл ғана, оң иығын қозғады да, әлденеге таңырқағандай, үндемей қалды.

Жандарал Абайды бұл жөнде де сөйлетпек еді. Ол осы кезде шай алғызып, Абайға шай ішуге ұсынып отырып, анықтап сауал берді.

– Құнанбаев, сіз осы мен айтқан жай туралы ойланған болуыңыз керек. Бұндай сөздер сіздей кісі ойламайтын хал емес. Ендеше, киргиз халқы сол діні арқылы не жақсылық тауып, не жаманшылық тауып отыр? Міне, сол туралы сөйлеңізші! – деді.

Абай енді біраз кеңірек ойға түсті де, жазылып сөйлеп кетті:

– Ең әуелі білетінім, қазақ діндар халық емес. Екінші, мен өзім, әсіресе, діншіл кісі емеспін. Өз басым, сіз айтқан ар, адамшылық, убеждение, мораль мәселесі – бәрін де екі түрлі дүниеден алдым деп білем: біреуі – киргиздің момын, еңбекшіл, адал халқы. Менің сондай халқым бар. Ол дін не десе о десін, өз жүрегінде ар, адамшылық, әділет, жақсылық, яки жаманшылық, зорлық, зияндылық, жыртқыш, қиянат деген жайлардың барлығын аса көп сөйлейді. Көп ойлайды, жақсы түсінеді деп білем. Екінші – менің, әсіресе, көп тәрбие алғаным, орыстың ұлы адамдарының еңбегі.

Мен өзімді Пушкин, Лермонтов, Крылов, Тургеневтер тәрбиесін көрген, өсиеттерін ұғынған адаммын деп санай аламын! – деді.

Абай өз ойының жарымын ашса, жарымын іркіп қалып отырған-ды.

Сол себепті ішінен мысқылдап, күліңкіреп қойды. “Қарақұлақ қасқырдың шамы” дей түсіп, Белинский, Герцен, әсіресе, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың аттарын атаған жоқ. Жандаралға Абайдың жаңағы, соңғы сөздері анық үлкен әсер етті. Ол таңдана түсіп, Абайға енді қызығып отырып әңгімелескендей. Абаймен теңдік дәрежесіндегі қалыпқа тез ауысып қалғанын жандаралдың өзі де байқамаған болу керек.

– О, сіз жақсы айттыңыз! Өзіңіз туралы маған мен күтпеген жақсы жаңалық айттыңыз. Бұны мен шын күтпеген едім. Сахарада Пушкинді, Лермонтовты, Тургеневті өзінің ұстазы, тәрбиешісі тұтынатын кісі болады деп тіпті ойлаған жоқ едім. Жақсы! Жақсы! – деп отырды да, тағы бір ойына шапшаң ауысты:

– Ал, бірақ сіз менің сөзіме тура жауап берген жоқсыз. Ислам туралы ойыңызды айтпадыңыз. Мысалы, киргиз халқына ислам діні пайда келтіріп отыра ма, залал келтіре ме? Және бұ дін зорлықты сүйетін қаталдығы күшті дін деген сын айтамын, мысалы, мен. Осыған сіз қалай қарайсыз? – деген еді.

Абай тағы да кең, еркін сөйледі:

– Мен діннің бәріне бір-ақ түрлі баға айтар едім. Әрбір дінде қауым үшін жақсылық жақтары да бар, қауым үшін керексіз, залалды жақтары да бар. Ислам дінінде фанатизмдей қараңғылық күштірек болуға да мүмкін. Ол анығында, солай да! – деп, бір ойды бекітіп, тоқтай түсті.

Жандаралға осы сөздің қатты жағып қалғанын көріп, қосымша ойларын тағы айтып кетті: – Бірақ, сіз ойлағандай, бұл дін тек қана қорқытушы құдайды, әмірі күшті құдайды айтып қоймайды, “аррахман-иррахим” – дейді. Ол

күдіреті күшті болуымен қатар, рахымды деген де сөз. Бірақ мен қауымды, халықты ендігі тарихта жақсылыққа, әсіресе, жарыққа бастайтын дін деп білмеймін! – деді.

Жандаралға Абайдың дінсіздігі де ұнай бастады. Оның ойына енді мүлде жаңа бір ниет нық орнаған еді. Кейінгі сөзінде жандарал христиан діні, соның ішінде православие-ни барынша мақтап, ұзақ сөйледі.

Киргиз сияқты, Россия империясының қарамағына келген Сибирь бұратана елдерінің көпшілігі өз діндерін тастап, шоқынып жатқандарын көп таратып айтты. Және солардың осындай тарихтық өзгеріс арқылы, ислам дінінде отырған қазақ сияқты елдерден бұдан былай тез өсетінін, бақытқа тез жететінін баяндап, дін үгітшісі сияқты боп кетті. Бір кезек, бұны үндемей, ойланып тыңдап отырған Абайдан ол үлкен үміт еткендей сөйлеп барады. Абайға ақылшы боп толғанды. Бір ғана Пушкин, Лермонтовтар емес, православие шеркеуінің үлкен ақылды, білімді өсиетшілері бар екенін де айтты. Сол жөнінде Қазанда аты шыққан миссионер Ильминскийді, Түркістанға мәлім миссионер Острововты және әсіресе, өзі ең таныс, Омскіде тұратын әрі ағартушы, әрі зор миссионер Алекторовты да айтып өтті.

Абай жандаралды ішінен мысқыл етіп бақты да, енді біржолата үндемей қалған-ды. “Тағы не айтар екен, ниетін аша түссін” деп, сырт ықылас көрсетті де, жандаралдан көз алмады.

Дәл осы кезде советник Лосовский қолтығына бір қалың қағаздарды құшақтап, жандаралдан рұқсат сұрап кіріп, есік алдында тұрып қалып еді. Абайға да бас иіп, жақсы ілтипат көрсетіп амандасты. Абай ақырын ғана бас изеді.

Лосовскийдің жүзінде жандаралдың Абайға істеген ілтипаты жөнінде үлкен таңдану бар. Және осы арада өзі де Абайға жылы ұшырап, шұғыл өзгерген. Абай оған да өз ішінен ірке алмаған, мысқыл жүзбен қарап қалды. Лосовский дәл бүгін Абай көзінде анық айқын бірнеше өзгеріске түсті.

Қазір міне, жандаралдың үстіне кеп кіргенде, Лосовскийдің қолтығына құшақтап келгені де өңшең Абайды айыптайтын “делолар” болатын. Жандаралдың Абайға айналысып қалған кезінде, Лосовский өзі жатқан үйге барып, асығыс ақтармалап, “Кунанбаев Ибрагим жұмысы” деген арыз бен айыптаулардың барлығын тез жинастырып алған.

Жандаралдан ығысып, жымып жүрген жылпос, кең-сешіл, орамды чиновник қазір ұлыққа айтқызбастан, өздігінен білген кісі боп, Абайды айыптайтын істерді даяр етіп тұр еді. Жандаралдың қабақпен жасаған белгі рұқсатына қарап, Лосовский әкімнің алдына лыпып, шапшаң басып келді. Не жұмыспен, қандай қағаз әкелгенін де Абайға білдірмей, жандаралдың алдына көтеріңкіреп, қырынан бұрды. Мол “делоның” сыртындағы жазуды көрсетіп тұр. Жандарал оның немен келгенін енді ғана аңғарды да, езу тартып, күлімсіреп қалды. Лезде бұйрық етті:

– Бұның қазір қажеті жоқ, господин советник! Алып кете беріңіз! – деді.

Лосовский “құп” дегендей бас иіп, есікке қарай жөне-ле бергенде, жандарал сәл тоқтатты да, бұйрық айтты:

– Қағаздарды апарып тастаңыз! Бірақ өзіңіз жарым сағаттан соң маған қайта кіріңіз! – деді.

Лосовский кеткен соң, жандарал сөзі көп ұзаққа созылған жоқ. Бірақ киргиз елдігіне христиан дініне ауысу пайдалы деген ойын осы арада анық нығайтып, бекіткендей болды. Және әлдеқандай себептерден, өзінше байлау жасап, дәл сол ниетті осы жандарал өзі іске асырушының бірі болса, “теріс емес” дегендей бекінді.

Ақмола, Семей облыстарын әкімшілік, әскерлік, шаруашылық жағынан бір генерал-губернатор билейтін болса, дін жағынан да осы екі облыстың орталығы бір. Оны бір епископ басқарады. Сол епископпен осы қазақ сияқты елді шоқындыру жөнінде, бірнеше мәжілісте, бұл жандарал сөйлескен-ді.

Екі облысты басқаратын епископ Омск сияқты үлкен шаһарда тұрмай, Семейге келіп, онда да Ертістің екінші жағасындағы қазағы көп Слободкеде “миссия” деген шеркеу салғызып, сонда тұратын. Соңғы жылдар қазақтың жетім балаларын тәрбиеге алып, соларды шоқындырып өсіріп келе жатқан “езгілік”, “миссионерлік” деп аталатын әрекеттер бар-ды.

Абайды мүлде теріс ұғынып, шолақ, үстірт таныған жандарал енді әлдебір желіккіш, саяз ойлары бойынша, осы “Қунанбаевты киргиздарды шоқындыру жөнінде көмекке, керекке жаратсам ба!” деген үміт ойлап қалды.

Сол ойына нығайған сайын, “бұны тергеп, жазалап, айдап жіберу керек емес, қайта жақсы, игілікті тілекке пайдалану керек” деген байлау жасаған.

Сөйтіп, Абай жұмыстарын өздігінен мансұқ етіп тастағандай болды.

Жандаралдың үстіне екінші рет келіп кірген соң, Лосовский Абай туралы теріс ажар танытты. Арыз, жала көп болғанда, оның бірталайы мағлұм, сахараның өтірік шағымы болса да, Құнанбаев, Лосовскийдің айтуы бойынша, жазықсыз адам емес. Ол сахара киргизі ойламаған, аңдамаған түрде зиянды боларлық адам. Бұған Россия интеллигенциясының кейбір керексіз әсерлері ауысқан. Ең қауіпті жағы осы. Сахара тыныштығына зарарлы болғандай қарекеті, қауіпкәтерлі істері бар адам! – дегендей болды.

Бірақ ақ жандарал өзінің ішіне орнап алған бірбеткей қыңыр ой, қисық қиялына қазір әбден қызыққандай бекіп алған-ды. Лосовскийдің сөздерін мүлде шала түсініп, жөндеп тыңдамады. Оған ызаланғандай боп, орнынан тұрып, сырт қарап жүріп кетіп, оқшау барып, ойланып тұрып қалды. Бір уақытта Лосовскийге қайта бұрылып алып, оған қарсы дау айтқызбастай, үстемдік көрсетіп, бұйрық ете сөйледі:

– Господин советник! Сізді мен тыңдап болдым. Жетті! Болды бұл туралы сөз! Мен сізді Қунанбаевтай кісілерді

біледі, жабайы киргиздарға оның беделі, әсері көп екенін еске алып, соны пайдалану турасында сөйлейді деп ойлап ем... – деп келді де, – киргиздар арасында Кунанбаевтың әсері, атағы зор екеніне шек етесіз бе? – деп, шұғыл сұрап қалды.

– Жоқ, Ваше превосходительство! Менің оған ешбір шәгім жоқ. Қайта оның абыройы сіз ойлағаннан да, бәлкі, зор екенін, сіздің құзырыңызға, өзім де мәлім етпекші едім! – деп, тайсала берді.

Жандаралға керегі осы түйін екен. Ол енді шапшаң сөйлеп, ұзақ ойлар таратып кетті.

– Бәсе, бәсе! Қазіргі ең мәнді мәселе осы. Сіздер Кунанбаевты қалай пайдалануды, қайда керекке жаратуды білмей келгенсіздер. Мен бұдан былай Кунанбаевтан басқа адам жасаймын. Көрерсіз, Россия империясына елеулі пайда келтіретін, біздің шеркеуге зор қасиетті міндеттерін ада қылу жөнінде көмегі тиетін адам етемін! – деп, осыдан ары жандаралдық әкімдігіне православие шеркеуінің миссионерлік мақсұтын қосып, ұзақ қиялдап кетті.

Иркут губерниясында, Якут облысында, Батыс-Сібірдегі Барабин татарлары арасында, Минусин татарлары арасында жүргізілген бұратана елдерді шоқындырудың бірталай миссияларын айтып өтті. Осы киргиздармен шектес Алтай ойраттарының да өз дінін тастап, христианствоны қабылдап алғанын айтты.

Әділетін айту керек, Семейдің әскери жандаралы бұл туралы көп дерек жиған, анық мол мағлұматы бар әкім боп шықты.

Сол елдердің шоқынған тарихтарын еске ала отырып, жандарал сондай зор сауапты жұмыста жергілікті князьдар мен бектердің көп “пайдасы” тигенін айтты. Кейбір князьдарды олардың көп “пайдалы істер” істегені үшін Его императорское величество Петербургке шақыртып, үлкен алғыстар білдіргенін айтты. Ол ғана емес, Иркутскінің және Батыс-Сібірдің кейбір губернаторларын да осы жолда

“жақсы, ізгілік іс” істегені үшін, Святейший синод көп алғыс айтып, мақтаған екен. Екі губернатор Петербургке шақырылып барып, көп сыйлықтар алыпты. Аса қадірлі “монаршая милость” жариялағанын да жандарал еске алып өтті...

Осындай қызықты қиялдарына берілген ұлық, енді Лосовскийден ақыл-кеңес сұраған жоқ. Қайта Абайға барып сөйлесіп, осы жөнде оны ептеп, әдеп сақтай отырып, керекке жаратуды міндет қып тапсырды.

Жандарал сол күні кешке жүріп кетті. Советник Лосовский үш оязбен бірігіп, ертең ашылатын шербешнай сиязды өткізу міндетін алып қалды. Жандарал жүрісімен Лосовский өз бетінше Абай жатқан үйді сұрастырып алып, сонда өзі іздеп келді. Бұл әрекетті оның тарапынан Абайдың мүлде күтпеген мінезі еді. Бірге отырған жолдастарын шығарып жіберіп, Абай Лосовскиймен оңаша әңгімеде бір сағаттай болды.

Бұл кезде Лосовский әуелі Абайды сескендіре де сөйлеген. Бұның ісі ауыр жазаға саятын іс болса да, қазір ол аман қалып отыр. Соған себепші болған, тек бүгін жүріп кеткен его превосходительство, Семейдің әскери губернаторы. Сол кісінің Абайға жасаған зор рахымы бұған берген үлкен бағасы, ақыры өзімен көп сөйлесіп жасаған ілтипаты және, әсіресе, его превосходительствоның Ибрагим Кунанбаевичке артатын үміті мен сенімі және ерекше қадірлі бір міндеті себеп болыпты.

Солай бастап келіп, Лосовский майдалай отырса да, Абайға жандаралдың ойлаған ниетін жеткізген. Абай бұл сөзді, әр кезеңде сұрақтар беріп отырып, анықтап түсініп алғанда, ішінен әрі қорланып, әрі ерекше бір мысқылшыл, мазақшыл мінезге ауысты. Бірақ бұл сырын, бүгінгі бір күн ішінде, Абай турасында әлденеше құбылған және сол арқылы Абайдың өзіне барлық құнсыз, қасиетсіз ішкі сыпаттарымен анық танылған Лосовскийге білдіргісі келген жоқ.

Сол себепті оған ашып-жарып қанықты жауап та берген жоқ. Лосовскиймен де, жандаралмен де “қайтер екен”,

“сорақыларын аша түсейін”, “айтқыза түсейін” дегендей, ажуашыл, ойнақы мінезге шықты.

Бірақ сол жайын аса шебер, ептілікпен, тек тұспалдар ғана жасап, өте сақ сөйлеп білдірді.

– Өз халқым ортасындағы менің абыройымды, беделімді ұлық дәрежелі әкімдер мұншалық ілтипатпен бағалайды деп ойлаған жоқ едім. Және халқыма менің ететін әсерімді осындай жолмен пайдалануды ұлықтар ойлар-ау деп күткен де емес едім! Бұның бәрі де маған тамаша, ғажап! Ойда жоқ жайлар! – деп келіп: – Менің халқым, діндәр болмаса да, фанатик болмаса да, өздерін мұсылманбыз деп санайды. Халқымның тарихы, болашағы жақсылыққа ауысып өзгереді, өседі деп үміт еткенде мен, мүлде, діні өзгеру арқылы жақсылыққа жетеді екен деп ойлаған емеспін. Жұртым шала мұсылман болса, мен өзім де сондай ғана мұсылманмын. Шала діндәр күйде күн кешемін. Бұл жасқа шейінгі өмірімде дін ұстазы, дін өсиетшісі болып көргенім жоқ. Сөйтіп, мен нашар молда болған кісі едім. Енді менен “жақсы поп жасауға болады” деген сіздердің сенімдеріңіз қалайша туғанын әлі аңғарып болғаным жоқ. Әзірше сол қайран болған күйімде қала тұруымды мақұл көремін! – деді.

Лосовский де бұл жайдан қайтадан сөйлескен жоқ. Оның “орамды мінез, майда сөз көрсетіп, қайтадан бастап көрейін” деген бірер талабына Абай жауап бермеді. Сөйтіп, Лосовский Абайды ұта алмай, әзірше ең алдымен, миссионерлік міндетті алатын Құнанбаев ете алмай кетті. Бірақ өзінен жоғарғы ұлыққа үнемі табынып, бағынуды мерзім еткен тайный советник қиялшыл жандаралдың күдерін үзгізуді де лайық көрмейді. Сол себепті, “Абаймен тағы кездесіп, сөйлесу жандаралдың өзіне керек болар, лайық болар” деген байлаумен кеткен.

Осы кеште Лосовский үш оязбен бас қосып, байласқан сөзінде “ертең ашылатын шербешнайға ел жұмысын тексеруде, халыққа беделді адамдардан билер сайлап алу керек”

дегенді айтқан. Сол кеңестерінде халық ортасынан сайланатын бидің біреуі етіп, Ибрагим Құнанбаевты белгілеу керек деген ойды анық байласқан болатын.

Бұларға бүгін күндіз жандаралдың Абайға жасаған ілтипаты түгел жетіп, анық мәлім болған-ды. Екінші жағынан, оязға бүгін таңертеңнен бері Қарамолаға жиналған қара халық көп тілек, армандар әкелген.

Осының барлығында ақы-пұлын, адал малдарын жоқтаған, еселерін қуып келген арызшылар: “Жұрттың дауын шешуге, әділетпен тындыруға халық алдында беделі, сенімді кісілер би болып сайланса екен” – деген.

Осы кеште ел арыздарын тексеретін бидің бірі Абай болатыны мәлім боп қалып еді. Тілмаштарға берген паралары арқылы қыбыр-сыбырды алдын ала біліп жүрген сақ, пысық болыстар мына жаңалықты елден бұрын аңғарыпты.

Абай әлі бұл жайдан мүлде хабарсыз. Тек оның жолдас-тары бүгін жәрмеңке басында, көп арызшылар арасында өз беттерімен, әр алуан әңгіме жүргізген. Кешкі шайға бас қосып отырған кезде, Ербол Абайға соңғы тәуір хабарларды жеткізген. Абай ол сөзге көп елегізген жоқ. Жалғыз ғана Лосовскийдің келіп-кеткен мінезі жайын енді Көкбай мен өзге достарына қысқа ғана түрде қалжындап, кекетіп мәлім етті:

– Жандарал дегендер халықтың өміріне, барлық адамның тілек-мүддесіне көңіл аудармайды ғой. Олар әр нәрсеге үстірт қарап, асқақ сөйлеп, қыңыр әмір етіп өткен орамсыз жандар. Өзге емес, мен, әсіресе, Лосовскийге иттей ыза болдым. Менің тәрбиемді тым құрса сол аңғарса керек еді. Енді бақсам, Лосовский туралы өзім де лағып, адасып жүр екем. Шіркін, Михайловтың көргіші-ай! Сонау бір жылдар, осы Лосовскийден үміт етіп сөйлегенімде, әзіл етіп еді. “Чиновниктің бәрі Лосовскийдей болса, дүние жақсы болар еді” деп ойлайсың ғой. Оның аңқаулық. Анығында Лосовский де көп чиновниктің ішіндегі сәл ғана бір чиновник. Қайта сырты тәуір көрінуімен, ол көбінің көзінді

алдайды. Сонысымен өзгелерден зияндырақ та болады. Жалған үмітпен алдандырады! – деген еді. Сол сыны дәл екендігіне көзім, міне, бүгін ғана жетіп отыр! – деді.

Бұлар ішіп отырған кешкі шай жиналмастан, енді Абай үйіне ойда жоқ тың адамдар келе бастады. Абайдың да, жолдастарының да бұл үйде мүлде көреміз деген адамдары емес. Келгендер: бағана күндіз жандаралды қалбақтап тосқан, мойындарына знак, қарғыларын таққан болыстар.

Бұнда Семей оязының бес-алты болысы бар. Оларды бастап келген Рақыш. Алдыңғы күн Оразбайдың үйінде отырып, Абайды сыртынан мұқатып, кекеткен, оған анық жауыққан болыстың бірі. Өскемен, Зайсанның да үш-төрт болысы мен төрелері келіпті. Бәрі де осы кеште Абай халінің анық өзгергенін білген. Күндіз жандаралдың бұнымен сөйлесіп, бірге кеткенін өз көздерімен көріп алған өңшең парашыл, арам айлашыл мансапқорлар болатын. Енді шеттерінен Абайды жана ғана танып, бұның алдында құрақ ұшып тұрған кісі болысады. Өздерінің көр кеуде, надандық, арам мансапқорлық есебі бойынша, бұлар Абай мен жандарал арасында үлкен достық туып бекіді деп, ойлап кеп отыр. Енді советник – советник емес, ояз – ояз емес. Бейне бір “жарылқаса зор қылып, қарғаса жер қылатын” жарым патша Абай бола қалғандай. Бәрінің сөзі: “Сізге сәлем бере келіп едік”, “сапарыңыз оң болсын дегелі келіп едік”, “кешеден ұлықты тосып, алаң көп болған соң, кішкене арқа-бастың кеңігенін тосып едік”, “Сізбен сәлемдесіп, диदारласуды Қарамолаға жүрместен бұрын ойлап едік”, “Сіздей, көпке бірдей ел ағасымен жүз көрісу, сарқытыңызды ішу бізге қандай қанібет” деседі.

Бәрінің сөзі әр тілмен айтылғанымен, бір ғана бояма, екіжүзді жағымпаздықты, жаман жорғалықты танытады.

Абай бұлардың ешқайсысымен де жылы ұшырап сөйлескен жоқ. Қонақтарға қымыз ұсынылған кезде өз бетімен, өз ойымен тебіренгендей болып, бір толғаулы терең сөздер сөйлеп кетті.

Ешкімнің бетіне қарамай, келбетті, ойшыл жүзін жоғары көтеріңкіреп, мынау адамдардың басынан асыра, бір толғау тастап отыр:

– Қазақ деген халықтың соры қалың ғой. Санап бітіргісіз жоқшылығы, мұңы көп. Сол сорының бірі – өзін билеп отырған өңшең зоры емес пе? Атқамінері, болысы, бек пен биі, хан мен төресі емес пе? Ойда ұлық қорласа, зорлығымен ол өгейсітсе, сыртынан аяздай боп әкім қысса, үйден үрген итке ұқсап ел ішінен бәлеқор, парақор неше алуан мансапқоры шығады. Бір ғана өз бастарының, жалғыз өзінің, ата тегінің барлығы, байлығы, әмір құдіретінен басқа, халық қамын ойлайтын бірде-бір мансап иесі бармысың? – деді.

Қатты ызамен, үлкен намыспен ширықты. Жағалай отырған болыстардың барлығына ұрысқандай боп, жирене қарап өтті. Жүрегінде шабыт бар. Ашулы шабыт болатын. Соның ұшқындаған отынан тамаша терең, ойшыл бір толғау туардай. Ақын атаулының ақындық ыстық шабыт үстінде күйдіріп айтатын қанатты сөзі. Ол мансап жайына арналған-ды:

– Мансаптың бөрі қорлық емес, игілік үшін өзін құрбан ететін мансап адамға қасиет бітірсе керек. Ондай мансапты, сен адам болсаң, ит қорлықпен, ұлықтың табанын жаппап жүріп таппас боларсың. Халқыңа кәдірің асқан жақсы болсаң, сондай мансап өзінді өзі іздеп кеп тапса болар! – дей келіп, өлеңдей, үлкен даналық бар сөз айтты. – Биік мансап – биік жартас. Оның басына екпіндеп ұшып қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады! Міне, осының қайсысы болдың осы отырғандар? Қыран болмасаң, халқың үшін жылан болдың емес пе?! – деді де, қабағын суық түйіп, өзге сөзден тыйылып отырып қалды.

Абайдың сөзі болыстардың барлығына қамшымен қақ бастан қасқайта тартқандай, ауыр соққы болды. Бұны түсінбей қалған болыс болған жоқ. Астыртын жамандасуға айлақес, сырқынды болғанмен, мынадай үлкен әділ қазы-

ның алдында ашық шындыққа бара алмайтын арамза әкімдер, Абаймен жауаптаспай, тегіс томсарып үндемей қалды. Көбі сызданып, қабақпен өкпе көрсетіп, тым-тырыс отыр.

Абай да бұларды қонақ етіп, қошемет қылмақ ниеттен аулақ еді. Аздан соң шапанын жамылып, Көкбайды ертіп, тысқа шығып кете барды. Басқалар да тарап кетті.

Ертеңінде “Абай өзіне амандасып, сәлем бере барған болыстарды масқара қыпты. Бетке қағып, айыптап сөйлепті!” – деген сөз шықты. Бірақ бұны көпшілік естіген жоқ. Рақыш сияқты кей болыстар Абайға кінә тағып кеткендіктен, Оразбайға шағым еткен.

Оразбай кекете күліп отырып, өзінің байлауын айтты:

– Шоқ-шоқ, бәлем. Абайшыл болыстар, сендерге со керек. Одан да зоры керек еді. Абайға табынудан тыйыламысың шетіңнен. Алдыңнан әлі де талай оралар. Одан әлі талайың талайды тартарсың. Қашан айттың деме! – деп, енді өзінің де мысы құрыған күйде, сөзін тыйған.

Бұл күнге шейінгі жасаған айлалы, арам қоршауы мен құрсауларын Абай бір-ақ қимылмен талқан етіп кеткендей. Оразбай соған ызалы да, күйікті болатын. Бірақ ол Абайды жығатын жардың мүлде жоғалмайтынын осы жолы, әсіресе, анық танып, біліп алды. Абайға жауыққан болыспен жуан-шонжар атаулының бәрімен де тұмсық түйістіріп, ауыз жаласып алғандай.

Бүгін осы Қарамолада жықпаса да, “түбінде Абайды апарып бір құлататын ордың ортасын таптық” деп, ішінен соны медеу етті де, шербешнай сияздың артын тосып отырып қалды.

V

Биылғы қыстың басы адамға да, малға да әзір аса жайлы боп тұр. Декабрьдің ортасына тақалса да, әлі қар қалындаған жоқ, күн аяздап суытқан да жоқ. Шағырмақ, бұлтсыз ашық күндер көп. Қыс белгісі жақында түскен күпсек қардан және кей күндерде болатын сәл шытқыл аяздан ғана білінеді.

Қыс кешен басталғандықтан, Ақшоқыдағы Абай аулы биыл соғымды жай соя бастаған. Соңғы үш-төрт күн ішінде жылқы, ту сиырлар, еркек қой, ту саулық, семіз бойдақтар сойылды.

Кілет, шошала, зәуезнәй атаулыға Әйгерім қыс азығын ертеңді-кеш жиғызып жүр. Бір әредікте күле түсіп, Зылиха мен Баймағамбетке бір ғана күдік айтты.

– Тек, осы әбігер күндерде ғана қонақ саябыр бола тұрса екен! Азық қоятын жерлер, ас пісіретін үйлер аузынан шығып жатқанға Абай ағаң қарай ма? Қонақтың қырқы келсе де жіберместен сейіл-серуен құрады ғой! – деген.

Бұнысы уайым емес, сәл ғана шаруаның қысылшаң күйін ескерткені. Көмекші жігіттер мен келін-кепшіктерге жіті жүріп, ширақ жұмыс етуді тапсырғаны.

Бірақ Әйгерімнің тілегі болған жоқ. Уәделескендей, дәл осы бүгінгі күн ойдан, таудан, тұс-тұстан қонақтар кеп жатты. Абайдың өзі отыратын үй, түкпір үй, қонақ үй, отаулар толды. Көрші қорадағы Баймағамбет, Әлмағамбет үйлері де қонақтарды бөлісіп, түсіріп жатыр. Бір жақсысы, жат қонақ жоқ. Дау-шармен жүрген беймазалар емес. Қайта, бұл келіп жатқанның бәрі де өнерлі әнші, ақын достар.

Бір топ жолдасымен Байғабылдан Ақылбай келген. Мұқырдың бойынан екі жолдас ертіп, Көкбай жеткен. Абайдың сәлемімен осы соңғы жылдарда “ақын” деген атқа шыққан: Керей Уәйіс, Топайдан Бейсембай деген ақындар да келіпті. Түстен бері осы қонақтар Абайдың үстіне келіп, сәлем берісіп, түстік астан, күндізгі шайдан ішісті. Жаңағы айтылған отаулар, қонақ үйлер, көрші үйлердің бәрінде өзiргi жататын орындарын анықтасты.

Кеше “қонақ келмесе екен!” деген Әйгерім, бүгін осы қонақтарды өзінің дағдылы, сыпайы жүзімен қарсы алды. Күйлі көркем күлкісі үзілмей қабылдады. Зылихаға шынын айтады: “Кеше қонақ келмесе екен деп нем бар еді! Айтқаныма қарама-қарсы болғанын көрмеймісің. Енді тек сыр бермей, қабақ шытпай қабылдай берiндер! Осыны көрші-

лерге, келіндерге де айт! Және ас пісіретін кісілер жас малдардың жылы-жұмсағын, тәтті-дәмдісін бапты ғып мол-мол ассын. Атап тапсыр!” деген.

Бүгін келіп жатқан қонақтармен бірге қызық сауық, көңілді өнер қоса келетінін Әйгерім жақсы біледі.

Шын, бүгін Ақшоқыға өздерінің соңғы өнер, табыстарын асығып әкелген өнерпаздар аз емес.

Тегінде, Әбіш пен Долгов араласқан көп әңгімелердің себебінен осы өткен күзде және қазіргі қыс басында бар ақын үлкен-үлкен еңбектерге үңілген. Келген ақындардан Абай, Мағаш, Дәрмен үшеуі күнұзын сұрау салумен болған-ды. Кім не бітіріп әкелгенін сұрасатын. Ақылбай Африка өмірінен үлкен дастан “Зұлыс” әңгімесін әкепті. Бейсембай осы кезде, Абайдың арнап тапсыруы бойынша өзі қайта жырлап шыққан “Қозы Көрпеш” жырын әкепті. Ақшоқыда күзден бері, жазу соңында болған Мағаш тағы да Африкада Ніл дариясы бойындағы бір үлкен ерлік істі жыр етіпті. Мейірімсіз байдың ер құлдан саза тартқанын көркем әңгіме еткен. Соңғы күндерде сол дастан Ақшоқы, Қорық, Кіндікті, Шолпан сияқты жақын жердегі ауылдарға көшіріліп, жатталып, әнге қосылып, тарап жатқан. Ақшоқыда туған, бұдан бұрын тараған Дәрменнің “Еңлік – Кебегіне” Мағаштың соңғы дастаны “Медғат – Қасым” зор бағалы, сыңар серіктей қосылған.

Енді тағы бір табыспен келерлік ақын Көкбай. Бірақ ол Мағаштарға әлі сырын айтқан жоқ. Абай да одан сұрау салған жоқ. Көкбайдан бұрын келген Ақылбай, өзінің қалың кітапша етіп жазған “Зұлыс” дастанын Абайға берді. Кешке шейін барлық ақын Дәрменге оқытып, сол қызық жырды сүйсініп тыңдады.

Жемісті болған күз соңында көп ақынның табысы бүгін осында ұшырасып отыр. Бұған себебі де бар. Қарамоладан аман-есен қайтқан соң, Абай өз достарының бәріне, жаздыгүні Долгов, Әбіштер айтқан өсиеттерді ескерткен. Еңбекке, өнерге шақырумен қатар, әрбір ақынның ойында

жүрген арманын, ақындық толғауын білген. Соларын осы күз бен қыста бітіріп болуларын талап еткен. Сонда атап көрсетілген мерзім де бар. Әйгерім оны білмесе де, Абай осы бүгін келген ақын атаулының бөріне бір күндерді белгілепті: “Дәл биыл Ақшоқыдағы біздің ауыл соғымын соятын күндерге жырларыңды бітіріп, менің қасыма жетіңдер” деген екен.

Енді аңғарса, Дәрменнен “Еңлік – Кебек” туып тарапты. Ол Абайдың өз көңіліндегі арманды бір жайдың ада болғанындай. Мағаш қазақ айтпаған жайдан, қазақ ұлы аузына алмаған ел-жұрт туралы сөз қозғапты. Бұл екеуінің дастандары бірінен-бірі шалғай жатқан халықтар мен замандар туралы. Бірақ әділетті, адамшылықты көксеумен, зорлықшыл жауыздыққа кектеніп, өшіге жырлауымен анық бір тамырдан тарап тұрған егіз өрімдей. Қазір Дәрмен тағы біртұң еңбекке бой ұрған. Ол Базаралы кегін, кедей кегін ойлаумен шырығып жүр.

Ақылбай жазып әкелген “Зұлысты” Мағаш, Дәрмен, Кәкітайлар қуанып қабылдады. Абай көп сөз айтқан жоқ. Бірақ Ақылбайдың өнеріне сенген, сүйсінген ажары оған деген қонағуарлық бейілінен айқын сезіледі.

Ақшоқыдағы ауылда ән мен өлеңді сүйіп, көп тыңдап дағдыланған көрші-малшылар бүгін “Зұлысты” да ауыздарына алды. Оған, әсіресе, себепші болған Кішкене молда. Күндізгі бір әредікте “Зұлысты” ішінен шапшаң оқып алған Кішкене молда өзі оқытып отырған балаларды таратар жерде, “Зұлыстың” жайын қызық әңгімелеп берген.

Бірер ауыз өлеңін де оқыған.

Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық –
Басына жан бармаған оның жуық,
Күн ашықта көрінер жалтыр тасы,
Ақ боран көгала бас басын жуып, –

деген жолдарды айтқан.

– Қандай жақсы өлең? Құдды, Абай ағаның сөзіне ұқсас емес пе? Сөзі арқаңнан аяз өткендей тоңдырып, дірілде-

теді, ә? – деп, өнебойымен құныса түскен. Сонда, алғашқы жолын ұғып қалған ересек балалар кеш бойы үйді-үйлерде:

Зор Зұлыс, зодыр Зұлыс түсі суық, –

деп, бір жолды көп қайталаған болатын.

Жаңағы көпшілікке Ақылбай әкелген дастанның осылайша лақабы тарап жатты.

Енді ел орынға отырып, тыстағы жұрт үйге кіретін мезгіл жетті. Абай мен Әйгерім отыратын үлкен үйде, кең дөңгелек стол үстіне жарығы мол шам орнады. Дастарқан жайылып, екі иінінен дем алған, бу атқан, үлкен самауыр да жердегі жез подносқа жаңа келіп орналасты.

Жан-жақтан Ақшоқыға жиылған ақын атаулының бәрі, қазір Абай үстіне іріктеліп кірісті. Кең үйді жағалай, толтыра отырысты. Осы кезде ғана, тыста салқында жүрген, қалың киім, түлкі тымағы бар, жүзі де аяздаған Көкбай кеп кірді.

Төр жақтан жасы кіші ақын атаулының бәрі тез қозғалып, Көкбайға орын бере берді. Абай Көкбайдан көп үлкен болатын. Оған інідей, не туған баласындай еркін. Ол Көкбайдың төрге шығып, шешініп, орнығып отыруын күткен жоқ. Көкбай стол жанынан өте бергенде, Абай саңқ еткен айқын үнмен шапшаң сөйлеп:

– Жә, “Абылай” келді ме, жоқ па? – деді.

Көкбай төрге жетпестен, қалт бұрылып тұра қап:

– Келді, Абай аға! – деді.

Бұл хабарға үйдегі жиын жадырап қалғандай.

Абай сол сәтте, лезде ағалық бұйрық етті.

– Айт, ендеше!

Көкбайдың Абай әдетін жақсы білетіні бар. Аға ақын бір нәрсеге үлкен ілтипат етіп, ден қойса, осылайша қолмақол, лезде алуға ұмтылады. Сонысына іркусіз табылу керек.

Егер бөгеліс, күйбелең бола берді-ақ, Абай тез суынады. Осы жайды шапшаң ескерген Көкбай, тұрған жеріне отыра қалды. Шешінбестен, бір секунд аял етпестен, шыр-

қап, әндетіп қоя берді. Зор даусын соза отырып, қарсыдағы Дәрменге ымдап, “домбыра әпер” дегендей белгі етті.

Дәрмен лып етіп, Абайдың домбырасын ұсына берді. Бұл кезде Көкбай дастанының алғашқы жолдары қоңыр-қаздай кең тынысты ақынның көмейінен, тілінен ағыла төгіліп, толқып келе жатыр:

Уә, тұқымы, арғы тегі Жүдәлінің,
Әр жерде қанын төккен күнәлінің.
Кешегі ер боп өткен ол Абылай,
Баласы еді хан өткен Уәлінің.
Шын аты Абылайдың Әбілмансұр,
Таймас ер әуел бастан, кішкене сұр.
Жетім боп, түйе бағып Әбілмансұр
Жүргені бәріңе де мағұлым дүр!

Кейде шырқап, кейде тасқындап, саңқылдаған үнменен айқындаған шабытты сөздер өктеп тұр. “Шешінейін”, “отырайын” деп, аял сұрамаған Көкбай, енді әредікте шырқай отырып, басын шалқайта бере, түлкі тымағын бір түсірді. Тағы бір төгілмелі жыр арасында домбыраны аз көлденең қойып, белін шешті. Өлеңін соқтыра отырып, жеңін сілкіп, екі қолын созғанда, артындағы, қатарындағы Мағаш, Ақылбайлар бұның жеңдерін кезек тартып, сыртқы қалың шапанын да шешуге жәрдемдесті. Көкбай үзбестен, самғап жырлап отыр. Абай оның өзге қозғалысын көрмегендей. Көрікті, кесек жүзіне ғана тесіле қарап қапты.

Көкбайдың бешпентінің қалтасынан қалың жазба кітапшаның шегі көрініп тұр еді. Мағаш соны ақырын ғана суырып алып, енді әрі тыңдап, әрі оқып отыр.

Әйгерім мен Зылиха дастарқан үстіне жайылған асқа, жасаулы шыныаяқ, самауырға жиі қарасып қояды. Шай суып барады, бірақ оны аңғарған Абай жоқ. Үй іші де түгелімен жырдан басқа дүниені ұмытқан. Анық құрмет, тілеу-лестік бейілмен Көкбайға тегіс жабыса қарап қалған.

Ұзақ жыр, қажымас әсем қоңыр үнменен әлі де ағындай түсіп, үдеп барады. Қызықты тартыс, оқыс құбылыстары-

мен кейде көпшіліктің қабағын түйілтеді. Кейде жадыратып, жүзін ашып, барлық үйдің ішін бағындыра, елтітіп алады. Алғашқы бір самауыр анық суып болды. Әйгерімнің сәл күлімсіреп, ақырын бұйрық етуі бойынша, оны ауыз үйге әпкетісті.

Жыр әлі төгіліп отыр. Ұзаққа, алысқа шырқап барады. Екінші самауыр демделіп, қайнап, тағы бу атып, қайта келді. Бірақ оған да көңіл аударған жан болмады. Осылайша үш самауыр бір ысып, бір суынып, қабылданбай өткен еді. Тек төртінші самауыр келген кезде ғана, Көкбай “Абылайдың” өз жайын баян етіп, Қасым, Есенгелді, Саржандарды әңгімелеп өтті.

Енді сыны зор, шыншыл ақын Наурызбайға ауысты. Оның көп момын елге қанды шабуыл бастаған істерін мінеп, сынап сөйлей бастаған-ды.

Абай осы кезде жана кірген самауырды енді ғана көргендей боп, тез байлау айтты.

– Жә, Көкбай, тоқта! Шайыңды іш! Наурызбай көпті сорлатқан. Сол қатты, қатал мінезден өз басына әділ жаза тапқан. Өзінен-өзі қаза шақырып, сорға батқан содырдың бірі еді! Ол үшін өктемесең де болады!

Осыдан соң, үй іші жабырлап, Көкбайды құттықтап, достық құрмет сөздер сөйлеп жатыр. Сүйсінген күлкі, мақтау да мол. Көкбай бұл жайлардың бәріне оншалық нашаланып, елікпегендей. Өзіне бір-ақ жөннен ырзалығы бар. Сонысы есіне түседі де, қазір сәл жымыып, күліп қояды.

Бұл осы ұзақ өлеңді жаңылмай жатқа айтып шыққандығына ырза. Тегінде, “Абылай” дастаны Көкбайдың мойнында жүрген ескі қарыз болатын. Биыл күзде, ел қыстауға қонарда Көкбай Абайдан өтіліп, “өз аулыма барып қайтамын. Қыстауына қондырып, соғымын жайлап берейін” деген.

Сонда Абай бірнеше күн босатпай жүріп, аяғында:

– Бір айға барасың. Тек, сол айдың ішінде “Абылайыңды” аяқтап келесің. Осыған серт етсең ғана жіберем! – деген.

Көкбай сондағы уәдесі бойынша “Абылайды” бітірген. Уәделі күн де біткен. Сонымен асығып атқа мінген. Бірақ, жөнеле бере, есіне түскен күдігі болды. Абай бұның әншілігіне үйренгендіктен, Көкбайдың өлеңін жатқа айтқызады. Әндетіп айтқызады. Ал, Көкбай болса, дастанын бітіргенмен, енді аңғарса, жатқа білмейді екен. Сонда ол, кеше мен бүгінгі жолда, шытқыл аязда, ат үстінде келе жатып, өзі жазған дастанын жаттауға кіріскен. Қасындағы жолдасына атының шылбырын беріп, жетектетіп қойып, жазба кітапшасын жеңіменен ұстап, күнұзын екі күндей жаттап келген-ді.

Қазір Абайға айтпаса да, осы сыры өзіне сайрап тұр. Өткен оқшау күй енді сәл күлкідей көрінді.

Абай Көкбайға да күндіз Ақылбайға көрсеткен қонақшыл, жақсы бейіл көрсетті. Еңбек етіп келгеніне іштей ырза болған сияқты. Бірақ, дәл сол Ақылбайға істеген мінезі бойынша, бұған да мақтау айтқан жоқ. Әр алуан ойлары, даулары да жоқ емес тәрізді. Бірақ оны Абай оңашада, жекеде, жүзбе-жүз отырып, кең айтады. Баймағамбетпен бірігіп тарататын роман әңгімелерін оңашада екеулеп, талғап өткізген тәрізді. Бұнда да мін-сын дегендерді армансыз кең кеңескенді мақұлдайды. Ол жайдың бәрін оңашаға қалдырады. Көңілді жиын әлі де Көкбайға әр тұстан ырзалық бейіл білдіріп, дабырлап сөйлеп жатты.

Абай шайды аз ішетін дағдысымен бір-екі ғана кесе ішіп, тоқтатты да, қолына домбыра алды. Коңыр ғана күй тартып отыр. Қолы үйренген қысқа күй. Осы домбыра мен осы күй Абайдың әр кездегі ақындық шабытына, ой толғауына ілесіп отыратын, дағдылы сырласындай. Жас достарының қатарында отырса да, Абай оқшау отыр. Өзінің ойымен аз уақытқа бөлініп, жалғыз кеткендей.

Бір кезде жапан түздегі жалғыз жаяудай көрінетін өз халі, бүгінде серіктер, сенімді қанаттар тапқан. Олар және көк қанат емес, буыны бекіп өскен, қатайған қанат. Өздері де дауыл-шашын, боран-опқынға қарыса біліп, қарсы ұшатын жас қырандардай. Абай өзін бір сәтте, күз-қияға жү-

мыртқа салған ұябасардай көреді. Анық қыран ана жұмыртқасын ақпанда, қақап тұрған аязда табады дейді. Қыс аязын уыз күйде бастарынан атқармақ. Сол қинауға шыдаған жұмыртқа ғана кейін балапан боп, мамыр күнін шаттықпен қарсы алмақ. Дүниеге шықпақ.

Уызында, балапанында өгей табиғаттың қатал қысымына әдейі салып, шыдамға, төзімге тұрақты етіп өсіретін ана бар екен. Абайдың бауырында, ығында туып-өскен осы ақындардың бәрі де сондайлық елі-жұртының тағдыры, тарихы өгей шақтарда туып-өсіп тұр. Беймезгіл заманның ерте туған төлдері. Міне, бүгін Абай осы қыс басынан бері солардың канат қағысын, шабытты өнер табысын барлап қарап, ырзалық тапқандай.

Кешегі “біреу” бүгін әлденеше боп өрбіп, өркендеп қапты. Өз елінің тілегі мен олжасы үшін де қуанғандай. Тек, асқандық болмасын, тек қана “болдым, жеттім демесін!” Әлі талап, әлі енбек өрге бассын. Қанаттарын құрыш етсін. Бар жастардың осы отырған тобына қарап өтіп, оқыстан домбыраға қосылып өлеңдетіп кетті.

Жүзінде сауықтың, ойын-қызықтың белгісі аз. Жастардың көзі үйренген ойшыл даналық, ұстаз ағалық ажары бар. Өлең сөз де бұл отырған жастардың әзірге бірде-бірі естімеген, соны сөз екен:

Өзіне сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең!
Көңілдің жүгін қиял қыл,
Ызаға тұтқын бой мең-зең.
...Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан да ары еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін! –

деп толғайды.

Көкбай, Мағаш, Кәкітай үшеуі кейбір, еске тұтып қалған жолдары жөнінде терең ойланып, қайталай түседі.

Бұл жолдар, бүгін Лермонтовты оқып отырып, соның ойларына ой қоса, қатар ілесе туған терең сырлы жолдар еді. Абай қазір өзі ғана емес, барлық ақын-достарын да сол Пушкин, сол Лермонтов, Некрасовтар, Салтыков-Щедриндер ойларымен сынамақ. Асылдың суын тапқандай, солар отымен шыңдамақ. Сондайлық қазыналы, алтынды өлкеге қанат қағып, алыс сахарадан ұшқан бір ұя баршын бар. Оларды бастап ұшқан ана бүркіттей өзі. Бұл топ ол өлкеге өздері үшін ғана мегземейді. Болашақ буындар, келешек күндер ішінде осы сахарадан сол өлкеге қалың халық керуені боп беттесін! Бақыт үшін, жарық үшін маңғыстап тартсын! Соны ғана аңсап, соған ғана меңзейді.

Бірінші кітаптың соңы

**ҒЫЛЫМИ
ТҮСІНІКТЕМЕ**

“Ақын аға”

“Ақын аға” 1950 жылы Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан жеке кітап болып (347 б.) басылып шыққанға дейін, “Ақындар ағасы” деген атпен “Әдебиет және искусство” журналының 1949 жылғы көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек айларындағы сандарында жарияланды. Осы журналдық нұсқасына кітапқа енгізілер өзгерістер: қысқартулары мен қосқан қосымшалары, толықтырулары қандай болатындығы көрсетілді және әр деңгейдегі редакциялық жұмыстар жүргізілді. Осы бір еңбектенулерінен қайта-қайта пысықтап, қайта-қайта жетілдіріп отырғандығы, әралуан елек-сүзгіден өткізгендегі автор ұстанымы, алғашқы жазылуы мен соңғы кітап болып шығуы арасындағы туындаған шешімдер, тоқтамдар, талғамдар, болжамдар, бірден бірге өткенде дамытқан, жетілдірген, шымырлығын арттырған нұсқалар елестейді. Осыларға қарағанда, әр кітаптың өз қиындығы, әр кітаптың өз бұралаң жолдары болғандығы, заманының, уақытының талабы қиын да шытырманды соқпақтарға салғандығы көрінеді.

Ал, 1943–1944 жылдары жазылып біткен екінші кітапты бастырудың сәті тек 1948 жылы ғана түсті, осының артынан ілешала орыс тілінде шығарудың да мүмкіндігі туды. Оның бәрі өзінің атсалысуы, мұрындық болуының, уақытының көбін осы іске жұмсауының нәтижесінде іске асты. Көп қиындықпен болса да, бұлардың өз жемісін беруі енді романының жалғасын жалғастыруға итермеледі. Сондай ой, сондай құлшыныспен қолға алынған үшінші кітаптың екі-үш ай ішінде-ақ алғашқы тараулары жариялана бастады. Содан бір жылға жетер-жетпес уақытта кітап болып басылып та үлгерді. Сонда бұл басылымды дайындау барысында енгізер өзгерістерін журналдық нұсқасына жасады (ӘӘММ, 27-бума, 1–25-бб.). Оның сақталып қалған 7-санындағы (өзге сандары жоқ) қысқарту, түзету, толық-

тыруларына және әртүрлі белгі-сызуларына қарағанда, кітапқа айналдыру алдындағы ізденістері, тынымсыз еңбек процестері қандай және қалай болғандығын тұтас көз алдыға келтіреді. Бұл жеңіл-желпі түзетулер, өңдеулер емес, жетілдірудің, түрлендірудің, кейде қайта жазғандай еңбек машақатына батудың нағыз қайнауында болған көрінісі. Бұл ретте, ол тұтас жолдар мен сөйлемдерді, абзацтарды, беттерді сызса, оның есесіне жаңадан қосымшалар қосқан және алда болар өзгерістердің бетбағдарын белгілермен көрсеткен. Осындайда бұрынғы қаншама ой, көрініс, шешім, түйіндеулер қысқарса, оның есесі жаңа көрініс, жаңа мазмұндағы толықтырулармен молықтырылған. Мысалға, журналдық нұсқасының алғашқы екі бетіндегі қысқарғандар: “...немесе қыз-келіншек пен жігіттер әзілдесіп қатты күліп, дабырлап сөйлесіп өтсе де”; “Әдеттегі ауыл тәртібін бұзып, үй қасына қатты жүріп келген аттыларға, үйлер арасынан, қотан ортасынан шапқылап өтіп жүрген балаларға бүгін Абай кінә қоймайды. Қасында отырған үлкендер де ауылдың әдеттен тыс әбігерін түсінеді де, кешіріммен қарайды” (10-б.); “Бұнда тартыс-таластың жиыны болмақ емес. Жат-жалаң келмек емес. Мазасыз, жайсыз қонақ күткен ауылдың тәрізі жоқ. Бірақ күйеу келтіретін, келін түсіретін, қыз ұзататын сияқты дағдылы той әбігері де емес”; “Ол алыс сапардан еңбек аяқтап, оқудан қайтып келе жатқан жас жігіт. Ауыл үй бүгін оны күткенде аяғынан тік тұрады. Қаншалық ұзақ әбігерге түсіп бейнеттенсе де, қабақ шытпайды. Бірде-бір жан қыңқ етіп қынжылмастай, аласыз көңілмен күткен ардақты бала келмекші. Осы ауылдың сабырсыз жүзбен алыс белдерге қарап, ынтыға күткен азаматы келеді”; “Үлкендер мен ұсақ балалар, әйелдер жолаушыны ауылда тосса...”; “Тек Абай аулындағы туысқандар ғана емес, қазірде бұл ауылға қонып отырған”; “Ақылбайлар тобына еріп кеткен бір топ қыз-келіншектер сол Оспан аулынан аттаныпты. Абайдың есебі бойынша, Әбіштердің жайлаудағы ауылға жететін күні кеше мен бүгіннің бірі. Енді дөң басында Абай күтсе, асудың аузында көк аттылы қалың шұбар топ та сабырсыздықпен ұзақ жол жолаушыларын тосады”; “Барлық ауыл-аймағына өте сағынышты болған Әбішті тез ғана жетсе екен деген желікті жиын Мұқамен бірге тегіс орындарынан түрды” (11-б.) дегендей көлемде болса, жалпы алғандағы оның көлем аумағы қай деңгейде жүргізілгендігі елестейді және

бүкіл шығарма барысында бұлардың түрлері ерекшеленіп, алуанданып, кей тұстарда түзетілген, өзгертілген, сызылған беттердің көлемі жартысына жуықтап қалып жатады.

Журналдың осы санының 20, 21, 23, 26, 30, 32, 38, 47-ші беттеріне жаңадан қосымшалар қосылатыны көрсетілген. Ал, кейбір беттердің бос жиектеріне мына сияқты: “...деп сабырсызданып шапшаң сөйлеп: – Ал, бұл жөнде Оспан ағам қалай деді? – Әбіш бұл тұста қабақ түйіп бас шайқады. – Не деген күнсыз, сұмдар!...” дегендей шағын қосымшаларын жазып отырды. Тұтас алғанда “Ақындар ағасының” журналдық нұсқасына енгізген өзгерістері көл-көсір деуге болады, тіпті кейде қайта жазғандағыдай да әсер қалдырады. Кейін “Ақын ағаға” қосқан қосымшалары мен өзгерістері, түзетулері, редакциялауы бұдан да асып түседі. Көп тараулары қайта жазылды, қысқартылды, қосылды, толықтырылды, енгізетін өзгерістері мен толықтыруларын “Ақын аға” кітабының бір данасына жазып, сызып, әртүрлі белгілермен көрсетіп отырды. Бұлардан ондағы өзгерістердің бағыт-бағдары елестейді. Соңынан тағы да өзгерістерге ұшыраған мына бір қосымшаларды кітаптың бос жиектеріне жазған: “Екі жақ жанында Әбді мен Сержан, Асқар сияқты кесек бітім, айдынды айбат, қайраты бар азаматтар тұр. Базаралы елге келе бере өзінің қанаты мен қуатын тапқандай” (77-б.); “Әбді, Сержан, Асқар бастаған” (79-б.); “Сендердің бастығың Сержан болады. Білдің ғой, Сержан” (84-б.); “Әбді, Асқар тәрізді” (84-б.); “Бұл баяғы пішен таласында Әзімбайдың итаршысы болған қарасақал еді” (88-б.); “Дәл осы шақта қарасақалды желке тұсынан сілейте ұрған шокпар тиді, ол Әбдінің соққысы еді” (89-б.); “Шақыруда және де недоимщиктер жұмысы туралы жауапкер есебінде” депті. Тағы былтырғы жұмыс... Абай бұл туралы ояз кеңсесіне былтырдан бері үш рет шақыртылып, көп жауаптарды беріп, тергеуден өтіп еді. Енді іс жандарал кеңсесінің тергеуіне ауысқан. Ояз арқылы шақыртып отырған Семейдің жандаралы. Бәлки, одан да жоғары орында, өйткені соңғы көктемдегі тергеуде бұл істі Омбыдағы корпус генерал-губернатор кеңсесі де сұратып отыр деген сөзді Абайға бір таныс чиновник сонда ескерткен еді” (232-б.); “Әнеугі жатақтың жатағына жалғас тағы бір бықсыған араздық, жаманшылық сөзін бастай ма деп ем. Түбінде өздері біледі, әзіргі бастағандары бейбіт сөз” (241-б.); “Абайдың жатақ ісінен соң

Тәкежан, Ысқақты алғаш жүзбе-жүз көріп отырғаны осы. Бірақ мынау екі туыс ол жанжалды мүлде ұмытқандай. Бірде-бір қабақ қимылмен ондағы араздық жөнінен сыр бермейді. Осы жөнде олар тығынған себеп Абай екеуіне сенімсіз қарайды. Бүркенген сайын бүккендері бар екенін ойлайды. Соны іштей түйсе де, Абай да сыр бермей тарасты. “Шыншыл, турашыл мінез бұлардан шыққан ба еді?..” деп ойлай түсті де, Оспанды есіне алды. Сүйсе де, жиренсе де, барын ашынып салып отырған сол еді ғой. Онсыз мына туыстар ызалы алыс бір бөтен атадай. Дегенмен, амал жоқ, осылармен енді бір отырып, міндетті бір істерді атқару керек. Әсіресе ол Оспанды еске алу ісі... Осымен Абай ендігі күнді туыстарымен даусыз, талассыз, мүмкін болса, тіпті үнсіз-ақ көніп атқарыспақ” (244-б.); “Жақында ғана жатақтың жанжалында Абай қандай қызу қайсар даугер де, бітімсіз де болса, бүгін мүлде баяу. Өзгелердің ынтыққаны мол мұра ғой. Бұл оған өзеуремейді. Сондықтан кейінгі сөзде де салқын қалды” (289-б.); “Күрең аттың екі жағында қампиған қоржыны бар. Ондағы күтіп, сақтап келе жатқаны Абайды ақтаған қалың елдің арызы, приговоры, актылары. Байкөкшенің өзі ниеті осы қағаздарымен жандарал алдына өзі кірмекші” (305-б.); “Ол бір сәт қатты ызаланғандай. Басының қасқасына дейін қыпқызыл боп кетті. Мына салтанатты шығысында осынша жұрт алдында әлдеқандай сахаралық киргиз бұнымен қорғанбай, қысылмай жауаптасады. Жауабы қандай! Сөзінде бойсұнбастық, қарсылық та бар ма? Жандарал өзіне белгілі кейбір шағым қағаздарға сүйеніп, бұл қыңыр киргизді ұстатып қойса не қылады деген ойға да келді. Бірақ жаңағы сөзіне орай сөз, мінез таппай, құр ұстату мынау топ алдында көрінеу шатақ, өрескелдік болуға да мүмкін. Сондықтан енді қатты кейіп сөйледі” (323-б.); “Бұл кезде ойда жоқтан Абайға пайдалы, өзгеше құбылыстар байқалды. Жандаралдың Абайды қандай мінезбен ерткенін әлі аңғарған кісі жоқ болса да, кейінгі болыстар мен билер қастарынан Абай өте бергенде, шетінен орнында құрмет көрсете бастады. Әуелі жандаралға иіледі де, соның артынан лезде Абайға да қолдарын созып, қошемет қып, ұлық тұтып өткізіп жатыр. Жапырылып сөйлесіп: “Мырза, жолыңыз болсын... Абырой берсін, мырза” десіп жалпылдайды. Абайда үн жоқ еді. Бірақ жандарал бұл күйді еріксіз байқады. Өзі ашумен ерткен қазаққа Өскемен, Зайсан, Павлодар болыстары анық үлкен беделді адам-

дай қошемет, құрмет көрсетіп жатыр. Абайдың ішінде бұл кездің бәріне мысқыл бар. Жандарал бұны айдындырам деп ертіп, енді бұдан бар пәлекор жуанды айдындырып тұрғанын өзі де аңдамай қалды. Ұлықтардың бұл былыққаны, шатасқаны шын күлкідей” (324-б.); “Осы мәжіліс үстінде жандаралдың Абай турасындағы ойы әлденеше рет өзгерді. Енді аңдаса, қалың надан сахарандағы жалғыз мынадай адамды жазаласа, оның арты оңай болмайтын сияқты. Приговорларын қоспағанда, бұған болысып, бұны жақтайтын халық көп болу керек. Көп болыстан бұның жұртқа беделі де зор болу керек. Кім біледі, оны жазаласаң, мынау қалың приговор тізімі сенатқа, патшаның өз кеңсесіне де кетер. Билеген облысынан көп арыз түскен деген жандаралға абырой да бермейтіні бар-ды. Одан да осы адамды мен ешкімнің ойында жоқ жолға, керекке жаратсам нетер еді деп те ойлап қалды” (331-б.); “Лосовский Абайды қаралаған қағаздарды жойған. Бұл қағаз арыз, шағым, жалалар Омбыға, корпус кеңсесіне түскен істер. Сол қаладан келген чиновниктің ойлағаны, баққаны да осы өзіне міндетті жұмыстар. Ал, жандаралдың кеңсесіндегі әзір осы арада қолындағы қағаздардан Лосовский хабарсыз. Жандарм Лосовскийге оны бір есептен әдейі айтпаған. Бұның облысының ісін бұл өзі билеп шешуі дұрыс. Оның үстінен бір чиновник кеп, бұның ісін шешіп беру намысына да тиер еді. Сонымен, енді Абай ісінде Лосовскийді әдейі көмекке алмаған” (332-б.).

Бұлар жазыла барып, одан да ары толығы жаңа бір өрім-өрнектерін тапқан. Жалпы қосылған қосымшалардың негізгі бағыт-мазмұнына, ерекшеліктеріне қарағанда, олардың бір мезгілде емес, ұдайы айналып соғып, қайта-қайта пысықтау тұстарында туындап, бірте-бірте қосылғандығы байқалады. Олары кейде шағын, кейде көлемді, аумақты тұтас қосымшаларға ұласса, енді бір айналып қарағандағы қосқандары сөз-сөйлем, әрі кетсе екі-үш абзацтан аспайды. Оның біралуаны былай болып келеді: **“Бірінші қосымша:** “Бірақ көп шығынды көп шаңыраққа бөлу оңай да болған жоқ. Таңертең келіп шай ішкен, одан көк қасқаның етін жеген жиындар түске шейін сөздерін тауыса алмады (Осыдан кейін Айдардың өлеңі кіреді). Күн жатты. Сол кезде тысқа шыққан Оспан...”; **Жиырма бірінші қосымша:** Әбіш, Долгов, Абайлар – Мағаш, Дәрменнің поэмаларын тыңдайды. Ақылбай “Зұлысты” жазған. Көкбай Мәніке

гой дейді. Күлкі. Долгов күлкі құрал екенін, керек екенін айтады. Долгов Мәніке, Қаражандар арқылы заман өзгергенін, бұрынғы Құнанбай дәуірінің, феодалдық қалыптың тігісі ыдырай бастағанын айтады. Абай заманға жаман күйлемек деп, заманды билеу керек екенін айтады. “Алдыңғы толқындар” туралы өзі айтқан пікірін Әбіш теріс дегенде мойындайды.

Долгов Мәнікелерді күлкі ететін шығарма керек дейді. Салтычихалар, Кабанихалар, Әзімбай күлкі етіп жүр, несін айтасың дейді Көкбай мен Дәрмен. Содан шығарып Долгов күлкі сұраған соң, Қуаяқ Мұса әңгімесін айтады” (40-бума, 40–51-бб.).

Осы екі аралықтағы қосымшалары сол деңгейден аспай, қарайлас келіп жатады. Бірақ бұлардың ішіндегі кей жазбалары “қосымшалар” деп жазғандарының ішінде болғанымен, негізінде олардың біразы жоспар болып шығады. Оның бір мысалы: “Абайдың өлеңі бір-екі ауыз – “Қараша, желтоқсаннан”. 39 ж. баспасы”; “Жолшыбай Әбішке ақындар өлеңдері айтылса да болады (керек)”; “Осы жерде Абайдың біраз күнде еңбек туралы жазған өлеңі керек. Жатақ, Базаралы жайын сөз қылу керек. Абай, Долгов, ауылдың көші Бақанасқа қонғаны. Долгов айтуымен өлеңдер жазады. Пушкин, реализм, пейзаж, еңбек – ақындар жарысы. Абай өлеңі өзгелерден озған Көкбай өлеңінен асып түсу керек. Әбіш пен Долгов кеш бойы Мағаш, Дәрмен, Кәкітай, Көкбай сөздерін сынап дәл айтысады. Тақырып қыс туралы. Көкбай озады. Білімі аз, Абылай туралы. Қыз Жібекше асыра сыпаттайды. Абай Көкбай өлеңін оқығанда Пушкин дәлдігін айтады да, үндемейді, ертеңінде Абай “Қысты” жазған” (46-б.); “Қос шабылу бір басқа”; “Ақындар өлеңдерін Абайға оқып, жақсы мәжіліс құрып отыру керек” деген сияқтылар кейде жобаға, жоспарға айналып кетіп жатады.

Тынымсыз қарап, тынымсыз ізденулерінің ішінде М.Әуезовтің қолжазбамен танысып, өздерінің ойларын, пікір-ұсыныстарын білдіргендердің сөздеріне құлақ асқаннан туған жазбалары да жиі кездеседі. Бұл ретте Леонид Соболевтің де шығарманың жазылу барысынан хабардар болып отырғандығы “Ақылдасқандағы Леонид пікірлері” деп жазғандарынан анық көрінеді:

“1. Табиғат көркі – 4 жерде (сахара, түн, көктем, қыс туралы ма, аспан туралы болса да);

2. Юмор керек. V бөлімде атқамінерлерге күлуге болады. Ояз, Абай жайлы Баймағамбет, Айдар, қазақ жастары болады. Сонда Абайға жағына келуге жол бар. Рақыштар дақпыртқа сеніп келді. Версия – Абай советник.

IV

3. II–III главаларда, кейін де Айдар поэмасы, Көкбай өлеңі, Мағаш өлеңдері жүру керек. Әбіш Мағаш пен Ақылбайларға Кавказ, Африка оқиғаларын айтады. III-де кек. Базаралы әңгімесіне “Медғат – Қасым”.

4. Ақын Абай тағы осы жерлерде керек болар. Ақындық “Ақындар ағасының” желісі болу керек. III – Ұлжан өлімі, Оспан өлімі.

5. IV. Дәркембай әңгімесі – Абайлар тобында созылу керек. Долгов, Әбіш осында көрінсін.

6. V. Кейін де Лосовский мен Абай арасы показбен баяндалу керек.

7. Ломброзо – Абай, Әбіш, Долгов өзі де күлкі ету керек. Лосовский кейін, жандаралдан соң өзі Абайды қайта биге ұсынса. Двuruшник темасы.

8. II главада Әзімбайдың отарда болуы бұрын келсін.

9. III главада Базаралы шабуылына тап дұшпаны боп өшігушілер көп болсын. Халық та реагировать еткенде осы жөнінен бөлінсін.

10. Абай, Долгов арасында ыстық достық керек. Долгов адал, жақын дос өмірге жақын болу керек” (27-бума, 31–32-бб.).

Осылар сияқты басқа да сыншылардың ескертпелерінен кейін кітаптың 120–122, 122–127, 128–129, 136, 141–142, 144–147, 148, 150–154, 156, 161, 163, 165, 186, 190–191, 194–195, 196–197, 210, 212–214, 229, 230, 232–233, 236-беттеріне қысқартуларын жүргізсе, оның орнын жаңа ой, жаңа бағыттағы қосымшаларын 14, 15, 17, 26, 27, 60, 65, 72, 77, 95, 102, 105, 156, 163, 197, 202, 208, 223, 231, 241, 284, 301, 342, 347-беттеріне қосумен толықтырды.

Бір бұл емес, басқа да әртүрлі мазмұн, әртүрлі сипаттағы қосымшалары, толықтырулары ірілі-ұсақты жоба-жоспар нобайында болып жалғаса береді. “III бөлімге қосымшалар: I. (20-бетке) Әбіштің үлкен ауылға баруы. II. (23-бетке) Қалжың.

Көкбай, ферғауын ... III. (25-бетке) Ломброзо туралы Абай, Әбіш қарсы. Долгов өзі де қалжың етеді. IV. (26-бетке) Долгов Ломброзаны әшкерелейді. V. (30-бетке) Шәукімбаи жайы. Әзілден соң Абайдың еңбек туралы өлеңі. Жатақ, Базаралы туралы сөздер. Абай, Долгов пікірлестігі. Пушкин реализмі. Пугачев, Вадим, Көкбай, Абай туралы... Көптен, белгісізден шыққан ер жайы. Материал жеткіліксіз.. Дәрмен, Мағаш ноғай аулынан хабар. Сылтау тауып жол жүрмек. Жолай Мағышты көрсетпек. VI. (32-бетке) ноғай аулы, жастар... қонақ, Мағышты көру... күлдіргі Өтегелді. Түнде жалғыз. Әбіш, ауыл, өзен, жұлдызды аспан. Әбіш, Дәрмен – сыр... науқас, сүю...” (27-бума, 29-б.).

Осылайша бірден бірге өтіп, бірден бірге жалғасқан еңбек нәтижесі алғашқы жазылымы мен соңғы жазылымының арасын айтарлықтай алшақтатып, нұсқалық деңгейге көтерді. Сондағы жекелеген сөз-сөйлемдер мен үлкен-үлкен қысқартуларының орны басқа ой, басқа көрініс, тың шешім қосымшалармен толықтырылды. Сол толықтырулардың астарында өңдеп-жөндеудің, жаңартып-жаңғыртудың, жетілдірудің неше алуан қиын асулары мен шытырманды жол-соқпақтары бүгіліп жатты, ол бүгіліс кітаптың қандай жол, қандай бейнетпен дүниеге келгендігін елестетіп, бар бітім-болмысы мен келбетін көз алдыға келтіре алады.

Т. Әкім

МАЗМҰНЫ

I. АҚЫН АҒА (роман)	3
Абай аға	5
Кек жолында	64
Достықта	132
Қазада	239
Қоршауда	297
II. ҒЫЛЫМИ ТҮСІНІКТЕМЕ	397

ӘУЕЗОВ МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ

Шығармаларының елу томдық толық жинағы

26-том

Академиялық ғылыми басылым

*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесінде бекітіліп, баспаға ұсынылған*

Баспа жобасының жетекшілері:
С. Назарбаева, Б. Қананиянов

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Мұсахан*
Көркемдеуші редакторы *С. Оспанова*
Техникалық редакторы *Н. Ромахова*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 11.03.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 ¹/₃₂. Офсеттік қағаз.
Қаріп түрі “Таймс”.
Шартты баспа табағы 21,4.
Таралымы 4000 дана.
Тапсырыс № 1313.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-168-5

9 786012 941685